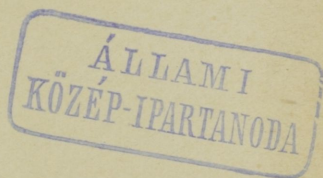

8/2425
183

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

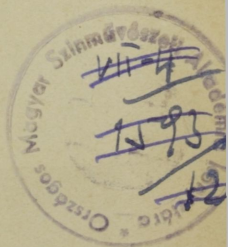

SZERKESZTI

GYULAI PAL.

HATVANHARMADIK KÖTET

(163. 164. 165. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1890.

Orv. Levéltár Könyvtára
1895n. 6i. sz.

Leltárnapló 4772
tötele alatt bevételezve.
Sz. 195 3 10. 22

TARTALOM.

CLXIII. SZÁM.

A REFORMATIO HATÁSA A ROMÁN NÉPRE ERDÉLYBEN. (I.) —	
Moldován Gergelytől	1
MINGHETTI EMLÉKIRATAI. — Darvai Móricztól	25
AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE. (V.) — Pauer Imrétől	55
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. (IV.) —	
Pálffy Alberttől	88
KÖLTEMÉNYEK: <i>Kertemben.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Horá való vagy...</i> —	
Burns után, angolból — Lévay Józseftől	113
ADALÉKOK GRÓF ANDRÁSSY GYULA JELLEMRAJZÁHOZ. —	
Okolicsányi Sándortól	116
MEZŐGAZDASÁG ÉS KÖZIGAZGATÁS. — Zabulik Lászlótól ...	127
ÉRTESÍTŐ. Fenyvessy F.: <i>A görög nyelv tanításának kérdése Magyar-</i>	
<i>országon.</i> — g—y. — Ohnet G.: <i>Dernier Amour.</i> — Góbi Imrétől. —	
Hertzka: <i>Freiland.</i> — F. B. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — S...y. —	
<i>Descriptiv kritika.</i> —i.	142

CLXIV. SZÁM.

A RÓMAI BIRODALOM PROVINCIÁI. (I.) — Király Páltól	161
A CSILLAGÁSZAT TÖRTÉNELMI JELLEMVONÁSAI. — r—s.	178
AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE. (VI.) — Pauer Imrétől	187
AZ IPARI KARTELLEKRŐL. (I.) — Mandello Gyulától	219
A REFORMATIO HATÁSA A ROMÁN NÉPRE ERDELYBEN. (II.) —	
Moldován Gergelytől	248
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. (V.) —	
Pálffy Alberttől	264
KÖLTEMÉNYEK. <i>A philister.</i> — Kozma Andortól. — <i>Útban.</i> —	
Csengeri Jánostól	284
SCHERER EDMUND. — t. —	288
BURGONYAKEMÉNYITŐ GYÁRAK FÖLÁLLÍTÁSÁRÓL HAZÁNK-	
BAN. — Mudrony Páltól	295
ÉRTESÍTŐ. Bartók L.: <i>Erdőzúgás.</i> — f. — Kanyaró Ferencz: <i>Zrínyi isme-</i>	
<i>retlen munkája.</i> — d. — Acsay Ferencz: <i>A prózai műfajok elmélete.</i> —	
lfs. — <i>Magyar középiskola.</i> — m.	300

CLXV. SZAM.

AUGIER EMIL. — Haraszti Gyulától	321
A RÓMAI BIRODALOM PROVINCIÁI. (II.) — Király Páltól	355
AZ ÁLLAM-ÖSSZETÉTELEKRŐL. — B. Jeszenszky Bélától	384
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. (VI.) — Pálffy Alberttől	402
KÖLTEMÉNYEK. <i>A felhők.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Felföldi Mari.</i> — Burns után, angolból, Lévy Józseftől	433
AZ IPARI KARTELLEKRŐL. (II.) — Mandello Gyulától	436
KÉTES ADATOK COLUMBUS ÉLETERŐL. — Requinyi Gézától	448
DRAMATURGIAI ELŐADÁSOK. — r.—	463
ÉRTESITŐ. Jekelfalussy J. és Vargha Gy.: <i>Közgazdasági és statisztikai évkönyv.</i> — X. Y. — Laurie S. S.: <i>John Amos Comenius.</i> — K. J. — Wertheimer E.: <i>Geschichte Oesterreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts.</i> — d.— Alexander B.: <i>Descriptive kritika</i>	468

A REFORMATIO HATÁSA A ROMÁN NÉPRE ERDÉLYBEN.

Első közlemény.

Tárgyalni fogom a román nép vallási és irodalmi állapotait a XVI. és XVII. században. Kimutatom a reformatio rendkívül jótékony hatását mindkettőre.

E két kérdés tárgyalásával senki sem foglalkozott a magyar irodalomban; a román írók közül annál többen, de nem volt köszönet benne.*) Vallási és faji üldöztetésről szólnak s igyekeztek fegyvert kovácsolni nemcsak a magyar liberalismus, hanem egyúttal az ország alkotmánya ellen is. A lelkiismereti szabadság classicus földje úgy lett bemutatva, mint egy zord, minden szabadabb lélegzést megfojtó éghajlat, honnan, a ki csak teheti, menekül szabadabb, melegebb vidékek felé. E vidékek pedig ott a két román fejedelemség területén födöztek föl. Majd meglátjuk, hogy ott e tekintetben minők voltak az állapotok.

A román történetírók hamisan mutatták be közönségök előtt azon két század vallási viszonyait; hamis tehát a fogalom is, melyet a román nép magának azokról alkotott.

Am de lássuk, miként keletkezett ez a hit?

---

*) Popea Miklós: *Vechia Metropolia ort. rom. a Transilvaniei*. N.-Szeben, 1870. Moldován J.: *Libertatea consciinței în Transilvania*. A Cipariu *Archivum*-ának 219 s. következő lapjain. Maior Péter: *Istoria bisericeii Românilor*. Buda, 1813. Ugyan tőle: *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*. Buda, 1812. Papin Ilarian: *Istoria Românilor din Dacia superioara*. 1851—1852. Cipariu Timotheus: *Acte și fragmente*. Balázsfalva, 1855. stb. stb.

I.

Mikor valamely történeti tény fölött román ember más nemzetiségű férfúval vitatkozik, ez hiába fog tekintélyekre, egykorú írókra, szemtanúk bizonyítására hivatkozni, a román ember engedni nem fog, mondván: «Mindez a román történelemben nem így, hanem másképen van megírva.»

Valóban úgy is van! A román történetírók más történelmet csináltak. A helyzet és a talaj arra igen kedvező volt.

1870-ig a román nép két csoportból állott. Az egyik csoportba tartozók «tudományokkal» foglalkoztak — írtak. A második csoport állott a tulajdonképeni népből, mely vakon elhitt mindent, a miről csak az első csoport írt és megbámult minden kiemelkedő nagyságot.

Radulescu Eliade, a román irodalom megteremtője, atyja, azt mondá, hogy minden román, a ki csak írni tud, az írjon. Nem azt mondá tehát, hogy minden román ember, a ki csak olvasni tud, olvasson és tanuljon, hanem azt, hogy írjon. Így énekel Sion György is egyik költeményében. *) E biztatás nem volt elhaló szó a pusztában.

Megalakúlt az írói csoport. E férfiak szűk látkörrel bírva, egymást dicsőítették. Az egyik volt «renumitul poet», a másik «marele istoric», a harmadik «eccelescul gramatist» és így tovább. Mind nagy férfú volt «anteluptator national», «nemzeti előharczos». A mi románul volt írva s tőlök eredt, annak föltétlenül jónak kellett lenni. Egymás kedvéért elhittek egymásnak mindenféle képtelenséget; senki sem hazudott, senki sem plágizált, senki sem hamisított, az mind egy szálíg derekas munka volt.

Tisztelet a kivételéknek! Voltak férfiak, a kik a tudományt nem czélzatosan, hanem bizonyos lelkiismeretességgel és szakavatottsággal művelték, — ezek aztán a «semi-dei»-k, a félistenek valának; s méltán is! Hanem az általános irány csak amolyan volt.

S az eredmény? A mai vizsgálódó előtt igen különös.

Mit meg nem engedett magának a hamis hazafiság! Egy

*) Sion György: *Poesii*. Bukarest, 1857. 190—193. lapokon.

Saulescu György 1850 körül megír egy krónikát és azt állítja róla, hogy az a Hurul krónikája 1495-ből, a ki nem volt más, mint Drágos vajda nagy kancellárja. A latin nyelven Hurul által írt művet valami Clanau Péter még a XV. században román nyelvre fordítja le s az eredeti dolgot megkapják Vaslui városában. 1856-ban e krónika Saulescu György magyarázataival megjelenik nyomtatásban is,¹⁾ a kézirat azonban végkép eltűnik, nehogy hivatott szem abba bepillantasson.

Mindenki hitte, hogy e krónika valódi.²⁾ Lambrior tanár kimutatja, hogy a mű nyelvezete nem felel meg a XV. század román nyelvének; Negruzzi, Odobescu és Tocilescu kimutatják, hogy a mű hamisítvány, Roesler Róbert³⁾ egy beteg agy képzelődésének tartja, de azért a román irodalom történetének kézi könyveiben⁴⁾ mégis mint valódi mű ott szerepel s az ifjúság abból merít s abból nyer hamis tudatot a román nép származásáról, dácziai állandó tartózkodásáról, kormányzati szervezetéről. E munka egyenesen és célzatosan készült, az újabb theoriák ellen, mintegy czáfolatul.⁵⁾ Az összes új theoriák romba döntetnek az 1495-diki Hurul-féle krónikával.

Sinkai György a múlt század végétől a folyó század elejéig megír egy krónikát szintén sok célzatossággal s a magyar alkotmány ellen duzzadó gyűlölködéssel.⁶⁾ Maior Péter azt valahogy megkaparintja és egész anyagát átlopja saját történelmébe, melyet 1812-ben ki is ad.⁷⁾ A magával is meghasonlott kedélyű Sinkai György műve, per Maior Péter a román nép történelme lesz, s hiában pirít erre Maiorescu Titus⁸⁾ — a

¹⁾ Saulescu György: *Cronica lui Hurul*. Jassi, 1856.

²⁾ A jeles történetíró Melhisedec püspök, valamint Eliade is vitatják a krónika valódiságát.

³⁾ Roesler Róbert: *Romaenische Studien*. Lipcse, 1871. 274. lapon.

⁴⁾ Pap László: *Conspect asupra literaturii române*. Bukarest, 1875. I. k. 39—40. lapokon. Papfiu Jusztin: *Poesiă si prosă*. N.-Várad, 1870. 120—121.; 185—188. lapokon. Pumnul Áron: *Lăpturariu românesc*. Bécs, 1862. III. köt. 1—29. lapokon.

⁵⁾ Urechea Sándor: *Schite de istoria literaturii romane*. Bukarest, I. r. 55. lap.

⁶⁾ E mű: *Cronica romanilor* cím alatt csak 1853-ban látott napvilágot Jassiban, Ghica Gergely Sándor, moldvai fejedelem, költségén.

⁷⁾ Maior Péter: *Istoria pentru inceputul romanilor in Dachia*. Buda, 1812. Cyrill betűkkel, később latin betűkkel is.

⁸⁾ Maiorescu Titus: *Critice*. Bukarest, 1874. 314. lapon.

román történelem meg van alkotva, a román ifjúság a román nép múltját már csak abból kutatja.

Missail a román történelemre vonatkozólag azt mondja: «Rossz történelmet írunk mi, a régi vágáson haladunk. Egyik mondta, mindnyájan mondjuk; egyik hibázott, hibázunk mindnyájan: olyanok vagyunk mint a juhok, egymás után ugrunk. Avagy vizsgálódjunk? Nem! édes fiam, higgy és ne vizsgálódjál!»¹⁾

A történelmi múltnak megfelelő nyelvészetről kellett gondoskodni.

Laurián Trebonián 1840-ben kiad egy román nyelvészeti munkát latin nyelven.²⁾ Az idegen előtt egy nem létező román nyelv mutattatik be, a mely úgy hasonlít a latin nyelvhez, mint egyik tojás a másikhoz; egy curiosum, egy szörnyűség, mely azonban az idegen bámulatát költi fel, a latin nyelvhez való hasonlósága által.³⁾

Maiorescu Titus könyvilvánítja, hogy e mű csodaszörny, hanem azért a román világ tele van e mű dicsőítésével, a román ifjúság pedig azon művel kezében documentálja a román nyelv latinságát.

Ez a léha irány 1867-ben bevitetik a román tudományos akadémiába, megjegyzendő az erdélyi írók által, a kik akkor még Románia fölött is fölényt gyakoroltak.

Már az akadémia alapszabályai megszentelik a román nagyzás hóbortját. Megalakúl az akadémia; a tagok nem tudományuk, hanem tartózkodási helyöknél fogva választatnak be, hogy a régi római Dácia együtt legyen. Így Marmaros két, Erdély három, Bánát két, Bukovina két, Beszarabia három, Macedonia két, Moldova három, Havasalföld négy tagot volt hivatva küldeni az akadémiába.⁴⁾ Így igen sok ember nem tu-

¹⁾ Missail G.: *Epoca lui Vasilie Lupul*. Bukarest, 1866. 7—8. lapokon.

²⁾ *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanae in utraque Dacia regentis*. Bécs, 1840.

³⁾ *In contra directii de astazi in cultura romana*. 1868.

⁴⁾ Lásd az 1866 ápril 1-én megerősített alapszabályok 4. §-át. Ezen alapszabály gyökeres változást szenvedett; a kezdetben tisztán nyelvészeti egyesület később három osztályra oszlott: nyelvészeti, régészeti-történelmi és természettudományi osztályokra. Az új alapszabályok Károly fejedelem által 1867 augusztus 26-ikán, 1246. sz. alatt megerősítettek.

dományánál, hanem inkább tartózkodási helyénél fogva jutott be ama testületbe, mely nem is annyira tudományos, mint inkább politikai testület volt kezdetben.

Első kötelesség volt egy román szótárt csinálni, megfelelőt a Laurián-féle elveknek. E szótár¹⁾ belekerült valami 100,000 francba; hanem az nem volt a román nyelv szótára. A mit három ember, Massim, Hodos és Baricz csak kikomponálhatott, új szót, az mind ott van a két vaskos kötetben, hanem román szó alig néhány. Szörnyszülött egész merőben!

Az akadémia csak későre tért észre, csak későre rázta le e nyügöt magáról, megtörvén a magyarországiak befolyását s megkezdvén királyi segélylyel az új szótárt,²⁾ mely a román nyelv valódi szótárának ígérkezik. S egyúttal azon kijelentést tette, hogy ha a magyarországiaknak leszámolni valójuk van a magyarral, ám intezzék el kebli ügyöket otthon, de az egész román tudományosságot ne mételyezzék meg célzatosságokkal, a való igazság s a román világ jól fölfogott érdeke ellenére.

Meghamisították a nép szellemi termékeit. Marianescu Athánásiu egyes, a római történelemből átvett eseményekre kolindákat csinált s rámutatott: «Íme a rómaiak történelme a román nép kolindáiban».³⁾

Még a Kisfaludy-Társaság egyik kiadványában is ezeket olvassuk: ⁴⁾ «... a román nép ajkán ma is él (!) egy kolinda, mely két ezer (!?) év előtt történt esetet énekel meg, vagyis a sabin nők elrablását a rómaiak által, a Romulus rendezte ünnep alkalmával.» — Aztán ismét: «némely kolinda valóságos krónikaszerű ballada, mely elbeszeli Dáczának colonisatióját!» Az bizonyára a *Jocul* című kolinda lesz.

¹⁾ Címe: *Dictionariul limbei române*. Bukarest, 1871. I. kötet, II. köt. 1876. Az első kötet 1242, a második 1622 oldalból áll. Harmadik kötetül szolgál a: *Glossariu*. Bukarest, 1871. 584 oldalal, ebben az állítólag idegen nyelvekből származó barbarismuskok foglalnak helyet; tulajdonképen ez a valódi román szótár.

²⁾ *Etynologicum magnum Romaniae*. Bukarest, 1886-ban indult meg, s eddig másfél kötet jelent meg.

³⁾ Marianescu Athanasiau: *Colinde*. Buda-Pest, 1859. A *Jocul* című, 104—105. lapokon.

⁴⁾ Vulcan József: *Rómán népdalok*. Buda-Pest, 1877. Bevezetés 19—20. lapokon, a Kisfaludy-Társaság kiadványa.

Theodorescu Demeter*) kimutatja, hogy a *Jocul* (Táncz) és a hozzá hasonló kolindák Marianescu Athánáz úr gyűjteményében — hamisítványok, csinálmányok; hogy azok a román nép ajkáról egyáltalában nem szedettek, — ez azonban mind semmi; ez a román ifjúságot nem akadályozza meg abban, hogy e csinálmányokat ne valódi népies termékeknek vegye s ne hivatkozzék azokra, mint olyanokra, a melyek valóban a Romulus idejéből erednek!!

De hát ki tudná mind előszámlálni azon téves nézeteket, a melyek, különösen 1870-ig, a román nép hitvilágában és irodalmában fölülkerekedtek!

Tehát a román nép egy része írt, mindent össze-vissza; a másik hitt, szintén össze-vissza mindent. A kik írtak, azok véd- és daczszöveget kötöttek egymás között, egymás támogatására.

Írni csak egyfélekép lehetett, dicsőíteni mindent, a mi románúl van, és mindenkit, a ki románúl írt. A ki nem írt így, az «regenát»-nak bélyegeztetett, mert az «a román népet becsmérli». Hinni csak egyfélekép lehetett — föltétlenül; a ki nem hitt így, az szintén «renegát» volt s kiátkozták a román nép kebeléből.

Szomorúan emlékezem vissza ez időkre! Húzódtam a néphez, melyhez tartozom; szerettem akkor, a mint szeretem most is. A román ifjúság egy léha, eszmeszegény irányba tereltetett, nem kapot magot, csak phrasist, ezen rágódhatott. Az akkori román ifjúság nevelése egyoldalú, fölületes volt. Ki lehetett vele megelégedve?

1866-ban, mint tanuló, már írni kezdtem, mert olyan volt a világ. A budapesti román *Aurora* és később a *Familia* dolgozatokat közölt tőlem. Aztán szünidők alkalmával összejártam a falukat s a nép ajkáról szedtem népköltészeti termékeket és megszerettem a népet még inkább, és megsajnáltam még jobban. A *Familia* gyűjteményemből több darabot közölt 1867- és 1868-ban. Aztán egy cikkben azt merészeltem fejtegetni, hogy román regény és román novella nincs! A szerkesztő nem adta ki a cikket megizenvén, hogy ilyfélét írni nem szabad! Hogy ne volna, mikor van! A *Familia* minden

*) *Noțiuni despre colindele române*. Bukarest, 1879. 27—32. lapokon.

egyes számában hozott is nyaláb számra ilyféléket, de hát azok még sem voltak novellák, szegényes gondolkozást, primitív műveltséget és semmiféle gondolatot nem fejeztek ki.

Mert föltétlenül nem hittem s nem írtam úgy, a hogy a czélnek kedvezett, kitették szűrőmet s a mellett megvonták tőlem 300 forintos alapítványomat is.

Hanem a villám épen ez időben ütött volt be az írói csoportba. Maiorescu Titus, tüzes ostorral fogott neki a léha irány ostorozásához. Nem kímélt senkit és semmit. Az addig félistenek gyanánt nézett férfiakat, mint hajdanában Mózes az arany borjút, a porba rántotta le és számadásra hívta föl. E férfiú úgy találta, hogy Barnuti Simon törvénykönyve ¹⁾ egy haszontalan egyoldalú mű; Maior Péter történelme nem csak plagium, de képtelen dolgokat foglal magában; az akadémia nagy szótára, valamint Laurian Trebonian nyelvészeti műve curiosum szörnyszülött, Cipariu Timotheus grammatikája ²⁾ a megkövesült régi formák összefoglalása. A sok «nagy költőt», mint valami csiripelő verébhadat, szétkergette és a magyarországi román hírlapírókat németes irányukkal, erőltetett eredetiségökkel egymáshoz verte, hogy Bariőtől jajgatott Román Sándorig mindenki.

A törpék jajkiáltása nagy volt; — a nagyok pedig szembeálltak az új ellenséggel s megküzdöttek vele.

Lássuk mit mond Maiorescu:

«Kulturánk mai irányában legfőbb bűn a hazugság. Hazugság az aspirációkban, hazugság a politikában, a költészetben, a nyelvtanban s a közszellem minden egyes nyilvánulásában.» ³⁾

«A patriotismus nem lehet reánk nézve egy a tökéletlenséggel; valamely gyöngye művet nem lehet megdicsérni azért, mert románul van megírva. Férczelményeinket nem lehet a hazafiság köpenyegével betakarni.»

Maiorescu hangsúlyozza, hogy az ifjúságot e léha iránytól el kell terelni, mert «műveltség nélkül még ellehet egy nép, de hamis kulturával bukásra tör!» ⁴⁾

¹⁾ *Dreptul public al Romanilor*. 1867.

²⁾ *Gramatica limbii române*. Bukarest, 1869. Akadémia által 300 db. arannyal megjutalmazva.

³⁾ *Critice* című gyűjteménye. 327. lapon.

⁴⁾ *Critice* 341. lapon.

«Ifjúságuk egy része az irodalmi maculatura termelésével, a másik annak elolvasásával tölti idejét.»¹⁾

«A zászló, melynek árnyékában beviszik ez idétlenségeket, a «natiunea si libertatea» (nemzet és szabadság) és így a legmagasztosabb két eszme lajtorja lett, a melyen fölfelé haladnak minden erdem nélküli férfiak. A mi újságaink, minő a *Familia*, *Telegraful*, *Gazeta* stb. lelkesedéssel szokták üdvözölni az új társakat s a román népet ez anomaliákkal ugyanazonosítják és kiáltják, hogy a romanismus támadtatik meg, midőn e beteges tévedések ostromoztatnak a román irodalomban.»²⁾

E hangon beszél Maiorescu. Baricz, Bábes, Román Sándor, Demsusián Áron, Vulkán József, Moldován J. kanonok és mások meglepetésükből alig tudnak magokhoz térni; majd személyeskedő támadásokat intéznek Maiorescu és fiatal társai ellen. E harc a verebek harca volt a sas ellen. Maiorescu egymásután bocsátja ki támadó műveit,³⁾ a melyekbe nem csak mély tudományosságot fektet, a melyek nemcsak széles és tisztult látkört árulnak el, hanem egyúttal tanúságot tesznek arról is, hogy Maiorescu kitünő vitatkozó, úgyszólván páratlan a román irodalomban.

Ráfogták, hogy cosmopolita.

«Nem vagyunk cosmopoliták — felelé Maiorescu — mi fönntartjuk és védelmezzük a nemzetiséget; — egy azonban igaz, hogy «Stefan cel mare» (István a nagy), «Mihaiu vitézul» (Mihály, a vitéz), féle kiáltásokkal nem akarjuk eltakarni lelki szegénységét és ostobaságait a hivatlanoknak!»⁴⁾

Román Sándor elővette a régi fegyvert. A *Federatiunea*-ban⁵⁾ így állapítja meg Maiorescu céljait:

«Eltörölni mindent a mi román!»

«A románok kiűzése s idegenek, meg zsidók által való helyettesítése!»

Nevetséges gyanúsítások! «Eltörölni a rossz munkát, —

¹⁾ U. o. 385. lapon.

²⁾ U. o. 386—387. lapon.

³⁾ Címeik: *Betia de curinte*; *Limba romana in jurnalele din Austria* 1868; *Despre scrierea limbei române*. — *In contra directiî de astăzi*. 1868; *Directia noua în poezia si proză*. 1874; *Poesia romana*. 1867.

⁴⁾ *Critică*. 430. lap.

⁵⁾ 1871 július 11-iki szám.

annyi mint eltörölni mindent, a mi román, és ostorozni a fölülletes, felszeg és egyoldalú nemzeti előharczosokat, annyi, mint a román népet kiűzni országából!»

Mióta lett a román nép az egyes korlátozott eszűek hóbortjaival egy és ugyanaz? Ki állíthatná azt, hogy ostorozva a fűzfapoétákat, a fölületességet, az üres nagyozást egyesekben — a román népet ostorozza valaki!

Ki mondhatja, hogy a ki rosszaknak hirdeti például Vulkán novelláit és verseit (valamint hogy azok is), a román nép kulturáját, illetőleg a nép szellemi fokát ítéli el?

Kiki álljon helyt tényeiért s ne fődözzze bőrét a nemzet testevel. E réven a törvényszék, mely elítéli a román gyilkost, csirkefogót, csalót — a román népet ítéli el; vagy nincs úgy? Hiszen Vulkán, és összes társainak, Saulescu, vagy Hodosnak bombasticus ürességei, munkái ép oly privát tények szerzők részéről, mint a tolvajnál a lopás, csalónál a csalás és így tovább; semmi összeköttetésben nincs az a román néppel, egyik a másikat felelős egyáltalában nem lehet.

«Ezer insultust és rágalmat szórtak ellenem — jegyzi meg Maiorescu — ám de ezer rágalom nem tesz egy kritikát, ebben az egy kritikában pedig eddig nem részesültem!»¹⁾

Maiorescu Titus fölállította a kritikát; beállított tehát egy törvényszéket, a mely hivatva volt ítéletet mondani a megjelenő munkák fölött. A kritika ítélőszéke elé állíttatott minden «nemzeti előharczos», kiknek száma fölötte lepadt; Magyarországon alig maradt egy-kettő.

Fölnyíltak a szemek, — az akadémia gondolkozóba esett és szigorú bírálat miatt csak olyan munkák kerültek fölszínre, a melyek actualis értékkel, belbecscsel bírtak s e réven lett visszautasítva Demsusian Áron *Negriada*-ja,²⁾ Marianescu *Marc mondaköre*,³⁾ mindmégannyi beteges képzelődés a régi nagy-

¹⁾ *Critice*. 438. lap.

²⁾ *Negriada*. Jassi, 1885; hősköltemény. Az akadémia visszautasította, mert pogány istenek játsznak Negru vajda idejében; sok benne az anachronismus s a haszontalan nagyozás. E művet Maiorescu bírálta meg.

³⁾ A Marc-féle román ballada 96 variációját szedte össze s csinált belőlük eposzt, hogy legyen a román népnek is ilyene. Az akadémia által azonban 1884-ben visszautasított mint czéltalan és merőben haszontalan munka.

ságról; mind megannyi csinált üres léhaság, a nép száján fönforgó mondak gyanánt forgalomba hozva.

Maiorescu Titust Románia ifjúsága körülvette és támogatta. *) Föllépését a közönség maga is tapssal fogadta. Iránya győzött. E férfiú később Románia minisztere, senatora, az új irány megteremtője, a bukaresti egyetem tanára; — azok pedig, a kik ráfogták, hogy renegát, megszegyenülve hátráltak vissza és munkájok rosszaságába és a nemzet köpenyegébe kapaszkodtak továbbra is, nagy képet csináltak. Ott Romániában közönségek nincs már.

Hanem egyben még is van!

A míg Romániában megtisztított a levegő ez egészségtelen miasmáktól, — nálunk Magyarországon azok még inkább megszorodtak. Nálunk Maiorescunak nem volt hatása. Nálunk bírálni egy román nyelven írt művet, annyi, mint a romanizmust bántani most is s a ki valamely «nemzeti előharczos» eljárását kárhoztatja, személyét megsérti, az még mindig a nép főnsége ellen vétkezik.

E léhaság nálunk még általánosabb.

Nálunk a román nép még mindig két csoportra van oszolva, az egyik ír össze-vissza mindent, a másik pedig hisz föltétlenül mindent. A férczművek száma rettentő. Mióta Cipariu befejezte műveit, 10—20 év óta, egy magvas román munka sem jelent meg. Bele fulladnak a napi sajtó förmedvényeibe.

Azzal védelmezik ürességöket s a meddőséget, hogy ők «élet-halál harcztot vívnak a magyarokkal!» Tehát nekik szabad mindenféle bolondot elkövetni. E révén ők mégis «nemzeti előharczosoknak» maradtak. A történelmet továbbra is meghamisított alakban adják elő; a hazugságot föntartják az aspirációkban, költészetben, tudományban.

Förmedvényeiknek aztán van közönségük Romániában is. A magyar történelem, alkotmány rovására faragnak látományokat, a melyek ott még mindig készpénz gyanánt fogadtatnak el; hogyne, midőn e küzdők magokat martýrok gyanánt hirdetik a magyar, nemzetiséget és vallást előlő, magatartással szemben.

---

*) Jassiban *Junimea* című alatt 1867-ben társulat alakúl, lapja a *Convorbiri literare*, Maisrescu tanait hirdeti. — Elcsúfolták a tagokat zsunimistáknak. Hanem e zsunimisták diadalmaskodtak a czopfosok fölött.

Ezt hirdetik a XVI. és XVII. század magyarjairól is.

Sinkai György megkezdte, utána Maior Péter, Laurian Trebonian,¹⁾ Moldován J., Papiu Ilarián, Cipariu Timotheus, Popea Miklós, Saguna András²⁾ és többen mások iszonyú vallási és nemzetiségi üldöztetésről szólnak e századokból. Románia történetírói ez állításokat föntartják s a román közvélemény ezek alapján azt vallja, hogy azon századokban a protestánsok állandóan görög-keleti vérrel táplálkoztak, és hogy a fejedelmek udvarában az oláh hús egyike volt a legízletesebb peccsenyeknek. Meglátjuk, nem sokára minő alapokon nyugszik e hit!

A román írók nálunk könnyen írhatnak mindent, mert nem bírálják meg a műveiket. A hazafiság itt össze van kötve hallatlan dolgok, üldözések kieszelésével; hazafiatlanság pedig azt mondani, hogy hazudnak. Egymás kedvéért elhisznek mindent; belelovagolják magokat a hitbe, mint az a vadász, a ki addig beszél valamely hallatlan vadásztényről, a míg maga is elhiszi, hogy az valóban megtörtént. Nem keresik az igazságot a tudományban, a tudomány agyukban, ha van, csak egy eszköz, a hamis és hazug aspirációk szításában.

Tisztelet — mondom ismét — a kivételeknek! Ezek a kivételek azonban egyáltalában nem igyekeznek elterelni az ifjúságot azoktól az üres fölületességektől, ellenkezőleg, örvendenek, hogy a törpék közül alakjuk messziről kilátszik.

Ám de ismerkedjünk meg azokkal a vallási üldöztetésekkel Erdélyben, az említett századokban.

II.

A román nép Magyarországon, a különálló Erdélyben, a két román fejedelemségben: Havasalföldön és Moldovában, Beszarábiában, Bukovinában s a Balkánban mindenütt, a görög-keleti vallás hitelveit követte. Mindenütt egy valláson volt

¹⁾ *Istoria Romanilor*. Bukarest, 1867. III. kiadás. 1—3. kötet.

²⁾ Ságuna András: *Istoria besericiei*. N.-Szeben, 1860. *Geschichte der griechisch-orient. Kirche in Oesterreich*. Popescu és Boiu. N.-Szeben, 1862. E mű Ságuna könyvéből egy német nyelvű kivonat.

a XVI. és XVII. században. Nem Rómától függött, hanem Konstantinápolytól.

Maiores Péter azt állítja, hogy «a román egyház mindig görög vallású volt!» és folytatja: «a nyugoti egyház vallása latinnak vagy rómainak, a keleti egyházé pedig görögnek mondatik».

Ezzel szemben Cipariu ²⁾ azt vitatja, hogy a román nép kezdetben Róma alatt állott. A nyelv kincseiből kimutatni igyekszik, hogy a román nép a keresztyén vallás megalakulása-kor már keresztyén volt és nem pogány. A római keresztyének Krisztust kezdetben Chrestusnak hívták, innen származott be a román nyelvbe is a creştin (keresztyén) szó. A román păgan (pogány) szó sem a görög, sem a szláv nyelvből nem, — hanem a latin nyelvből vettetés át, mivel a pagus etymonját bírja. Akkor tájban a pogányok falukon húzták meg már magokat. Ez időtől fogva a román sem *zup:zzî-t*, sem *nedele-t* nem mond, hanem *duminecă* (vasárnap); nem *κρυστός-t* vagy *krest-et*, hanem *cruce-t* (kereszt); továbbá: *biserică* (templom), *botez* (keresztség); *serbătore* (ünnepe), *dumnezeu* (Isten) stb. stb. a megfelelő latin szavakból erednek.

«Az idők mostohasága elválasztott minket — folytatja Cipariu — a római egyháztól és a bizánczival egyesített, nem is egyenesen, hanem szerb-bolgár közvetítéssel, a melytől menekülni nem tudtunk.»

Nem czélunk a kezdő századokról szólni; az sem czélunk, hogy a román egyházi történelem számos tévedéseit és különösen a görög-keletiek túlkapásait és hóbortjait helyreigazítsuk, melyek szerint maga Ulfilas is oláh püspök volt a «görög vallás» szerint s a görög-keletiek erdélyi metropolitai széke ettől származik.³⁾

A románok uniója óta Rómával a görög-keletiek között lábra kapott ez elnevezés: görög vallás, hogy így magokat Rómától még jobban megkülönböztethessék, holott görög vallásról szó egyáltalában nem lehet, csak görög rítusról, valaminth van örmény, syriai, ethiopiai rítus is, de nincs ilyen val-

¹⁾ *Istoria bisericească*. 22—23. lapokon.

²⁾ *Inceputul creştinării romanilor*. Balázsfalva, 1865. 11. lapon és *Acta et fragmenta hist. ecclesiastica*. U. o. Bevezetés 9—10. lapon.

³⁾ Popea Miklós: *Vechia metropoliă*. 40. lap.

lás. — Magok, a román főpapok, nem mondták magokat «de legea grecescã», hanem görög rítusú katolikus és apostoli vallásúak»-nak («de legea catolicã si apostolicã de ritul grecesc») a mint kitűnik a gyulafehérvári egyes román püspökök által kiadott okiratokból.¹⁾ Elnevezik magokat orthodoxoknak, holott az egyház törvényeiből azon elnevezést kimagyarázni nem lehet.

Tény az, hogy a XVI. és XVII. században a románok görög rítus szerint keresztyének voltak, következésképp nem Rómától, hanem Konstantinápolytól függtek.

Elég nagy szerencsétlenség volt az a román népre nézve. Megmondjuk miért. Már a múlt század elején Antonmaria del Chiaro a görögöket végzeteseknek mondja²⁾ a román népre nézve. A keleti egyházhoz való tartozáság szellemi sötetséget árasztott s a román nyelvet és fajt végveszélylyel fenyegette. Ez a befolyás hozott a román nép nyakára mindenféle nyomorúságot: a szláv, a görög befolyást; ezeknek áldozta föl nyelvét, ez fojtotta meg benne a szellemi tehetség minden nyilvánulását. A bogomilismus minden ördöge szerepet nyer s az ettől való félelem szításával azon két befolyás igyekszik fölsőbb-ségét föntartani századokon át. Uralkodtak is a román népen. Szláv és görög kalugerek árasztották el a román nép által lakott helyeket, meghamisították a nép nyelvét, költészetét, erkölcsét, vallását;³⁾ cselszövényeikkel üldözték a román elemet,⁴⁾ megkeserítették a román nép családi életét s üldöztetés árán is visszatartották a nyugoti civilisatiótól.

¹⁾ Laurian Trebonian: *Documente istorice*. Bécs, 1850. 123. lap. Az egyik példáiul így: Stefanus Simonovicius Dei gratia Archiepiscopus Belegradiensis, Vadiensis, Marmorosiensis totiusque Transilvaniae, Catholicae atque Apostolicae Religionis, graeci ritus Episcopus.

²⁾ *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*. Velenceze, 1718. 208. lapon.

³⁾ A román nép a Bogomil-féle eretnekség tanait is átvette s azoknak még mai napig is hódol sok tekintetben. E századokban a paulinosok száma nem csekély. Papiu II.: *Tesaur de monuminte istorice*. Bukarest, 1864. 3. kötet, 137. lapon.

⁴⁾ Macedoniában ma is a két faj közötti gyűlölködés fölötte nagy. A görögök okvetlen elgörögösíteni akarják a román elemet. Templomban például meg nem áldja a görög pap ma sem a román, sem füstölővel meg nem füstöli, ha nem mutat hajlandóságot a görög népbe való beolvadás iránt. Lásd Pencovic Sándor: *Despre românii din Macedonia*. Bukarest, 1885. 14. lap.

Azért a szlávizmus és a græcismus elleni gyűlölet oly mély gyökeret vert a román nép szívében, hogy azt leírni nem lehet. A nép külön helyet tartott fönn költészetében a két faj kigúnyolására. Az oltártól kiforduló szlávúl, vagy görögül beszélő papot, — mert román nemzetiségű s illetőleg románul beszélő lelkészek alig voltak, a templomi nyelv szláv vagy görög lévén — kigúnyolta; ¹⁾ az idegen nyelven szerkesztett imádságokat legalázta; gyermekek gúnyverseket csináltak az istenes dolgokra, mi által a vallásos érzés nem emelkedett, az Isten félelme és szeretete nem terjedett, csak az ördögtől s az egyházi büntetésektől való félelem és iszonyodás.

Minő elkeseredés adhatta a román krónikás szájába e szavakat:

«Paraszt eszemmel úgy gondolom: mikor az Isten megengedi, hogy vason ne legyen rozsdá, Stambulban török; — hogy farkas ne egyék bárányt, — akkor talán görög sem lesz Moldovában és Havasalföldön, s talán bojár sem lesz, a ki úgy egye az országot, mint a hogy most eszi, más orvosságról toltam megemlékezni nem tud. A tüzet eloltod, a vizet gáttal más irányba tereled; szél, ha fujdogál, félrevonulsz s nyughatol, a nap fölho alá búvik és ismét kijő, az éj sötétségével eltűnik s világosság lesz, hanem a fanariotánál könyörületet, becsületet, igazságot, igazlelkűséget, avagy isteni félelmet nem találsz!»

És ismét más helyen: «Jaj, jaj, jaj! Szegény Moldovaország! Isteni csoda, hogy ember maradt még te benned! Minő utálatos szokásokat vettél föl . . . időről időre e gyalázatoságok miként szaporodtak!» ²⁾

Ám olvassa el bárki is az egyházi törvénykönyvet, melyben e görög rítusú román egyház törvényei vannak lerakva, meg fog győződni arról, hogy az csak butaságot, szellemi sötétséget volt hivatva terjeszteni és árasztani. ³⁾ Magával vitt az be mindenféle babonát s azt az erős hitet, hogy minden nagy

¹⁾ Urechea V. Sándor: *Schite de istoria literaturci romane*. 77—78. lapokon. Romániában a görögöket *fanariotáknak* hívták. Fanar, Konstantinápolynak a görögök által lakott városrésze volt, innen származik a fanariota gúnynév is. A fanariotákat 1821-ben üldözték ki a Tudor Vladimirescu forradalma folytán.

²⁾ Cogolnicean M.: *Cronicele Romaniei*. II. kötet. Neculcea Jon. munkája. 225. lapon. Urechea S. *Opere complete*. I. kötet, 75. lapon.

³⁾ *Pravila bisericasca*. Bukarest, 1884. Kialja az akadémia.

bűnt, minő a gyilkosság, magzat-elhajtás stb. néhány ezer metania ¹⁾-val, böjttel és pénzzel ki lehet egyenlíteni.

Ezeknek köszönhető az a vastag sötétség az észben, gondolatban, melylyel a román népnél még a legutóbbi századokban is találkozunk. ²⁾

Erdélyben román tannyelvű iskolák nem voltak; ³⁾ az egyház nem tartotta szükségesnek a nyelvet fejleszteni, iskolákban a népet a vallás hitelvei felől fölvilágosítani, mert az egyház szláv volt. A templomban nem saját nyelvén tanították a népet, csoda-e, ha e nép saját vallása dolgában nem volt tisztában? hogy ő maga teremtetett magának egy külön vallást, a melyben a csodálatos nagy szerepet játszik s a pogány istenek együtt szerepelnek a keresztyénség szentjeivel, melyben tért foglal a babona s erősebbnek mutatkozik magánál az egyes dogmáknál. ⁴⁾

Kolostorok, zárdák idegen nemzetiségű, gondolkozású férfiakkal teltek meg, a püspöki székeket ismeretlen úton és módon fölemelkedett, — ismeretlen helyről bevándorlott férfiak foglalják el, a kik idegen szellemben neveltetve, idegen eszméknek hódoltak. Az erdélyi s egyáltalában a magyarországi románok nyakára kezdetben idegen országból való metropoliták küldöttek püspököket; a bukaresti metropolitáktól függetek s e metropoliták kedvök és akaratjuk szerint igazgatták az egyházat. ⁵⁾ S talán e metropoliták román nemzetiségűek voltak? Nem! A konstantinápolyi s illetőleg ohridai főpapoktól

¹⁾ A görög *μετάνοια*-ból, ó-szlávul: metanija = corporis et capitis inclinatio, de úgy hogy két kézzel a földet kell érni, meghajlás előtt és után pedig keresztet kell vetni. A szláv, görög s román népnél ma is igen divatos.

²⁾ A míg egy oldalról az egyház a varázst s a babonát tiltotta, addig más oldalról terjesztette azt. Mutatja ezt azon pap esete is, kőről az egyházi törvénykönyv 118—119. lapon megemlékezik.

³⁾ Bod Péter: Apafi Mihály 1699 február 20-án kiadott egyik okiratához a következő megjegyzést fűzi: Scholis carent valachi, atque adeo rarissimi inter illos sunt, qui legere noverunt. Cipariu: *Archiv.* 612. lap.

⁴⁾ Lásd Marian Flavian *Descantece*. Csernovitz, 1886. Előszó.

⁵⁾ Innen nevezik a bukaresti metropolitát Ungro-Vlachia metropolitájának. Az unio után a görög-keletiek Karlovicz hatósága alá helyezték, később (1864 decz. 24. kelt császári leirattal) érsekséget kaptak, N.-Szeben székhelylyel, s így önállóságot nyertek.

függve, többnyire görögök és szlávok voltak s így sikerült a román népet egyházi tekintetben zsarnoki önkény szerint igazgatni.

Erdélyben különböző időben a következő helyen laktak román püspökök: Bisztrán, Fogarasban, Feleken, Galaczon (Fogaras mellett), Fel-Diódon, Szilváson, Gyulafehérvárott.¹⁾ A tulajdonképeni székhely Gyulafehérvár volt. A fejedelmek alatt e püspököt a nép választotta s megerősítette a fejedelem. Bármily nagy mértékben igyekeztek a fejedelmek az erdélyi románokat megóvni az idegen befolyástól, nem sikerült; a beözönlő kalugerek mindenféle íjesztgetéssel megtartották befolyásukat.

Román iskolák Romániában sem voltak. Jassiban a XVII. század közepe táján Vasilie Lupul fejedelem szláv iskolát állít föl, oda a tanárokat Kiewből hozatja. Ugyan ez időben Básarába Máté a Havasalföldön a görög iskolát új alapra fekteti, a szláv iskolát megerősíti, de román iskolákról, román kultúráról alig van még szó.²⁾ A két fejedelemségben görögök és szlávok kormányoztak, zsaroltak, és pusztítottak kímélet nélkül. E befolyást Erdélyben is föntartották a román nép fölött, s a román nép segélyével ott is az állam fölforgatásáról gondolkoztak.

Már Rudolf alatt 1600 október 25-dikén Léczfalván a 19-dik artikulusban azon intézkedés tételik, hogy, miután az ország veszedelmét, Mihály vajda betörését, az ország elpusztítását leginkább az oláh kalugereknek lehet köszönni, egyetlen oláh pap se merészeljen többé a két oláh tartományból Erdélybe lépni, a kalugerek pedig az egész országból kitiltanak; hogy ha pedig egyik-másik kaluger mégis bejönne az fogassék meg és törvény szerint büntetessék. Az *Appr. Const.* III. R., 53. t., 1 art. szintén a kalugerek ellen szól: «a fejedelmek szabados dispositiójokra hagyattatik, úgy hogy valamikor illendőnek vagy szükségesnek ítélik, teljességgel excludáltasának».

A román nép által követett hitvallás, mielőtt Erdély elvált volna Magyarországtól, schismaticusnak neveztetett; törvényeink azután «oláh, görög vallás»-ról, «religio valachica»-ról tesznek említést; idegennek volt tekintve mindig és az a legújabb időkig törvényileg nem biztosított.

¹⁾ Cipariu: *Acta si fragm.* Bevezetés 12. lapon.

²⁾ Brezoián János: *Vechile institutiuni ale Romaniei.* Bukarest, 1882. 87—88. lapokon.

Tapasztaltatván, hogy a román nép ez idegen befolyásoknál fogva, mely nem is román, hanem görög és szláv részről volt terjesztve, a haza iránti szeretetben, s a törvény iránti tiszteletben megerősödni nem tud, hogy idegen izgatásoknál fogva figyelme kifelé irányúl; az ország törvényeinek kijátszását nem egyszer megkísérli, akadtak fejedelmek, a kik a fölvilágosodás s az országos vallásnak a román nép között való terjesztése által szorosabban akarták őt a haza göröngyéhez csatolni, benne a hazaszeretetet, a törvény iránti tiszteletet fölgerjeszteni, szóval a butaság sötétségéből kiemelni, a butaság terjesztői, a szláv és görög kalugerek, körmei közül kiszabadítva, belőle derék népelemet teremteni, hogy reá az ország minden körülmények között számíthasson.

A cél valóban magasztos volt, s a ki ismeri az állampolitikának ABC-jét, nem fog megütközni e törekvéseken; minden állam igyekezett vallása általánossá tételével a polgár és polgár közötti ellentétet eloszlatni, hogy annál erősebbek legyenek a haza közös céljai elérésére közremunkálni; annál több erőt tudjanak védelmében kifejezni.

Ám ismerkedjünk meg e hittérítési mozgalmakkal s lássuk, hol volt az az erőszakosság, vallási üldöztetés, melyről a román írók oly előszeretettel írnak, hogy a magyar fanatismust s a román martyromságot kimutathassák.

Már 1436-ban, Zsigmond király alatt, meg volt kísérelve, hogy a román népet a római katolikus vallásra térítsék. Marchia Jakab, minorita, eretnek-írtó dandárokat szervez s Erdélybe jő. Az erdélyi püspök addig is, míg őt működésében támogatja, melléje adja Kemény Detrét, Küküllő megyei eseprestet s udvari káplánt; Erdélyen át a magyar koronát uraló Moldovába mennek, mint az eretnekség állítólagos fő fészkebe. De alig kezdenek működni, mikor veszik a püspök Lépes György levelét, melyben visszatérésüket sürgeti, mivel Moldova szintén térítőkkal önti el Erdélyt s mivel a nép irántok mély rokonszenvet tanúsított. A minorita térítőnek Erdélyben sikerült a kedélyeket annyira fölizgatni, hogy lázadás tört ki, mely a három erdélyi nemzet unióját eredményezi Kápolnán, 1437 szeptember 14-dikén, a lázadók ellen.*)

---

*) Kővári László: *Erdély történelme*. II. kötet, 50. és következő lapjain.

Egy minorita túlbuzgóságaért magát a magyar népet és alkotmányt megtámadni nem lehet. E tényt tisztán azon minorita számlájára lehet följegyezni.

Capistrán János 1456-ban a minorita által megkezdett térítési munkát folytatta.¹⁾

A következő században Honter János, brassói lutheránus lelkész Luther tanait igyekszik terjeszteni; míg a kálvinista fejedelmek a Calvin vallásnak csinálnak propagandát. Ez még nem üldözés, még nem is rosszallható cselekmény, hiszen még a közéletben is kiki igyekszik saját nézeteinek érvényt szerezni. Abból a körülményből tehát, hogy a protestáns fejedelmek Erdélyben a románok között a Calvin vallást terjeszteni igyekeztek, meg üldöztetést következtetni nem lehet.

Erdély törvényei leginkább megmondhatják, miből állott az üldöztetés.

A reformatio a papság izgatása következtében ellenszenvvel találkozott a román népnél. Itt-ott a predikátorok kiüldöztek. Mindazok, a kik némi hajlandóságot mutattak az új vallás fölvételére, mindenféle módon üldöztek; halottjaikat a papok temetetlenül hagyták, mert az új vallás úgy volt föltüntetve, mint ördögi mesterség; egyenesen kárhozatra megy, a ki azt követi, a temetés tehát fölösleges; majd kiátkoztattak, megáfurizáltattak, szóval mindenképen gondoskodott az egyház, hogy híveit megtartsa.²⁾

Ennek következtében 1566-ban a Nagy-Szebenben tartott pártiálláson a 36-dik articulus intézkedik és meghatározza, hogy azontúl az evangelium terjesztése meg ne akadályoztassék sehol.

Az 1568-diki tordai gyűlés 20-dik articulusa szintén megrendeli, hogy a prédikátorok bárhol hirdethetik az evangeliumot, hogy ha pedig a nép az új tanoknak enged, legyen tetszése szerint, de erővel senki ne szoríttassék reá, sem senki ne

¹⁾ Ugyan annál, 78. lapon.

²⁾ Az egyházi törvény tiltja ily eretnekekkel barátkozni, velük enni vagy inni, szerelmeteskedni, azokkal még csak össze is jönni; — a kik ilyent cselekednek, átkozottak legyenek. *Pravila besericesca*. Bukarest, 1884. 85. lapon. — A megáfurizálás — megátkozás, — irtóztató hatású volt, különös ceremóniák mellett történt. Már a régi magyar végzésekből is följegyezve áll, hogy az oláh pópák ne aforisziáljanak, ne átkozzanak.

merje a másikat bezárással fenyegetni azért, mert más valáson van.

Kell-e ennél szebb törvényhozási intézkedés?

Midőn Erdély elfoglalásáról vala szó, Caraffa I. Leopold királyhoz terjedelmes memorandumot terjesztett föl, a melyben azt írja többek között, hogy Erdélyben úgy feltik vallásszabadságukat, mint a szemök világát.¹⁾

Hozott törvényeink, a két fönnebb említett is, erről tanúskodnak.

Daczára azonban a szláv és görög papok részéről jövő fenyegetéseknek, több román ember állott át a protestáns vallásra, magyar és román lakosokból álló közös protestáns egyházak alakultak,²⁾ miről az 1569-diki tordai 20-dik articulus is megemlékezik, megrendelvén, hogy a prédikátoroknak egy kalangya búzáat adjanak; míg ugyancsak a tordai 1577 április 21-diki gyűlésen hozott 7-dik articulus fölemlíti, hogy miután a románok között többen vannak, kiket az Isten fölvilágosított s elhagyták görög vallásukat, miután superintendensök elhalálozott, megengedettett, hogy magoknak új superintendenst választhassanak. Ugyan e gyűlés 8-dik articulusa szerint Andrásnak (Tordáról) megengedettett, hogy bejárván az országot igyekezzék a papokat a protestáns vallásnak megnyerni, azonban sehol erőszakot ne alkalmazzon.

A tordai 1579. október 21-diki gyűlés 3-dik articulusa nyíltan rendelkezik, hogy a román papok magoknak tetszés szerint választhatnak püspököt, s a fejedelem aztán megerősíti azt, a kit ők magoknak magok közül megválasztottak, de bizonyos conditiók mellett.

Báthori Zsigmond alatt a gyulafehérvári, 1584-ben tartott, gyűlés 13-dik articulusa az oláh papok és püspökökre vonatkozó eddigi articulusokat megerősíti.

¹⁾ Moldován J.: *Libertatea consciinței în Transilvania*. Cipariu Archivumában. 219. és következő lapjain.

²⁾ Mutatja ezt a következő mű czíme is: *Catechismus, az az a keresztyéni vallásnak és hitnek rövid kérdésekben és feleletekben foglaltott szentírásbeli bizonyságoknak megerősített summája, avagy véleje, melyet deák és magyar nyelvből oláh nyelvre fordított Fogarasi István, lugosi, már az igazságos rész szerint megismert oldh-magyar ecclesiának lelki pásztora*. Fejérvárt, 1648-ban.

Az *Approb. Constitutio* I. R., 1. t., 3-dik artikulusa erre vonatkozólag következőleg intézkedik:

«Noha az oláh nátio az Hazában sem a statusok közé nem számláltatott, sem vallások nem a recepta religiok közül való; mind az által propter regni emolumentum, míglen patialtatnak, az oláh egyházi rendek ehez tartásuk magokat:

«I. Püspököt a fejedelemtől kérjenek olyat, a kit egyenlő tetszésekből illendőnek ítélnék lenni, úgy adjanak confirmatiót reá, mind a fejedelmek hűségére s mind az ország javára és egyéb szükséges dolgokra nézendő conditiók és módok szerint stb.»

E conditiók kikötése nagyon természetes volt. A fejedelem hűségére és az ország javára való működés méltán megköveteltethetett nem csak az oláh püspököktől, hanem bárkitől is, Erdély határain belül.

Az 1568 január 6-diki tordai gyűlésből a következő fölterjesztés tétetik:

«Felségednek alázatosan jelentjük, sokan vannak a Felséged országában, kik az oláh püspöknek, kit Felséged kegyelmességéből a püspökségnek tisztére választott, nem engednek, hanem a régi papoknak és azok tévelygéseinek engedvén, ellene állanak, ötöt az ő tisztében elő nem bocsátják. Könnyörgünk Felségednek, hogy Felséged országával tett előbbi végzése szerint az Evangeliumnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és az ellen való bátorkodókat büntesse meg.»¹⁾

Ez intézkedésből az tűnik ki, hogy az áttért román lakosság számára már akkor püspököket rendelt a fejedelem, kik ellen a görög-keleti ritusúak izgattak. E sok pörpatvar, a kalugerektől jövő izgatások indíthatták a következő században például Rákóczy György fejedelmet arra, hogy a püspöki megerősítést szigorú föltételekhez kösse, a mint ez kitetszik a Gyula-Fehérvárt 1643 október 10-dikén Simon István részére kiadott megerősítő oklevélből is.²⁾

De daczára annak, hogy a görög ritus szerinti egyház nem volt törvény szerint befogadva, mégis az eddig előadottakból

¹⁾ Cipariu: *Acte si fragmente*. 271. lap.

²⁾ Maior Péter: *Istoria bisericeii rom.* 72—77. lap. A föltételek száma 15, majd 4-re olvadt le.

kitetszőleg is a legnagyobb szabadságot élvezi szokásaiban, egyházi szervezetében.

Nem lehet egyetlen törvényczikket sem találni Erdély törvénykönyvében, a melyből a román historikusok által hirdetett vallási üldöztetést kimagyarázni lehessen.

Ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy törvényeink a román papságnak fölötté nagy szabadságot engedtek, úgy hogy az vele visszaélt s törvényhozásunk kénytelen volt a visszaélések ellen intézkedni.

Így püspökök, esperesek, papok, egyházi vizsgálataik alkalmával más hivatalok hatáskörébe is beleelegyedtek, a népet pedig meg nem engedett módon sarczolták, úgy hogy az 1593. 1626- és 1647-diki országgyűlések mindannyiszor kénytelenek voltak e visszaélések ellen határozatokat hozni.

Az *Approb. Consitutio* (I. R., VIII. t., 1. art.) erre vonatkozólag így intézkedik:

„Az oláh püspökök, esperestek és papok a visitálásnak idején a külső tiszteknek hivataljokba magokat ne elegyítsék, a szegénységet ne sarczoltassák, külső dolgokat ne igazgassanak, exentiókat afélékről ne tegyenek, hanem visitálják csak a magok papjait és deákjait, beszerikájokat, czimteremjeiket, temetőjüket; házasulandó személyeknek vagy copulatiojokat, vagy elváltatásokat, az ő módjuk szerint való egyházi szolgálatjokat, Ecclesia követéseket és több hasonló csak az ő tiszteket és állapotjokat illető dolgokat; azokban is mindazonáltal az ország végezéséhez alkalmaztatván magokat; külső büntetésekbe, bírságolásokba, magokat ne elegyítsék.»*) Hasonló intézkedést foglal magában a *Comp. Constitutio* is. (I. R., 1. tit., 9. art. 1655-ből.)

Már csak ez egyetlen egy törvény is eléggé mutatja, hogy a román nép saját egyházi dolgai elintézésében vallása gyakorlatában, akadályozva nem volt.

---

*) Br. Kemény József: *Notitia capituli Albensis*. N.-Szeben, 1836. 53. lapon, az erre vonatkozó szabályrendeletek czímeit adja:

Az oláh papok rendtartások.

A fogarasföldi oláh papokról, dispositio.

A fogarasföldi oláhoknak oláh esperestet és vladicát tartani megengedettetik.

A fogarasföldi oláh papok visitatiojáról írt punctumok.

Fogaras földén oláh papok kitől függjenek. stb.

Az egyházi törvénykönyv¹⁾ az egyháznak jogot ad arra is, hogy bűntények fölött is bíráskodjék. Tolvajnak, gyilkosnak, rablónak meg volt azonban az ő büntetése, sok tekintetben pénzben is. Ez ügyekbe való beleelegyedés, pénzbírságok kirovása, fölhajtása; a sarczolás számos neme ellenkezik az ország törvényeivel, a törvényhozás tehát méltán intézkedett, hogy ily dolgokba a papok ne elegyedjenek, hagyják a bíráskodást a törvényes hatóságoknak.

Csak a nagy szabadság és nem az üldöztetés okozhatta azt is, hogy az oláh papok minden igaz ok nélkül házasségeket elváltakoztattak, két feleségű egyéneket összeadtak, a más valláson lévöket megkeresztelték, úgy hogy 1639-ben az országgyűlésnek végzést kellett e tekintetben is hozni:

„A mely oláh pap igaz ok nélkül divortiólna valakit, vagy más valláson valókat copulálna, vagy tudva két feleségű embert összead, vagy pedig elragadott és nem pedig rendesen megkért személyeket, vagy olyanokat, kik az ország végzése szerint való úton és módon nem szabadíttatnak egymás mellé állani stb. . . mind az ilyen papokat, ha az esperestek meg nem büntetnék érdemek szerint, megértvén a tisztek, admo-neálják.»²⁾

A merészség odáig ment, hogy a más valláson lévöket is megakadályozták abban, hogy az oláhok ünnepein dolgozzanak.³⁾

Gyulafehérvártt 1625 május 24-dikén tartott gyűlésen hozott 12-dik articulus eltiltja a román püspököket a jobbágyok megtaxálásától. Miután pedig tapasztaltatott, hogy pénzért egyes jobbágyokból papokat szentelnek a nélkül, hogy ezek ismernék hivatásukat, vagy hogy épen írni, olvasni tudnának, parasztok, s csak épen a jobbágyságot kerülik, az 1640 ápril 24-diki gyűlés ez irányban tiltólag intézkedik.

A nép sarczolása állandó baj lehetett Erdélyben, azért látjuk e kérdést ismét szőnyegre kerülni Gyulafehérvárt az 1647 márczius 16-diki gyűlésen; egyúttal a bírságok fölhajtása és más ügyekben való bíráskodás a papoknál eltiltatik.

¹⁾ Lásd például: *Pravila besericesca*. 43. lapon. *A gyilkosok bűneiről szóló tant.* A 73-ik lapon 30 bot büntetést szab arra, a ki lop.

²⁾ *Approb. Const.* I. R., VIII. titulus, 4. Art.

³⁾ *Approb. Const.* I. R., IX. tit., 1. Articulus.

Némely esperesek, papok, magánboszúból egész falukat eltiltottak a templomtól, halottaikat temetetlen hagyták, gyermekeiket meg nem keresztelték; mindezen tények törvényhozási intézkedést vontak magok után (Gyulafehérvár 1665 május 1 és I. Art.), meghagyatván nekik, hogy ilyféléket tenni «sub amissione honoris et officii» ne merészeljenek.

A sok visszaélés, a tiszteletlenség törvényeink iránt, az idegen földről való be- és kivándorlás és az a körülmény, hogy oláh papoknak teljesen tudatlan egyének alkalmaztatnak, bírhatta a törvényhozást annak kimondására (Gyulafehérvár, 1678, október 1.), hogy a görög és oláh papok többé nem nemesíthetők; ez volt oka annak is, hogy e vallás Erdélyben nem honosított, hanem csak eltűretett... «melyben való kedvezést magok viselésével nem hogy érdemlenének, de sőt naponként árad rossz cselekedetök; sőt sok helyeken majd nyilván való erőszakkal élnek a több nemzeteken és azoknak határain stb.» (*Approb. Const.* III. R., 5. tit., 2. art.)

Senki sem fog azonban az akkori állapotok miatt pálcázat törni az oláh nép fölött. Helyzete sanyarú volt; a jobbágyi kötelék, itt-ott a földesurak zsarnoki önkénykedése, a nép tudatlan állapota, egyaránt ingerelte őt és készítette törvényteleniségek elkövetésére. A feudális rendszer azonban nem magyar találmány, a mit Európában az idő korszellemé megteremtett, azért nem lehet felelőssé tenni a magyart. A román történetírók a jobbágy-rendszer odiumát nem akaszthatják a magyar alkotmány nyakába. Csak igazságosnak kell lenni.

Látható azonban, hogy a jobbágyok lelkiismereti szabadsága meg nem támadtatott, szabadon követhették vallásukat; az államnak csak ott és akkor volt beleszólása, a midőn s a hol saját biztonságát veszélyeztetve látta.

Akadtak fejedelmek, minő volt egy Bethlen Gábor is, a ki az oláh papok állapotja s a román egyház iránt élénk rokonszenvvel viseltettek. E jóindulatának köszönhető az 1609 július 9-dikén Gyulafehérvárt kiadott nevezetes oklevele, mely szerint, hogy istenes kötelességöknek inkább megfelelhessenek, az oláh papok számára több kedvezményt tesz s így e fejedelemmel szemben az elismerés adóját maga Sinkai György sem tagadhatta meg.*)

*) Sinkai György: *Chronica Romanilor*. Jassi, 1858. 2. kötet, 319—320. lapokon. Itt az oklevél is feltalálható.

Valamint akadni olyan esetre is Erdély történetében, minő Sava püspöké, a kit Nalácz István, Székely László (a püspök közeli rokona), hogy annak pénzéhez jusson, Apafinál beárulják, majd börtönbe vetik és addig korbácsolják, míg belehalt. E tényt a magyarok is elítélték: «Hallatlan iszonyú pogányi kegyetlenség! — kiált föl Cserei Mihály, — nem is hadja vala az akkori Havasalföldi Vajda Serbán bosszúúzás nélkül a dolgot, sőt megizente vala a fejedelemnek, hogy ha ötszázezer talléra megbánja is, bizony kilobbantatja a Török Császárral a fejedelemségből.»*)

E tény sem vehető figyelembe. Magán boszú műve s épen a püspök rokonja részéről. Bevádolás következménye, vallási üldöztetésről szólni nem lehet azért sem, mert a püspök, ha szenvedett, állítólagos magán bűnért, s nem a vallásból kifolyólag szenvedett, habár a vád, melylyel illettetett, akkora brutalitást nem vonhatott maga után.

Ám lássuk most, mit köszönhet a román nép a reformationnak?

MOLDOVÁN GERGELY.

---

*) Cipariu: *Acta et fragmenta*. 270. lap.

MINGHETTI EMLÉKÍRATAI.*)

I. Napoleon bukásától a mai napig két nagy politikai alkotást szültek az események: az olasz királyságot és a német birodalmat. E két történelmi alakulással fontosságra nézve vetekedő európai esemény csak a keleti kérdés végleges megoldása lehetne, mely talán a jövő századnak van föntartva.

Kétségtelen, hogy a német egység hasonlíthatatlanul nagyobb kihatású tény, mint az olasz nemzet sok százados álmának megvalósulása, valamint a körülmények is, melyek között az első létrejött, sokkal nagyobb szerűek, mint az olasz királyság csatavesztésekkel jelzett kezdetei.

Mindazáltal az eseményeket összehasonlító történetíró talán nagyobb érdekességűnek, meglepőbbnek, szinte csodásabbnak fogja találni az olasz egységnek sok politikai akadály miatt lassú fejlődését, mint az 1870—71-ki háború mennykőcsapásaival összekovácsolt német birodalom újjászületését, mely voltaképp csak a német nemzeti érzelmek és politikai érzéknek gyöngesége miatt késett oly sokáig.

Hasonlókép, ha azon államférfiak között vonunk párhuzamot, kiknek neveivel a két nagy esemény elválaszthatatlanul összeforrt, Bismarck okvetetlenül a nagyobb, de Cavour az érdekesebb és bizonyos tekintetben csodásabb alak.

Németországon Bismarck mellett és — úgy látszik eddigelé — utána nincs senki, a kit nem hogy egyenrangú, de csak némileg is hasonló diplomatának lehetne nevezni. Kez-

---

*) Marco Minghetti: *Miei ricordi*. Volume primo: *Anni 1818—1848*. Volume secondo: *La guerra e gli episodi politici degli anni 1848—49*. Editori L. Roux e. C. Roma-Torino-Napoli.

dődhetik is ott a közönséges munka, melyhez rendkívüli szellem nem kell, mert Bismarck bevégezte, betetőzte művét. Olaszországban, hol Cavourt túlságos korán ragadta el a halál, nagyobb szükség lett volna, de szintén nem találunk hozzáfogható genialis államférfiút; de itt legalább előtérbe kellett lépniök másoknak, a kiket a rátermett nagy ember halálával elárvult kormányrúd mellé hívott Vittorio Emanuele, később Umberto.

A Cavour utáni államférfiak közül senki sem játszott oly tisztességes és fontos szerepet, mint Marco Minghetti. Az ő műve a pareggio, az olasz pénzügyek rendezése, a deficit megszüntetése oly szolgálat, mely nélkül az ifjú állam alig maradhatott volna életképes szervezet. Ha nem is állítjuk, hogy e művet csak Minghetti vihette keresztül, kétségtelennek tartjuk, hogy ő, a jeles nemzetgazda, ki mint nemzetgazdasági író is oly kiváló névre tett szert, különösen alkalmas volt a pénzügyi helyzet orvoslására és így valóban némileg gondviselészerű férfiúnak tekinthető. De egy másik és még általánosabb fontosságú esemény szálait is az ő keze szötte; ő állt az olasz ügyek élén, midőn a hármasszövetség alakult, mely egy évtized óta Európa békéjének biztosítója. Ily férfiú — azt hisszük — hazáján kívül is figyelmet érdemel, emlékiratainak ismertetését a magyar olvasó is szívesen veszi.

Úgy látszik, ez emlékiratok 1876-ban készültek, midőn Minghetti a kormánytól egy időre visszalépni kényszerült és egyideig talán azon elhatározás felé hajolt, hogy végkép visszavonul a politika színpadáról, melyen aztán mégis újra fontos és hálás szerepet játszott. Már a fentemlített évszámból is következik, hogy az emlékiratok éppen azt a kort nem tárgyalhatják, mely minket bizonyára legjobban érdekelne. De tulajdonképp úgy áll a dolog, hogy Minghetti följegyzései csupán 1849-éig terjednek, midőn a még egészen fiatal 31 éves férfiú egy egész évtized tartamára leszorult a politikai cselekvés teréről. E szerint Minghetti pályájának csak kezdetét találjuk leírva. Igazán nevezetes férfiúnál azonban a pályakezdés története is érdekes. E mellett Minghetti ifjúsága azon nevezetes korszakba esik, melyet az új Olaszország vajúdlásának lehet nevezni, és ő már ifjú éveiben is fontos politikai szereplésre volt hivatva. Saját államférfiúi egyénisége — az igaz — még nem domborodik teljesen ki emlékiratai két kötetéből, mert ez egyénisége később

még «nőtt magasabb céljaival». De ha a sors nem is engedte volna, hogy mint az egységes Olaszország miniszterelnöke nagy dolgokat vihessen végbe, és oly viszonyoknak lehessen egyik tényezője, melyek kihatását most is érezzük: Minghetti úgyszólván mint fejlődő tudós, mint olasz hazafi és egyházi állambeli státusférő, ki IX. Pius első reformlépéseit kíséri tanácsadóul, kerekded és megragadó politikai tanulmányhoz szolgáltatná az anyagot, csupán 1849-ig terjedő élményeivel. Egészen sajátos az a légkör, melyben ez időszak alatt mozog; különös vegyülék ekkor politikai jelleme. Az egyházi államban nevelkedve, egyfelől a modern államélettel teljesen ellenkező pápai kormányt, másfelől a sötétben összeesküvések szálaival szövegető carbonarismust látja maga körül, de ennek daczára a tudomány emlőin igazi szabadelvű gondolkodású politikussá érlelődik; e szabadelvűséggel azonban nem összeférhetetlen a pápa iránti mély tisztelet, sőt a pápától várja Olaszország újjászületését — szóval neo-guelf. Az események úgy fejlődnek, hogy egy oly pápa lép Szent-Péter örökébe, ki valóban bír érzékkel a szabadelvűség irányában, és Minghetti e pápa minisztere. Tünelkeny jelenség! a forradalom vihara elsöpri a szép álmokat; IX. Piusban csalódik az olasz hazafiak bizalma; Custozza és Novara mellett darabokra törik az olasz egység bajnokának kardja. Ily remények, ily kétségbeesés jelzik Minghetti pályájának kezdő phasisait. Lássuk részletesebben.

I.

A Minghettiek Firenzéből származtak Bolognába, hol Marco nagyapja mint fűszeres oly vagyont szerzett, hogy a család a kereskedők osztályából a birtokosok sorába léphetett elő. Marco Minghetti mint gazdag földbirtokos legidősebb fia született, 1818 november 8-án. Anyagi gondokkal nem kellett küzdenie soha. Nagy ok arra, hogy optimistának vallhatta magát.

Tíz éves korában elvesztette atyját. Súlyos csapás, melyért kárpótolta egy kitűnő anya gondos szeretete. «Piuttosto unica che rara», így jellemzi a hálás fiú e nőt, kinek «mindent köszönhetett». Az apa csak a vagyont adta, a nyugodt élet előfeltételét, a nevelés művét a nem csak ritka, hanem egye-

nesen páratlan anya intézte, egy kevésbé tanult, de éles eszű, szilárd jellemű és jótékonysága által kiváló asszony.

A diák Marco a Barnabiták klostromában tanult latinul, oly kevés sikerrel, hogy a hazafias szellemű, de kényelemszerető atyák iskolájából kikerülve, Liviust nem tudta megérteni és kénytelen volt újból kezdeni a klasszikus nyelv tanulását. A tanintézeténél nagyobb képző hatással volt reá egy rövid, három heti útazás Felső-Olaszországba és Velenczébe, melynek festészeti remekei többé el nem enyészendő eleven érdeklődést gerjesztének a 12 éves fiúban azon nemes művészet iránt, mely Rafael hazájában oly magasra fejlődött. Mély benyomást tett rá egy évvel később a vér nélküli forradalom is, mely 1831 február 5-kétől kezdve 45 napon át tartotta mozgalomban szülővárosát, és melynek egyik látogatott középpontjául épen az ő anyja háza szolgált.

A nélkül hogy azon okok vizsgálatába bocsátkoznánk, melyek a szent atya kormányát Bolognában gyűlöltté tévék, mint jellemző tény legalább azt az egyet föl kell hoznunk, hogy a hatalom kezelői a gyónás szentségével is visszaéltek és a gyóntatóatyák a kormány kémeinek szerepére vállalkoztak. A felbőszült bolognai nép Benvenuti bíbornokot szemelte ki boszúja áldozatául, de Minghettiné bátyja, Pio dei Sarti, a forradalom főembereinek egyike, nemes bátorsággal közbevetette magát és megmentette a főpapot. Bologna fegyverkezett. Ott volt véletlenül az egykori hollandi király két fia, kiknek egyike mint III. Napoleon lépett a császári trónra. Ők is följánlották szolgálatukat a forradalomnak, de hiába, mert Bologna nem akarta Lajos Fülöp haragját magára vonni. Úgyis meggyült a baj egy külhatalommal, Ausztriával, mely a rend helyreállítására vállalkozott. A riminii harc után a forradalom főszereplői fogságba kerültek; a többiekkel együtt Sartit is Velenczébe hurcolták.

E mozgalmak közepett az ifjú Marconak is volt egy kis szerepe. A bolognai nők adakozás útján fődözték a polgárőrség (guardia civica) ruhaszükségletét és az összegyűjtött pénzt Marco vitte el Viviano ügyvédnek, a forradalmi kormány elnökének.

Minghettiné sietett, mihelyt bátyja fogságba jutott, az örök városba utazni, hol több bíbornokot személyesen ismert. Remélte, hogy ezek útján kegyelmet eszközöl ki Pio számára.

Noha Saint-Aulaire, a francziák római követe, buzgón támogatta Marco anyját, a romagnolok és a pápai csapatok cesenai ütközete után, melyet az osztrákok újabb behívása és Aucona francia megszállása követett, minden törekvés sikertelen maradt és Sartinak száműzetésbe kellett vándorolnia. Ennek következtében Minghettiné és fia is elhagyták Bolognát és 1832 elején Párisba utaztak, mire két álló hét kellett (ma vas-pályán 30 órai út).

A francia fővárosban a még nem 14 éves Marco további kiképzését (jelesen a latin nyelvben) egy nevezetes tanerő vállalta el: Orioli orvos, a physikának egyetemi tanára, igen sokoldalú férfiú, ki az állati magnetismusról, Róma eredetéről és nőági successiójáról igen eredeti munkákat írt. Minghettiné párisi háza az összes olasz emigransok találkozó helyéül szolgált. E menekültek egy része megvetésre méltó közönséges gazemberekből állt, de jött a házba sok jeles politikus is, mint Terenzio Mamiani, Pepoli, Zanolini. Pio dei Sarti kalauzolta nővérének fiát a világváros nevezetességei között; ő mutatta be az ifjút Talleyrandnak és Lafayettenek. A francia képviselőházban Casimir Périer szónoklata gyakorolt nagy hatást Marcora, ki már ekkor kezdett szónoki sikerekről álmodozni.

Párisból vagy két havi ottlét után a cholera miatt el kellett távozni. Minghettiék ugyanannyi időre Londonba mentek, mely az éjjel érkezőknek rendkívül tetszett. Marco szellemének irányát jellemzi, hogy az angol viszonyok sokkal inkább ragadták lelkesedésre, mint a franciaországiak. Dockok, tunnelek, a közgazdasági haladásnak e fokmutatói bámulattal töltötték el. «Aere anglico, ausu romano» fölíratot karczolt a nagy Thames alatti alagút falába. A politikai élet épen akkor magasan hullámozott. A választási reformbill izgalomba hozta a kedélyeket. A közvélemény a reform ellenzőit, a lordokat ítélte el, kiket nyilvánosan kifütyültek az útcza politikusai, egyúttal be is verve a kor legnagyobb hadvezérének elismert, de conservatív Wellington ablakait. Mindez oly nagy mértékben foglalkoztatta a bolognai gyermekifju elméjét, hogy egy Angliáról írandó könyv terve fogamzott meg, melynek következő fejezetei lettek volna: Népgyűlések. — Falusi élet. — Népünnepek. — Ünnepnapok. — Nők vására. — Rendőrség. — Militia. — Lakosság jelleme. — Aristocratia. — Szépművészetek. — Erkölesök. — Ruházat. — Fényűzés. — Boxolók. — Noha csak a

fejezetcímek készültek el, e programféle is eléggé bizonyítja, mennyire komoly, sőt korán érett volt a 14 éves Marco.

Anyjával déli Franciaországon át térve olasz hazájába, Avignonból ellátogatott Vaclusebe és ott a híres forrás és szikla mellett elszavalta a Laurát dicsőítő sonettek és canzonékat, de még nagyobb lelkesedéssel a hazafias petrarcai költeményt:

«Italia mia benchè il parlar sia indarno . . .»
(Olasz hazám, bár hasztalan beszélnem.)

Haza azért tértek, mert Minghettiné az 1832 őszén egybegyűlt consiglio provinciale tagjait rá akarta bírni, hogy a pápát általános amnestiára kérjék. Ez meg is történt, de XVI. Gergely kéréseketlen volt és Minghettiné bátyja, Pio dei Sarti, számkivetésben végezte be életét.

II.

A külföldi utazás fejlesztő hatása jó bevezetesként szolgált Marco Minghetti tudományos kiképzéséhez, mely ezután vette kezdetét. Tudott már latinul és több modern nyelvet; edzve volt teste tornázás, vívás, lovaglás által, melyekre okos anyja helyes nevelési tapintattal korán taníttatta; tizennégy éves korától kezdve hat éven át komoly tanulmányoknak élt.

Mialatt a bolognai egyetemen előadásokat hallgatott, otthon is tanította őt Vincenzo Michelini végzett orvos, jó matematikus, kinek erős gondolkodási képességét bizonyítja az, hogy már akkor sejtette a modern világnézet sarkalatos elvét, melyhez Darwin neve fűződik.

A legtöbb államférfiú a jogtudomány emlőin szokott nevelkedni, Marco Minghetti fejlődése más irányban indult meg. Behatón és kedvvel foglalkozott mathesissel és természettudományokkal; eljárta a società medico-chirurgica üléseire, hol Michele Medici, az egyetem physiologiai tanára, gyakorolt rá képző befolyást; sőt annyira vitte az exact tudományokban, hogy 1837-ben geologiai, egy évvel később astronomiai előadásokat tartott néhány barátjának.

Ha egyéb nem, már emlékiratai is bizonyítanak, hogy Minghetti nemcsak államférfiú, hanem a szó igazi értelmében

vett író is volt, válogatott olaszságú kiváló stilista. Irodalmi ízlésének fejlődésére nézve fontos volt Paolo Costa literátorral való személyes ismeretsége. Az irodalom művelésére «Amatori delle Muse» nevű kör alakult Minghetti házában, kinek első nyomtatásban megjelent dolgozata (egy pisai újságban 1836) Costa egyik fölületes bölcselmi művét (*Idvologia*) vette bonczoló kés alá. Costa, kinek sok baja volt a censurával (így például semmi szín alatt nem engedték kinyomatni két verssorát Galileiről), meghalt 1836-ban és Marco gyűjtést rendezett, mely 6000 lírát eredményezett emlékszobor fölállítására.

Rossini, ki akkor Bolognában pihent babérajain, barátságára méltatlan az ifjú Marcót. Összeköttetésben volt még ezzel Pietro Giordani, ki fölíratot készített a Minghetti-féle villában ismét láthatóvá tett régi al fresco képek alá és dícsérőleg nyilatkozott egy bírálatról, melyet Marco *Dante in Ravenna* című tragédiáról tett közzé (*Istitutore* hirlapban 1838.). Egy francziául írt művecske polemia volt Jules Janin ellen, ki a *Débats*-ban azt írta, hogy Bologna piszkos és jelentéktelen város, maradványa a középkornak; de e mű kiadása Rossini tanácsára elmaradt.

Minghetti nagy buzgalommal és lelkiismeretességgel végezte tanulmányait, nem keresve mulatságokat és (a testgyakorlaton meg hosszú sétákon kívül) szórakozásokat. Nevezetes azonban, jellemzi a kort, az országot, hogy ő — mint akkor sok más ifju — azért tanult, mert Olaszországnak akart használni, a haza megváltásának művében kívánt annak idejében részt vehetni. E tüzes hazafiság kissé határozatlan volt céljaira nézve. Senki sem sejtette még akkor, mi módon foglalhassa el az olasz nép a nagy nemzetek közt a megillető helyet. De «bármely veszéllyel is szembeszállni Olaszhon kedvéért, számkivetést, börtönt szenvedni, az életet föláldozni érte: nekünk írgylésre méltó vértanúi koronának tetszett; és azt hiszem, ez érzelem akkor általános volt és annak köszönhetjük, hogy lehetségessé vált hazát teremtenünk magunknak».

A titkos társulatok a harminczas években virágoztak. De már Pio dei Sarti figyelmeztette urokaöcsését: «ne csatlakozzál sectákhoz; jobban szolgálhatja a hazát, ki kívülök áll». Minghetti különben is természeténél fogva a mérséklet felé hajolt és nemcsak a carbonarismustól, mely akkor már hanyatlásnak indult, hanem a Giovine Italiától is távol tartotta magát.

Sejtette, hogy nemzete egyenes úton és nyílt küzdelemmel fog boldogulni.

Tanulmányait befejezván és vagyona fölött — noha még kiskorú volt — szabadon rendelkezve, jónak találta utazni, országot-világot látni. 1839-ben Pisába ment, hol a «riunione degli scienziati» vándorgyűlése inkább politikai, mint tudományos találkákul szolgált Olaszhon legkiválóbb szellemeinek. A telet Rómában töltötte: tanulva, a carnevale alkalmával mulatgatva és a campagnában sétalovagolva. Innen Nápolyba ment, ismeretséget kötött a nagy physikus Mellonival és viszontlátta nagybátyját, Pio dei Sartit, ki a Volturno mellett Sauget maréchal jószágait igazgatta, de kevésel utóbb meghalt.

1840-ben Rosmini műve: *Sull' origine delle idee* hatalmas benyomást tett Minghettire, ki előbb Benthamot és Gallt szerette, sőt eleinte Rosminit czáfolgatni igyekezett, de e közben megtért és elhagyta a sensualista bölcséleti világnézetet. Aristoteles, Plato, Cartesius, Leibnitz, Spinoza, skót és francia idealista bölcsészek műveit olvasgatta és kezdett — a philosophiai irodalom kedvéért — németül tanulni. Még nagyobb hévvel tanulmányozta a nemzetgazdaságot Smith Ádám, Say műveiben. Mindenek fölött Sismondiban találta örömét. Maga is írt félig nemzetgazdasági, félig bölcselmi tárgyról: *Intorno alla tendenza agli interessi materiali che è nel secolo presente*, a jelen század anyagi érdekekre irányuló szelleméről (1841). Szerinte az anyagiak nagy hajhászatának oka a tanítás egyoldalúsága, mely nem jár karöltve a neveléssel. Kárhoztatja azt a törekvést, mely pusztán a termelés szaporítását tartja szem előtt, holott a javak, a gazdagság jobb elosztása kívántatik meg. Minghetti e műve elleníratot idézett elő Vizzola részéről, mire ő duplikázott, kifejtve, mily romlást szül az élvhajhászat főleg Olaszországban, hol e miatt nem kísérlik meg a nemzet legfőbb céljának megvalósítását, egy új haza alapítását. Íme e művecskében is, melyet Sismondi a proletárokat védő passusai miatt megdicsért, az alaphang a haza, az olasz egységnek reménye.

Amici, firenzei csillagász, fia vette feleségül Minghetti húgát. E miatt és a congresso deglia scienziati, tudósok gyűlekezetében való részvétel végett alkalom kínálkozott őszkor Firenzebe utazni. 1842-ben azonban Bolognában akadt teendő, Rossini *Stabat mater*et előadatni jótekonny czélra, Donizetti kar-

nagyi vezetése mellett. (Hogy Minghetti ez ügygel foglalkozott, az Rossini iránti barátságból történt, ki őt annyira szerette, hogy végrendeletének végrehajtójául szemelte ki.) Ugyanakkor tevékeny részt vett a bolognai takarékpénztár alapításában. Jóságait kormányozva, szükségesnek látta a földművelés elméletét tanulmányozni és tagja lett a società agrariának, úgy szintén megjelent a Pichat házában hetenkint tartott agrár-értekezleteken, melyek tárgyalásai *Il Felsineo* című félig politikai lapban nyilvánosságra hozattak. Az inkább akadémiaszerű società kiadmányai közt megjelent 1843-ban Minghettitől *Della proprietà rurale e dei patti fra il padrone e il lavoratore* (A földbirtokról és a gazda meg munkás egyezkedéséről), mely értekezés Pietro Giordanit elismerő és dicsérő levelek írására ösztönözte.

Csak most kezdte Minghetti nagyobb útazásait. Milanón át Svájcba ment. Genfben egy álló hónapig tartózkodott és megutálta a democratiát. A Rajnának mentén haladva, Németalföldbe látogatott el, mely roppantúl tetszett neki. Hazaútaztában Oberlandban találkozott és megbarátkozott a nagy műveltségű porosz Radowitz tábornokkal, ki már 30 éves korában a tüzérség tábornoki főnökségeig vitte.

1844-ben Minghetti öt hónapot Párisban töltött, hová Písán, Genován és Torinón át vette útját. A huszonhat éves fiatal férfiú a Collège de France és a Sorbonne előadásait hallgatta: Rossitól francia alkotmányt, Letronnetól egyiptomi archæológiát, Dumastól chemiát, Costetól embryogeniát, Damirontól philosophiát. Quinet és Michelet, vallástalan szellemök következtében, kevésbbé tetszettek neki, mint Ozanam. Rendsen meghallgatta Lacordaire lángoló ékesszólású prédikációit is; de e mellett megismerkedett az egyetemi tanulók carnevali vígságaival és mélyen megundorodott a párisi prostitutiótól. A nuntius bemutatta őt a királynak és a nápolyi születésű királynénak. Megismerkedett a bolognai születésű Rossi egyetemi tanárral és francia pairrel, a híres matematikus Libri-vel, továbbá a Párisban élő honfitársain kívül oly kitünőségekkel, mint Mignet, Thierry, Cousin, Michelet, Quinet, Heine (kit ugyan ellenszenvesnek talált), Delessert rendőrpréfet nejének salonjában pedig Humboldttal és Aragóval. Arconati marchese, a lombardi száműzött házában, mely az olaszok gyűlhelyéül szolgált, vele együtt megfordultak: a jeles költő

Berchet, Arrivabene nemzetgazda, Collegno, a Carlo Alberto király barátja, a hiú Pepe tábornok, Massari és Amari történetírók, az olaszokon kívül George Sand, Turgenyev és Lamennais. De ennyi kiváló szellem társasága sem bilincselhette Minghettit Párishoz és átkelt a csatornán, beúta az általa annyira bámúlt Angliát. Itt Senior és Mac Culloch nemzetgazdák, Bowrieg, Hume és Mackennan képviselők, Agnes Strickland és lady Morgan írónők, a nagy természettudós Faraday, Whitely dublini érsek, a British Museum könyvtárnokává lett olasz Panizzi kötöttek vele ismeretséget. És Londonban, Cesarini olasz vendéglőjében találkozott Mazzinival, a forradalom apostolával, ki Szent-Tamással azt tartotta, hogy licet occidere tyrannum. Nem tudták egymást megérteni semmikép sem. Mazzini csak a forradalom, a köztársaság útján képzelhette Olaszország egyesítését; Minghetti törvényes úton vélte ezt elérhetőnek, az olasz államok szövetezése útján, a pápa segélyével, sőt a pápa elnöklete alatt, mint már 1842-ben kifejtette Gioberti könyve: *Del primato morale e civile degli Italiani*. Nem is mulasztá el Minghetti, midőn Angliából Brüsselen és Svajczon át hazaútazott, Zürichben a Piemontból száműzött Giobertit, ki épen a jezsuiták és a nápolyi király elleni íratát (*Prolegomeni del primato*) bocsátotta közzé, fölkeresni és két napot töltött vele. Massari később megírta Minghettinek, hogy Gioberti igen dicsérte eszét és tudományát. A mérsekelt olasz hazafiak akkor a szent szék iniciatívájától vártak fordulatot Olaszország sorsában. XVI. Gergely öreg ember volt és a sir felé hanyatlott, utódjától remelték, hogy vezére lesz mindazoknak, kik az összeesküvéseket kerülve, de hazájokat forrón szeretve, megengedett eszközökkel, de minden áldozatra készen, nem a fejedelmek elűzése útján, hanem azok segítségével komolyan készek munkálkodni az olasz nemzet jogos aspirációinak valóításán.

És ez időtájt történt, hogy Massimo d'Azeglio, a művész, író és államférfi épen a Romagnában járta után, hol a szabadelvű párt szervezésén fáradozott, Torinóba visszatérve, Carlo Albertónak is referált működéséről, ki erre a következőket mondá neki:

„Tudassa azon (romagnai) urakkal, hogy maradjanak nyugodtan és ne mozogjanak, mivel jelenleg nincs mit tenni; de legyenek bizonyosak, hogy alkalom adtával az én életem,

fiaim élete, fegyvereim, kinestáram, hadseregem, minden az olasz ügy szolgálatára fog állni.»

«Ezek voltak szavai, szívét látja az Isten» tevé hozzá Azeglio, midőn a király nyilatkozatát elbeszélte barátjainak. Mindazáltal kiki hitte, hogy Carlo Alberto lesz az olasz ügy bajnoka.

Azeglio barátai közé tartozott nemsokára Minghetti is, ki 1846 elején ismerkedett meg vele Firenzében. Levelezésbe bocsátkoztak; úgyszintén leveleztek Minghettivel Massari, Mamiani és Giordani. E mellett hozzákezdett a már 28 éves fiatal férfi a görög nyelv megtanulásához és a nevezett év márcziusának 1-én a società agrariában az angol gabonatörvényekről olvasott föl értekezést, szabad kereskedelmi szellemben. Kinyomatott dolgozatát Cavournak is megküldte, mint ki ugyanazon tárgyról írt volt a *Bibliothèque universelle de Genève*-ben. A tudományos téren való találkozásból fejlődött ki a két politikai barátsága, mely Cavour haláláig tartott.

III.

Oly sokoldalúan művelt, a politikai tudományokban is jártas, komoly gondolkodású és vagyonilag független férfiú, mint a fiatal Minghetti, bármely szabad, alkotmányos országban már rég jelentékeny szerepet játszhatott volna a politikai életben. A teljesen rossz egyházi kormányzatnak alávetett pápai államban tétlenségre volt kárhozthatva. Rendkívüli alkalom kellett, hogy a közügyek terén életjelt adhasson. Megjött ez is XVI. Gergely pápa halálával. (1846 jún. 1.)

Több ifjú barátjával elhatározta Minghetti még az új pápa megválasztása előtt a conclavéhez intézett kérvényben reformokat sürgetni, mint egyedüli módját annak, hogy a forradalomnak eleje vétessék. A kérvényt Minghetti fogalmazta, és Giovanni Marchetti gróf, ki Bolognában igen nagy tekintélynek örvendett, Murat leánya, Lätitia Pepoli, rábeszélésére, nevével megnyitotta az aláírások sorát. A kérvény, melyhez hasonlók más romagnai városokban is szerkesztettek, higgadt, tiszteletteljes államférfiúi hangon különösen a consigli provinciális helyreállítását ajánlotta, de még el sem jutott Rómába, midőn a conclave már megválasztotta az új pápát, Giovanni

Mastai bíbornokot (jún. 16.), ki IX. Pius nevet vett föl. Róla mondta saját bátyja, Mastai Gábor: «Vághatjátok darabokra, azok mindegyike, mint a polyp tagja, egész lesz, még pedig egész pap».

Az olasz hazafiak nagy reményei fűződtek az új pápa személyéhez. Első tette, amnestia hirdetése, nagy lelkesedést és dicséretet szült, mi viszont neki nagy örömet okozott. Gizzi bíbornok államtitkár a reformok útjára rálépett egy körirattal, mely a gonoszítottak számának apasztásával foglalkozott. Eczélből a nevelést javítani, a munkásokat munkával ellátni, a munkaképteleneket menedékhelyiségekben (ricoveri) elszállásolni kívánta. Minghetti e tárgynak oly fontosságot tulajdonított, hogy egész könyvet akart annak szentelni, de csak egy prodromust bocsátott közzé, melyben a közbiztonság rossz állapotára utalt és ennél fogva azt javasolta, hogy a polgárok végezzék az éjjeli őrököt. A bolognai consiglio provinciale felelete Gizzi köriratára Minghetti tollából került ki, noha ő tagja sem volt a tanácsnak. A polgárok őrökése közkívánsággá lett, «pattuglie cittadine» volt a jelszó. Sokan önkényt fegyverkeztek. Minghetti Rómába is utazott, hogy a pattugliákat kieszközölje, és a pápai kormány végre beleegyezését adta.

A római út előtt őszkor Genovában járt Minghetti s találkozott Azeglióval. Mily kevéssé sejtették akkor a politikusok, hogy mi lesz 1848-ban és 1859-ben, mutatja az a megjegyzés, melyet Azeglio ekkor tett: «Reformokra van szükségünk, új nemzedéket kell nevelnünk; az olasz egység meglesz talán 50 év múlva».

A lelkesedés, melyet a pápa első tettei támasztottak, novemberben már nagyon lohadt. «Le pape a gaspillé un trésor de popularité», mondá Pellegrino Rossi. A hibát a pápa tanácsosaiban keresték. A pápa november 18-án hosszú kihallgatáson fogadta Minghettit, ki nyíltan megmondta ő szentségének, hogy vannak környezetében, a kik jó szándokait kijátszák. Még hosszasan beszélgetett Minghetti a bíboros Gizzi államtitkárral, kit ugyancsak ingadozónak talált. Járt még Bussi, Marini és Antonelli monsignoréknál s mindjárt kiismerte, hogy az utóbbi, ki kincstárnok (tesoriere) tisztét viselte, még sokra fogja vinni.

Rómából hazavetődve, folytonosan a közügyeknek szentelte magát Minghetti. Mint elnök (moderatore) vezette a con-

ferenze agrarie üléseit, egy bizottság élen hét hónapon át szerkesztette a *Felsinco* című lapot, továbbá gondoskodott az amnestiáltak sorsáról, hónapokon át igazgatta a városi kórházat, tagja volt több jótékony intézetnek és mindezek tetejébe esténként mint capo pattuglia, őrzőparancsnok, vigyázott a rendre a város utcáin. A *Felsincót* igen olvasottá tették az ő kitűnő szemléi (cronaca), melyek mérsékelt szellemén még a Bolognában dívó hétszeres censura sem akadhatott meg. (Volt ugyanis censore letterario, ecclesiastico, politico és del santo Ufficio, továbbá püspöki, rendőri és végre difinitiv s. ufficio-beli jóváhagyás.)

Cobden Richard, ki akkor Olaszországban utazott, Minghettivel megismerkedni óhajtott és e végett eljött Bolognába, hol banquet rendeztetett tiszteletére. Itt történt Minghetti első nyilvános fölszólalása. Beszédét gyorsíró jegyezte és a *Felsinco* közölte. És Pizzoli nevű barátja azt írta neki: «Tegnap Ön fontos volt (sublime). Miért nincs önhöz hasonló ember minden egyes olasz vidéken?»

Cobden több levelet váltott Minghettivel. Érdekes Cobden következő passusa: «As to the idea of Italy becoming one empire under one sovereign, I regard it as a child's dream». (A mi azt az eszmét illeti, hogy Olaszhon egy uralkodó alatti egységes birodalommal válik, én azt gyermekes álomnak tekintem.) Melyik politikus számításait nem teheti nevetségessé az események alakulása?

Egyébiránt akkortájt az olaszok is csak álomnak tartották nemzetök egységét. A pápa állott az olasz újjászületés élén és senki sem óhajtotta volna, hogy a pápa legyen Olaszország uralkodója. Legföljebb az olasz fejedelmek szövetségét tartották lehetőnek, és csak azt óhajtották, hogy e szövetség Ausztriától független legyen. Ausztriát csak nemzetiségi okból gyűlölték; az osztrák kormány a lombard-velencei királyságban nem volt rossz. Senior 1847 szept. 20-án ezt írta Minghettinek Velenzéből: «Az Önök pápája itt ép oly népszerű, mint Olaszország egyéb részeiben, és Ausztria népszerűtlen. Azt hiszem ennek nincs kellő oka (I think unreasonably so), mert ez a város virágzónak látszik».

Júliusban a pápa megengedte a hön óhajtott guardia civica (polgárőrség) létesítését, és a hó végén egy képviselőtestület (consulta di Stato) egybehívását határozta el. Nem válasz-

tott, hanem a pápa által kinevezett tagokból állt e gyülekezet. Bolognából Silvanit és Minghettit hívta meg IX. Pius. Minghettit politikai műveltségénél és tiszta hazafiságánál fogva igen méltónak találta mindenki a consulta tanácskozásaira. Azeglio levélben nyilvánította a kinevezésen való örömét. Ugyan e levélben Carlo Albertónak egy érdekes nyilatkozatáról tett említést. Miután az osztrákok, kik a ferrarai várat tartották elfoglalva, július 17-én Ferrara városát is occupálták és a pápa államtitkára tiltakozott ez eljárás ellen, Carlo Alberto «kijelenteté a pápának, hogy vele tart és üzente, hogy emlékezetben kell tartaniok, miszerint ők ketten az olasz fejedelmek».

A consulta megnyitása november 15-én ment végbe. Először a Quirinalban Antonelli, mint consultai elnök, bemutatta az egyes képviselőket a pápának. Erre minden követ külön fogaton, katonák és polgárőrök kíséretében az ülések helyére, a Vatikánba hajtattott. IX. Pius már a bemutatáskor figyelmeztette a consulta tagjait, hogy nem óhajt semmi alkotmányosdit. Az első ülésen bizottságot neveztek ki, mely hála-fölríratot készítsen. Minghetti volt e bizottság előadója és a fölrírat javaslatát már másnap fölolvasta. Nyomban rá Antonelli írásban fölszólította őt, hogy ő szentségénél jelenjen meg. A pápa rosszalta, hogy a tervezett fölrírat nem szorítkozott a consulta egybehívása miatti köszönet nyilvánítására, hanem a teendők programját is vázolta. «Azt hiszi, kérdé, hogy én köteleztem magamat mindazt, a mit a consulta indítványozni fog, el is fogadni?» Minghetti azzal védekezett, hogy a consulta nem teljesítheti föladatát, ha nem nyilváníthatja szabadon nézeteit. A beszélgetés további folyamában a pápa azon óhajt fejezte ki, hogy az ülések titkosak legyenek. Minghetti tartózkodás nélkül kifejtette a titkos tárgyalás czélszerűtlen, sőt lehetetlen voltát; azután bocsánatot kért nyíltságaért, de a pápa biztosította, hogy nem neheztel. A consultában Luigi Mastai, a pápa unokaöccse, indítványozta is a titkos tárgyalást, Antonelli pedig fölemlítette, hogy Minghetti tudja, mikép gondolkodik e tárgyban ő szentsége. Az elnök ily pressiója bizonyára nem volt parlamentáris, de hisz Antonelli se elméletileg, se gyakorlatilag nem ismerte a parlamenti szokásokat, bár elnöki tisztét természetes ügyességénél fogva igen jól teljesítette. Minghetti az ülésben is a titkos tárgyalás ellen szólalt föl. Határozatba ment, hogy a consulta végzései indokolásokkal fognak

közzé tétetni. A hálaföliíratot a pápa 21-dikén vette át az elnöklő bíbornok kezéből, és ez okiratot — mint Arconati grófnő írta Minghettinek — Manzoni, a legnagyobb olasz író, remekműnek nyilvánította.

A consulta jogi, közigazgatási, hadügyi és pénzügyi bizottságokra oszlott. Az utóbbinak Minghetti volt titkára. Az egyházi állam pénzügyei igen rosszúl álltak. Morichini kincstárnok a budget előterjesztése alkalmával beismerte, hogy 1827 óta mindig volt deficit; 1848-ra hat millió lírányi hiányt vett föl. De la Hante báró katolikus bankár közvetítésével egy millió scudót kölcsönzött ki az állam. A budget vizsgálata állandón foglalkoztatta a pénzügyi bizottságot és Minghettit, ki egyidejűleg sűrűn érintkezett a római franczia követtel, Pellegrino Rossival, továbbá lord Mintóval és Azeglióval. Ez utóbbinak testvére a jezsuiták rendjéhez tartozott, mely ellen Gioberti jezsuita-ellenes műve következtében akkor gyakran néptüntetések fordultak elő az örök város utczáin. A válságos körülményeket megbeszélni, a jezsuita Azeglio meghívta testvére házába Minghettit és Silvanit. Heves panaszokra fakadt rendjének szerinte igazságtalan és hálátlanságukat tanúsító üldözői ellen. Minghetti ezzel szemben utalt a rend szervezetének és cselekedeteinek a reformtörekvésekkel és a hazafias érdekekkel összeütköző voltára, míg Silvani hallgatott, még pedig, mint utólag monda Minghettinek — «perchè è inutile sprecare il fiato» (hasztalan a lehelletet pazarolni). A jó jezsuita tehát úgy ítélte meg a két consultatagot, hogy az idősebb (Silvani 65 éves agg, ki kevéssel rá, december 5-én meg is halt) bölcs és szelíd ember, de az ifjabb «spirito bollente ed avventato». Massimo d' Azeglio, ki jobban ismerte Minghetti mérsékletét és higgadságát, mosolyogva jegyzé meg jezsuita testvérének: «Beh furfangos vagy! ha a jezsuiták mind hozzád hasonlitanának, nagy rágalom volna őket ravaszsággal vádolni».

IV.

Róma a reformok terén minden olasz államot megelőzött kezdetben, de utóbb valamennyi között leghátrább maradt. A pápa, kiben a mérsékelt hazafiak vezéroket tisztelték, megijedt a zászlóvivő szerepétől; az úton, melyre rálépett, megál-

lapodott. 1848 január 10-diken a Quirinálban érdekes jelenetnek volt tanúja Minghetti. A zajongó római nép lecsillapítása végett az erkélyre lépett a szent atya. Szólani akart a néphez. Ünnepestelen csend keletkezett; minden szem a pápa ajkán függött, ki emelt és tiszta hangon, nagy bensőséggel, mely leírhatatlan hatást gyakorolt, e szavakat ejtette ki: «Áldd meg, nagy Isten, Olaszországot!» És rögtön hozzátevé: «Ne álljanak elő nekem oly kérésekkel, melyeket nem lehet, nem szabad és nem akarok elfogadni». Pellegrino Rossi, a francia király római követe, Minghettihez e megjegyzéssel fordult: «A pápa heroicus orvossághoz folyamodott; ezúttal még meghallgatják; de jaj, ha még egyszer eszébe jutna a néphez szólani, minden presztígiójét el fogja veszíteni».

A februári forradalom híre nem hatott kellemetlenül IX. Pius pápára. Minghettit mint olasz hazafit a párisi események aggodalommal töltötték el; félt, hogy a forradalom át talál csapni Olaszország államaiba, nagy kárára az olasz egységnek. Balsejtelmének a pápa előtt is kifejezést adott. De IX. Pius csodálkozott, hogy valaki sajnálhatja a beállt fordulatot. Neki csak Lajos Fülöppel volt baja, ez bánt rosszul vele, nem a francia nép. Meghatottságában könnyezett, midőn hallotta, hogy a lázongó párisi nép tiszteletteljesen megállt egy feszület látára, melyet a Tuilleries palotából hoztak az utczára. IX. Pius azzal hízelt magának, hogy Olaszországban elejét vette a forradalomnak, mivel ideje korán a reformok útjára lépett. Most már alkotmányt is volt hajlandó adni (hisz a nápolyi király is engedett e tekintetben a kor szellemének); csak egy föntartása volt, hogy az alkotmányt az ő egyházi tanácsosai, minden laikus hozzájárulása nélkül, dolgozzák ki.

Alig hogy a pápa alkotmányos hajlandóságainak híre járt, a nagy liberálisnak hírében álló Ventura atya, ki O'Connell temetésekor föltűnést keltett beszédével, egy röpiratban (*Sopra una camera dei Pari nello Stato Pontificio*) azt javasolta, hogy az egyházi államban a képviselőház mellett a bíbornokok collegiuma képezze a pairek kamaráját. E terv ellen síkra kelt Minghetti írata: *Della costituzione pontificia* (A pápa alkotmányáról), melynek veleje az: hogy a bíbornoki collegium cosmopolita, összetételénél fogva, tehát felsőház nem lehet, de le is volna alacsonyítva, ha olyanúl szerepelne, mert annál tiszteltebb a vallás, minél kevésbé avatkoznak szolgálai

a világi dolgokba, úgy hogy az egyházi államban is legjobb, ha a pápa marad ugyan pápa, de mint uralkodó szigorúan alkotmányos, az egyházi dolgokat egyháziakkal, az állami ügyeket világiakkal láttatja el.

Noha e nézetek alig állhattak összhangban IX. Pius fölfogásával, a szent atya a szerzöt miniszteri tárczával kínáltatta meg. Már a francia forradalom előtt néhány tárcza világiak kezébe jutott az egyházi államban. Teano herczeg rendőrminiszter helyebe léphetett volna Minghetti. Miután ez írásban szabadkozott, mert magát a rendőrminiszteri állásra nem alkalmasnak, a rendőrminiszteri tárczát pedig fölöslegesnek tartotta, márczius 8-dikán magához hívatta őt a pápa és tudatta szándokát: Antonellit államtitkárrá, a consulta legkiválóbb férfait miniszterekké kinevezni és az egyházi államot alkotmányban részesíteni. Minghetti szükségesnek találta azt a kérdést koczkáztatni, hogy mi lesz az alkotmány alapelve, milyen annak természete. Kifejtette, hogy az egyházi államnak is pénzről és katonai erőről gondoskodnia és a többi olasz államokkal szövetkeznie kell, hogy mindezt egy átmeneti miniszterium eszközölhetné, de lényeges, hogy parlamentáris legyen a kormány. A pápa vagy nem tudta, vagy nem akarta követni ez okoskodást; e helyett megmondta, hogy az alkotmány kidolgozásával azért akar egyházi embereket megbízni, hogy legkisebb látszatát is elkerülje annak, mintha nyomásnak, kényszernek engedve adná azt meg. «Saranno contenti» (meg lesznek elégedve), mondá; majd egyenesen megkérdezte Minghettitől, akar-e rendőrminiszter lenni. Azon ellenvetésre, hogy a rendőrminiszteri tárcza fölösleges, teendőit a belügyminiszter dicasteriuma is végezhetné, csak annyit jegyzett meg IX. Pius, hogy majd vállalkozik más, ha Minghetti nem akar. És vállalkozott is Galletti.

Mint hogy a közmunkák minisztere, Sturbinetti, az igazságügyi tárczának adott elsőséget, Minghetti engedve barátai unszolásának, elvállalta márczius 12-én a közmunkák tárczáját és cavaliere San Bartolót, a hírneves mérnököt, nyerte meg legfőbb hivatalnokának. A kinevezést követő napon a minisztertanács magáévá tett egy Minghetti által készített fölterjesztést, mely egy alaptörvény megalkotását, pénz és katonaság előteremtését és a többi olasz fejedelmekkel való szövetséget ajánlotta a pápának. Antonelli, az államtitkár és elnöke a miniszte-

riumnak, legalább úgy tett, mintha egyetértene társaival. Alapjában nem volt ugyan szabadelvű, a pápának mint uralkodónak abszolút hatalmát fönn akarta volna tartani, de a fenyegető európai válság közepett kész volt engedményekre oly minisztertársakkal szemben, kikről föltételezhette, hogy a viharban nem fognak elmerülni és így őt is a hullámok fölött tartják.

A miniszterium tagja volt Mezzofanti bíbornok is, kit Minghetti Bolognából ismert s annak idejében tanácsadásra kért volt föl az angol nyelv megtanulása tárgyában. De a sok nyelvű agg férfiú, nem bírván politikai ügyismerettel, betegséget színélve, tartózkodott tárczája teendőitől. Furcsább eset volt azonban a monsignore Pentini belügyminiszteré. E prælatus tárczáját Recchi vette át. A lelépő miniszter a hivatalnoki kart bemutatta utódának, majd ezt egészen váratlanul arra kérte, engedné meg, hogy ő, a volt miniszter megmaradhasson a miniszteriumban mint segretario generale (nálunk államtitkár). Ez állást azonban, Minghetti ajánlatára, Farininek tartotta fönn Recchi; Pentini tehát megelégedett egy még sokkal alárendeltebb állással, csakhogy a miniszteriumban maradhasson. Ez a Pentini szokta mondani, valahányszor néplázadástól kellett tartani: «Engedjünk csak egyelőre, majd később visszavonhatjuk az engedményt».

A Minghetti miniszteriumában volt egy szaktanács (consiglio d'arte), jeles mérnökökből alakítva, de e fölött állt egy másik tanács csupa monsignore tagokkal. Az új miniszternek volt elég bátorsága elrendelni, hogy e két tanács szerepet cseréljen és a szakértelem bírjon elsőséggel. A harag ennek következtében annál nagyobb volt, mert a közmunka-miniszterium állásaival sportulák jártak. Így magának a miniszternek egy ízben átnyújtott az economo egy papirost néhány arany doppióval bizonyos, a pontini mocsarak művelhetővé tétele végett osztott engedményért járó illeték fejében, s csak határozott parancsra tette ez összeget az állam pénztárába.

A miniszterium mindössze ötven napig tartotta fönn magát; tehát Minghetti sem végezhetett nagy reformmunkát. Különben a rendkívüli idő sem kedvezett a csendes reformmunkának. Minden nap új forradalom híre érkezett. Legnagyobb hatást tett Rómában a bécsi és a milanói fölkelek és Velenceze fölszabadulásának híre. Nem csoda, hogy lehetőnek

tartották ily körülmények közt az olaszok Ausztriát megtörni és visszaszorítani.

Legizgatottabbnak mutatkozott IX. Pius. Bár legfőbb gondját az egyház virágzása és dicsősége képezte, tisztán politikai vágyai is támadtak. Midőn Minghetti hírül hozta neki, hogy Parma és Piacenzában kitört a forradalom, azonnal eszébe jutott, hogy a pápák soha sem mondottak le e városokhoz való igényökről, és államának nagyobbítására kezdett gondolni. Sokszor a misticismusnak engedte át magát. Egy este, a miniszterek tanácsában elnökölve, fölkel, kinyitotta az ablakot, melyen át az égen tündöklő üstökös látszott, letérdelt a jelenlevőkkel együtt és imádkozott buzgón, hogy Isten hárítsa el a vészes csillag által előre jelzett szerencsétlenségeket. Nagyon fájt neki, hogy a jezsuiták ellen mindenütt gyűlöletet nyilvánítottak, sőt Róma utczáin halált kiáltottak fejükre, míg nem a szent várost is kénytelenek voltak elhagyni. Imába merülve, gyakran a minisztereket sem bocsátotta maga elé, és a legsürgősebb államügyek halasztást szenvedtek.

Április 1-én késő este Recchi és Minghetti együtt hagyták el a Quirínált, hol az egész napot fárasztó munkával töltötték. Meglepetve látták, hogy egész Róma fényesen ki van világítva. Miért? nem is sejtették. Egy járókelőtől tudták meg, hogy Szent-András fejét, melyet a Vatikánból tolvajok vittek el, szerencsésen megtalálták; ennek öröme rézszoborban a város fényárban. Másnap nagyszerű fényes körmenetben vittek az ereklyét a Vatikánba. Maga a pápa az összes bíbornokokkal követte az ereklyét. Recchi és Minghetti ügyhalmaz ürügye alatt visszatartották azt a fölszólítást, hogy a menetbe csatlakozzanak, de Minghetti kíváncsiságból zárt kocsiban kísért a tolongó tömeget s ott látta a legbuzgóbbak között nagy égő fáklákkal minisztertársát, Gallettit, ki később a római köztársasági törvényhozó gyűlésen elnökölt, Canino herceget, a Lucien Bonaparte nagyműveltségű, de hazug fiát (a nagy föllentést szokássá lett caninának nevezni) és Sterbinit, a leggonoszabb emberek egyikét, «un maffioso politico», ki kevéssel utóbb fő-
okozója volt Rossi legvilkolásának.

E jeleneteket megelőzte a pápai alkotmány kibocsátása. Márczius 13-dikán olvasták föl a minisztertanácsban az egyháziak által készített statuto costituzionalét, mely igen hasonlított a többi olasz államok alkotmányaihoz, azzal az egy eltéréssel,

hogy a bíbornokok collegiuma, mint a pápa személyétől elválaszthatatlan testület, mintegy harmadik kamara gyanánt szolgált. Választási törvényt is octroyált a szent atya, mely azonban elegendetlenséget szült. Mintegy engedmény gyanánt kivitte Antonelli, hogy a jezsuiták elhagyták Rómát; a pápa azonban annál jobban megkedvelte «igazságtalanul üldözött» rendjüket.

E közben az egyházi állam pénzügyei válsághoz közeledtek. De la Hante báró nem volt képes a contrahált kölcsön részleteit pontosan beszolgáltatni. Morichini kincstárnok az adóprést szerette volna jobban szorítani, de Minghetti tanácsára elhatározta a miniszterium, hogy kincstári bonok bocsátassanak ki, melyek hypothekájául az egyházi javak szolgálnak. Csak nagy küzdelemmel lehetett e pénzügyi rendszabályt, mely később igen üdvösnek bizonyult, keresztülvinni és Morichini le is mondott tárczájáról.

Midőn márczius 21-dikén híre érkezett, hogy Milano fözlázadt, a római nép sárba rántotta az osztrák zászlót és a miniszterium rábeszélte a pápát, hogy Durando tábornok vezérlete alatt egy hadtest vonúlhasson az egyházi állam és Lombardia határára, miután a piemontiak is bevonultak Lombardiába. A lombard fölkelessel kezdetet vette az olasz függetlenségi harcz. Az egész félsziget harczvágytól égett; segíteni a testvéreket az idegenek ellen, volt a jelszó. A pápa miniszteriuma április 25-dikén kelt fölterjesztesben kifejtette a szent atyának, hogy az ő államának is részt kell vennie a háborúban. De IX. Pius erre nem volt hajlandó. A világ minden részéből fölkérték a katolikusok, hogy ne szálljon síkra az osztrák ház ellen. Attól is félt, hogy Ausztriában schisma keletkezik. Nagy küzdelem támadt keblében. Miniszterei hiába ostromolták, hogy tudassa velök nézetét. Várt a consistorium napjáig, a mikor a bíbornokokhoz kellett allocutiót intéznie, s ekkor — április 29-dikén — kijelentette, hogy nem akar háborút. A miniszterek az újságból tudták meg az allocutio tartalmát. Nem kestek még ugyanazon nap esti óráiban lemondásukat benyújtani.

Reggel a pápa tanácskozáásra hívta minisztereit, kiknek lemondását csodálkozással és fájdalommal vette. «Igen is, visszautasítottam a háborút, kiáltott föl, mert pontifex vagyok és mint ilyen köteles minden katolikus népet egyenlő szeretettel fiaimból állónak tekinteni, de nem vettétek észre azt a helyet, hol így szóltam: Ha alattvalóink között olyanok van-

nak, kiket magával ragad a többi olaszok példája, hogyan béklyózhatom en harczvágyukat?» . . . Tehát nem volt tiszta fogalma allocutiója horderejéről. A miniszterek lemondásának szükségét sem látta át. «Ti — úgy szólt — nem vagytok felelősök allocutiómért; ti azt nem írtátok alá».

Minghetti nagy hévvel mondá válaszul: «Néhány óra múlva a város föl fog tolni bennünket, Szentséged akarata ellenére föl fog tolni bennünket, mint tiltakozást az allocutio, mint forradalmi zászlót a fejedelem ellen; és én soha, de soha nem fogom elfogadni e helyzetet. Odaadással és hűséggel szolgáltam Szentségedet idáig; ha ma lelkiismeretem súgja, hogy nem szolgálhatom tovább az alattvalóinak kijelölt új ösvényen, legalább nem szándékom ellenségeihez sorakozni.» IX. Pius szemei könnybe lábadtak és mindig kegyes emlékezetben tartotta Minghettit, kit az események más táborba ragadtak.

Csakugyan pár napi forrongás állt be. A népmozgalom célja volt a miniszteriumot tovább is föntartani, de Antonelli nélkül. A polgárőrök (guardia civica) elfoglalták a városkapukat és elfogták az Antonellinek szóló leveleket, melyek fölbonthatását csak Minghetti és Pasolini miniszterek közbevetése akadályozta meg. A miniszterium a zavarok lecsillapodtáig ideiglenesen megmaradt és a Quirinálban Antonellinél időzött, ki ezáltal megvédvé, ritka ásványait és drágaköveit mutogatta collegáinak. A pápa május 1-én egy olasz szellemű proclamatiót bocsátott ki, mely némileg enyhítette allocutiójának hatását. Sőt hajlandó volt miniszterei tanácsára személyesen Milánóba menni, hogy Ausztria és a fölkelők kibékítését is megkísértse. E nagylelkű elhatározást Minghetti késő éjjel közölte Piazzanival, a milánói ideiglenes kormány római képviselőjével, kit álmából kellett fölverníe. Piazzani nem lelkesedéssel, hanem hidegen fogadta a hírt; nem akart jót állani, hogy a pápát szívesen fogja látni Milano népe. Így ez a terv dugába dőlt.

Május 2-án a római nép lecsendesedett. A pápa Terenzio Mamianira új kabinet alakítását bízta. Minghetti habozás nélkül elhatározta, hogy elhagyja Rómát és Carlo Alberto táborába siet: küzdeni Olaszország függetlenségeért.

Firenzén át vette útját. A toscanai nagyherczeg (Orth János atyja) egy órai kihallgatáson fogadta könyvtárában. Föl és alá jártak, Minghetti elbeszélte a római eseményeket. A nagy-

herczeg végre megállította e szavakkal: «Most választani kell, vagy osztrák fejedelem, vagy olasz fejedelem leszek». — «Bizonyára, válaszolt Minghetti, és úgy hiszem fenséged már választott». — «Igen, kiáltott föl a nagyherczeg, én olasz fejedelem vagyok és maradok».

Mielőtt táborba szállt volna, aggódo anyját látogatta meg Minghetti. A jeles nő, értesülve elhatározásáról, csak anynit mondott: «Értelek», és reáadta áldását.

Május 10-én már a piemonti főhadi szálláson volt Minghetti, Sommarugában.

V.

Carlo Alberto király, ki Minghettit kitüntetéssel fogadta, magas termetű és sovány, halvány, búsongó arcú, nagyon szelíd és egyszersmind mély tekintetű, szigorú tartású, minden mozdulatában méltóságteljes, de egyszersmind nyájas és udvarias volt. Olyannak tetszett, mint egy középkori lovag; mindig mellén hordta a SS. Annunziata rend érmét. Mint beszéltek, mély vallásosságában ciliciumot viselt meztelen testen és gyakran böjtölt. Föltűnt Minghettinek, mily szigorúan bánt a király fiaival, mintha bensőség vagy gyöngédség nem is fűzte volna egymáshoz őket. Ha a herczegek a szobába léptek, egyenesen odamentek a királyhoz, kezét csókoltak és nem beszéltek, míg kérdés nem intéztetett hozzájuk.

A savojai herczeg, később Victor Emanuel király, ekkor főleg harcvágytól égett és nem mutatta még azt az éleseszűséget, mely később kifejlődött benne. Mindenben kevés tanúltsággal bírt és a harcban inkább közkatonának mint vezérnek vált be. Zsugori és hiányos módon nevelték, mint trónra jutása után többször nagy őszinteséggel elpanaszolta Minghettinek.

Csinosabb arcú, elegánsabb külsejű volt a genovai herczeg, ép oly vitéz mint bátyja, de nyugodt. A természet hadvezéri lángésszel áldotta meg, s ha tovább él, új dicsőséget hozott volna a savojai házra.

A király egyik hadsegéde, Robilant gróf, ki később nagy szerepet játszott, a piemonti nemes ember valódi típusát tüntette föl; loyalis és bátor volt, de tudatlan. Mindig azt hánytorgatta, hogy jó csak az a hadsereg lehet, melynek tisztjei

nemes születésűek. Állítólag — úgy mondja Minghetti — Washingtonnak is ez volt a nézete (?); Robilantban azt a hazai hagyományok érlelték meg.

Tényleg sok ifjú nemes ember viselt tiszti rangot a piemonti hadseregben, de érdemetlenül, a kellő katonai képzettség hiával. Minghettit is, ki soha sem szolgált a katonaságnál, miután Carlo Alberto seregébe fölvétette magát, rögtön kapitányi ranggal sorozták a törzskarhoz, de ő legalább magántanulmányokkal igyekezett elméleti hadi ismereteinek hiányait pótolni. A tűzpróbát kifogástalanul állotta ki Goitónál, május 30-dikán. A király kíséretében a villa Somenzari mellett elhelyezett batteriánál foglalt állást, hol ugyancsak fűtyültek az ellenséges golyók, de ő legkisebb félelmet sem érzett. E csatában Radetzky a rövidebbet húzta. Ütközet után Carlo Alberto szerencsét kívánt Minghettinek bátorságáért.

A piemontiak győzelmi reményei valósúlni látszottak. Lombardia egyesült Piemonttal. Vicenza azonban, melyet Durando az egyházi állam csapataival védett, elesett, és a capitulatio föltételeinek egyike abban állt, hogy a «papalini» kötelezték magokat három hónapon át az osztrákok elleni harcztól teljesen tartózkodni. Ugyanekkor Velence segítséget kért a piemontiaktól, kik vajmi kevés emberrel rendelkeztek. A király a Modenában elhelyezett zászlóaljokat óhajtotta Velenczébe küldeni, de csak azon esetben, ha azok helyét Vicenza védői foglalják el, kik ekkép nem harczoltak volna ígéretök megszegésével directe az osztrákok ellen. Minghettit június 29-dikén Bolognába küldte a király, hogy a pápa csapatainak Modenába való áthelyezését kieszközölje. Ütközben Asola mellett puska-lövésekkel fogadták a kocsit. A sötétben az asolai nemzetőrség a fehér fogatot ellenséges ulánusok lovainak nézte, hősiezen síkra szállt és — mint a főhadi szállásba küldött jelentés mondta — «nagy lélekre mutató bátorsággal visszaverte az ellenséget». A minek a valóságban az a tény felelt meg, hogy Minghetti a puska-lövések következtében megfordította kocsiját és más úton igyekezett küldetése helyére eljutni. A rábízott föladatot végrehajtotta, de a pápa beleegyezése daczára a svájci csapatok vonakodtak a modenai területet elfoglalni.

A döntő custozai csatában Minghetti is tevékeny részt vett, hol parancsokat vive, hol szuronytámadásokat vezényelve. Minthogy az olaszok nem tarthatták magokat, Bava tábornok

parancsára Minghetti hívta vissza a bersaglierik első sorát. Ezzel kezdetét vette a visszavonulás, mely nagy rendben történt. Bava hidegvérűségét jellemzi, hogy visszavonulás közben egy helyen, a hová ellenséges puskagolyók nem és csupán egyes rakéták értek, Minghettihez e szavakkal fordult: «Ki vagyok merülve, kis pihenésre van szükségem, hogy új erőhöz jussak. Örökjél mellettem és ébreszsz föl egy negyedóra múlva». Mire csakugyan leheveredett és a földön nyugodtan aludt. Fölébresztve, így szólt: «Menjünk, a sors változó; e játéokban a küzdő felek egyikének veszíteni kell, és mi vagyunk a vesztesek».

A csata utáni napon Carlo Alberto örnagygyá léptette elő Minghettit és mindig a maga környezetében tartotta. Az ellenségtől folyvást üldözve, augusztus 4-dikén Milanóig jutott a piemonti sereg, hol barrikádokát emelt a nép, de a hadi tanács a város átadását határozta el azon feltétel alatt, hogy a hadsereg és vele Milano önkényt csatlakozó polgárai közül bárki szabadon vonúlhasson vissza. Midőn ez másnap a városban ismeretessé lőn, a nép föllázadt, a Greppi-palotában elszállásolt király hintóiból kifogta a lovakat és a palotával szemben barrikádokat emelt. Carlo Alberto nem engedte meg, hogy hívei erőszakosan törjenek utat neki a lázadókön keresztül. A nép azt kiáltotta, hogy a romok alá akar temetkezni. Küldöttség küldöttség után kérte a védelem folytatását. «Legyen hát háború, szólta a király, jobb az osztrákkal küzdenünk, mintsem egymást széttépnünk az ellenség szeme láttára». Rábírták, hogy a néphez beszédet intézzon, de alig jelent meg az erkélyen, lövésekkel fogadták és kifütyültek. Az örvongó tömeg senkit sem engedett ki a palotából. Délután öt óra felé a genovai herczeg kívülről nagy nehezen jutott el a palota kapujáig, kérte, engedte a népet, ajánlkozott kezesül ott maradni, de hiába. A királyt csak este tíz órakor szabadította meg La Marmora, ki bersaglierikkal szétkergette a csöcseléket. A király és kísérete (ebben Minghetti) lóra ült. A sötét éjtelégő házak lángjai világították meg. Zúgtak a felrevert harangok. Minden utczasarkon lövésekkel fogadták Carlo Albertót és kísérőit. Így vonult ki Milanóból az olasz ügy koronás bajnoka.

Augusztus 7-dikén a Piemontba érkezett király napi parancsot intézett a hadsereghez, mely Minghetti tollából folyt. «El fognak múlni a balszerencse napjai! — így végző-

dött ez írat — és a jog diadalmaskodni fog a nyers erő fölött. Senki se essék ketségbe, teljesítse mindenki kötelességét!»

A 9-dikén megkötött fegyverszünet után Minghetti szabadságot kért és Salasco tábornok azt készségesen megadta. A király kegyesen fogadta a búcsúzó, beszélt Olaszországról, melynek függetlenségét élete föladatának tekinti, és azon reményét fejezte ki, hogy még új és győztes háborút fog kezdhetni.

A következő évi márczius 16-dikán csakugyan azt az értesítést vette a hazatért Minghetti, hogy a háború a fegyverszünet lejártával ismét megkezdődött s mind a király, mind Chrzanowski tábornok a sereghez való visszatérését óhajtják. Még útban volt, midőn a piemonti hadsereget Novaránál megverték. Torinóba vette útját, mert csak ott tudhatta meg a főhadi szállás helyét. Midőn ide április 4-dikén elért, Carlo Alberto már lemondott volt fia, Vittorio Emanuele, javára. Chrzanowski, egy alacsony termetű emberke, szláv jellegű de intelligens arczczal, kit a piemonti tábornokoknak 1848-ban tapasztalt csekély képessége következtében és mert francia maréchal nem vállalkozott, a piemonti sereg élére állítottak volt, elmondta Minghettinek, hogy ő ellenezte a háború folytatását. Csakugyan tudta nélkül mondta föl a fegyverszünetet a hadügyminiszter. Ugyancsak Chrzanowskitól, ki nem ugyan lángeszű vezér, de igen jó katona volt, hallotta Minghetti, hogy a szerencsétlen novarai csatában egy tábornok sem adta annyi jelét vitézségének és képességének, mint a király második fia, a genovai herczeg. Carlo Alberto maga kereste a halált a csatatéren, a honnan erővel kellett őt elvinni. Chrzanowski kérelmere Minghetti a Novarával véget ért öt napi hadjárat történetét megírta.

Előbb azonban Genovába sietett, hol barátja, Falcò megsebesült, midőn április 11-dikén La Marmora leverte a lázadást. Minghetti La Marmorával is megbarátkozott volt 1848-ban, és csak 1873-ban hidegültek el egymás irányában, a Nemetországgal szemben követett politika miatt. Midőn novemberben, a béke megkötése után, Minghetti a piemonti hadsereg kötelekeiből elbocsáttatott, La Marmora a *Gazzetta Ufficiale* hivatalos lapban kitétetta, hogy az elbocsátás Minghetti saját kérére történt, és hogy a hadügyminiszter sajnálattal lát távozni a hadseregből egy oly kiváló katonatisztet.

Midőn tíz évvel később ismét háborúba indult Piemont hadserege, Minghetti újra följánlotta szolgálatát, Cavour gróf azonban, kihez e végett fordult, arra szólította föl, hogy a külügyminiszteriumban az államtitkár állását foglalja el. Eleget tett e kívánságnak, de a táborban töltött napok élete végeig legkellemesebb emlékei közé tartoztak.

VI.

Mialatt Minghetti a Carlo Alberto zászlaja alatt Ausztria ellen küzdött, az egyházi államban a választások alkalmával, 1848 május 20-án egyszerre három képviselői mandatumot kapott, egyet ezek közül szülővárosában. A törvény értelmében szorosán véve még választható sem volt, mivel csak 1848 őszén töltötte be harminczadik évét, bár Antonelli úgy vélekedett, hogy annus inceptus habetur pro completo. Legjobbnek vélte tehát Minghetti a három mandatum egyikét (San Giovanni in Persiceto választó-kerületét) oly föltétellel fogadni el, hogy a háború végeig a hadseregnél marad. Nem érhetette tehát az a vád, hogy gyávaságból, a mandatum ürügye alatt, kibúvik a harcizás terhe alól, és a háború végeig a 30-dik életévet is betölthette.

Mint hogy ekkép a táborban maradt, a római kormány őt tábori biztosává (commissario del Governo al campo), a főhadiszálláshoz rendelt küldöttévé akarta kinevezni, de vonakodott e czímet viselni, incompatibilisnak tartván azt katonai szolgálatával. Küldött azonban értesítéseket a római kormánynak és igyekezett Piemont és az egyházi állam közt szövetséget létrehozni, mi azonban Carlo Alberto miniszterei ellenszegülése miatt nem sikerült. Mint láttuk, Bolognában is járt speciális missióval.

Júliusban Rómába kérték, kabinet alakítása végett. Pasolini ajánlatára történt ez, ki azt tanácsolta, hogy Minghetti, mint miniszterelnök, a belügyi tárczát vállalja el. Minghetti azt válaszolta, hogy a külügyi tárczát óhajtaná, de a kabinetalakításra különben is csak úgy vállalkozhatik, ha a pápa hajlandó Olaszország egysége érdekében háborút kezdeni. IX. Pius Ferrara újabb osztrák occupatioja után kész volt Carlo Albertóval szövetséget kötni, de azt kívánta, hogy a király

a szentszék világi hatalmának védelmére vállalkozzék. A király azonban csak annyit mondatott Minghettinek, hogy miniszterei majd alkudozásba bocsátkoznak a szövetség megkötése tárgyában.

Mindez a Custoza melletti csata előtt történt. Az osztrákok győzelme minden szövetségnek természetesen elejét vette. A fegyverszünet után Minghetti — mint említők — szabadságot kért, és ekkor ő hazament Bolognába, hol iszonyú zavart talált. Kevéssel előbb a pápa svájci katonasága, mely a vicenzai capitulatio értelmében az osztrákok ellen nem harcolhatott, annak hírére, hogy Welden tábornok Bologna felé közeledik, visszavonult, de a nép fegyvert ragadva, visszaverte az osztrák tábornokot. E sikerült védelem után a nép fegyverben maradt és nagy visszaélések történtek; ölés, rablás napi renden volt. Minghetti hiába igyekezett rendet csinálni. Nem hallgattak reá, mert «albertista» (a piemonti király híve) gyanús hírében állt. Amat bíbornok, pápai legatus, sem bírta a rendet helyreállítani. Szerencsére megöletett véletlenül egy carabinieri, mire társai földühödtek és szétugratták a garázdálkodó csöcseléket.

Ezalatt a Mamiani kabinetjének állása teljesen tarthatatlanná lett. A pápa Pellegrino Rossit, a kitünő tudóst, Minghetti régi barátját, állította az ügyek élére és e bolognai születésű férfit szülővárosa a parlamentbe választotta, melynek november 15-dikén nyílt meg új ülásszaka. Ezúttal Minghetti is elfoglalta helyét a törvényhozó testületben, mert már betöltötte 30-dik évét. A megnyitás napján azonban undok politikai gyilkosság történt; áldozatul az erélyes Rossi esett, kit épen azon helyen, hol Césart átdőfte Brutus töre, a modern római demokraták törzsúrásai tettek ártalmatlanná. Késő este a pápa magához hívatta Minghettit. Szomorúan, bár resignáltan, szólt egy új miniszterium alakításának szükségéről. Minghetti gyávaságnak tartotta volna ily válságos pillanatban szolgálatát megtagadni. Csak annyit jegyzett meg, hogy bármely új miniszterium csak nemzeti és szabadelvű programmal tarthatná fenn magát. Egész éjjel értekezett politikai személyiségekkel, sajnosan tapasztalva, hogy a legtöbben Rossi sorsát rettegik. Reggel újra megjelenván a Quirinalban, nem juthatott a pápa elé, mert ő szentsége épen a kamarák elnökeivel tanácskozott. Miután ezek nem tudtak kabinetelnökségre alkalmas embert

ajánlani, IX. Pius meghagyta nekik, keressék föl Minghettit és értekezzenek vele. Muzzarelli monsignore erre megjegyezte: «Minghetti! nem ilyen ember kell ez idő szerint. Jó fiú, művelt, de nem miniszternek való. Aztán nem is tűrné meg az ország; nagyon népszerűtlen». Mindazáltal fölkerestek az elnökök Minghettit, ki előtt Gallettit hozták szóba, mint kabinet alakítására alkalmas politikust. Pasolini alelnök erre Minghettihez fordult és mereven nézve rá, kérdezte, vajon hiszi-e, hogy becsületes ember Galletti. «Galantuomo, sì» felelt a kérdezett, ki legföljebb a szóban forgó egyénnek képességét kétlé s nem is sejtette, hogy ez az ember árulóvá fog válni. Minghetti és Pasolini bizattak meg Gallettit fölkeresni és tudatni vele, hogy miniszterelnöknek van kiszemelve.

Délután a nép föllázadt és fegyveresek fenyegetve vették körül a Quirinalt. Radicalis miniszterium alakult, melybe Rosmini, a híres philosoph nem akart belépni és lett helyette miniszter a középszerű firkász és alacsonylelkű Muzzarelli. Gallettin kívül Sterbini is a kabinethez tartozott, e sötét tekintetű, foltos arcú, gonosz lelkű és brutalis modorú demagogus, ki Rossi legyilkolását előidézte azáltal, hogy a tudatlan nép előtt vérengző szörnyeteg gyanánt festette le a minisztert, kit láb alól el kell tenni, nehogy a szabadelvűeket mind kivégeztesse.

Minghetti, mint barátja a legyilkoltnak és mint bolognai, a kamara első ülésén (20-dikán) interpellálni akarta a miniszteriumot, a gyilkosok ellen indítandó pörre nézve. Szándokát tudatta Gallettivel, ki arra kérte, ne interpelláljon, mert a kormány kész önkényt jelenteni, hogy a pört meg fogja indítani. E kijelentés nem történt. Az ülésen Potenziani képviselő azt indítványozta, hogy a kamara küldöttségileg biztosítsa a pápát változhatatlan hűségéről és ragaszkodásáról. Ez indítványt a többség elvetette. Minghetti és még két bolognai képviselő az indítvány mellett szavazott és annak elvetése következtében a mandatumról lemondott, hogy a választóknak alkalmuk legyen új választás útján ítéletüket nyilvánítani. Deczember elején mindhárman újra megválasztattak.

Ekközben a forradalom lett Róma urává és a pápa november 24-dikén Gaetába menekült. Antonelli nyíltan a reactio és az idegen hatalmak beavatkozásának szószólójául lépett föl IX. Pius mellett. A forradalmi párt alkotmányozó gyűlést óhajtott. Minghetti és elvbarátai abban is részt vettek volna, de a

pápai «monitorio», mely 1849 január 1-én kelt, átok terhe alatt tiltotta e lépést. Ezzel a mérsékelt párt actiója meg volt bénítva és a radicalisok kikiáltották a köztársaságot.

Minghetti abban remélt, hogy Piemont helyrehozhatja a bajt. Írt február elején barátjának Giobertinek, ki akkor miniszterelnök volt Torinóban, és ajánlotta neki, igyekezzék a pápát olasz segelylyel Rómába visszahelyezni és így az idegen beavatkozást megelőzni. Így meg lehetett volna tartani IX. Piust a szabadelvűség útján és elérni végre az olasz államok szövetségését. De bár Gioberti rokonszenvezett e tervvel, demokratikus miniszter társai csak a háború megújítására gondoltak és ez oktalanságukkal a novarai catastrophát idézték elő, mely Carlo Albertót is trónjától és hazájától fosztá meg.

A háború szerencsétlen kimenetele után az olasz eszme védői Rómára voltak szorítva, hol Garibaldi és Mazzini élesztettek a forradalom tüzét. Ausztria, Nápoly és Franciaország egyesülten csináltak rendet. Bolognát osztrákok foglalták el és Minghetti, ki május 23-dikán egy kis időre a táborból hazajött, Mezzaratte nevű villáját elpusztítva találta.

Júliusban véglegesen szabadságoltatván, Torinóban szándékozott hosszabb ideig tartózkodni, hol Cesare Balbo történetíróval naponként találkozott s szabad idejét egy történelmi munka megírásának készült szentelni, mely a Lorenzo il Magnifico halálával beállt átmeneti korszakot tárgyalta volna. Barátai azonban haza hítták Bolognába, hogy a reactio torlódó hullámainak igyekeznék velök együtt gátat vetni. A francziák már elfoglalva tartották az örök várost; és odaérkezett Gaetából három bibornok, a reactio eszközzésére kiküldött clericalis triumviratus, mely a republikánus triumvirek után következve, elsöpörte a szabadelvűség utolsó nyomait. Minghetti, mint volt minisztere a pápának, mint az 1848-diki események egyik szereplője, sietve írt és bocsátott közzé (augusztusban) egy röpiratot: *Della restaurazione pontificia*, mely a IX. Pius trónra lépte óta lefolyt eseményeket röviden vázolva, tüzetesen bizonyította az alkotmányos Statuto hatályon kívül helyezésének helytelen és káros voltát. «A pápa személyében egyesülő egyházi és világi hatalomnak az ő személyén kívül azonnal külön kell válnia, ugyanazon forrásból fakadó két folyamhoz hasonlóan különböző medreket alkotnia. Legyen a pápa az egyház feje s azon belül legyen egészen papi hierarchiája, mely csak

a szentelt ügyekkel foglalkozik, az állam pedig soha se merjen behatolni a szentélybe; de mint az egyházi állam uralkodója, legyen a pápa Európa többi alkotmányos fejedelmeihez hasonló, mindazon biztosítékokkal, melyek máshol is szükségeseknek vannak elismerve». Ez volt Minghetti okoskodásának conclusiója. És fölkérte barátját, Luigi Mastait, a pápa rokonát, hogy a röpiratot ő szentségének is nyújtsa át.

Hatása nem volt e műnek, ha talán el is olvasta a pápa. Egy államtanács, egy pénzügyi consulta, a tartományi és municipalis tanácsok hatáskörének némi szélesbítése: ennyi volt mindössze az, a mi a Statuto helyébe lépett. E tisztán pro forma tett engedmények értéktelen voltáról néhány cikket írt Minghetti a firenzei *Conciliatore* újságba. Gioberti is, ki a negyvenes években a neoguelf áramlatot a *Primato* megírásával megindította, visszatért (*Rinnovamento civile d' Italia* 1851.) a régi olasz iskolához: Dante — Macchiavelli — Giordani, kijelentve, hogy Olaszország fölszabadulása összeegyezhetetlen a pápa világi hatalmával.

IX. Pius visszatérése, vagy jobban mondva megtérése az absolutismushoz a szabadelvű hazafiaknak keserű, de üdvös leczkéül szolgált, és 1859-ben bámulatos egyetértéssel csatlakoztak Piemonthoz. De nagy ára volt a leczkének's Minghetti a költő szavait idézi:

Felice quei che all' altrui spese impara.
(Boldog, ki mások költségén tanul.)

DARVAI MÓRICZ.

AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE.

(ötödik közlemény.*)

XII.

AZ ERKÖLCSI BESZÁMÍTÁS FOGALMA.

A fejtegetés menete. Felelősség és beszámítás. A beszámítás az ethikai determinismus rendszerében. Vallási és jogi beszámítás. Jogilag beszámítható és be nem számítható cselekedetek.

Átérhetünk a második problematicus fogalomra, az erkölcsi beszámítás fogalmára. Az út, a melyen haladnunk, az álláspont a melyet elfoglalnunk, az elvek és érvek a melyekkel küzdenünk kell, az eddig eléadottakból már mind ismeretesek. Felelősség és beszámítás ugyanis összetartozó fogalmak. Sajátlag a beszámítás nem egyéb mint a felelősség fogalmának érvényre emelése, gyakorlati alkalmazása; azon cselekedetek következményeinek, a melyekért a cselekvő alany felelős, érdemül vagy vétkül való fölrovása, egy szóval: az elkövetett cselekedet megjutalmazása vagy megübnntetése.

Bátran megállapodhatunk.

Már magából e rövid reflexióból eléggé kitűnik, hogy azon szoros kapcsolatnál fogva, a melyben e két fogalom tartalma van egymással, a beszámítás fogalmát sem lehet más-képen értelmezni és más alapon construálni, mint a mely értelem-ben és alapon a vele szétválaszthatatlanul kapcsolatos felelősség fogalmát fejtegettük. Mi több, a mennyiben a beszámítás bonczolgtatásánál tulajdonképen a felelősség alkalma-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 159., 160., 161. és 162. füzetében.

zásáról van szó; az alkalmazás pedig rendesen egyszersmind próbája az elmélet helyes voltának: az itt fölmerülő és kellőleg ervényesíthető nehézségek, bonyodalmak még bővebb illusztrációja gyanánt szolgálhatnak azon elmélet helyes vagy téves voltának, a melynek gyakorlati alkalmazásából fakadtak.

Az indeterministicus ethika, valamint a felelősség fogalmánál tette, a beszámítás fogalmát is a szabad választáshoz köti.

Hogy vajon mi az értelme ennek a követelménynek, azt fentebb már bővebben kifejtettem. De mi lesz a következménye a gyakorlati alkalmazásban? Nem bonyolódunk-e mindjárt az első lépésnél olyan nehézségekbe, a melyek ezt az egész elméletet halomra döntik? Próbáljuk meg az elmélet alkalmazását.

Nyomban föl kell tennünk egy csomó kérdést. Vajon — elfogadva az indeterministicus fölfogást — miképen lesz lehetséges az igazságos és méltányos beszámítás, a mikor azt talán még sem lehet tagadni, hogy az individualis természet, a melynek pedig talán mégis csak van valami befolyása az elhatározásra, olyan különféleséget tüntet föl, hogy szinte kiszámíthatatlan? Az egyiknek egyéni természete fogékonyabb, a másiké fogékonytalanabb bizonyos cselekedetek véghezvitelére; miképen lehetséges e szerint az egyenlő beszámítás? Midőn mégis kétségtelen, hogy a különböző természeti sajátságok mellett kiszámíthatatlanul különböző fokú akaraterőre lesz szükség azonegy eredmény létesítésére. Hát még a különböző viszonyok, melyek közé az egyén jut, s a melyek mind vagy nehezítik vagy megkönnyítik, de mindenesetre befolyásolják az elhatározást? És ha végelemzésben minden az akarattól függ, ki tehet róla, hogy neki nincsen olyan «akarata», a melynek elhatározása morális cselekedetre ösztönözné? Vagy ki tehet róla, hogy nem jut olyan viszonyok közé, melyek között alkalma nyílnék erkölcsi erejének kifejtésére és nyilvánítására, s így nem is tehet szert arra az érdemre, a melyre egy másik, hasonló erkölcsi hajlamok és készséges akarat, de kedvezőbb viszonyok mellett szert tett? stb.

Mind ezek a kérdések, egyenként és összesen úgy hiszem határozottan azt bizonyítják, hogy igazságos beszámítás az incriminált alapon csakugyan lehetetlen.

És most kísértjük meg a beszámítás elméletét az ethikai determinismus értelmében fogalmazni.

E szerint a felelősség súlya a cselekvő alany erkölcsi characteret terheli és értelmes természetének a kifolyása. Egészen világos tehát, hogy minden olyan cselekedetért, melyet tudva és saját characteremből folyólag azaz szándékosan és akarva, nem pedig valamely külső vagy belső ellenállhatatlan erőszak (például fenyegetés) nyomása alatt vittem véghez, nemcsak terhel a felelősség, de a tett következményei nekem jogosan be is számíthatók érdemül vagy vétkül; sőt kell, hogy beszámíttassanak.

Azt mondják, hogy felelősségről, beszámításról csak «szabad választás» mellett lehet szó.

De nem nyilvánvaló dolog-e, hogy az a felelősség és beszámítás, mely nem kutatja a szabad választhatás elméleti kérdését, hanem a szándéokra, mely pedig a lelkiület, character dolga, és a tudatosságra mint emberi természetünk legsajátosabb tehetségére vezeti vissza úgy a felelősséget, mint a beszámítást, nem hogy tagadná, sőt inkább szélesebb körre terjeszti ki mind a felelősséget, mind a beszámítást.

Tekintsük csak a dolgot közelebbről. Vajon mi hát az értelme és mi az alkalmazása a beszámítás fogalmának az ethikai determinismus rendszerében?

A válasz igen egyszerű és könnyen érthető.

Az az értelme, és alkalmazásának indoka sem más, hogy *a)* segítségére legyen az államnak és az egyháznak abban a nagy és nehéz munkában, a melylyel természetök és szervezőtök követtele céljaikat megvalósítani igyekeznek; *b)* hogy azon határok között, melyeket az egyéni character eredeti sajátosságai szabnak minden egyes ember elé, ugyanezen character előnyös és jó hajlamai, vagy dispositiói kifejlesztésére — avagy a rossz és ártalmas inclinatiók kifejlődhetése megakadályozására szolgáló törekvést és ösztönzést annál jobban elősegítse és istápolja.

Ha valaki talán kicsinylené ezt a hatást, ám mérje össze azzal, melyet az indeterminismus értelmében fogalmazott beszámítás elméletétől várhatni, s az összehasonlítás aligha az utóbbi javára fog kiütni.

E mellett azonban, ha minden tekintetben tisztán akarunk látni e kérdésben, azt a különbséget sem szabad szem elől tévesztetni, mely a jogi, vallási és erkölcsi beszámítás értelme és alkalmazhatásuk módja és indokai közt van, s az er-

kölcsi beszámítás problémájának végleges elbírálásánál okvetetlenül számba veendő.

A jogi beszámítás főindoka, mondhatnám kizárólagos érteleme abban áll, hogy ott, és annyiban, a hol és a mennyiben az individuális character alapsajátságai megengedik, a beszámítás consequentiáiban — új és talán az eddigi indító okoknál erősebb okot teremtsen az akarat számára, a melynek kényszer-nyomása alatt aztán megakadályozható legyen a jogellenes cselekedet, azaz a gonosz szándék-, vagy indulatnak jog- és törvényellenes külső formában való nyilvánulhatása; ott pedig a hol az egyéni character természete már kizár minden ilyenmű befolyást, (megátalkodott erkölcsi romlottság esetében) a beszámítás jogi következményei által (életfogytiglan való elzárás, halál-büntetés) legalább a társadalomra nézve ártalmatlanná tegye az illetőt. A jogi beszámítás fő célja e szerint a jogrend, a legalitás kierőszakolása. Nagy fontossága pedig abból tűnik ki, hogy egész társadalmi és állami existenciánk rajta nyugszik.

És ugyanez áll a vallási beszámítás jogosultságára nézve is. Az egyház épen úgy — mint a jogállam, positiv institutiók, a melyek főfeladata az emberi erkölcsöknek a megszabott határok között lehető finomítása mellett, kiváltképen az állam és egyház intentióihoz mért szabályozása és kikényszerítése az emberek cselekedeteinek. Mely végből az egyház a jutalmazás és büntetés vagy elrettentés egoisticus eszközeit érthető joggal alkalmazza. Vagy a hol azokat sikerrel alkalmaznia nem lehetne, az illetőknek saját kebeléből való kizárása által legalább másokra nézve állít elrettentő példát. Így a vallási beszámítás célja és főindoka, hogy eszközül szolgál a vallásos élet megszilárdítására, s a vallási gyakorlatok hű elvégzésére ösztönözve, ápolja a vallásos érzületet.

A különbség pedig, mely a háromféle beszámítás közt van, abban formulázható, hogy míg a jogi beszámításnál a jogrend, a vallási beszámításnál pedig a vallásos élet létesítése és állandósítása a fő cél, mely egyszermind az említett két fajta beszámítás rendelkezésre álló eszközeivel erőszakosan is megvalósítható: addig az erkölcsi beszámítás csak külső és kényszereszközökkel nem érvényesíthető motivumokat szolgáltat arra nézve, hogy a) a gonosz akarat erkölcstelen cselekedetekben minél ritkábban és csak nagy nehezen nyilvánulhasson,

b) olyan cselekedetek végrehajtására pedig, melyek ha intentioniókat tekintve nem is, de külső formájokban mégis erkölcsi jelleműek, még kedvezőtlen erkölcsi hajlamok mellett is annál több ösztönző indító ok álljon az akarat rendelkezésére. A mi természetesen nem annyit tesz, hogy az erkölcsi beszámítás rendelkezésre szolgáló eszközeivel még morális character-t is teremthetni, vagy a gonosz akaratot gyökerestől kiírthatni, hanem csak annyit, hogy ily módon legalább a külső moralitás létesítésére célzó törekvések nyernek intensitásban. A minek ismét az a további következménye, hogy addig míg a character-hangulat vagy hogy érthetőbben fejezzem ki magamat, a szándék, az intentio megmarad pusztá szándéknak és nem vesz föl concret formát: nagyon természetes, hogy nincsen értelme, mert alkalmazása sem lehet a beszámításnak. A mily természetes viszont, hogy ha az illetén gonosz akarat vagy hajlam külső tettben is nyilvánul, ezért felelősségre vonni nemcsak lehet, de kell is az illetőt. De ez esetben sem talán abból az okból, hogy miért nem cselekedett másképen — mint az indeterministicus elmélet kívánná, — hanem azért, mert tette összeütközésbe jött a polgári (vagy egyházi) törvényekkel, a mi correcturát, jogorvoslatot követel, és a mennyiben ez nem volna lehetséges, legalább azt czélozza, hogy hasonló cselekedetek ismétlődését lehessen ily módon lehetőleg megakadályozni.

Ha a beszámítás mértékét, és a felelősség súlyát azon okok szerint akarjuk meghatározni, a melyek végelemzésben döntőleg hatottak az elhatározásra; úgy a felelősség mindazon tényezőket illeti, melyek behatása alatt azzá lett az egyén, a mi — tehát az összes physikai, psychikai, socialis stb. tényezőket. De ez esetben az egyéni felelősség theoriája helyett a közös felelősség elméletének kell lépnie, vagyis azon elméletnek, a melynek elvei szerint nagy hiba az emberi cselekedeteket kiszakítottan vizsgálni azon tényezők sorozatából, melyek azokra befolytak, és a felelősséget a tettért, egyedül és kizárólag a cselekvő alanyra akarni hárítani; mert tényleg úgy áll a dolog, hogy a társadalom összes tagjai között erkölcsi solidaritást constataálhatni, többé-kevésbbé tehát mindegyik a másik tetteiért is felelős. . . . Ám de ki ne venné észre, hogy a felelősség eme theoriája tulajdonképen a felelősség tagadása s így a felelősségnek nem a characterre és értelemre, hanem az okok

hatására alapított elmélete mint *contradictio in adjecto* maga is az ethikai determinismus mellett bizonyít.

Míg az ellenérvek mindegyike e pontnál is teljesen erőtelen és hatástalan. Azokon felül, a melyekről már föntebb volt szó, csak arra az argumentumra akarok itt befejezésül reflektálni, mely az ethikai determinismussal még a jogi beszámítás jogosultságát sem bírja összeegyeztetni; és a cselekedeteknek jogilag beszámítható és be nem számítható cselekedetekre való osztályozását ez elmélet olyan *inconsequentia*jának tartja, mely magának az elméletnek az alaposságát fenyegeti. Miért? Mert úgy okoskodik, hogy ha az ethikai determinismus szerint az akarat minden elhatározásában a *motivum* és *character* kettős determinatioja alatt áll, úgy nyilvánvaló, hogy minden cselekedet egyformán kényszerített, következőképen mindegyiknek jogilag is vagy egyformán beszámíthatónak vagy egyformán be nem számíthatónak kell lennie. Közép esetnek helye nincsen . . . Midőn tehát ez elmélet mégis beszél jogilag beszámítható, és jogilag be nem számítható cselekedetekről, csakugyan nevezetes *inconsequentia*ban leledzik.

Csak hogy ez az érv sem találta fején a szeget! A maga helyén szabatosan kifejtők, hogy mi a valódi ratiója a jogi beszámításnak, és hogy hol és mennyiben van annak applicatioja az egyes cselekedetekre. Az eredmény, a melyre itt jutottunk, erre az ellenvetésre is megadja a választ. A jogi beszámításnak kettős ratiója van: hogy új és lehetőleg intensív indokot teremtsen az akarat számára, vagy . . . hogy ártalmatlanná tegye a merénylőt. Mindazon esetekben tehát, a melyekben e kettős czel bármelyike elérhető — tényleg van értelme a beszámításnak, és így azon cselekedeteket, melyek e rovat alá tartoznak, jogosan nevezhetjük jogilag beszámítható cselekedeteknek. Míg más esetekben az említett czelok egyikét sem érhetni el, például mikor valaki öntudatlan állapotban, vagy külső erőszaktól kényszerítve visz végbe valamely törvényellenes cselekedetet, ezekben tényleg csakugyan semmi értelme sem lenne a beszámításnak; és így ez utóbbi rovat alá tartozó cselekedeteket — méltan nevezhetjük jogilag be nem számítható cselekedeteknek. Hol itt az *inconsequentia* ?!

Az természetesen változtatna a dolgon, ha a beszámítás főczélja gyanánt a megtorlást tekinthetnők; a törvényellenes

cselekedetnek megfelelő érzékeny büntetéssel való viszonzását. Csak hogy ez a fölfogás annyira alantas, és oly kevésbé felel meg az emberi természet egész berendezésének, hogy tudományosan absolute nem igazolható.

Vajon melyek az esetek, a melyekben a cselekedetek jogilag beszámíthatók — ennek a kérdésnek a részletes tárgyalása már nem tartozik e fejtegetés keretébe. Csak a fő elvet kell fölállítanunk, a melynek alkalmazása aztán semmi nehézséggel sem járhat. Az útbaigazító szabály ím ez: Csakis a tudva és szándékosan, akarva elkövetett cselekedetek lehetnek jogi beszámítás tárgyai.

Az indokolás igen egyszerű és könnyen érthető. Az akarat-functió tényezői: a motivum és a character. A motivum azonban csak az értelem útján hat, és a character csak a saját egyéni természete szerint reagálhat a ható motivumra. Így fejtettük ezt ki, e thema tüzetes tárgyalásánál. Minden oly cselekedet tehát, melyet nem tudva, például öntudatlan állapotban, vagy legyőzhetetlen tévedesből vittünk véghez, már nélkülözi az akarat-functio folyamatánál — annak rendes lefolyása vagy esetleges módosíthatása végett okvetetlenül szükséges egyik factort: az értelmes belátást, a melynek közbenjárása nélkül pedig bármely ingerrel keltett mozgás a reflex mozgás természetét veszi föl — beszámítás alá tehát nem eshetik . . . És pedig azért nem — mert ilyen esetekben a beszámítás elé tűzött kettős cél egyikét sem lehet elérni. Ha valakit azért büntetnének, a mit öntudatlan állapotában követett el . . . az ilyen büntetésnek nem lenne értelme; mert a bűnhődés súlya nem szolgálhatna új indokul arra nézve, hogy máskor ilyesmit ne kövessen el, miután a mit tett, azt ez esetben sem tudva tette.

És viszont olyan cselekedetet sem számíthatni be érdemül vagy vetkül — a melyet nem akarva, azaz nem az egyéni character alapsajátságaiból folyólag, nem szándékosan — hanem például külső erőszaknak engedve, kényszerült az ember elkövetni. Mert ilyen esetekben ismét az akarat-functio másik factora: a motivumra reagáló character nem fejtheti ki a hatását, a melynek hiányában pedig az elkövetett cselekedet sajátlag nem az én cselekedetem, érette tehát jogilag felelősségre sem vagyok vonható.

Mindez annyira világos dolog, hogy szinte érthetetlen,

miért ragaszkodik az indeterministicus theoria még továbbra is az ő elavult álláspontjához, melyet sem tudományosan megokolni, sem a vizsgálódás egyéb eredményeivel összhangzásba hozni nem lehet — a mikor hozzá még az újabb álláspont több garantiát is nyújt az intensivebb erkölcsi élet mellett, mint a minden ízében hibás indeterminismus.

Avagy talán a következő harmadik problematicus fogalom (az erkölestörvény fogalma) tárgyalásánál fogjuk szemközt találni magunkat olyan nyomós argumentumokkal, melyek összes, eddig elfoglalt positióinkból egyszerre kizavarnak?

Itt az ideje, hogy a dolog végére járjunk.

XIII.

A «TÖRVÉNY» FOGALMA AZ ETHIKA RENDSZERÉBEN.

Régi álláspont. Az erkölcsi törvény az öntudat és lelkiismeret forrása előtt. Kant elmélete. Ez elmélet tévedései. Az erkölcsi törvény jelentése. Jog- és vallási törvény. Értelmök és alkalmazásuk.

Az erkölestörvény fogalmát a legrégibb időktől fogva, egyik legfőbb, mondhatnám sarkfogalom gyanánt tekintették az ethikában, mint a melyen tulajdonképen az ethika egész épülete és rendszere nyugszik. Innen az az imperativus-fele alakja is e tudománynak, a melybe azt kezdettől öltöztették, s a melyet Kant még határozottabban követelt, mint elődei, Kant óta pedig általában elfogadtak.

Már Socrates úgy beszél erről a törvényről, mint a melyet nem az emberek szabtak vagy csináltak, mivel mindnyájan nem gyűlhettek össze annak meghozatalára, és nem is beszélnek egy nyelven — mégis minden országban egyformán megtartanak (Xenophon *Mem.* IV. 4). És Cicero nyíltan nem írott, hanem velünk született törvénynek nevezi azt, melyet nem tanúltunk, kaptunk vagy olvastunk — hanem magából a természetből merítettünk. (Est hæc non scripta sed nata lex, quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex natura ipsa arripimus, hausimus, expressimus, ad quam non docti, sed facti non instituti sed imbuti sumus. *Or. p. Milone* IV.) Azóta pedig annyira belegyökerezett a köztudatba, hogy nála

nélkül úgyszólván lehetetlennek mutatkozik az erkölcsi élet tüneteinek értelmezése.

A főérv a melylyel létezését megokolni és jogosultságát az ethika alapfogalmai között bebizonyítani szokták: az öntudat s a vele kapcsolatos *sensus communis* mellett főképen a lelkiismeret szava.

Öntudatunk bizonyossága szerint — így szól az *argumentum* — van bennünk bizonyos természeti szózat, a melynél fogva mindnyájan kénytelenek vagyunk egyenlő mértékkel mérlegelni és appreciálni egymás cselekedeteit, a mennyiben azokat egyképen helyeseljük ha erkölcsiek, rosszaljuk ha erkölestelenek, és pedig állandóan egy-ugyanazon változatlan elv értelmében, melyet épen azért méltán úgy tekinthetünk mint velünk született erkölestörvényt és joggal magasztalhatunk egész erkölcsi existenciánk alapjának.

A mi pedig a lelkiismeretet illeti, a mely saját cselekedeteink és legtitkosabb szándékaink értéke fölött mond érdemes ítéletet, sőt már a cselekedetet megelőzőleg is hallatja helyeslő vagy kárhoztató szavát; ez a tagadhatatlan lélektani tény mely épen — így folytatja az érv — közvetetlen bizonyítéka egy ilyen lelkünkbe írott törvénynek.

A dolog azonban korántsem olyan evidens és egyszerű, mint a milyenül ebben az okoskodásban föl van tüntetve.

Arról, hogy milyen fontosságot lehet és kell tulajdonítani egy tisztán elméleti kérdésben az öntudat adatainak, már föntebb (az akarat kérdésében) elég bőven volt szó, hogy az ott kifejtett eredményeket itt csak alkalmazzuk, és ezt az egész *argumentumot* mint tudományos használatra értéktelent egyszerűen visszautasítsuk. Míg a lelkiismeret elméletének elfogulatlan bírálata alighanem épen ellenkező eredményre fog vezetni, mint a milyenre az eredeti *theoria* jutott.

Kant, az elmélet nagy mestere, következő allegoricus rajzát adja a lelkiismeretnek: «A kötelességre vonatkozó minden fogalom a törvény tárgyas kényszerítését tartalmazza és a szabályt adó *practicus* észhez tartozik, de a tettnek mint a törvény alatt álló eseménynek beszámítása az ítélőtehetség (*judicium*) dolga, a mely megítéli, vajon a cselekvény a törvény alá tartozó tett-e vagy nem; a mire következik aztán az ész végzése (*sententia*): az elítélés vagy fölmentés, a mi mind úgy történik, mint egy pörös ügy lefolyása a törvényszék előtt. Ily

törvényszéknek, mely előtt az ember gondolatai egymást vádolják vagy mentetik, a tudata a lelkiismeret.»*)

Kant ime úgy beszél a lelkiismeretről, mint egy, belsőkben organisált erkölcsi törvényszékről mely arra volna hivatva, hogy cselekedeteink erkölcsi értéke fölött «legfőbb forum» gyanánt mondjon végérvényes ítéletet.

Nincs-e igaza Schopenhauernek, hogy ha az a benső eljárás csakugyan úgy lenne, mint Kant adja elé, csodálnunk kellene, hogy lehetne akárki, nem mondom oly rossz, hanem oly ostoba, hogy lelkiismerete ellen cselekedjék? Mert öntudatunkbeli ily természetfölötti sajátságos intézménynek, belsők homályában székelő «álarczos Velmgericht»-nek mindenkit oly rémülettel és babonás rettegéssel (Desidæmonia) kellene elijesztenie, mely visszatartóztatná, hogy oly világosan s közelről fenyegető hatalom tilalma ellenére mulékony, csekély javak után kapkodjon. Úgy de a valóságban, a mint látjuk, általában oly gyarlónak tartják a lelkiismeret hatását, hogy minden népnek gondja volt positiv vallást állítani segítségül, sőt egészen helyettesíteni is ezzel.**)

E mellett azonban más nagy hibája is van még ennek az elméletnek.

A ki a lelkiismeret genesisének lélektani folyamatát elfogulatlan figyelemmel kíséri, kénytelen bevallani, hogy a

*) Kant: *Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre*, III. Haupt. II. Abschn.

**) Schopenhauer: I. m. *Kant's Lehre vom Gewissen* 170. lap. És alább: «Ha kivetkőztetjük Kant előadását önkényesen szerkesztett dramatico-juridicai alakjából, elenyészik vele a körülötte levő nimbus és imposans effectus is, és csak annyi marad belőle, hogy cselekvényeink fölött elmélkedvén, néha bizonyos elégedetlenség környékez meg, melynek az a sajátsága, hogy nem az eredményt, hanem magát a cselekvényt illeti és nem nyugszik egoisticus alapokon, mint minden más esetben, midőn oktalan cselekvésünket bántuk meg; mert hiszen éppen azért vagyunk elégedetlenek, hogy igen önzőleg cselekedtünk, mások javát igen kevésbé vettük számba vagy éppen minden hasznunk nélkül azt tűztük czélul, a mi másnak fájt. Hogy mi oly szenvedésért, melyet nem szenvedtünk, hanem okoztunk, elégedetlenek lehetünk és búsulhatunk rajta, az csupasz tény és senki sem fogja tagadni. De Kant, mint okos ügyvéd, az eredeti tényt kiczizomázva és megnagyítva, lehető sokat igyekezett kihozni belőle, hogy morálja s moral-theológiája számára ugyancsak széles alapot készítsen vele.»

lelkiismeret minden ízében mesterséges — mesterséges módon: nevelés, szoktatás, tanítás, stb. által keletkezik, fejlődik és domborodik ki egy olyan elvszerű életszabálylá, a melylyel aztán cselekedeteinket és érzelmeinket állandóan vagy esetről esetre mérlegelni szoktuk . . . de a melynek helyeslő vagy kárhóztató szava még épen nem szolgálhat a cselekedet erkölcsi értékének biztos mértékeül, még kevésbbé egy velünk született erkölcsi törvény léte mellett. Csak fontoljuk meg mit mindent nem tartanak az emberek lelkiismeretes dolognak . . . különböző fölfogásuk, értelmi fejlettségök, characterök, vallási és felekezeti rendszabályaik, hitök és szokásaik szerint? És mindjárt meg fogunk győződni, hogy az az állítólag bensőnkben organisált legfőbb erkölcsi törvényszék nagyon is nem egyforma mértékkel mér, és magára az erkölcsi életre nézve lenne a legveszedelmesebb dolog, ha minden egyes ember egyéni lelkiismerete szavát, már ipso facto, minden további bírálat nélkül egyszersmind az ő erkölcsiségének jogosúlt criteriuma gyanánt kellene tekinteni. Azaz, hogy minden cselekedet morális értéke fölött, kizárólag csak az a tény döntene, hogy vajon az illető cselekvő alany lelkiismerete hogyan ítelt fölötte: helyeselte vagy rosszalta-e azt?

Igen is. Mindenkinek a lelkiismerete az ő egyéni moralitásának a tükre, a melyben az ő subjectiv erkölcsi substantiája tükröződik vissza; de ez korántsem tesz annyit, hogy ezt a subjectiv mértéket objectiv ítélet alapjául is alkalmazhatjuk.

Aztán a lelkiismeret megnyugtató vagy kárhóztató szava, az úgynevezett lelkiismeret-furdalás, a melyről úgy beszél az elmélet mint cselekedeteink legtermészetesebb és igazságos erkölcsi jutalmáról vagy büntetéséről: igen sok esetben csakis a cselekedet következményeitől való félelemre vezethető vissza, a mely nyomban megszűnik, mihelyt bizton érzi magát az illető és már nincs mit tartania az utó-következményektől. Kérdem tehát, ilyen esetekben vajon minő biztosítékot nyújt a lelkiismeret megnyugtató szava, a cselekedet büntelensége mellett?

Nem különben tagadhatatlan az is, hogy élénken érezhet az ember lelkiismeret-furdalásokat más olyan mulasztásainál is, a melyeknek semmi közük sincs a moralitáshoz; sőt még olyan esetekben is, a melyekben épen oly tettet mulasztott el, mely erkölcstelen, a melyből azonban, minden kellemetlenebb utó-consequentia nélkül, tetemes hasznót lehetett volna me-

ritenie. Az önző pénzember, a kinek élete, üdvössége a pénz, bizonyára nem csekély szemrehányást tesz magának (lelkiismeretében), ha valahogyan el találta mulasztani, hogy hasznot húzzon ott, a hol azt szép szerével teheti vala.

Minden attól függ, hogy kinek minő a lelkiismerete? És mivel a tapasztalás azt mutatja, hogy ez nagyon is tág fogalom, mert a lelkiismeretet nevelni és a beszívott elvek szerint módosítani lehet: nyilván való, hogy a lelkiismeretet legfőbb erkölcsi bíró gyanánt akarni decretálni, nemcsak merőben elhibázott, de veszedelmes törekvés is.

A valódi tényállás az, hogy az ember értelmes természeténél fogva, cselekedetei fölött megelőzőleg épen úgy mint utólag ítéletet bír mondani; azokat helyesli vagy rosszalja . . . Ezt a kritikát azonban korántsem egy veleszületett, kész erkölcstörvény értelmében és hatása alatt, hanem részint eredeti characterre, részint azon elvek és positiv törvények szerint gyakorolja, melyeket már gyermekségétől magába szívott, illetőleg törvényekül elfogadni kényszerült. Avagy már maga az a tény, hogy a lelkiismeretet tévedhet; lehet helyes és helytelen, gyöngéd, könnyelmű, szolgál stb., oly distinctiók, melyeket az indeterministicus ethika állít föl: nem igazolja-e eléggé a mi állításunkat?

Ez esetben azonban kétségtelen, hogy a lelkiismeretet, mint maga is nevelés által létesített productumot, egy velünk született erkölcstörvény léte mellett, correct bizonyítékul nem lehet elfogadni.

Az erkölcstörvény fogalma mesterségesen csinált fogalom, melyet csak idealis és átvitt értelemben lehet használni az ethikában.

A maga saját értelme szerint véve a törvényt, az emberi akaratra nézve csak két törvény konstatálható: a motivatio törvénye, mely azt jelenti, hogy motivum nélkül semmiféle cselekedet sem jöhet létre; és a character törvénye, mely ismét azt fejezi ki, hogy a character az indokra csak a maga saját eredeti természete szerint reagálhat és ilyen reactio nélkül semmiféle cselekedet sem létesülhet. Mind a kettő, mint minden természettörvény, hatásában absolut, és így a törvény eredeti fogalmának megfelel.

Más erkölcsi törvényekről — melyek függetlenül minden emberi megállapodástól és positiv institutiótól: a szokás, val-

lás és positiv jog intézkedéseitől függetlenül, kizárólag az emberi természetben gyökereznének — csak az beszélhet, a ki erőszakos kézzel nyúl bele az emberi szervezetbe, és ott is törvényeket akar decretálni, a hol azoknak semmiféle kényszereszközökkel sem lehet érvényt szerezni.

Ám igen. Az emberek erkölcsi cselekedetei codificálhatók, és ezek a codicált erkölcsi törvények mintakül és normák gyanánt szolgálhatnak és kell hogy szolgáljanak arra nézve, hogy miképen kellene az embereknek érezniök és cselekedniök, hogy érzetök és cselekedetök erkölcsi jelleget öltönn, de ez korántsem annyit tesz, hogy ily módon már a moralitás is ki-erőszakolható, mert hiszen ki ne tudná, hogy például ember-szeretetet nem lehet erőszakosan az emberek szívébe csepegtetni.

Az erkölcsiséget nem törvények, hanem eredeti erkölcsi hajlamok, szervezeti dispositiók és inclinatiók, egyszóval az erkölcsi character szabályozza. A kinek minő az erkölcsi jelleme — olyan a moralitása. És ezen erőszakos törvényekkel sem lehet változtatni. A törvény fogalmának, a maga legsajátabb és eredeti jelentése szerint, csak a természetélet: a physikai és szellemi világ tüneteinek értelmezésére alkalmazottan van igazi jelentősége. A hol azt jelenti, hogy a kérdéses jelenségek mi módon keletkeznek az okaikból és ez által azokat értelmezi és megfejtji. Ez a természet-törvény (Naturgesetz).

Ezen kívül alkalmazható ugyan még e fogalom ott is, a hol olyan rendszabályok formulázására szolgál, a melyek megtartása a közrend és jólét érdekében nélkülözhetetlennek mutatkozik; de itt már csak tágabb értelemben, a mennyiben nem a dolog természetéből folyólag értelmezi a kérdéses jelenséget, hanem közmegegyezés vagy felsőbb hatalom által fölállítottan, ugyancsak e hatalmak erejénél fogva szabályozza az emberek cselekedeteit. Ezek az úgynevezett positiv törvények: a jogtörvény, a vallási törvény.

Állam és egyház szabhatnak törvényeket, a melyeknek aztán a rendelkezésökre álló — esetleg kényszerítő eszközökkel — érvényt is tudnak szerezni, és ez által az emberek cselekedeteit, intentióikhoz mértén szabályozhatják és mintegy kierőszakolják. Ennek az eljárásnak van értelme és jelentősége.

Azonban mi értelmök és jelentőségök lehetne az erkölcsi

törvényeknek? Holott a moralitás nem tűr erőszakot! És így, ezeknek a törvényeknek érvényt szerezni egyáltalán lehetetlen.

De lehet ám. Az erkölcsi élet tüneteinek szabályozása, az erkölcsi hajlamoknak, természetesen csakis a kiszabott határok között, lehető minél okszerűbb kifejlesztetésére, vagy az extravagans inclinatioók kifejlődhetésének megakadályozására, egyszóval, a moralitás külső megvalósítására és az immoralitás meggátolására a közszellem, állam és egyház egyformán nyújthatnak segédkezet az által, hogy olyan jog- és vallási törvényeket alkotnak, s a közszellem olyan erkölcsi követelésekkel áll elő, a melyek e célra is szolgálnak: ámde azért ezek a törvények jellegüket nem veszítik, hanem megmaradnak továbbra is vallási és jogtörvényeknek, s a közérzület követelményeinek, melyekkel a belső morális érzést, az eredeti erkölcsi jellemet nem lehet megváltoztatni. Ezek pozitív jog- vagy egyházi törvények; közérzület szülte postalátumok, de nem erkölcsi természetű törvények, melyekkel az erkölcsi élet összes tüneteit, minden nehézség nélkül meg lehetne magyarázni.

E pontra nézve sincs tehát más megoldásnak helye, mint a melyet az ethikai determinismus elvei nyújtanak. Az ember erkölcsi életét kizárólag csak a motivatio és character törvénye szabályozza. Minden egyéb erkölcsi törvény már pozitív törvény jellegű és mint ilyen legfőlebb átvitt értelemben alkalmazható az ethikában.

XIV.

AZ ERKÖLCSI KÖTELESSÉG FOGALMA.

Az ethika kötelességtan? A kötelesség fogalma az ethikai determinismus rendszerében. Erkölcsiség és kötelesség. A kötelesség fogalma eredetileg nem ethikai fogalom.

Az utolsó problematicus fogalom, a melylyel még foglalkoznunk kell: az erkölcsi kötelesség fogalma.

A legkritikusabb ethikai fogalmak egyike. A mennyiben már régente is, de kivált Kant óta, a közkeletű erkölcsstan, legfőbb föladatát abban kereste és találta, hogy egy csomó er-

kölcsi kötelesség fölállításával az etikát pusztá «kötelességtanná» devalválja, és ez által a helyett a valódi moralitás helyett, melynek az önzetlen erkölcsi characterben van a forrása, azt a rabszolga-morált szentesítette, a melynek — mint más helyen már bővebben kifejtők — egész érdeme és lényege csak abban áll, hogy vakon engedelmeskedik és teljesíti kötelességét.

Azonban helyes-e a kötelesség fogalmának ilyen széleskörű alkalmazása? És általában lehet-e, és minő szerepe lehet a fogalomnak az etikában? E tételek tüzetes tárgyalása előtt senki sem lehet följogosítva, hogy érdemies ítéletet mondjon ebben a kérdésben. Nekünk is e problémákkal kellend tehát foglalkoznunk, hogy föladatunkhoz híven, az ethikai determinizmust emez elmélettel szemben is, kellő világításba helyezhessük. Még pedig első sorban és mindenek előtt magával a kötelesség fogalmával kell tisztába jönnünk, hogy aztán ez alapon minden nehézség nélkül haladhassunk további következtetéseink levonásában.

Kötelesség alatt általában úgy a köztudatban, mint a tudományban, valamely törvény (vagy más hatalom) által parancsolt cselekedet öntudatos végrehajtását, vagy, nemlegesen kifejezve, ugyancsak valamely törvény (vagy más hatalom) által tiltott cselekedet végrehajtásától való öntudatos tartózkodást szokás érteni; azon hozzáadással még, hogy a kötelesség teljesítésével rendszerint bizonyos jogok és előnyök is összekötvek, elhanyagolásával pedig a kérdéses jogok elvesztése és bizonyos hátrányok járnak.

A kötelesség fogalmában e szerint a következő momentumok foglaltatnak: 1. a kötelesség forrása (a törvény vagy más hatalom); 2. az öntudatos cselekedet; 3. a viszonzás eleme (a jogok és előnyök), mint a kötelesség indoka; 4. a kötelezés lehetősége (a jogok biztosításával vagy megvonásával).

Midőn tehát most arról van szó, hogy alkalmazható-e, és mennyiben a kötelesség fogalma a moralításra, az erkölcsi élet tüneteire, e kérdést tulajdonképen úgy kell formuláznunk, hogy összefűzhetők-e, és mennyiben, a kötelesség fogalmától elválaszthatatlan emez elemek a moralitás fogalmával? És ha igen, úgy ez által minő szerepe leszen az ily módon construált «erkölcsi kötelesség» fogalmának az ethika rendszerében? Ha pedig nem, úgy hová kell redukálnia ennek az egész elméletnek?

A válasz, legalább részben, befoglaltatik már az eddig kifejtett eredményekben. Nevezetesen: az 1. pontra vonatkozólag a maga helyén már kimutattuk, hogy minő jelentése és alkalmazása lehet az ethikában a törvény fogalmának. Ha tehát a kötelesség fogalma visszaül a törvény fogalmára, mely nélkül se nem érthető, se nem alkalmazható, nyilvánvaló, hogy mindazon elveknek és eredményeknek, a melyeket a törvény fogalmának értelmezésénél fölállítottunk, a kötelesség fogalmának fejtegetésénél is érvényeseknek kell lenniök. Ez elvek szerint úgy láttuk, hogy a törvény fogalmát csak idealis és átvitt értelemben lehet alkalmazni az ethika rendszerében. Mindjárt az első pontnál konstatálhatjuk tehát azt az eredményt, hogy az erkölcsi kötelesség fogalmának is csak ilyen idealis és átvitt jelentést tulajdoníthatunk oly formán, hogy valamint erkölcsi cselekedeteink codificálhatók: e codex-nek megfelelőleg erkölcsi kötelességeinket is rendszerbe foglalhatjuk és e rendszert mintegy mintául állíthatjuk olyan cselekedetek megjelölésére, melyeknek erkölcsi értéke is van; a melyekre azonban a kötelesség fogalmának azt a lényeges elemét, hogy arra kötelezni is lehet azokat, a kiket illet, már hiába akarnók rácoctroyálni.

2. Minden kötelesség, már fogalma tartalmánál és természeténél fogva, valamely törvény által parancsolt valamiféle cselekedet öntudatos végrehajtása; vagy nemlegesen kifejezve, ugyancsak valamely törvény által tiltott cselekedettől való öntudatos tartózkodás. Így szól a definitio. Tehát mindenesetre cselekedet, és nem puszta érzület vagy inclinatio. A mi más szóval annyit tesz, hogy kötelezni valakit, csak valamiféle cselekedetre, vagy attól való tartózkodásra lehet, de érzületre, vagyis arra, hogy miképen érezzen, miféle inclinatioi legyenek: nem. A második nehézség ez, melynél fogva a kötelesség fogalmát bajos összekötni a moralitás fogalmával. Mert a moralitás a character dolga; és sajátoságos jellege szerint az önzetlenségben nyilvánul, a melynek hiányában a talán látszatra legnemesebb cselekedet sem tekinthető morális cselekedetnek. Érzületre és inclinatióra pedig sem kényszeríteni, sem kötelezni nem lehet senkit.

3. A kötelesség fogalmának harmadik lényeges alkotó része: a recompensatio. Minden kötelesség a viszonzás elven nyugszik, a mennyiben annak teljesítése bizonyos jogokkal és

előnyökkel jár, elhanyagolása pedig ugyan e jogok és előnyök megvonását vonja maga után. Ilyetén érdek nélkül a kötelesség fogalmának sem helye sem értelme nincs. A character és értelem eredeti inclinatioi mellett, melyeket természetesen sohasem szabad szem elől téveszteni, egyebekben az érdek kelti föl és tartja ébren a kötelességérzetet; a mint hogy annak hiánya, például a jogok és előnyök megszüntetése, melyekkel valamely kötelesség teljesítése össze volt kötve: már maga elég ok arra, hogy azon kötelesség alól az illető kötelezett fél is fölmentve érezze magát, vagy a kérdéses jogok és haszon-elvezetek kiszolgáltatását szorgalmazza, mint egy olyan föltételt, mely nélkül a kötelesség teljesítését tőle sem lehet követelni. Miből érthető, és bátran le is vonhatjuk a további consequentiát, hogy minden kötelesség egyszersmind relativ és hypothetikus) keletkezésében szintűgy mint kifejlődésében viszonyoktól és föltételektől függ, a melyeknek miként való alakulása, magát a kötelességet is nevezetesen módosítja.

Hogyan állunk már e pontra nézve a moralitás és kötelesség fogalmaival? Az eredmény egészen nyilvános. A kötelesség minden ízében a viszonzás elvén nyugszik. A moralitás ellenben már természeténél fogva kizár minden viszonzást. A kötelesség éltető eleme, őre és alapja: az érdek. Míg a moralitást, melynek lényege az önzetlenség, inkább meghamisítja és valódi jellegéből is kivetközteti az érdek. Végre minden kötelesség relativ és hypothetikus. A moralitás pedig sem viszonyoktól, sem föltételektől nem függ, lévén az a character dolga és sajátsága, melyet épen azért sem viszonyok, sem föltételek nem alterálhatnak.

E két fogalmat tehát egyáltalán nem lehet összekapcsolni, annyi ellentétes elemekből állanak és különböző természetűek. Ha mind e mellett mégis akarunk beszélni «erkölcsi kötelességekről», ezt csak úgy tehetjük, ha a kötelesség fogalmát egészen más értelemben vesszük, mint a melyben azt közönségesen szokták venni.

4. Utolsó lényeges elem a kötelesség fogalmában, hogy a kötelesség teljesítésére kötelezni is lehet azokat, a kik a kérdéses kötelességeket bizonyos jogok és előnyök élvezete fejében elvállalták. Innen az elnevezés: kötelesség. A mi természetesen épen nem egyértelmű a kényszerítéssel. A kényszerítésnél az erőszak, a kötelezésnél az érdek által teremtetett motívum

a cselekedet ultimum principiuma. És ez nevezetes különbség. De azért a moralitás fogalmára sem ezt, sem azt nem alkalmazhatni. Mert a moralitás a characterben gyökeredzik. A motivum pedig, mely a kötelességnél az akaratot determinálja, még azért magát a character-t, ennek természetét se meg nem változtatja, sem lényegéből ki nem forgathatja, hogy egyszerre mássá legyen, mint a mi. És így, még a tett kierősztatolása esetén is, erkölcsi jellegét éppen nem biztosítja. Minél fogva a moralitást nem csak hogy kierősztatolni nem lehet, de kötelezni sem lehet reá senkit.

E pontnál sem juthatunk tehát más eredményre a kötelesség és moralitás fogalmainak viszonyát illetőleg, mint a melyet már az előbb fejtegetett pontok mindegyikénél külön-külön megalapítottunk. A kötelesség fogalmának alkotó elemei egytől egyig olyan természetűek, hogy azokat nem lehet a moralitás fogalmával összekötni. Az igazi morál sem törvényt, sem viszonzást nem ismer, sem kötelezést nem tűr és lényegében az önzetlenségben áll. Holott a kötelesség fogalmánál éppen ellenkezőleg áll a dolog. Mindenesetre elég ok, hogy e két fogalom összekapcsolásánál óvatosak legyünk.

A kötelesség fogalma nem ethikai, hanem jogi és theologiai fogalom. A vallástamból és positiv jogtamból csúszott át az ethika rendszerébe. A vallásban éppen úgy, mint a positiv jogtamban, van értelme és alkalmazása a kötelesség fogalmának, tehát jogosultsága is van. Holott a philosophiai erkölestamban nincsen. Annak van értelme, és széles körű alkalmazása is van, hogy az állam bizonyos javak és előnyök fejében bizonyos kötelességeket is szab az állampolgárok elé; a melyek teljesítését aztán ugyancsak azon jogok és előnyök biztosításával, vagy a kötelesség nem teljesítése esetén, megvonásával, úgyszólván ki is erőszakolhatja. Ezt az eljárást érthetni; mert a külső cselekedettel szemben van helye a kényszerítésnek. Sőt nélküle az állami existenciát sem lehetne érteni; mint a melynek egyik legfőbb támasza és biztosítéka éppen a kiszabott kötelességek pontos teljesítésében áll.

Hasonlóképen annak is van ratiója, hogy minden egyes vallásfelekezet, a maga saját hatáskörén belül, s a maga hitelveinek megfelelőleg, szintén fölállít bizonyos szabályokat, és kötelességül rója teljesítésöket, hogy az emberek cselekedeteit ily módon is befolyásolja és szabályozza, sőt a biztosított jutal-

mazás reményével mintegy kikényszerítse. És addig míg a hívők vallásos meggyőződése nem tettett és mesterkél, de igazi, belső meggyőződés; tényleg rendkívüli fontossága és szeles körű alkalmazása is van e vallási kötelességnek, az emberi cselekedetek szempontjából. A kötelesség fogalmának tehát itt is van jogosúltsága. Mert alkotó elemeinek mindegyike constatálható e kötelességeknél is. Meg van a kötelesség forrása: az isteni parancs és az egyházi törvény; a mozgató indok: a jutalmazás reménye és a büntetéstől való félelem, mely ha elég intensiv, bizonyára ki is erőszakolja az előírt kötelességek teljesítését.

De mi legyen az értelme a kötelesség fogalmának a tudományos ethikában, a melynek a főadata csak arra szorítkozik, hogy a moralitásnak az emberi természet- és szervezetben rejlő alapjait kutassa föl, és ez alapokon értelmezze és iparkodjék megfejtetni az erkölcsi élet tüneteit és különböző jelenségeit?

Már föntebb volt arról szó, hogy a moralitást nem törvények . . . és most hozzá tehetjük, hogy kötelességek sem, hanem eredeti hajlamok és szervezeti dispositiók szabályozzák, a melyeknek a kiszabott korlátok között lehetséges kifejlesztésen — illetőleg az immoralis hajlamok kifejlődhetésének megakadályozásán — közremunkalni, az állam- és egyháznak egyiránt egyik legkiválóbb főadata. Csakhogy nem szabad a fogalmakat összezavarni, és azokat a törvényeket és kötelességeket, melyeket az állam és egyház e célból hozott, mindjárt erkölcsi törvényekké és kötelességekké fokozni föl. Ezek a kötelességek tényleg polgári és vallási kötelességek, kieroszakolják a morális jellegű cselekedeteket, de nem ám a morális erzületet és character-t. . . . És ez nagy különbség!

Annak van értelme, hogy állam és egyház, a magok részéről is mindent elkövessenek, hogy ha már az immoralis hajlamokat gyökerestől kiirtaniok nem is lehetséges, legalább az ilyen hajlamokból folyó erkölestelen cselekedeteket akadályozzák, és ha nem áll hatalmokban, hogy minden emberbe morális erzületet és character-t oltsanak, legalább azon legyenek, hogy institutiók szelleme és intézkedései által még azok is kényszerüljenek néha-néha önzetlenebbül cselekedni, a kik saját lelkök és erzületök sugallatát követve, ugyancsak egy fillért sem tudnának áldozni másokért. Ilyen vallási és

polgári kötelességek kiszabásának hogy ne volna értelme és jelentősége?

Csak azt ne higgye senki, hogy ez által már magát a moralitást is sikerült meghatározott formába kényszerítenünk és kényünk kedvünk szerint kierőszakolnunk!

Azok a cselekedetek, a melyek ilyen úton és motivumok alapján jönnek létre, nagyon fontosak lehetnek az emberi társadalmi existencia szempontjából, külső formájokat tekintve morális jelleget is ölthetnek; de valódi belső morális becsök semmi esetre sincs. Csak természetes tehát, hogy azokat a törvényeket és kötelességeket sem tekinthetni erkölcsi törvényeknek és kötelességeknek, a melyeknek eredetöket köszönik.

XV.

A KÜLÖNBÖZŐ KÖTELESSÉGCSOPORTOK.

Általános jellemzés. Az ember erkölcsi kötelességei az indeterministicus ethika szerint. Kritikai ismertetésök és jellemzésök. Az egész theoria tudományos értéke.

Még szembetűnőbb a kötelesség fogalmának tarthatatlan volta az ethika rendszerében, ha annak alkalmazását és az így keletkezett kötelességeket és kötelességcsoportokat vesszük tüzetesebb bírálat alá.

Egy valóságos labyrinthus tárul itt szemünk elé, a melyben lépten-nyomon a legkülönbözőbb kötelességekbe ütközünk, hogy elvégre is a sok fától ne lássuk az erdőt, és abban a chaoticus össze-visszaságban, mely a különféle vallási, polgári kötelességek, egészségtani, illemtani, józansági rendszabályok stb. összekeveréséből áll elé, még azt a fonalat is kiejtsük kezünk közül, a melylyel eddig a társadalmi élet e különböző viszonyaiból folyó követelményeket legalább meg tudtuk különböztetni az erkölcsi élet tüneteitől és postulatumaitól.

Valóban, itt mutatkoznak legszembetűnőbb módon azon visszaélés következményei, a melyet a törvény és kötelesség fogalmaival elkövettek az ethikában, midőn azokat annyira minden megfontolás és indokolás nélkül alkalmazták, hogy úgyszólván az ember minden gondolata és érzelme bilincsekbe

veretett és ő maga másképen, mint járszalagon vezetve, egy lépést sem mozdúlhatott.

Mintha bizony a valódi moralitás, melynek mélyen benn kell gyökereznie a characterben, rászorulna ilyen szakadatlan ellenőrzésre és gyámolításra, hogy megfelelő módon nyilvánulhasson; és nem vesztené el inkább minden belső értékét az által, hogy nem önkényt, hanem csak parancsszóra és kényszerítve ad életjelt ?!

Az ethikai determinismusnak egyik nagy föladata e pontra is vonatkozik: tudniillik hogy teljesen kivetkőztesse az ethikát a vele már annyira összenőtt categorikus imperativus-féle formából; és a helyett, hogy az emberek cselekedeteit továbbra is és minden lépten-nyomon idegen, mert a positiv jog- és vallástánból kölcsönzött fogalmakkal engedné erőszakos módon szabályozni, természetes alapokon értelmezze, és törekedjék megfejtetni az erkölcsi élet összes jelenségeit. Ha e föladatának is sikerülend megfelelnie, a tudományos jogosultsága mellett fölhozható argumentumok száma ismét egy nevezetes érvel fog szaporodni. Lássuk immár a részleteket.

Csoportok szerint három fő kategóriába találjuk besorolva mindazon kötelességeket, melyeknek rendszerbe foglalásával — legalább az indeterministikus erkölccstan úgy hitte, hogy nemcsak kimerítvék, de meg is fejtvék az ember erkölcsi életének összes momentumai. Ezek: Az ember erkölcsi kötelességei 1. Isten iránt; 2. önmaga; és 3. embertársai iránt. Kérdés: mit szól hozzájuk a tüzetesebb analysis?

Az első csoporttal könnyen végezhetünk. Mert egészen nyilvánvaló, hogy ha vannak Isten iránt kötelességeink, ezek másféle, semmint vallási kötelességek nem lehetnek. Miután semmifele ilyen kötelességnek más alapja és forrása nem lehet, mint egyedül csak az isteni parancs, Isten akarata; a revelatio vagy kijelentett vallás. Ezekből a forrásokból pedig már eredetők és természetöknél fogva . . . más mint vallási kötelességek nem fakadhatnak.

Ismét összezavarják tehát a fogalmakat: a positiv religio positiv szabványait és parancsolatait a természetes morális hajlamok és dispositiók nyilvánulataival és postulatumaival, tehát a hit dolgait az ethika föladatával, mindazok, a kik e pontnál sem veszik figyelembe azt a mereven választó falat, mely a religio terrenumát az ethika terrenumától elkülöníti.

Egyebkent a hiba itt nem a kötelesség fogalmának alkalmazásában rejlik — mert arról senki sem kételkedhetik, hogy minden egyháznak van joga kötelességeket szabni, a melyek megtartását aztán saját híveitől méltán követelheti is: hanem abban, hogy az így keletkezett vallási kötelességek, minden indoklás nélkül, és e mellett a nélkül, hogy csak valami értelme és jelentősége lenne e sallangnak, egyszerűen erkölcsi kötelességekkül is decretáltatnak. A mi tudományos szempontból már semmiképen sem igazolható eljárás.

Épen ellenkezőleg áll a dolog a második csoportba osztályozott kötelességeknél. Itt már a hiba magának a kötelesség fogalmának téves alkalmazásában rejlik. E fejezetben tudniillik arról van szó, hogy vannak-e, és minő erkölcsi kötelességei vannak az embernek önmaga iránt. És midőn az első kérdésre megadott igenlő válasz után nyomban egy csomó ilyen kötelesség következik; a legkülönbözőbb természetű dolgok, melyek itt egészen idegenekül tekintendők, mert se a kötelesség se a moralitás fogalmával össze nem egyeztethek: úgy az elkövetett hibát, mint annak a forrását menten fölfedezhetjük.

A hiba: az úgynevezett *contradictio in adjecto*. Forrása az erkölcsi kötelesség fogalmának téves alkalmazása olyatén cselekedetek kikényszerítésére, melyekkel az ember állítólag önmagának tartozik. A *correctura* pedig, a melylyel e tévedés helyreigazítandó, hogy az embernek önmaga iránt erkölcsi kötelességei nincsenek és már a dolog természeténél fogva sem lehetnek.

Vajon azonban miért? A kategorikus témákat be is kell bizonyítani.

A bizonyító eljárásnak a kötelesség és moralitás fogalmainak tárgyalásánál már megállapított eredményekhez kell fűződnie. Mert bontsuk csak föl ezt a kérdéses themát: hogy vannak-e az embernek erkölcsi kötelességei önmaga iránt, a maga elemeire. És nyomban ki fog tűnni, hogy mind a kötelesség, mind a moralitás fogalmával tisztában kell lennie annak, a ki e kérdésben döntő ítéletet akar mondani.

Ez esetben az első kérdés így formulázható: Egyáltalán lehetnek-e az embernek kötelességei önmaga iránt? Mit szól e föltevéshez a kötelesség fogalma. A második pedig így: Lehetnek-e önmaga iránt erkölcsi kötelességei? Mit szól e föltevés-

hez a moralitás fogalma? Mindkét kérdés egészen világos és teljesen jogosult. Eldöntésekkel a fölvetett themára is meglesz adva a válasz.

Első sorban a kötelesség fogalma tartalmát, alkotó részeit, értelmét és alkalmazását kell emlékezetünkbe vissza-idéznünk, hogy megfelelő útbaigazítást nyerjünk.

És az eredmény? Minden oldalról épen az ellenkezőjét bizonyítja annak, a mit a fölvetett thema állít.

Mert ugyan mi adja meg a kötelességnek azt a sajátos jelleget, a melynél fogva ilyen vagy olyan természetű kötelességgé válik? Semmi egyéb, mint azon forrás, a melyből e kérdéses kötelesség fakad. Így beszélhetünk vallási, állami, társadalmi stb. kötelességekről, a mint azoknak forrása az egyház, állam, vagy társadalmi szokás. Ha tehát lennének az embernek kötelességei önmaga iránt, ezeknek forrása sem lehet egyéb, mint ő maga. Íme a *contradictio in adiecto*! Az ember maga szabja ki a kötelességeket, a melyekre maga magát kötelezi. Azonagy személyben egyesítve a kötelező és kötelezett fél! Mit jelentsen ez egyebet, pusztá üres szólamnál, a melynek se értelme se alkalmazása nincsen? Hiszen ha én magam vagyok a kötelező és kötelezett fél egy személyben, mindannyiszor nyomban föl is menthetem magamat a kötelesség teljesítése alól, a mint azt kényem-kedvem úgy hozza magával. És vajon mi történik, ha akaratom fölmondja a szolgálatot, és azért sem teljesíti a kötelességet, melyet az ész eléje szabott? Ki választhatja el az ész dominiumát az akaratétól; és vonja felelősségre az akaratot azért, mert az észnek nem engedelmeskedett? Mind olyan kérdések, a melyek már a választ is magokban foglalják — de ez a válasz minden pontjában a kérdéses thema ellen bizonyít.

Ám igaz, hogy az embernek lehetnek kötelességei, melyeket az egyház, állam, társadalom szabnak eléje, vagy követelnek meg tőle, hogy teljesítse, például hogy az előírt lelki gyakorlatokat elvégezze, becsületét feltékenyen őrizze, testi egészségét kieszakarva ne rontsa stb. — de ezek egészen más természetű dolgok, mint a melyekről az indeterministicus etika e rovat alatt beszél. Vagy vallási, vagy polgári kötelességek; vagy józansági, illemtani, egészségi rendszabályok, a melyek megtartását a józanság vagy a társadalom követeli meg az embertől, de korántsem olyan kötelességek, melyeket az

egyes ember tűz önmaga elé, és a melyek megtartását vagy meg nem tartását is egyedül ő ellenőrzi.

Hasonló eredményre jutunk, ha a moralitás fogalma szempontjából vesszük vizsgálat alá problémánkat, és azt a kérdést vetjük föl: vajon lehetnek-e az embernek önmaga iránt erkölcsi kötelességei?

Ez a kérdés — talán még érthetőbben — így is formulázható: Vajon mutatkozik-e, tényleg van-e abban valami moralitás, ha az ember olyasmit tesz, a mivel kizárólag csak saját magának használ vagy árt; a nélkül hogy ezáltal egyszersmind másnak ártana, illetőleg használna?

És erre a kérdésre már bátran kimondhatjuk a «nem»-et. Mert hogyan definiáltuk a moralitást? Hogy az, lényegét tekintve, az önzetlenségben áll — és épen azért nem a saját magunk javáért — de másokért való cselekedetekben nyilvánul. Minden olyan cselekedet tehát, a melylyel csak magunknak használunk vagy ártunk: lehet okos vagy hasznos; oktalan, káros stb. cselekedet de erkölcsi jelleget nem ölthet soha! Hogyan beszélhetnénk tehát olyan erkölcsi kötelességekről, melyekkel az ember önmagának tartozik? Hiszen ez annyit tenne, mint a moralitást kivetköztetni a maga legsajátabb jellegéből, és az egyedül jogosult social-ethika helyett, ismét a personál-ethika álláspontjára helyezkedni!

Aztán — az egoismus úgyis elég hatalmas ösztön az emberben, mi szükség van rá, hogy annak postulatumait még erkölcsi kötelességekké is magasztaljuk?

Azt mondják: az embernek önmaga iránt tartozó erkölcsi kötelessége — hogy életét, vagyonát megvédelmezze, egészségét ne veszélyeztesse stb. De hiszen ez positiv jog, melyet minden jól rendezett állam biztosít minden egyes embernek, és nem erkölcsi kötelesség! Ismét fogalomzavar tehát, hogy a legvilágosabb dolgokat is félszegen lássuk és összekeverjük, egy pár inveterált téves fogalom és helytelen elmélet kedvéért.

Minket azonban egyáltalán nem fog megakadályozni ez a pusztá speculatio, hogy mindamellett is határozottan ki ne mondjuk a végeredményt: a második csoportba osztályozott erkölcsi kötelességekről szóló elmélet tarthatatlan voltát.

Így még csakis a harmadik csoportba tartozó kötelességeket kell átvizsgálunk, hogy az indeterministikus ethika

egész kötelességtanának tudományos értéke iránt kellő módon tájékozva legyünk.

E rovat alá az úgynevezett humanitarius vagy felebaráti kötelességek tartoznak. Melyek vagy általánosak, a mennyiben semmiféle föltételektől sem függenek, hanem mások emberi természete miatt szükségesek. Ilyenek: a felebaráti szeretet, igaz-szólás, és hogy senkit vagyonában és jó hírnevében, becsületében ne sértsünk. Vagy: föltételesek, melyek bizonyos föltételekhez kötvek. Ilyenek: a jótékonyság, könyörület, hála és igazságosság. Vagy végre olyan kötelességek, a melyek az emberek közötti különösebb és szorosabb viszonyokra vonatkoznak. Ilyenek Fichte szerint: a természetes viszonyokból folyó családi és barátsági kötelességek; nem különben a tényleges társadalmi viszonyoknak megfelelő úgynevezett társadalmi kötelességek.

Egész scrozata tehát a legkülönbözőbb kötelességeknek! Melyek már természetöknél és vonatkozásuknál fogva kétségkívül sokkal inkább lennének erkölcsi kötelességekül tekinthetők, mint az első két csoport kötelességei, ha ugyan a morálitás egyáltalán tűrhetne kötelezést: így azonban, a főntebb megállapított egyetemes szabály alól kivételt nem képezhetnek.

Analysáljuk csak kissé tüzetesebben e kötelességeket, menten látni fogjuk, hogy valamennyinél konstatalhatók bizonyos nehézségek, melyeknél fogva rájuk az erkölcsi kötelesség jellege nem alkalmazható.

Egy részök semmiféle köteleződést nem tűr. Ilyenek: a felebaráti szeretet, melyről már Kant kimutatta, hogy «a szeretet az érzés, nem pedig az akarat dolga, és én nem szeretetek azért, mert akarok szeretni, annál kevésbbé, mert szeretnem kell; következöleg a szeretet kötelessége képtelenség». Továbbá: a hála, könyörület.

Más részök ismét jogi, és bizonyos speciális életviszonyok jogi természetéből folyó kötelesség. Ilyenek: a házastársak kötelességei egymással szemben, a szülök kötelességei gyermekeik iránt; és hogy senkit se személyében, se vagyonában, se becsületében ne sértsünk.

És ismét némelyek közölök, a tényleges társadalmi viszonyokból származó polgári kötelességek; melyekben valamint az előbbeniekben is, nagyobb-kisebb mérvű morálitás kétségkívül nyilvánulhat és tényleg nyilvánul is, de ez még

korántsem elég ok arra, hogy azért már valamennyit egyszersmind erkölcsi kötelességeknek is decretáljuk.

Hanem mindenesetre itt nyer legszélesebb körű alkalmazást azon útba igazító szabály: hogy a kötelesség fogalmát csak ideális és átvitt értelemben lehet használni az ethikában. Ilyen értelemben véve, kétségkívül teljes joggal beszélhetünk például a felebaráti szeretetről vagy könyörületről, a jótékony-ság és irgalmasság cselekedeteiről, az igazságosságról stb., mint erkölcsi kötelességekről. Ezáltal mintegy azt akarván hangsúlyozni és tüzetesebben kiemelni: hogy íme ezek azok a cselekedetek, a melyekben legkirívóbban nyilatkozik a morális jellem; s a melyeknek minden részről leendő általános respectálása esetén az ideális erkölcsi élet is nagyobb arányokban jelentkezne. Ez ellen senkinek sem juthat eszébe, bár a legcsekélyebb kifogást is emelni. De ilyen értelemben az is bizonyos, hogy a kötelesség fogalmát már kivetköztettük a maga eredeti jelentéséből, és ideális jelentménynyel ruháztuk föl, melyet aztán az eredeti realis jelentéssel absolute nem szabad össze-zavarni, ha egyúttal teljes fogalomzavart nem akarunk előidézni.

A valódi tényállás az, hogy emez úgynevezett humanitarius kötelességek nagy részének nem teljesítése mindenesetre immoralis characterre vall — miből azonban épen következik, hogy teljesítésök már eo ipso moralitás. A szeretetlenség vagy szívtelenség, hálátlanság, csalás, rágalmazás stb. kétségkívül erkölcsi character hiányáról tanúskodnak; de azért nem következik, hogy például a könyörület vagy emberszeretet cselekedeteinek gyakorlása már föltétlenül erkölcsi jellem bizonyítékai is egyszersmind, mert mindezeket a dolgokat alakoskodás-, és számításból, tehát önös célok kedvéért is űzhetni, a mikor pedig már egyáltalán nem lesznek morálisokul tekinthetők.

Így a végeredmény, a melyet az összes kötelességcsoportok tüzetes átvizsgálása után immár bátran összefoglalhatunk: ismét csak az, hogy a kötelesség fogalmának tényleg csakugyan nagyon csekély szerep juthat az ethikában. Mert legfőlebb ideális jelentményben használható azon cselekedetek megjelölésére, a melyekkel a társadalmi élet ideális céljait leginkább meg lehetne közelíteni, de épen nem abban az értelemben, mintha általok maga a moralitás is ki lenne erőszakkolható, mint ezt az indeterministikus ethika tanítja.

A tudomány fölkuatathatja az erkölcsiség alapjait és forrásait, meghatározhatja nyilvánulatait, tehát az erkölcsi élet tüneteit; fölismerheti characteristikus vonásait — de magát a a moralitást semmikép sem decretálhatja. Ám az indeterministikus ethika szabja ki továbbra is a maga erkölcsi kötelességeit: de facto semmi értelme és jelentősége sem lesz az olyan kötelességnek, melyre se kényszeríteni se kötelezni nem lehet senkit!

XVI.

A KÖTELESSÉGEK ÖSSZEÜTKÖZÉSE.

Tájékoztató. Az elmélet föladata. Az összeütközés megoldásának elve. Következményei. Bírálata.

Befejezésül még a kötelességek összeütközéséről szóló elmélet kritikai ismertetését kell nyújtanom, hogy a legcsekélyebb részletekre is kiterjeszkedve, egyetlen argumentum se maradjon említetlenül, kérdéses problémánkat illetőleg.

Maga az elmélet, amúgy is kedvencz themája az indeterministikus ethikának — gazdag casuistikájával, több oldalról igen tanulságos adatokat szolgáltathat azon mesterséges eljárásról és fogásokról, melyekkel ez a tudomány a maga rendszerét föl volt építendő; s a melyek ma kellő világításban, mind meg annyi negativ argumentumok gyanánt tekinthetők az ethikai determinismus mellett. Ezért is érdemes vele tüzetesebben is foglalkoznunk.

Mint tudományos theoria, azon esetekről van hivatva gondoskodni, a melyekben annak a szüksége áll elő, hogy azon egy cselekvő alanynak, azon egy időben két vagy esetleg több kötelességet kellene egyszerre teljesítenie — mivel azonban ez lehetetlen, rá nézve az a kérdés támad: hogy tehát a kötelességek ilyenén összeütközése esetén, melyiknek kelljen adnia az elsőséget? Mert igaz ugyan, okoskodik az elmélet, hogy tárgyilag egy kötelesség sem ütközhetik össze a másikkal, mert valamennyi az erkölcsi törvény parancsa, a melyről pedig józan eszszel nem lehet föltenni, hogy egymással ellenkező cselekedeteket parancsoljon; hogy azonban a cselekvő alanyra nézve

támadhat ilyen összeütközés, ezt a mindennapi tapasztalás eléggé bizonyítja. És ilyen esetekre kell valamiféle szabályozó elvről gondoskodni.

Ezt az elvet következőleg formulázták: Minden ilyen esetben azt a kötelességet kell teljesíteni, a melyre az embert fontosabb erkölcsi indokok ösztönzik. *Pars tutior eligenda*. Egyszersmind bővebb magyarázataul e szabálynak kifejtik, hogy mivel az emberek nem állanak mindnyájan az erkölcsi műveltség ugyanazon fokán: természetes, hogy mindannyian nem is fogják egyenlő módon elintézhetni e dolgot, mert némelyek az egyik, mások ismét a másik erkölcsi indokot tartatják fontosabbnak, de azért mégis mindegyik erkölcsileg cselekszik, mert lelkiismerete mindegyiket megnyugtatja, hogy mérlegelvén az erkölcsi indokokat, az erősebbek és fontosabbak szerint határozta el magát a kérdéses cselekedetre.

De legyen elég egyelőre ennyi. Nevezetes eredményekre jutunk már így is:

a) Azt mondja ez az elmélet, hogy tárgyilag egy kötelesség sem ütközhetik össze a másikkal. De hiszen tisztán tárgyilag nem is beszélhetni kötelességről! Kötelességet gondolni sem lehet a nélkül, hogy az ne legyen valakinek a kötelessége, a kit aztán kötelezni is lehet annak teljesítésére. A kötelesség pusztán tárgyilag véve, in se . . . képtelenség.

b) A cselekvő alanyban már támadhat összeütközés a különböző kötelességek között — folytatják az okoskodást. Vajon azonban hogyan? Világosítsuk csak meg a dolgot egy concret példával. Az az eset adja elő magát, hogy én életemet csak becsületem árán menthetem meg. Az indeterministikus ethika szerint itt a kötelességek összeütközése fordul elő; mivel nekem erkölcsi kötelességem hogy életemet se veszélyeztessen, de becsületem fölött is féltékenyen őrködjem. Ez a főfogás azonban minden ízében téves és helytelen. Hiszen minden ilyen és hasonló esetben jellemes ember nem is cselekedhetik másképen, mint hogy életét is föláldozza becsületéért — és a ki másképen tesz, becstelenül cselekszik. Ha tehát állana az a föltevés a kötelességek összeütközhetéséről a cselekvő alanyban, ennek szükségképen arra a képtelenségre kell vezetnie, hogy az erkölestörvény olyan erkölcsi kötelességet is parancsol, a melynek bizonyos viszonyok közt leendő teljesítése — becstelenséget involvál.

c) Megtanúlhatjuk a mondottakból, hogy mivel az emberek nem állanak mindnyájan az erkölcsi műveltségnek ugyanazon fokán, nem is fogják egyformán megoldani az előfordult összeütközést; de azért mindnyájan erkölcsileg cselekszenek, ha lelkiismeretök megnyugtatta őket, hogy mérlegelvén az indokokat az erősebbek szerint határozták el magokat a cselekedetre. Ez ellen a fölfogás ellen azonban már föntebb kimutattuk, hogy a lelkiismeretet nem fogadhatni el pártatlan bírógyanánt; sőt a legnagyobb immoralitásnak nyitunk tág kaput, ha ilyenül elfogadjuk. A mi pedig azt a naiv fölfogást illeti, mintha az ember talán a gyöngébb és kevesbbé fontos indok szerint is elhatározhatná magát, csak akarnia kell — és nem az az indok lenne reá nézve, és azon viszonyok között, a melyek között magát elhatározta szükségképen a legfontosabb, a melyik szerint tenyleg cselekedett? Így csak az beszélhet, a ki a legszélső indeterminismus álláspontján, absolute ignorálja az akarat-functio folyamatának törvényeit és természetét; és önkényesen fölállított csupa üres fogalmakkal akar tudományos rendszert construálni.

Lám mennyi tévedés csak e néhány sorban! Hát még a részletek! Mennyi furcsaságra találunk itt, ha fáradságot vesszünk magunknak, hogy a minutiosusabb dolgokra is kiterjeszkedjünk, s a fejtegetés egész eszmemenetét kellő figyelemmel kísérjük.

Magát az elmélet célját — és egyúttal a föladatot, a melyet annak megoldania kell, következőleg fejeztek ki: Hogy egyrésről a különböző kötelesség-csoportnak egymás közti belső viszonyát kell életűntetnie; másfelől pedig a cselekvő alany erkölcsi önismeretét erősítenie. Egyszersmind egész sorozatát állították össze a különböző collisióknak, hogy így az általános szabálynak minél több esetre való alkalmazása által, jelentősége és helyessége annál inkább kiderüljön.

Ezzel szemben — épen ellenkező állásponton, a mi föladatunk az lesz, hogy ezt az egész kísérletet a saját kellő értékre leszállítsuk — és ezáltal magának a kérdéses elméletnek tarthatatlan és értelmetlen voltát is kimutassuk.

Első csoportba azok a collisiók tartoznak, melyek az ember önmaga iránti kötelességeinek teljesítésénél fordulhatnak elő. Ilyen esetek: hogy valaki életét csak becsülete árán, vagy onát egészsége veszélyeztetésével stb. mentheti meg — vagy

megfordítva. Kérdés: mi módon lehet ilyen esetekben a collisio problémáját megoldani? Az indeterministikus ethika elmélete és elvei szerint többféleképen, a szerint, a mint a cselekvő alany egyéni fölfogása változik; és az egyik ezt, a másik ismét a másik erkölcsi indokot tartja fontosabbnak. Nézetünk szerint pedig sehogy. Miután egészen nyilvánvaló, hogy ilyen és hasonló esetekben egyáltalán helye sincsen semmiféle collisióknak. Már föntebb fölemlítettem egy idevágó példát, és itt csak ismétélhetem, hogy minden olyatén esetben, melyben arról van szó, hogy életemet csak becsületem árán, például árulás által, menthetem meg; vagyonomat — csalás által, tehát becsutelen úton szaporíthatom stb. ez a módja az élet föntartásának és a vagyonszerzésnek nemcsak hogy nem erkölcsi kötelesség — hogy összeütközésnek helye lehetne, hanem épen nagyon is erkölcstelen dolog. És miután ez az eset fordul elé az összes csoportba sorozott collisióknál, nem sok fejtorésbe kerül, hogy bárki is megértse, mennyire tévesnek kell lennie, már alapjában annak az elméletnek, mely alkalmazásában ilyen képtelen eredményekre vezet.

A második csoport collisiói azok, melyekben a minmagunkra vonatkozó kötelességek jönnek összeütközésbe mások iránt tartozó kötelességeinkkel. Ilyen esetek: hogy életemet vagy becsületemet, vagyonomat, csak mások élete vagy becsülete, vagyona árán menthetem meg. Például: Valaki megtámadja életemet (vagyonomat), és nem szabadulhatok ki más képen a fenyegető veszélyből (nem menthetem meg vagyonomat), mintha megtámadómat megölöm, vagy életveszélyesen megsebesítve, ártalmatlanná teszem. Azonban egészen ártatlanul, bárki saját hibáján kívül is juthat olyan helyzetbe másokkal, hogy életét, csak mások élete veszélyeztetésével mentheti meg. Például tűzveszely esetén, midőn a kétségbeesett tolongásban bárki maga is csak úgy menekülhet, ha mások hasonló erőlködéseit nem igen respectálja, hanem a legnagyobb erőmegfeszítéssel tör utat magának a tömegben keresztül; miáltal természetesen mások akadályozvák a menekülésben. Milyen lehetséges már ilyen esetekben *correcte* oldani meg a collisio kérdését?

Az indeterministikus ethika elvei szerint az első esetben a büntelen önvédelem mérséklete (*moderamen inculpatae tutelae*) alkalmazandó, melynél fogva erkölcsi kötelességem éle-

temet minden erővel védelmezni, ha másképen nem volna lehetséges, megtámadóim életének kockáztatásával is; mi más szóval annyit tesz, hogy ily esetben embertársamat megölni erkölcsi kötelesség. A második esetben pedig, melybe önhibáján kívül jut az ember azon ominosus helyzetbe, nincsen más megoldásnak helye, mint hogy ki-ki bízza magát a sorsra, a melyet kikerülnie úgy is lehetetlen. Mert valamint szeretetlenség volna és megszegése annak a kötelességnek, a melylyel mások élete iránt tartozunk; ha kíméletlenül összegázolnók embertársainkat, csak hogy megmenekülhessünk; úgy viszont erkölcsileg arra sem köteleztethetik senki, hogy saját életét áldozza föl másokért, miután mindenkinek önmaga iránt is vannak kötelességei, melyeket nem szabad szem elől tévesztenie.

Nézetünk szerint azonban egészen másképen áll a dolog. A moderamen inculpatæ tutelæ nem erkölcsi, hanem jogi fogalom; az erre fektetett megoldás tehát kétségkívül merőben téves. Az említett első eset jogi eset, mely erkölcsi szempontból nem is esik elbírálás alá. A közbiztonság tekintetéből, s hogy minden egyes állampolgár megvédhesse a maga sajátját; az államnak kétség kívül meg kell adni a jogot minden egyesnek, hogy — cum moderamine inculpatæ tutelæ — életét, vagyónát annak megtámadója ellen, bár az illető életének veszélyeztetésével is, védelmezhesse: de ez jog, s távolról sem erkölcsi kötelesség; sőt szigorúan véve még jogi kötelesség sem, hanem csak egyszerűen jog. Hogy az ilyen esetekben miképen nyilvánul az erkölcsi character, erre nézve föntebb adott fejtegetésünk a moralitás lényegéről igazít útba; a melyből egyúttal minden kétséget kizárólag következik az is, hogy embertársunkat megölni semmiféle körülmények közt sem lehet erkölcsi actus. Az indeterministicus ethika ismertetett elmélete a taglalt kérdésben ismét csak a mellett bizonyít, hogy egyáltalán lehetetlen exact tudományos eredményekre jutni, bármely problémát illetőleg, ha a fogalmakat önkényűleg construáljuk, a jogi fogalmakat az erkölcsiekkel összezavarjuk, s ennél fogva hibásan applicáljuk. Erkölcsstan és jogtan, két merőben különböző terrenum — összezavarásuknak tévedéseket kell szülnie a tudományban.

A mi már a másik esetet illeti, ez ismét egy példája a szörszálhasogató bölcsélet azon képtelenségeinek, melyekre multhatatlanul jutnia kellett kicsinyes okoskodásaival. Az em-

ber minden cselekedetét minden helyzetben moralis merlegelés alá akarni venni, ellenkezik az emberi természettel. Ilyen esetekben egyáltalán tere sem lehet a moralis character nyilvánulhatásának; hát még az ő elméletek szerint, az erkölcsi érdemre okvetetlenül szükséges szabad elhatározhatásnak. Minek hiányában pedig még szerintök is lehetetlen lévén az erkölcsi beszámítás: hogyan lehetne helye a kötelességek összeütközésének a cselekvő alanyban? Itt is tehát ellenmondás ellenmondást ér, ha a kérdéses elméletet következetesen akarjuk keresztül vinni. És ez a sok ellenmondás maga ítéli el legjobban az egész mesterségesen kigondolt casuisticát!

A harmadik csoportba végre azok a collisiók soroztatnak, melyekben az úgynevezett humanitárius kötelességek jönnek összeütközésbe egymással. Tehát a szeretet kötelességei az igazságosság kötelességeivel; a természetes viszonyokból folyó családi vagy barátsági kötelességek, a tényleges társadalmi viszonyokból származott úgynevezett társadalmi kötelességekkel. Hogy azonban minden ilyen ide tartozó esetben mikép kell megoldani a collisio problémáját, e kérdést illetőleg már az indeterministikus ethika híveit is cserben hagyja elméletek. Mert két szabályt is állítanak föl; de egyikét sem fogadják el egyetemes szabályul még magok sem. Az egyik szabály: Hogy a közelebbi kötelesség előbbre való a távolabbinál, valamint a sürgősebb az elhalaszthatónál . . . Melyhez azonban nyomban hozzáfűzik, hogy vannak esetek, a melyekben másképen is lehet eljárni, még is erkölcsileg cselekszik az ember. És a másik: Hogy az igazságosság kötelessége elsőbb mint a szereteté . . . . Csakhogy itt is mindjárt megjegyzik, hogy lehetnek kivételek, melyekben el kell térni e szabálytól. Már maga ez a tehetetlenség az úgy is önkényesen fölállított theoria öntámasztotta kérdéseivel szemben, kérдем: nem bizonyít-e elég kézzelfogható módon az egész elmélet ellen? Igen is, beszélhetünk érdekek összeütközéséről, ellentétes viszonyok összehálkozásáról, de ennel tovább menni, és minden érdek-collisióban kötelességek összeütközését keresni, a mikor a kötelesség fogalma relativ és hypothetikus, tehát már természeténél fogva kizár minden collisiót: mindenesetre elhamarkodott eljárás. Ám adjuk meg a kívánt választ a fölvetett kérdésekre mi magunk abban, hogy ismételten is hangsúlyozzuk, úgy általában az erkölcsi kötelességekről, mint különösen az erkölcsi köteles-

ségek összeütközéséről szóló egész elmelet tarthatatlan voltát; és az ethikai determinismus álláspontjára helyezkedten, annak elveiben és alaptételeiben keressük az erkölcsi élet tüneteinek egyedül helyes megfejtését, a helyett, hogy mesterséges elméletek erőszakos keresztülvitelével még inkább összebonyolítsuk, hogy sem tisztáznók a fogalmakat.

Avagy ellenkeznének talán ezek az elvek és alaptételek a valódi moralitással? Vagy veszélyeztetnék a tiszta erkölcsi életét? Ezzel a gyanúsítással még a legelfogultabb rosszakarat sem illetheti ez elméletet. Épen ellenkezőleg — a tiszta erkölcsi élet ideális zománczát egy rendszer sem emeli ki oly fényesen, mint az ethikai determinismus, mint a melynek elvei szerint a moralitás korántsem abban a kikényszerített characterhangulatban áll, a melynek minden nyilvánulatánál ugyancsak résen kell állania az erkölcstörvény és lelkiismeretnek, hogy erkölcsi kötelességét teljesítse: hanem abban a természetes önzetlenségből folyó emberszeretetben, melyet épen úgy nem lehet ráerőszakolni a characterre, mint a virágra nem az illatot; de a mely épen azért, a maga mesterkéetlen természetességében, sokkal biztosabb alapja és őre a valódi moralitásnak, mint az indeterministikus ethika a maga összes szabványaiival: «ez erkölcsi törvény! erkölcsi kötelesség!» és az ezekkel szoros kapcsolatban álló más normák egész nehézkes apparatusával. A következő fejezet, melyben a moralitás megvalósulásáról lesz szó, e tekintetben még több kiegészítő és útbaigazító adatot fog szolgáltatni, hogy az ethikai determinismus tudományos jogosultságát immár minden oldalról igazolva lássuk. Vele föladatunk is vége felé közeledik.

PAUER IMRE.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

Negyedik közlemény. *)

VII.

A gőzhajón, a beiktatási ünnepélyen és azon túl.

A víg farsang második felében vagyunk.

Zsadányi Pál ifjú uramnak jól folytanak dolgai s a napok, hetek bú nélkül teltek. És ha néha még sem ütött ki minden, mint várta és remélte, kész volt számára a legalaposabb vígasztalás. Például, hogy más ifjú embertársa sokkal sanyarúbban számítja a napokat és még sem tudja, mit hoz a közel, a távol és a legkésőbbi jövő?

Szóval: a mi Pálunk az «arany ifjúság» boldog osztályába tartozott; élt gond nélkül s nem törődött komolyan a holnap-pal. A néninek húsz ezer forint évi jövedelme annyit ért, mint ma, legalább negyven ezer s a kedves kis öcs kapott ebből inkább bőven, mint szűken. Csak arra nem jutott volna, hogy elkártyázza, vagy valamely imádott tánczosnénak drágakövekből kirakott ékszert vásároljon. De a kinek egyéb baja, óhajtása és szeszélye nincs, e miatt édesdeden alhatik estétől reggelig.

Csak azt tapasztalta, hogy szerelem dolgában nem elég szerencsés; de ezt igen bölcsen, csak fiatal korának tulajdo-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 160., 161. és 162. számaiban.

níthatta. Valósággal nem követelhetette, hogy a férjhez mehető lányok már most egész odaadással mosolyogjanak szemébe.

Számította a napokat, míg megérkezett a kaszinónak előre kürtölt bálja, melynek esélyeitől sok fiatal szív egész jövődjének boldogságát várta.

Azon időkben úri ember, de még valamire való jurátus is (tudvalevőleg, nem nagyon válogatós és elkényeztett faj) semmi áron sem tánczolt volna oly vigalomban, melybe belépti jegyet fizettek. Egyletek és összeszólalkozott részvényesek rendezték a mulatságokat és kisebb-nagyobb mértékben meghívták a vendégeket. Ha a «lateiner» osztály kezdeményezett valamit, a legközelebbi alkalomra a grófocskák adták vissza a kölcsönt. A divat szabályait természetesen ez utóbbiak diktálták. Így történt, hogy a közép rétegektől fölhalált «körmagyar» rövid életet elt, mert a mágánások hazafisági licitációból fölkapták a «csárdást», mely mai napig uralkodik.

Mikor pedig megjött a nagy nap estéje, Pál úr elhatározta, hogy érdekes egyéniség lesz és szándékosan elkésik. Kilencz órára rendelte magához a fodrászt, a ki egy teljes óra hosszáig művészkedett hajazatában, míg sütővasával minden csipetnyi hajszárait fölkondorítva, oly remek fejet állított elé, minőt csak boltjának kirakatában szemlélhettünk.

Így lépett Pál a terembe, épen oda, a hol ma a miniszterialis párt klubja gyűl össze egy pár játszma tarokkra, a Duna-parton, a kereskedelmi testület oszlopszatos épületében.

De jaj, minő csalódások vártak itt rája! Szétnézett, járt, kelt alá s föl, hol pillantja meg először a főváros kikiáltott szépségét? de csak hamar meggyőződhetett, hogy itt a viaszgyertyák csillárai alatt Velejtey grófnének se híre, se hamva. Nem jött el, megszegte ígérétét! De hiszen egy nőnek, főleg egy szép nőnek ígérete, soha sem volt aláírott váltó, melyet a lejártnapján élve-halva honorálni kell!

Mit tegyen most, indokolt bosszúságában? Hol talál egyenértékű kárpótlást az ismeretlenek ily sivatagában? Még annyi elégtétele sem volt, hogy legalább múltkori piczi kis tánczosnőjét valahol megpillanthatta volna. Pedig kereste, pedig üldözőbe vett minden fehér, kék vagy rózsaszínű szoknyát, a hol csak ily példány, mint tünemény, szeme ügyébe akadt.

No hiszen érdemes volt ez estéért várni tizenkét hosszú napot! Aztán titokban mint örvendett, hogy a néni otthon

maradt: teljes szabad vásárt engedett neki s lemondott minden ellenőrzési jogáról.

Megharagudott tehát s beállott a bál legkonokabb male-contentusai közé. Dúlt-fúlt, mint a kis accessita, a ki éppen most kapott kosarat főnökének hetedik évben pártában maradt kis-asszonyától. Lábbal tapodta fiatal arszláni kötelességeit, bevetődött az étterembe, evett, ivott, szivarozott s hagyta a leányokat búsulni, unatkozni és petrezselymet árulni.

Azonban míg az ember él, nem hagyja el a remény legutolsó szalmaszála; annál kevésbbé egy vigalom éjén, a gondolat, hogy a mit a sors éjfélt tizenkét óráig megtagadott, a szünóra után következő tánczok egész világos reggelig bő kárpotlást nyújthatnak. Tehát Palikával is megtörtént, hogy homlokának sötét redői néha kisimultak, ajkára újabb mosoly vonalai rajzolódtak s bebe-tekingetett a nagy terembe.

De kérlelhetetlenül mindig ugyanazon ismeretlen arczo-
kat látta; vagy olyanokat, kiket (legalább ma) ismerni nem akart. Sem a grófné, sem a kis lány! Hiába súgta fülébe a csalfa vigasztalás, hogy Velejtey grófnét valamely előre láthatatlan akadály tartja otthon; hiába szólt bensejében a gyakorlati bölcsesség szava: hogy ha az az iskolás kis lány a kamara elnökének bálján meg is jelenhetett: ide ily nyilvános táncz-vigalomba még éppen nem való.

Tehát úgy végződött a dolog, mint az ifju elejétől fogva sejté, hogy ez éj számára el van veszve.

A szünóra után kilopózkodék vig társai közül és hazament.

Nagy öröme a néninek, a ki álmatlanul tölté az éjet, ezerszer megbánva, hogy öcscsét nem követte. Nyugtalanul forgolódott ágyában, míg egyszerre (füleinek sem akart hinni) hallja, hogy kocsi robog a ház elé, nyílik a kapu, csönget valami a folyosó ajtajánál; Lizi rohan, a kulcs zörög a zárban, a «fiúcska» fénymázos cipője recseg a padlózat kövezetén s aztán ismét minden elcsendesedik.

— — — — —

Teltek a napok, vége a farsangnak, beköszöntött hamvazó szerda s vele együtt a kora tavasz első langyos fuvallata. A jég elzajlott a Dunán, megint hajóhíd kötötte össze a két várost. A kövezők kalapácsa csengett az utcán, ásták már a gödröt az újonnan épüendő házak alapzatának lerakására.

Sok jurátus elérkezettnek látta az időt, hogy téli kabátját a zálogházba küldje.

Most pedig olvassunk el néhány új lapot Margit néni titk s naplójából.

— — — «Ezt sem hittem volna, hogy márczius közepén, a midőn legelőször indul a gőzhajó Bécs felé, én is mint útas szerepeljek.

De nem tagadhattam meg Klára barátnőmtől e szívésséget. Hozzám jött egy reggel nagy robajjal, egészen kikelve színeből, sírt, könyörgött és kétségbe volt esve.

— Mi baj?

— Hallatlan zavarban vagyok; falhoz szorítottak, torkon ragadtak és egyedül te vagy a világon, a ki segíthet rajtam.

— Kérlek, beszélj világosan és parancsolj velem. Mindenben a mi tőlem függ, szolgálatodra állok. Pénzre van szükséged?

— Oh ha csak ez volna; de ellenkezőleg, egész télen szokásom ellen is jól gazdálkodtam. Ráadásul még férjem is küld néhány száz forintot.

— Férjed? Ez eddig nem volt szokása. Kibékültél vele?

— Csak «ad hoc» kibékülés, mint a hírlapokban olvasuk. Haragszunk tovább is, egész koporsónk zártaig, de nem tudom hány napra, fegyvernyugvást kötöttünk.

— Félek, hogy nem jó föltételek mellett.

— Azt eltaláltad. Ám de hallgass meg. Tudod: mához egy hétre Czibakházy Sámuel uram mint főispáni helyettes tartja ünnepélyes bevonulását és beigtatását. Meg lesz minden ősi szokásból fönmaradt czeremonia. Fényes deputatio a megye határszélén; diadalkapu fenyőágakból a székváros főutcáján. Szünni nem akaró éljenzés, vegyítve füttyökkel és piszégésekkel. Fehérbe öltözött apró lányok, kik virágot hintenek a sáros út közepére. Küldöttségek a szomszéd megyékből. Taraczk-durrogások, fáklyás zene, éjjeli kivilágítás s a komáromi cigány-banda. Másnap aranyos-ezüstös magyar ruhákba öltözött táblabírák a közgyűlésen. Aztán nagy ebéd, lelkes fölköszöntések. Puffognak a pezsgős palaczkok, csapdossák tányéraikat a falhoz a részeg vendégek. Szóval, egy vagy két napig hegyen-völgyön lakodalom!

— Értem, nagyon értem, magam is láttam hasonló komédiát: de mi gondod neked mind erre?

— Nekem? Tőlem bizvást akár a fején tánczolhat az egész vármegye. De az én imádott korhelyem, drágalátos férjescském, Czibakházy Sámuel uram ő méltósága, fejébe vette, hogy csak mint jó keresztyén, tisztos úri ember és boldog házastárs akar megjelenni. A nejétől külön élő férj nagy botrány a vidéken és rettenetes rossz példa az alárendeltek számára. A püspök fölforgatná szemét, összecsapná kezét. A káptalan főtisztelendő küldöttei rútúl megorrolhatnak a dolgot. És a mi a legfőbb nehézség, ha nincs a háznál méltóságos asszony, hogy hihatnának meg úri hölgyeket ebédre és este tánczvigalomra? Tehát költségeim fődözésére pénzt kaptam (rögtön posta fordultával vissza küldtem), de részvétemet az ünnepélyeken meg nem tagadhattam, nyílt botrány nélkül.

— Oh Klára, szívem súgja, hogy boldog kibéküléstek órája közeledik.

— Soha! semmi áron. Különben pedig, négy szem közt legyen mondvá, férjem még kevésbbé számít holmi érzékeny könnyhullatásos és bűnbánó jelenetekre. Én tehát egyszerűen és világosan megírtam neki, hogy megteszem a követelt áldozatot, elmegyek, átszenvedem az ünnepélyesség összes kínjait; de föntartom a jogot, hogy tanúk nélkül hozzá ne szóljak és azután is lelkem mélyéből gyűlöljem és megvessem.

— És ő elfogadta a remítő föltételeket?

— Azt írta: saját szájából fogtam ki e böles szavakat s nagyon örvend, ha a házas társak között ily példás egyetértés uralkodik.

— Te trefálsz.

— Mindjárt bebizonyítom az ellenkezőt. Ha botor fővel, feledékeny elmével elszédíteni engedném magamat, ha megszállná keblemet a hiúság ördöge és örömöm telnék, hogy komolyan játszom a méltóságos asszony szerepét s türjem, hogy a vén táblabírák a főispáni helyettes boldog és irigylendő élete párjának nevezgessenek: méltán megérdemleném szemrehányásodat. De épen ezért kérlek jöjj velem, láss mindent, légy biztos villámhárítóm, nehogy férjem e lelkiismeretlen, kártyás, részeges és undorító kéjencz, a benső szobákban csak három lépésnyire is közeledhessék felém.

— Felsz tőle?

— Tőle nem, de igen a bor hatalmától, mely elhomályosítja agyvelejet s akkor egy védtelen pillanatban nem

az ember, hanem az erőszakos oktan vadállat rohanhat rám.

Ily helyzetben, ily dönthetetlen érvek halmaza ellen, nem kételkedhettem tovább s megígérém segítségemet.

De tisztán és egyedül csak barátói kötelességem érzete határozott bennem s nem tagadhattam, hogy áldozatot hozok.

Nem az út fáradalmait értem, mert ez igen mellékes és másodrendű ok lehetett a tagadó válaszra. Hanem ezen (soha senki szeme elé nem kerülhető lapokban) nyíltan megvallom, hogy erkölcsileg kényszerítve valék.

Mert engem, különösen idegenek társaságában, a világban elfoglalt helyzetem mindig visszatartózkodásra ösztönözött. Én leány, formaszerinti vén leány vagyok s azért nagyon érzem állapotom nevetséges voltát. Olyan furcsa, visszás és érthetetlen gondolatot ébresztenek, valahányszor engem mint «kisszszonyt» mutattak be és egész komolyan folyvást így is címmeznek.

Mindig tapasztaltam, hogy a férfiak, ifjak és öregek egyaránt szájátva bámultak, ha legelőször hallják, hogy hajadon maradtam. Mint ha mindenkinek homlokáról olvasnám le e kérdést: minő különös és rejtélyes oka lehet, hogy ez a Zsadányi Margit, a ki nagy Biharmegye előkelő családjából származik; aztán tűrhető, vagy legalább egészséges és gömbölyű szöke teremtés, mellé húsz ezer forint évi jövedelemmel is bír, nem hogy férjet tudott volna magának kiválasztani, de még keresve sem talált valamire való legényt, a ki főkötő alá hozta volna!»

— — — Eddig a napló szövege. Fordítsunk azonban e titkos kéziratban néhány lapot s mindjárt találunk sorokat, melyek e történet lényegére vonatkoznak.

— — — Márcz. 20.

«Tegnapelőtt reggel nyolcz órakor szálltunk a gőzhajóra, mely másnap estére volt érkezendő Bécsbe. Nekünk azonban csak Esztergomig kellett mennünk, honnan még három postaállomás a mi útunk czelja s mindenütt előre rendelt fogatok, többnyire a községek lovai, vártak megérkezésünkre.

Mielőtt megindúltunk, egy fontos kanapé-pörben kellett ítéletet hoznom. Az én vén Lizimet egyszerre meglepte a hiúság és nagyravágás ördöge s mozdulni sem akart Pestről, míg ki nem nevezem komornámnak! Azt mondta: inkább meghal,

mint sem szobalyányi rangban útazzék, ha Czibakházyne ő méltósága komornát czipel magával. Miután ez előléptetés nekem semmibe sem került, Lizinek pedig nagy örömet okozott, ha vállvonogatva is, teljesítettem kívánságát. Csak később tudtam meg, hogy az új czímmel nem megvetendő előnyök is kapcsolatban járnak. Mert a közönséges szobalyányok együtt ebédelnek, vacsorálnak a cselédséggel s kénytelenek a bérruhás inasok szurtos élceit s a mi ennél is boszantóbb, édeskés udvarlásait tűrni. A komornák számára azonban külön szobába terítenek s a «kisasszony» czímet teljes joggal megkövetelhetik.

A hajón nagyon vegyes társaságot találtunk. Különösen sértette fülemet négy vagy öt fekete szakállas férfinak hangos társalgási modora. Azt mondták, ezek gazdag sertéskereskedők, kik Belgrádból üzleti ügyekben útnak Bácsbe. Ezek vígan reggeliztek, de nem kávé vagy téa állott előttük, hanem hatalmas tálakban beafsteak, rostélyos, sajt és szalámi és mellé egész batteria üres és nem üres boros palaczk. Az urak hova-tovább egész az elrekedésig disputáltak, kaczagtak, esküdöztek és kiabáltak: mint ha ők élnének egyedül nem csak a hajón, de az egész magyar Dunán, sőt talán Európában is.

Szerencsémre Klárának eszébe jutott, hogy a hajón a hölgyek számára külön osztály is van s mi elhagyva e dohány-füsttől fellegekbe borított tanyát, átmentünk a nők kajüttjébe.

Itt összesen csak három személyt találtunk. Egy úri nő látszólag élettelenül, hanyatt feküdt a pamlagon s ketten ketségebe esett módra ápolták a beteget.

Én és Klára azonnal följánlottuk segítségünket. Lizit kiküldtem, ha talán a hajó útasai között valami doktor-féle mesterembert találhatna. Azután mi is föltürkültünk, munkához készültünk, a nélkül, hogy tudnók, mit csináljunk?

A leánya folytonos zokogás és kapkodás között értünkre adta, hogy édes mamája mindig szívgyöresökben szenved, ha családi szerencsétlenség híret hallja s lelki fájdalmai lesújtják. Ilyenkor a pesti orvos rendeletére a beteget szíve táján posztódarabbal folyvást dörzsölni s hideg vízzel locsolni és borogatni kell.

Lizi csakugyan talált a hajó fedélzetén egy doktort, a ki magát a váczi kanonok urak rendes orvosának nevezte, kek

üveges pápaszemet viselt, haját hátra felé fésülte; mint csalahatatlan tekintély megtapintá a beteg üterét, de egyelőre csak annyit mondott: hm, hm!

Annál iszonyatosabban megijedt arcot mutatott, a mint látá és hallá, hogy mi hideg borogatásokkal operálunk. «Ez rosszabb volt a leggonoszabb méregnél» mondá s rögtön intézkedett, hogy a hajó konyhájáról meleg vizet hozzanak. Én azt gyanítám, hogy a tudós férfi okvetlenül jéghideg vizet prescribál, ha mi esetleg meleg borogatást alkalmazunk. De csak hamar el kellett ismernem tudatlanságomat és igazságtalan ítéletemet, mert Vác városának tornyai még csak a távolból fehérlettek elé s a mi betegünk szabadabban lélegzett, szemeit megnyitá, megismeré leányát s felénk is barátságosan mosolygott.

Én csak akkor néztem először figyelmesebben a mama és leánya szeme közé. Mindjárt tudtam, hogy én e hölgyeket már láttam valahol.

Igen. Ő volt; az az éretlen kis iskolás lányka, a kit a kamara elnökének báljában láttam, de senki nevét nem tudta. Szemem előtt lebegett fehér ruhája, fölfodrozott gesztenyeszín hajazata és szelid jóságot, ártatlanságot lövellő kék szeme. Valamicske rejtett tűz fénye már kisugárzott belőle. Nekem akkor is megtetszett; valami homályos sejtelem késztetett, hogy keressem föl társaságát, megismerkedjem anyjával, megöleljem, megcsókoljam: de más részről írgy és féltékeny is voltam iránta, mert oly boldogúl tudott mosolyogni, ha táncz közben Palikám rajta feledé szemeit. Ki tudja? talán épen ez lesz a lény, a ki tölem fiacskám szeretetét elrabolja s lesz idő, a midőn en csak a második helyet foglalom el Palikám szívében!

A doktor erősködött, hogy a beteg felbe szakítsa útját és Váczon kiszálljon, de a nő hallani sem akart erről. Határozottan felelé, hogy már egészen jól van, s ha nem volna is, neki holnap délután okvetlenül élve vagy halva Bécsbe kell érkeznie, mert férjét szerencsétlenség érte s ő női kötelességeit semmi áron, még életének kockáztatásával sem fogja elmulasztani.

Így hát továbbb útaztak. Mi még azelőtt szerényen visszavonultunk a hajó nagy teremébe, a hol a belgrádi urak már túl voltak reggelijökön és egymás mellett a pamlagok hosszában feküdve aludtak és úgy hortyogtak, mint ha az európai művelt világot csúfolni akarnák.

Esztergom alatt aztán elhagytuk a hajót. A túlsó parton, Párkány helység szélén, odarendelt előfogatunkat hamar megtaláltuk. Annál több időbe került, míg kocsisunkat a csapszék-ből eléhurczoltathattuk s aztán a lovak befogatása is, ősi módon hosszú kászolódást igényelt.

Ezalatt módomba esett, hogy Lizit négyszem közt kérdőre vegyem, mert már a hajón láttam, hogy gyakorta sugdosódott a beteg nő szobalyányával. Minket a kíméletesség törvénye akadályozott a szerénytelen kérdezősködésektől. Lizi többet megtudhatott, bizonyára nem hallgatag kollegájától.

De Lizi csak azt felelé, hogy a szobalyány nem mondta meg az idegen hölgy nevét, tehát ő sem kérdezte. (Ez alig hihető, de rá kellett hagynom.) Csak annyit puhatolt ki, hogy az asszony férje veszélyes állapotban fekszik Bécs valamelyik külvárosának vendéglőjében.

— Ez is beteg?

— Nagyobb baja van ennél. Vadászon, párbajban vagy epen öngyilkossági kísérlet következtében megsebesült. Borzasztóan el van ronesolva, magán kívül fekszik az ágyban, haldoklik, ha ugyan ezóta meg nem halt.

Mikor a kocsira ültem, Klárát is faggatni kezdtem, de barátném sem tudott (vagy csak nem akart) bővebb fölvilágosítással szolgálni. Bizonyára csak hiába való képzelődés volt tőlem, de nem szabadúlhattam a gyanútól, hogy az egész világ valamit el akar titkolni előttem. Miért? Ennek okát egyáltalában képtelen valék megmagyarázni.

Kocsink kereke lassankint leperegte az első állomást. Utána a második, végre a harmadik, a legutolsó következett s mi teljes besötétedés idején a megye székvárosába megérkezénk.

Itt az alispánné, a helybeli előkelő asszonyságok kíséretében, küldöttségileg fogadott minket. Azt mondta, hogy ez este a legfényesebb napja a megyének, s hogy a kastélyoktól kezdve a legutolsó kukoriczahéj-tetejű kunyhóig, minden hajlék lakói a «tisztelve szeretett» főispáni helyettesné országszerte ismert női erényeinek hódolnak. Klára óriási virágbokrétát kapott valamelyik gróf üvegházából. De nekem is túl bőven kijutott a szép beszédekből, az általános lelkesedés czuppanó csókjaiból s minden képzelhető hódolatokból. Hálátlan lélek volnék, ha panaszkodnám.

Útközben, a megyeház felé, szemközt jött velünk Czibakházy Sámuel uram ő méltósága, zajosan éljenző kísérettel. És a férj oly hévvel, szeretettel fogadta nejét, mint lakodalma napján sem különben. Nekem is kezet csókolt (azt hittem egyiptomi mérges vipera csíp meg) s midőn társainak bemutatót s mellé a szépen hangzó «kisasszony» titulust is kiszalasztá, jól hallottam, hogy sokan igen érdeklődve ah, ah! sóhajást bocsátottak a levegőbe. Várjatok holnapig — gondolám — majd a napfény világítása mellett tapasztalhatjátok, mennyire kárba veszett elhamarkodott lelkesedéstök. A kisasszony név alatt bevallott vén lány is rejtőzködik néha; mások elrettentő példájára!

Eleinte nem értettem, miért kellett nekünk a város főutcájának kezdeténél leszállni s miért nem hajtott kocsisunk egyenesen a megyeház kapuja alá? de Klára fölvilágosított: itt minden lépés előre hivatalosan és programmszerűleg volt megállapítva.

A város főterére érkezve, Czibakházy úr engem s nejét karon fogott s úgy vezetett át az ott égbe meredező pompás diadalív alatt! A kik a művet összetákolták és messze Túróczból hozott fenyőgalyakkal remek ízléssel föl is díszítették, nagy sértésnek veszik, ha nem sétálunk át a kapuzat alatt! Tehát pusztíthatatlan komolysággal, szabályszerűleg tartottuk meg bevonulásunkat. Épen mint Octavianus, miután Actium alatt, Antonius hajóhadát tönkre verte s győzelmi pompával tért vissza Rómába! Cæsar ugyan Kleopatra nélkül, de Czibakházy legalább egy Biharból idefogott Margit nénikével!»

— — — Ismét fordíthatunk néhány lapot, melyben úgy is csak az ünnepélyes beigtatás, a nagy ebéd, a lelkes fölköszöntések leírása foglaltatik. Minden meghatározott rendben, mint Klára előre jövendölte, hiány nélkül ment végbe. Csak az volt véletlenül közbejött esemény, hogy a nagy durroztatások között az egyik rozsdás mozsár szétpattant s a löport gyújtogató sihedernek a jobb állkapczáját elsodorta. Ilyféle máskor is megesett, de a gyűlések második napján egy igazi emberbarát adakozásra fölhívó aláírási ívet köröztetett a téns karok és rendek zöld asztalán s be is gyült tisztán 9 forint 17 krajczár, még pedig conventiós pénzben. Oly összeg, mely táblabírák uraimék közvéleménye szerint a sebesült legényt tökéletesen kárpótolta. Tőle magától azonban nem kérdték: avvagy úgy előre

kialkudva, maga is odaadott volna egy darab csontot szakála gyökere mellől?

A gyűlések ezután egész héten szakadatlanúl folytak: de hova tovább, annál inkább kezdett elveszni az új főispáni helyettes korábbi népszerűsége.

A negyedik napon az oppositiónak őszbe elegyedett vezére már kimondá: hogy a nemes megye úgy járt ő méltóságával, mint a mesebeli bekák Jupiterrel. Nem kellett nekik királyul az otromba tuskó, s megkapták helyibe korlátlan hatalommal a golyát. Nagy többség kiáltott «éljen»-t a klasszikusokból vett e hasonlításra . . . . de (szolgáljon intő jelül) már nem az egész terem!

Ötödik napon ő méltósága nyíltan erőszakoskodott. Valami fontos ügyben nem a világos többség akaratát, hanem a csekély kisebbség szerény véleményét jelenté ki, mint határozatot.

Lett erre fölzúdulás és egetverő protestálás. De a főispáni helyettes közbe rikkantott: «a mit kimondtam, ki van mondva és úgy megy be a protokollumba. Főjegyző úr, tessék tovább referálni!»

Ne feledjük itt újra megemlíteni, hogy ő méltóságát napról napra többen kezdték pártolni. Mert hiába! Már ki volt tűzve jövő hónap 10-kére a tisztújítás határnapja s a rendek közül, kiknek jó orruk volt és előre megérzették a pecsenyeszagot, biztosan tudták, hogy csak rögtöni köpenyfordítás útján juthatnak be a kijelölendők sorozatába. Ez pedig életkérdés vala sok emberre nézve.

Az utolsó napon egy ily «benfentes» hazafi, a ki ő méltósága titkos konferenciáiba eljárogatott, már megsúgá az oppositio fejének, hogy ne is költekezzék s ne fizesse a kortes-vezérek, mert ha fejére is áll, még sem lesz alispán.

— Már hogy ne lennék, ha megválasztanak?

— Ő méltósága nem akarja.

— Majd azt látjuk meg, mit akarnak a karok és rendek. És ugyan kit mernének ellenem és az egész megyei intelligencia ellen fölléptetni?

— Kit? Hát Hajlóczy Miksát.

— Hajlóczy Miksát? Ki fogad velem, hogy összesen hat szavazatot sem kap.

— Egyhangúlag fogják megválasztani. Mert ő méltósága

Hajlóczy mellé két oly piszkos fraterert fog kandidálni, kiket a megye gyűlöl és utál.

— Akkor megválasztjuk újra a régi alispánt. Mert áll, mint a Sion-hegye a törvény, hogy a szolgálatban levő viczispánt nem szabad a kijelölésből kihagyni.

— Ezen is segítettünk. Alispánunk önkényt mond le jogáról; mert köztünk legyen mondva, viszik már téns alispán uramat Pestre a királyi táblára.

— Akkor vége megyénk békéjének.

— A megyének kutya-baja; csak a duzzogó ellenzék bújik otthon a kuczkó mögé.

Ezt már «benfentes» emberünk félreismerhetetlen kárörvendéssel mondta. Egyszerre elvetette álarczát, kimutatta foga fehérét, hogy mint orozva megtámadó leverje és megszégyenítse ellenfelét, kinek ezelőtt szemben is gyakran hízelegni szokott.

Könnyen beszélhetett. Zsebében tartá már a jövő tisztújításra a középponti főszolgabíró-ságot; habár tudva volt róla, hogy mint gyám egy árvának rábízott vagyonát elsikkasztotta: de furfangos észszel és ügyességgel oly számadást csinált, hogy bele nem vesztetett.

— — — A mi történetünk folyamára nézve ezután következett, azt a legegyszerűsebb s legközvetlenebb forrásból, Margit néni titkos naplójából, fogjuk betű szerint ide átvenni.

— — — Márczius végén.

«Elmúlt a hét és Czibakházy Sámuel uramnak nem volt szüksége többé feleségére. Én rám természetesen még ezerszer kevésbé. A mór teljesítette kötelességét, a mór mehet. Úgy határoztuk, másnap korán reggel indulunk, hogy eléggé megbámulhassuk az esztergomi nagy templom kupoláját, a mire a gözhajó Bécsből oda érkezik.

A legjobb lelkiismerettel adom ki Klára számára a bizonyítványt, hogy az egész idő alatt nemesen és kifogástalanul viselte magát. Komolyan és egész odaadással vett részt minden haszontalan, de elkerülhetetlen parádében, de azontúl a megsértett és soha ki nem békülhető nőnek szerepét egy kétértelmű mosoly kockáztatásával sem feledé.

Így történt az utolsó este is, a midőn csak hárman vacsoráltunk. Czibakházy hatalmas étvágygyal habsolt, nagyban játszott a vendégszerető gazda tisztét, rendkívül jó kedvet

mutatott s régi adomákkal (annál kevesebb élczezel) igyekezett minket mulattatni.

Hogy én szálla voltam szemében s kívánta volna: inkább ott volnék, a hol a bors terem, azt napjában százszor is észre vehetém. Bizonyosnak tartotta, hogy titokban én ellenzem leghevesebben a házasság kibékülését s csak azért vagyok mindenütt sarkukban, nehogy magokra maradva, bizalmasabban is szót válthassanak. Mert ha nejét nem szenvedhette is, még is örömetst lakott volna vele egy földel alatt. Értsük meg jól: finanziaális tekintetekből.

Láttam, hogy beszéde közben gyakran vet rám krokodilpillantásokat. Mindig udvarias volt ugyan, de ha találta gondolatot, a mivel engem lesből, rejtekből melyen megsebezhetne, okvetetlenül fejemre mérné a halálos csapást.

Ezt én pusztán csak gyanakodásból gondoltam: de nem jó a farkast emlegetni, mert a kert alatt kullog.

Egyszerre csak homlokára ütött és mondá:

— Igen, majd el is feledém. Az én Kláram és az én tisztelt vendégnőm valamit szerényen elhallgattak előttem, a mi még is fülembé jutott. Oh ez az evangéliumi samaritanus irgalmas cselekedete volt!

Nem kérdeztük, miről van szó? s azért folytatá:

— A gözhajón egy szívgyörcsökben szenvedő úri nő feküdt a pamlagon s bizonyára meg is hal, ha az én hölgyeim ápolására nem sietnek.

— Mi asszonyok ezt megteszszük egymásnak — felelt igen szárazon Klára — mindennapi kötelesség, egyéb semmi.

— Margit kisasszonynak is ez a véleménye?

— Kétség kívül.

— Annál dicséretesebb. Hanem az a nő meg is érdemlette a rokonszenvet, mert kimondhatatlanul boldogtalan. Ismerős volt?

Nem feleltünk.

— De legalább nevét még is hallhatták? Bocsánat, Margit kisasszony, ha rég elmúlt idők emlékét idézem vissza. Valóban csodálatos véletlen találkozás ez. E nő, az egykor híres dúsgazdag bankár leánya, a ki fél milliót hozott ferje házába. Még sem találják ki? Ő volt az irigylett grófné, az ezredesné: szóval Frankenmarkt gróf boldogtalan felesége.

Már el voltam készülve rossz hírek hallására, de még is

érzem, hogy vérem jéggé fagy. Velem született büszkeségem azonban segítségemre jött s volt erőm közöny színlelésre.

— Oh kérem, én nem eltemetett titkokat hozok napfényre — folytatá a főispáni helyettes — csak a mi benne van a pozsonyi német újságban. A három bécsi lap némán hallgat: mert grófról és ezredesről levén szó, az effelét a censor irgalmatlanul kitörli.

— Nem vagyunk kíváncsiak — jegyzé meg Klára s kérő tekintetet vetett férjére.

— Még az kellene, hogy arról se beszéljünk, a mit az újságban sípbal, dobbal, trombitával hirdetnek szerte a nagy világba. Alkotmányos országban élünk, a hol legalább a szólás-szabadság sértetlenül fönáll. Tehát elmondom, a mit olvastam. Frankenmarkt gróf veszedelmes, könnyelmű pazarló és az örütségig mindent kockáztató kártyás. Hogy s mint történt? senki sem tudja, elég az hozzá, hogy az asszonynak sikerült vagyona romjaiból húsz- mások szerint harmincz ezer forintot férje szeme elől elrejtienie. Az ezredes azonban, a ki mindig pénz után szaglálódzott, valami úton fölfödözte az eldugdosott állampapírok létezését. Mindjárt tehát arról beszélt, hogy neki Bécsbe kell mennie, mert mikor, mint ezredest nyugalmazták, igényt tarthatott volna a tábornoki rangra. E jogát ő most a hadügyminiszteriumban szorgalmazni fogja. Tartozik ezzel szeretett nejének és gyermekének, hogy mint generalis léphessen föl a társadalomban. Képzeltetik, mit tett?

— Már mondtuk, nem vagyunk kíváncsiak.

— Mindegy; ha belekezdtem, be is kell végeznem. Ezredes uram egy éjjel vagy esetleg nappal is, e pénzt vagy pénzértéket felesége szekrényéből kilopta, másnap családjától búcsút vett s a gözhajón Bécsbe utazott.

— Hah — felelt Klára fölháborodva — ez csak rágalom lehet. Egy gróf és ezredes, a ki szekrényt tör föl és pénzt lop! Soha ilyet a világ nem hallott.

— Kedvesem — felelt Czibakházy uram — ne csinálj e dologból nagyobb casust, mint érdemli. Mert a feleségtől lopni jogtalan cselekedet ugyan, sőt bűnös merénylet, de a büntető törvények értelmében még sem esik azon kategoriába, mint mikor valaki az állam, a megye, a sóház vagy a gazdag árendás zsidó kasszáját föltöri és kirabolja. Annyi bizonyos, hogy a gróf szerencsésen Bécsbe érkezett, pénzzé tette a papirokat s

fölkeresvén régi társaságát, elkezdett a la grosso kártyázni. Nyert, vesztett, a mint a szerencse szolgált, míg egy szép reggel arra ébredt, hogy pénztárcáját megütötte a lapos guta s még a vendéglős számláját sem tudta kifizetni.

— Elég lesz már ebből.

— Oh kedves Klárám, bár ott volnék már e csiklandós esetke végén, de a tragédia kifejlése csak ezután következett. Frankenmarkt gróf nem annyira leveretve a szégyentől és kétségbeeséstől, mint azon vígasztalhatatlan öntudatában, hogy többé módjában sem lehet újabb szerencsét megkísérteni, megtölté pisztolyát s mint a legelhatározottabb s legkonokabb öngyilkosok szokták, szájába fogta a fegyver csövét és kilövé.

— Irtóztató.

— Még irtóztatóbb sors várt rá, mint ha szörnyet halt volna. A golyó a szájjpadlásan átfuródván, jobbra, ferde irányt vett és a füle alatt jött ki. Összezúzta, széttronsolta arczát, de a nemesebb részeket megkímélvén, a gróf élve maradt!

— Ez a sors boszúja volt.

— Én is azt hiszem. De ez az úgynevezett sors természeténél fogva oly szeszélyes, csalárd és kiszámíthatatlan, hogy halandó teremtés alkut nem köthet vele. Halld és bámulj, mi történt? A bűnös, a szándékos öngyilkos eltorzítva bár, még él, még lehel, talán még remél is: de az ártatlan, a kifosztott tönkre tett nő, a ki férje ágya mellett térdelve sírt, kétségbeesett s leroskadott, újra szívgörcsöt kapott s mielőtt emberi segítség érkezett volna, meghalt!

— Meghalt?

— A pozsonyi újság írja. A férj aztán újra bekötöztette sebeit s várja, míg meggyógyul. A temetés után első kérdése volt leányához: hoztatok egy kis pénzt? Úgy látszik, találtak valamit a nő zsebében, mert kifizették a vendéglőst. Holnap ápril elseje; az ezredes megkapja nyugdíjának havi részletét, s ha jól gazdálkodik, megélhet, míg hajóra száll és visszaúszik Pestre.

— Mit fog ott csinálni?

— Egyelőre semmit. Torzított arczával nem járhat társaságba: annál több módja és ideje lesz, leányát saját célja értelmében nevelni.

— Mi az? saját célja értelmében?

— Jaj Klárám, te ezt könnyen megértheted. Egykor ő

maga grófi rangjával és katonai egyenruhájával, mint kérő lépett föl a leányvásáron. Mondják egy nagyon szép és gazdag kisasszony már jegyese volt. De miután e hölgy csak földbirtokot hozott, a dühös kártyásnak pedig főleg sok kész pénzre volt szüksége, ott hagyta a nemes kisasszonyt s elvette a bankár leányát.

— Én a leány neveléséről beszéltem — veté közbe Klára.

— Mindjárt rájövök. Megint a régi politika kerül napi rendre. Az apa a házassággal üzőtt speculatiót. Most a leányt kell férjhez adni: öreghez, fiatalhoz, az mindegy, csak gazdag legyen.

— Ezt is a pozsonyi újság írja?

— Ez már saját csekély eszemtől telik ki: de azért nem kételkedem ítéletem helyességében, mert a régi közmondás szerint: ismerem madaramat.

Ha ez az ember finom célzással mellékesen odavetett kétértelműséggel akar engem ingerelni: bizonyára felbőszülök és tüntetőleg hagyom oda a szobát. De kiszámított rohamát oly szándékos nyerseséggel, brutális pongyolasággal indítá meg ellenem, hogy ennyi arczatlanság hallatára nem gondoltam többé a vendégszeretet hiányára panaszkodni, hanem csak undort és megvetést éreztem az ily köznapi silány lélek ellenében.

Ízléstelen és nyomorúlt kárörömmel mutatott rám, mint megcsalatott és neveltséges menyasszonyra, a kit pénzért hagytak otthon! Midőn pedig az ezredes leányának kiházásítására fordítá beszédét, oly kihívólag vigyorgott szemembe, mint ha mondta volna: helyén legyen szemed, vén lány! színpadra való nagynéni! mert ha Pesten csak egy bárgyú pintyőke is van, a kinek nyakára ezt a leányt rásózni lehet: az legelső sorban is csak a te anyámasszonyos kis fiacskád, a te kis elkenyezettett úrficskád, a te szájalomra méltó Palikád lesz!

Ez volt utolsó jelenetem e háznál. Másnap korán reggel, mikor ő méltósága még hajnali álmát álmodta, kocsira ültünk és elútaztunk.»

VIII.

A régi magyar conservatív politika titka, indokolása és keserű csalatkozása.

Margit néni nem sokáig bírta ki a pesti lakás dicsőségét. Lassankint erőt vett rajta a honvágy s tervezgeté, mint szívhatna ismét vidéki, vagy éppen Zsadányban friss falusi levegőt.

— Palikám, mit mondanál rá, ha otthon töltenők a nyarat?

— Gondolatnak is gyönyörű!

— Úgy-e? elég már neked is a naptól tüzesített járda? jó volna a Váczi-úteza helyett zöld gyepek a mezőn és üde levegő a kertünkben?

— Menjünk, rohanjunk, mentől előbb, messze keletre!

— Akkor rendeléseket teszek, hogy minden második postaállomáson pihent lovak várjanak. De mi lesz hivatalodból?

— Hogyan? hivatalomból!

— Úgy értem, kihez folyamodjunk, hogy néhány hónapra szabadságot nyerhess?

— Oh, nénikém, az én hivatalom oly kényelmes állapot, hogy ha húsz évig távol maradok, halandó teremtés észre nem veszi jelen nem létemet.

— Még is nem szeretném, ha az én Palikám, az én nevelésem és büszkeségem, mint foglalkozás nélküli dologtalan fiatal ember lépne föl a társaságban. Nem félsz, hogy távolléted miatt majd kitörölnék a tiszteletbeli jegyzők sorából?

— Ugyan már miért törölnének ki? Ha ok, czél és érdem nélkül kineveztek, hasonló tekintetekből benn is marasztanak. Ezzel kárt senkinek sem okozok, más érdemesebbnek sem állok útjában. Különben pedig Várad is megyei székhely s ha van ott tíz tiszteletbeli aljegyző: nem érthetem, miért ne lehetne tizenegy is.

— Akkor készülj, mert a jövő hét elején indulunk.

Azon időben Pestről Biharba leutazni, úri embernek is föladat volt. A püspököt is megviselte a fáradság, míg a fővárosba juthatott. Ellenben innen Pozsonyig gőzhajón, az országgyű-

lésre fölmenni, már a kényelem és gyorsasság netovábbjának tekintettek.

Kövecses útnak az alföldön híre sem volt, de nyáron poros csapáson az előre rendelt lovak vígan röpítették a hintót. Közép rendű ember (a csúfoláskép) úgynevezett gyorskocsit használta. Jurátus vagy diák a vásárookra járó fuvarosokkal alkudott meg, míg a szegény frater a gyalogolástól sem ijedt meg s boldog volt, ha útközben paraszt szekérre fölkérekedett, néha egy pohár borért a csárdában, legtöbbször szép szóért, Isten nevében. A mai vasútas, gyorsvonatos, plane zónás világ utazója fogalommal sem bír a régi nyomorúságról. De azért mégis megéltek az emberek akkor is, születésöktől kezdve halálokig.

Így kapott ismét lakókat Váradon, az Apácák utcáján, az oly sokáig üresen álló családi ház. Az úri osztály zajos örömmel fogadta a visszaérkezőket; megint megnyílt egy vendégszerető ház, és az ezalatt fölcseperedett kisasszonykák suttogva beszélék, milyen legény lett «Paliká»-ból, mint megnőtt a szakála, bajusza s mint megvastagodott a hangja.

Ez a vastag, jobban mondva mely hang, mindig oly csodálatos esemény, mint ha az illetővel történnék legelőször, a világ teremtese óta. A fiúk bámulják és irigylik; a leányok (úgy mutatják) félnek tőle, de lassankint hozzá szoknak.

Egy hét sem telt belé és Zsadányi Pál volt a város és megye legkapósabb gavalléra. Tőle tanulták a legújabb élezekeket, adomákat és divatos szójárásokat. Ő mutatta meg a váradinak, hogy kell járni az igazi piperkőcznek az utcán, a szalonban, sőt a franczia négyesben is, ha «comme il faut» arszlán akar lenni.

Volt azon időben egy különös, de épen nem szép szokás. Az urak bal kezöket a kabát vagy frakk hátulsó zsebében úgy tartották, hogy öltönyük balszárnyát kissé előre csavaríták. Bizonyára nevetséges tempó volt az, de a szem rá szokott; a férfiak pedig a lányok előtt hamar megkapják az elnézést és amnestiát.

Jöttek a politikusok.

Beöthy Ödön pártvezér fiatal gárdája egytől egyig pajtáságot kötött Pállal. Ott volt Kossuth *Pesti Hírlapjának* bihari levelezője, Lukács Gyuri. Bemutatta magát a merész beszédű, később megpuhult Komlossy Tóni s végre a legkarakánabb

odamondogató Bige Károly. Ezek Pált, mint a háborúban véletlenül érkező segítséget és erősítést tekintették.

Még az idősebbek sem maradtak el. Bekopogtatott hozzá a népszerű Nagy József ügyvéd, a ki oly históriai tényt követett el, minőt eddig ország-világ teljes képtelenségnek tartott volna. Tudniillik: tisztán szónoklattal, ügyesen választott retorikai figurával, és «ad captum» előkészített beszéddel legyőzte, áttérítette azt a háromszáz bocskoros kortest, kiket a kormánypárt ólmos botokkal fölfegyverezve, szabályszerűleg fölpálinkázva, a megye tanácsteremébe behozott azért, hogy ott az ellenzék szónokait lekiabálják, leszavazzák, esetleg leverjék és kikergessék. Nagyon megköszönhette az eredményt a püspök és káptalan, kiknek pénzén a merénylet létre jött és kudarcot vallott. Mai napig büszke ős Bihar a szellemi győzelmére a nyers erő ellen.

De mutatkozni kezdtek a conservatív párt kolomposai is, mindnyájan kövér prédának tekintvén a gazdag és népszerű fiatal ember megnyerését. Legelőször is az ismeretes érdek-hajhászok jelentkeztek. Itt volt az annyira elhírhedt Józsa Péter, a ki később, mint Haynau zsoldosa, Bach vak eszköze, segéd kezét nyújtott a magyar nemzet végső megrontására: hogy még az sem maradjon meg magúl, a mit az 1849-diki borzasztó vihar netalán megkímélt. Ezt az embert még a mindig loyalis és conservatív Margit néni sem bocsátotta be, a küszöbön túl.

Utána következtek az őszinte és jó hiszemű kormánypártiak. Ezek között az öreg Hodossy Miklós táblabíró, a ki független állásában meggyőződésből követte pártja politikáját, de midőn leesett szeméről a hályog, a midőn megismerte minő lelketlen emberekkel evezett egy hajóban: mint kormánybiztos működött a szabadságharcz alatt, a világosi sötét nap után pedig vasban és fegyencz-daróczban szenvedett a börtönben.

Jó lélekkel jött Miklós bácsi az apácza-útczai házba, a hol Margit néni hathatós támogatására is számíthatott. De az idők kedvezőtlenek valának a helybeli kormánypárt megerősítésére. Épen minapában történt az országos botrány, a midőn a kormánypárt, okulva múltkori megveretésén és elragadtatva szenvedélye dühétől, azon gondolatra jutott, hogy a becsődített köznemesség helyett jól fizetett és szolgálatra kész eszközökkel veri szét a tömör oppositíót.

Lerészegítettek mintegy negyven darab megyei hajdút, fölfegyverezték őket az 1809-diki nemesi insurrectio főnmaradt rozsdás puskáival. melyekhez a töltény hiányzott ugyan, de a szurony még is elégnék mutatkozott. Midőn tehát az ellenzék bizonyos kérdésben engedni nem akart, zaj és tiltakozás támadt a jobb oldalon s azon ürügy alatt, hogy a főispáni helyettes pártja védekezni kénytelen, berohantak a hajduk s az oppositio embereit a szó betű értelmében, a tereméből kiverték és kiszurkálták! A ki mit kapott e napon, örökre az övé is maradt, minden igazságszolgáltatás nélkül, mind örökre.

Természetes, hogy ily erőszakos pártnak nehéz volt a függetlenek táborából hű újonczokat szerezni. Annál többen vállalkoztak a munkára azok, a kiket érdek vezetett. Ezek számára mennyet-földet ígértek; alispánságot, szolgabíróságot, esküdtséget, a közelgő tisztújítás napjára.

Miklós bácsi délelőtt lépett a házba, a mi azon vendégszerető időkben annyit tett, hogy szívesen megmarad ebédre is.

Ez ebéd alatt, néhány barátságos pohár ürítése mellett folyt le azon vita, mely a conservatív párt egész politikáját felfödi előttünk.

Ezen, akkor mélyen rejtegetett, titok leleplezését veszi most az olvasó a következő sorokban.

Akkor kevesen értették: hogy akadhat e hazában őszinte és jó akaratú lélek azon pártban, mely rendszeresen mindig tagadó értelemben szavazott és elvből engesztelhetetlen gyűlöljő volt minden újításnak.

E jámbor lelkek észre sem vették, hogy Bécsből kapják az irányt, Metternich adja ki a jelszót: mikor pedig nem volt szükség többé a bolondításra, elvetették az álarczot, eddigi támogatóikat kinevették és félre dobták. A czitromból kifacsarták a levét, a héja a szemébe került.

Így járt sok jó hiszemű hazafi: de még azok is, kiket hiúság vagy érdek vezetett, csakhamar tapasztalhaták, hogy vak eszközül szolgáltak. No hogy épen a legelső alkalommal, nyugdíjjal elbocsáttatásukat megkapták!

Halljuk tehát! Miklós bácsin van a szólás sora.

— Őcsém! — kezdé beszédét, mialatt szeme csillogott és kaczer pillantásokat vetett aranyzárga érmellekivel töltött poharának fenekére. — Nem vagyunk mi elfogúltak, tudatlanok, érzéketlenek és rossz hazafiak, mint a minőknek látszunk.

Inkább mi tűrünk, szenvedünk és rajtunk hagyjuk száradni a sértő, boszantó, vérlázító «pecsovics» nevet s nincs egyéb vigasztalásunk, mint jó szándékunk és helyes meggyőződésünk öntudata. Pedig mi képviseljük az igazi magyar nemzeti politikát; mi vagyunk arra hivatva, hogy veszni induló fajunkat az örvény széléről visszaragadjuk.

— Mi az ellenkezőt látjuk. A mi conservativeink a haladó szekér kerekeibe fogózkodnak, ott tartják a feneketlen kátyuban: azalatt pedig fölvirradt Európában s a nemzetek rohamosan haladnak.

— A bölcs és megfontolt haladásnak nincs őszintébb barátja, mint mi vagyunk.

— Tudjuk. Egy hosszú század alatt akarnak oda jutni hova tíz év múlva el kell érkeznünk.

— Lassan járj, tovább érsz: de ti egyenes úton vagytok a forradalom felé.

— Ellenkezőleg. Jól tudjuk, hogy erre nincs erőnk.

— Épen az a baj. Hiszen ha rongyos Pestünk hatalmas Páris volna, azt mondanám: Isten neki, ha másként nem megy, végezzük dolgainkat úgy, mint lehet. De ti vakon, számítás nélkül rohantok. Ész nélkül siettek a kifeszített hálóbba s csak későn veszítetek észre, hogy vagy gyáván le kell mondanotok, vagy kényszerültök kitűzni a vörös zászlót, melyhez a védőket hiába keresitek.

— A kik ettől félnek, álljanak mellénk, most a békében, és segítsenek minket a reform műveinek létre hozásában.

— Veletek Bécs soha még alkuba sem áll. Nem bánt ugyan, míg csöndesen vagytok, de mihelyt az útca kövezetére viszíték a politikát, irgalmatlanul lekaszabol benneteket.

— És Európa?

— Jaj öcsem, mai napság oly Európa uralkodik, hogy győzelmi pompával ünnepel minden kormányt, mely így dicsekedhetik: én is tönkre vertem egy revolutiót! Azért bölcsen tennétek, ha csatlakoznátok hozzánk. Együtt többre mehetünk s a mellett igen jó állapot az a többséghez tartozni: mi pedig a jövő országgyűlésen a helyzet urai leszünk.

— Nem úgy mutatkozik.

— Meglátod, ha kenyértörésre kerül a dolog, minő erőkel rendelkezünk. Mert mi kell nekünk a győzelemre? Hogy öt vagy hat megyét meghódítsunk. Ott a Dunán túl Czibak-

házy Sámuel megmutatta, mit tud? Itt is örökre letűnik Beöthy Ödön csillaga. Szükség esetére néhány kétes megyei követet szépen lekenyerezünk. Mert a politika nem erkölestudomány; itt minden eszköz jó, mely célhoz vezet; épen mint a háborúban, a hol néha hadi esellel verjük meg az ellenséget. Meg van írva: *successus justificat*.

— És sérelmeink?

— Ezeknek békét hagyunk. Úgy elméletileg föntartjuk, hogy jobb időkben föleleveníthessük.

— Az adó, só, vám jövedelme tovább is az osztrák kincstárba fog folyni?

— Ez olyan dolog, mely fájdalom régen tényleg elveszett: örülünk, ha megtarthatjuk azt, a mi még megmaradt.

— Mondhatom, ez vigasztalás nélküli politika.

— Az bizony úgy van. De a mit az elgyöngült nemzet százötven év óta elhanyagolt és megvédeni nem tudott, azt ajándékkép vissza nem kapja! Mert szép az a pattogós vezércikk a *Pesti Hírlapban*; még szebb a lelkes dictio Kossuthi velőrázó hangján, de az egyik csak egy darab itatós papír, a másik arra való, hogy zajos «éljen»-t kiáltanak rá s aztán mint pusztában kiáltónak szava, elhangzik a levegőben. De ha egy bataillon bakancsos egyszerre sortüzet ad, nem csak nagyot pukkan, nem csak sok füstöt terjeszt az útcán, hanem átkozott kemény annak a magva is! Gondold meg, öcsém, hogy ily egyenlőtlen fegyverrel küzdve, bajos lesz nekünk amazokkal kedélyes dialogusba bocsátkozni.

Így gondolkoztak akkor a conservatív urak. Értjük ezalatt a tisztességeseket, kikből a hit és meggyőződés, nem pedig a megvesztegetés beszélt ki.

Az oppositio pedig legtávolabbról sem gondolt forradalomra. Értem komolyan: mert úgy, óhajtgatva, álmodva, ábrándozva, már megszületett köztünk, nem csak a magyar Mirabeau, de talán még maga Robespierre is.

Tehát a conservatívek semmit sem ígérhettek; az ellenzék pedig anyagi erőtlenségének öntudatában kezdeményezéseit törvényerőre emelni nem remélhette: hol volt? hol élt azon bölcs, a ki megmutathatta volna az útát a kiszabadulásra?

Pedig meg kellett ez útát találni, mert úgy mint Magyarország a vigasztalás nélküli negyvenes években állott, tovább

nem maradhatott. Valamerre dőlni kellett a kérdésnek, jobbra vagy balra, de vesztően helyben maradván sehogy sem.

Valami homályos sejtelem létezett ugyan, mely suttogá: ez csak a vihar előtti csend lehet! Néhány erős képzelődésű ember, talán hallá is, mint lengedez a szél, mint rezeg a falevele? Legtöbben, messze nyugatra, Franciaország felé tekintettek és elpusztíthatatlan szorgalommal olvasták a tudós uraktól írt *Journal des Debats* okoskodásait, a parlamenti vitákat és az akkor dühöngő spanyol belháború iszonyatosságait: de minden egyes lap átolvasása után, csak azon fanyar tanúság maradt fenn, hogy a világ megállott és évek hosszú sorára megcsökönyszerűsödött.

Ki remélhetett itt a sötétben, a midőn Párisban, a ropant múltat fölmutatható Franciaországban rendíthetetlenül állott Guizot kormánya, melynek legelső vezérelve volt a hadizenet minden politikai reform ellen? Ott is elég volt minden ily értelmű kezdeményezést agyon verni, egyedül azon érv mellett: hogy az reform! tehát rossz és kárhozatos! Következett, hogy a magyar nemzet tanulja meg a lemondás szükséges voltát s barátkozzék meg a vígasztalhatatlanság érzetének örökké tartóságával. Bizonyos, hogy más francia lapban ellenkező nézetek is találtak hirdetőkre, de az osztrák kormány a nevezett miniszterialis közlönyön kívül mást nem bocsátott be. Tehette, megtette, tessék pörölni vele!

Hazánk akkor azon pokol volt, melyet Dante leírt, s melynek kapujára föl volt írva: Ti, kik ide beléptek, hagyjatok kívül minden reménységet.

Ki hitte, ki sejthette, ki gyaníthatta volna, hogy már a legközelebbi években oly vihar, oly rombolás és hősi világ támadhatott, mely belől minden pártot elenyésztetett, az egész nemzetet egy családba olvasztá és eposzi harczot idézett elő, melyet csak két hatalmas császár egyesített hadereje verhetett le! És mikor le is verte, maga e rettenetes katasztrófa figyelemzete Európát, tudomást venni arról, hogy területének közepén egy rég elfeledett nemzeti erő, törekvés és dicsőség létezik, mely halálos sebe daczára élni akar, élni képes és helyet követel a nagy családok sorozatában.

Így végződék a vita Miklós bácsi s az ifjú Zsadányi Pál között, mindkét részről eredmény nélkül.

Margit néni a ház régi barátjának fejtegetéseit és fenyegetéseit a megczáfolhatatlan igazság ígéi gyanánt fogadta. A beszéd folyamában majd rettegve, majd remélve nézett Palikájára, minden perczen várván, mikor köszönt be az ifju lelkeben a jobbra fordulás és megtérés első jelensége? De Pál csak az maradt a mi volt; tisztelte az idősbek véleményét, de a magáét nem adta cserébe.

Egy más este, a midőn a néni és öcsce kedélyesen vacsoráltak s a langyos tavaszi lég megengedte, hogy a veranda üveg ajtaja nyitva maradjon, újabb családi tanácskozás keletkezett közöttük.

— Fiacskám! Megmondhatnád nekem, van-e czéled, van-e szándékod? szeretném hallani, minő pályát választottál s tulajdonkép akarsz-e valami szerepet vinni ez országban?

— Én, néni?

— Érts meg jól. Nem azt kérdem: miből akarsz élni? mert Isten jó voltából eléggé gazdag birtokos nemesek vagyunk s az élet napi szükségseinek gondja nem háborgathat minket. De végre is nem hihetem, hogy ez az örök semmit tevés kielégithesse becsvágyadat, hogy épen semmivel sem foglalkozzál, hanem élj napról napra és besülyedj egyik unalomból a másikba. Télen járj bálba, estélyekbe, színházba, kaszinóba. Nyáron szétnezz a gazdaságban s lásd azt, a mit az ispán épen megmutat. Vagy ha bejövünk a városba, te is ülj ki a cukrász boltja elé, hallgasd a dsidás-ezred zenéjét, egyél rossz fagyaltot, udvarolj czél nélkül a hölgyeknek s végre ha összeszedted a napi híreket, hitted vagy nem hitted a városi pletykákat, jöjj haza, feküdj le, aludjál s másnap ugyane napirendet folytasd.

— Értelek néni — felelt az ifju, a ki e kérdést régen várta és így amúgy kész is volt a felelettel. — Csak az a baj, hogy szerencsétlen hazánkban minden pálya el van zárva előttem. Menjek Pestre? Vállaljak hivatalt a helytartó tanácsnál, vagy az udvari kamaránál? Mit használok e rabszolgai munkával, melynek végértelme a haszontalan papírfogyasztás! Más ember ezt ezerszer szívesebben megcselekszi: én pedig csak a kenyerét venném el tőle. Más boldogabb országban ott van a sajtó. Nincs miniszter, a ki kezdetben nem e téren aratta volna babérait. Ez azon termékeny talaj, melyben minden egészséges mag kikel, virágzik és gyümölcsöt hoz. De nálunk egy szolgalelkű censor dulakodik az Úr kertjében; lenyírja a

magasban repkedőnek szárnyait, kitörli a czikkből a leghatásosabb érveket, úgy hogy másnap saját eszünkjárására sem ismerünk. Szépen fölépített fejtegetéseink helyett csonka, éktelen, kapcsolat nélküli zagyvaságot találunk, a mi miatt érdekes sem volt tollunkat a tentába mártani. Igen, de itt van a vármegye! Szép dolog, minden évnegyedben egy körmönfont szólásformából összetákolt dietiót faragni, aztán három hónapig megpihenni a muló dicsőségén. Megválasztassam magamat szolgabírónak? Bizony megtesznek, csak azt nem tudom, mire vállalkoztam? Bíró vagyok pörös felek között; közlöm a «kurrens»-t a falukkal. Adót szedek attól, a ki fizeti, a hátrálékosoknak elliczítáltatom a párnáját, dunyháját. Veszekszem a paraszt bírakkal. Rám járnak, hogy kinek adassak huszonötöt. Üldözöm a rablókat, tolvajokat, futó betyárokat. Néha vízlecsapoló csatornákat rajzolok a térképre. Szerencsémre, nincs pénz a kasszában, különben talán még meg is ásnák. Ha pedig ragály üt ki a járásban, engem küldenek ki a fertőzött helység határának körülzárására. Ügyvéd legyek? Hiszen van diplomám; ragyogó praeclearum kalkulussal. De mit ér védenem az ártatlant, írásban, titkon, hogy csak bírám aludjanak el rajta. Mérnök legyek? Építsek védgátat az árvíz ellen. Hogy élne meg a nyereszkesző vállalkozók, ha az új töltést a legelső télvíz el nem hordaná? Hidat tervezzek? ez nálunk a czéhbeli ácsmester dolga. Gyárat alapítsak? Hol kapok munkást, ha népünk még a földet sem művelheti eléggé? Ha tehát ezeken kívül tud az én nénikém nekem valami hasznos foglalkozást ajánlani, hálával fogadom s föltétlenül engedelmeskedem.

A néni nevetett; elismerte, hogy benne is megfogvatkozott a jó tanács, s aztán egész nyáron át, maradt minden a régi kerékvágásban.

PÁLFFY ALBERT.

KERTEMBEN.

Szép tavaszi nap van,
Merengve magamban,
Kertemben sétálok.
Fáim virágszeggel
Néznek rám s vig kedvvel
Üdvözlök gazdájok.

«Mert busulsz, jó gazdánk?
Hátha felvidítnánk!
Vége már a télnek:
Kék ég, fénysugárzó,
Zöld fű, vig madárszó! . . .
Örülnek, kik élnek.»

«Jó fák, nem busultam,
Csak arra gondoltam,
Ti hogy megifjodtok.
Bár tűnnek az évek,
A meddig csak éltek,
Ujra virágoztok.

Tavasztát az ember
Éli csupán egyszer,
Tele sirba zárja;
Ujabb tavasz zöldjét,
Ujabb ősz gyümölcsét
Mind hiába várja.»

GYULAI PÁL.

HOVÁ VALÓ VAGY . . .

Hová való vagy, szép gyerek?
S hogy' hínak? mondcsa nékem.
«Az én nevem Zsanét asszony,
A férjemet kísérem.
Az én nevem Zsanét asszony,
A férjemet kísérem».

Nézd e völgyet, e halmokat,
E napsugáros rétet,
Mind az enyim : tied lesz mind,
Ha elhagyod a férjed.
Mind az enyim : tied lesz mind,
Ha elhagyod a férjed.

Szep csillogó ruhába' jársz,
Feltűnő lesz személyed,
Parancsodat szolgák lesik,
Ha elhagyod a férjed.
Parancsodat szolgák lesik
Ha elhagyod a férjed.

«Bár mind a föld, hol a nap süt,
Tied volna : de én nem !
Ott hagynám mind veled együtt,
S ölelgetném a férjem.
Ott hagynám mind veled együtt
S ölelgetném a férjem.

Naponkint jő egy két garas,
Vidám attól az éjem.
Egy szögletben ágyat vetek
S velem pihen a férjem.
Egy szögletben ágyat vetek
S velem pihen a férjem.

A szerelem minden kincsem
Kis kunyhóval beérem ;
Kenyeret csak ad a világ
Örömet meg a férjem.
Kenyeret csak ad a világ,
Örömet meg a férjem.

BURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

ADALÉKOK GRÓF ANDRÁSSY GYULA JELLEM- RAJZÁHOZ.*)

Hogy gróf Andrássy Gyula eredeti alakját a maga teljes nemzeti nagyságában méltányolhassuk, vissza kell gondolnunk arra a nagy nemzeti korszakra, melyből származott s mint a melynek utolsó képviselője, magasan kiválik a mai nemzedék tagjai közül.

Mi csak eredmények vagyunk; ő még tényező volt, és pedig Deákkal együtt legnagyobb tényezője azon átalakulásnak, mely hazájában a 30-as és 40-es években kezdődik, a 48-diki év s annak következményei miatt félbeszakad, de a 67-diki kiegyezéssel bevégeződik.

A ki csak fölületesen is foglalkozott Magyarország és Ausztria legújabb történelmével, ismerni fogja gróf Széchenyi István nevét. Nagyobb világossággal s erélylyel ritkán tervelték s hajtottak végre oly társadalmi, politikai s nemzetgazdasági reformokat, mint azok voltak, melyekkel az aviticus, elposványosodott, zsírjában fuladozó s magát gyermekes, tervtelen s rövidlátó ellenzékeskedéssel emésztő Magyarországot átalakítá azon férfiú, ki tetteivel és szavaival a legnagyobb magyar nevét szerezte meg.

E férfiú, gróf Széchenyi István, Andrássy tanítója s mestere volt, s egyszersmind az a próféta, ki nem csak Magyar-

---

*) Okolicsányi Sándortól, az osztrák-magyar követől a württembergi udvarnál, a *Deutsche Revue* májusi számában gróf Andrássy Gyuláról egy érdekes cikk jelent meg, melyet itt egész terjedelmében közlünk.

országnak ígért új életet, hanem a tanítványt is megjelölte, ki hivatta volt hazája megifjulásának munkáját elvégezni.

Széchenyi, a kíméletlen reformer, a tüzes hazafi s modern gondolkodó tetőtől talpig aristokrata, conservativ s monarchicus érzelmű volt. És lelkes tanítványát is ugyane vonások jellemzik kiválóan.

Építeni rombolás nélkül, vezetni elnyomás nélkül s lelkesíteni forradalom nélkül, oly föladatok, melyekkel a legkedvezőbb körülmények közt is nehéz megbirkózni s a körülmények, melyekkel Széchenyi megküzdött, éppen nem voltak kedvezők.

Bécsben Metternich herczeg babérain pihent azon rendszer legyőzése után, mely a francia forradalomból kiindulva, forradalminak volt föltüntetve, noha már régóta nem volt egyéb, mint egy kis mesterkéletlen életre való szelíd vágvako-dás. Magyarországra a karlsbadi, bécsi, troppai s veronai határozatok csak csekély mértékben hatottak, de ez a csekély-ség is elég volt arra, hogy a francia doktrinairség nemzeti cziczomában divattá váljék, s mennél kevesebbet törődtek itt az emberek a magok dolgával, annál inkább törték fejöket Voltairerel s Rousseauval, kik otthon már el voltak temetve.

Mind a két irány ellen: a kényelmes, de jól szervezett s védelmes, igen féltékeny s bizalmatlan bécsi reactio és a fegyelmetlen, phantasticus, de mindig közkeletű, noha olykor hamis hazafiságtól támogatott magyar mozgalom ellenében kellett az újjászületés józan munkáját végrehajtani.

Széchenyi tudatában volt annak, hogy lángesze, vasszor-galma s egy csapásra szerzett tekintélye mellett sem képes mindent egyedül elvégezni, azért folyvást azon volt, hogy követőkre tegyen szert. Az akkor még ifjú Andrássy Gyula a kiszemeltek közül a legelsők egyike volt.

A Tisza-szabályozás érdekében tett útazása alkalmával Széchenyit Andrássy fogadta egyik birtokán, Tisza-Dobon. Ekkor kezdődött a két férfiú baráti viszonya, oly viszony, melyet a nemsokára bekövetkezett elválás ellenére is csak az egyiknek korai halála oldott föl.

Mennyire lelkesíthette az iskolából alig kilépett ifjút az érintkezés azon férfiúval, kinek nagylelkű törekvése mintegy megtestesülése volt az eszményeknek, melyek benne éltek.

A világtájdalmas életkor kezdetén, azon szép napokban, midőn a világ még szűknek látszik az ifju előtt, ki azt karjaival dobogó szívére akarná szorítani; a fejlődés azon korában, melyben száz életet kívánnánk, hogy százszor föláldozhassuk tisztázatlan, de magas célokért, ily korban Andrássy egy férfiú befolyását érezte, ki az ifju jövődő törekvései számára korlátot jelölt ki, azon korlátot, melyet Andrássy soha át nem lépett, átlépni gondolatban sem akart soha: a hazát. — E korlátozásban rejlik nagysága.

Nem csak általában életcéljára nézve volt most már tisztában Andrássy önmagával, hanem formájára nézve is azon boldogságnak, melyet mint egyedül kívánatos czélt hazájának megszerezni törekedett.

Gróf Andrássy Gyula népével együtt elszenvedett volna bár minő halált, de hogy ennek életét biztosítsa, hogy szilárd s méltó jövőt tárjon föl neki, arra csak egy utat ismert: a koronához való csatlakozást.

A 48-as küzdelmek, a száműzetés, az emigratiót csábító szíréhangok ellenére is, Andrássy jósszemét csak egy irány foglalkoztatta, a kibékülés iránya.

Ez elvek s álmok érthetővé teszik, hogy Andrássy talány maradt az emigratio előtt.

E sorok írója egykor fölolvasta a grófnak Szemere, az emigrans miniszter, emlékiratainak egy helyét, melyben körülbelől ez van mondva: «Andrássy Párisban a világit játszsza s mulat». Gróf Andrássy mosolyogva jegyzé meg, hogy Szemere nem mondott ugyan valótlanyságot, de hozzá kellett volna tennie, hogy «gondolkodik és remél».

Haza térve, Andrássy ép úgy járt el, mint a külföldön. Mint barátjainak barátja igyekezett mindenkit kiszabadítani a kelepceből, melytől azelőtt hiában óvta.

Andrássy soha sem kereste üdvét a hivatlanok segítségében, hasztalanul soha sem kötötte le magát s így soha sem kellett megtagadnia kimondott meggyőződését. Tőle származik a mondás: «Megtartani könnyű, de ígérni nehéz» — s ez igen jellemző. Ily szellemben nyilatkozott a szabadkőművéségről is. Midőn azt kérdezték tőle, hogy az emigratio ideje alatt tagja volt-e valamely páholynak, tagadólag válaszolt s magyarázatul hozzá tevé: «Ez emberek céljai igen jók lehetnek, de nekem nagyon általánosak. Az én céljaim korlátozott-

tak, ezek érdekében semmit sem várhatok tőlök s ezekből semmit sem szabad földadnom».

Midőn 61-ben a kiegyezési kísérletek a gyakorlat terére vitettek át, gróf Andrássy, igen természetesen, Deák mellett foglalt helyet, a mérsékelt párton. Az országgyűlés fölösztatása után a politikai élet újra a megyékre s a társadalomra szállott át. Andrássy mindig s mindenütt, a vidéken ép úgy mint a városban, fáradhatatlan buzgalommal vett részt minden mozgalomban, a mennyire nézetei megengedték.

Múltjának nimbusától körülvéve, nem szorúlt a népszerűség hajhászatára, mire különben soha sem bírta volna magát elszánni. Meg volt kímélve attól, hogy a miniszteri tárczát ellenzékiességgel küzdje ki magának, mert még az ideiglenes bár nem törvényes, de már nemzeti Sennyey-Majláth kormány ellen sem fejtett ki tulajdonképi ellenzéket. Nem helyeselte e férfiak eljárását s ismételten szemökbe mondotta véleményét. Intette őket, hogy a koronának ne tegyenek oly ígéreteket, melyeket meg nem tarthatnának, nyíltan kifejtette előtök programját s nem ellenezte, hogy ők magok csinálják meg a kiegyezést, azon az egyetlen módon, melylyel minden félt ki lehetett elégíteni; neki mindegy volt, hogy ki csinálja, csak hogy meg legyen. Mivel az úgynevezett óconservatívek nem fogadták meg tanácsát, Andrássy egyszerűen megvárta a dolgok menetét s csak akkor ragadta meg a gyeplőt, midőn azt elejtették.

Folyvást e politikai problema megoldásával foglalkozva, kereste a megegyezés mind két részről elfogadható formáját; s így egyebek közt a közös ügyek tárgyalásának később elfogadott módját is Andrássy találta föl. Egy ízben Terebesről a szomszédságba lovagolván, gyorsan ügető lovát hirtelen megállította s örömtől izgatottan kiáltott föl: «Meg van». Így keletkeztek a delegatiók.

Andrássy nagy földadata, melyet valóban nagysággal is teljesített, még csak a kiegyezés után kezdődött, a miniszterelnökség s a honvédelmi miniszterium átvételével.

A 48-diki évnek balvégzetű emlékei, midőn a reform szép vetését a forradalom zivatarra elpusztította, folyvást szemei előtt lebegtek. E katastróphának nem volt szabad ismétlődnie.

Fölfelé s lefelé be kellett bizonyítani azt, hogy a kiegyezés különböző pontjainak szigorú kivitele nem csorbítja sem a

korona fényét, sem a nemzet önállóságát s továbbá azt, hogy a monarchia egyik felének virágzása s megerősödése nem csak hogy nem károsítja a monarchia másik felét, hanem hogy ép ellenkezően bármelyik félnek erősödése a másiknak egyidejű fejlődésével szoros kapcsolatban van.

Fölfelé e program kivitele nem volt nehéz; hisz ő fel-sége, a császár és király, teljes meggyőződéssel, a császárné s királyné pedig lelkesedéssel szentesítette azt.

De lefelé a föladat megint nehézségekbe ütközött. A 48-as mozgalomban részt vett, részint visszatért, részint otthon maradt férfiak a kiegyezésben fölismerték a rég óhajtott megoldást, melyre szóval s tettel törekedtek s melyet most nagy részt örömmel üdvözöltek, de az időközben felnőtt, csak elméletektől táplált, s a rendszeresen üzött germanisationnak nyomása alatt tengődött nemzedéket nem lehetett egy könnyen kielégíteni.

A gyakorlati érzékű régibb harczosok fölismerték minden megvalósult tényleges engedmény értékét, de az ifjú álmodozók nem bírtak lemondani az eszményekről, bármily elérhetetlenek s tarthatatlanok voltak azok. Ezek ellen elméletekkel nem lehetett boldogulni; a szónak előbb tetté kellett válnia, hogy így lassanként érvényt szerezzen magának. Ehhez azonban igen sok türelemre, tapintatra és kitartásra volt szükség s arra a finom érzekre, melyet Andrássy oly kiváló mértékben mondhatott a magáénak.

Jellemzi Andrássyt a válasz, melyet egykor Napoleon Lajos hercegnek adott. A herceg, kit Andrássy még Párisból ismert, a koronázás után Pestre érkezett s a gróf asztalának vendége volt. Ebéd után a két úr a miniszteri palota erkélyén, honnan fölséges kilátás nyílik a Dunára s a városra, hosszasan beszélgetett. A herceg kérdezé a házi gazdát, hogy tulajdonképen miért nem kértek még többet a koronától. Gróf Andrássy erre így válaszolt: «Mert nekünk nem azon fordúlt meg a dolog, Monseigneur, hogy mindazt kérjük, mi elérhető volt, hanem hogy többet ne kérjünk, mint a minek föntartását kétségtelennek tarthattuk». — Különben nem ez volt az egyetlen véleménykülönbség közöttök. Gróf Andrássyt később franczia reszről gyakran vádolták hálátlansággal, noha ez legfőljebb abból állott, hogy alaposan kiismerte a császárság helyzetét. Már a párisi világtárlat alatt 1867-ben, melyet gróf Andrássy és gróf Beust a császár kíséretében látogathattak meg, Andrássy a

Hôtel de Ville ünnepélyétől egészen elragadtatott Beustnak e prófétaí szavakat súgta fülebe: «Majd meglátjuk, hogy meddig tart».

Gróf Andrássy esküdt ellensége volt mindenféle superlativusnak. Egy nő emlékkönyvébe a «Mit keres ön a művészetben?» kérdésre ezt írta válaszul: «Azt, mitől irtózom a politikában, az eszményt». — Ép úgy gyűlölte a chauvinismust is.

Mint az egyeseknek, ép úgy legyen az államnak is nyelve, különben meg nem érthetnők egymást; de hogy a nyelv önczél, azt nem birta megérteni. Pedig igen sokra becsülte fajtát s büszke volt arra, hogy a magyar fajhoz tartozik, melynek hibáit félre nem ismerte, de a melynek nagy tulajdonságai iránt bámulattal volt eltelve. Gyakran mondotta: «Nem féltem én a magyart, mihelyt lát. Vezetőink minden dolga abból álljon, hogy megmutassák az örvényt, mely felé rohanunk. Ha egyszer észrevettük azt, nem kell erőszakkal tartóztatni bennünket, magunktól is visszafordulunk».

Igen sokra becsülte Andrássy a lelkesedés képességét, a szent tüzet, melylyel e nemzet minden jóért s szépért hevül, de soha sem haragudott úgy, mint ha észre vette, hogy visszaélnék e becses tulajdonnal.

Kivált az ifjúság félrevezetését utálta. Ha az egyetemi ifjúság valami lármás tüntetéséről értesült, így nyilatkozott: «csak mesterségöket űzik», de az izgatókat elítelte. «Egy nép ifjúsága szíve a testnek s az meleg legyen», mondá Andrássy ily alkalommal «de a fő hideg maradjon» s homlokát érintette. Azért utálta gróf Andrássy a bort és a cigányzenét is. «Mi magyarok» — így szólt — «a nélkül is könnyen mámorosodunk».

Minden tétével s gondolatával azon volt, hogy Magyarországot a birodalom másik felével egyenrangúvá tegye, «mert — úgy mond — ki valakinek a nyakára akasztja magát, az nem lehet támasz; hogy azzá legyünk, a magunk lábán kell járnunk és pedig a lehető legnagyobb biztossággal».

Az állam után a család volt legfőbb gondja. Neje és gyermekei istenítették s ő híven viszonzta ez érzelmeket. Midőn fiai még gyermekek voltak, nevelésök sok gondot okozott neki. Egykor tanácsot kért Eötvöstől, a tudós államferfiútól s költőtől, régi jó barátjától. Ez mindenekeelőtt a test ápolása s edzése végett a lovaglást, tornázást, vívást stb. ajánlotta. «Igen jó»

jegyzé meg gróf Andrássy, «*ezt magam is tudtam, ezért ugyan nincs szükségem a közoktatás miniszterére.*».

Sehol sem érezte magát Andrássy jobban, mint vidéki otthonában, családja s néhány barátja körében. De itt sem a nyugalomban kereste az üdülést. Mindig dolgoznia kellett s ennél több alkalmá volt erre, annál elégedettebb volt.

Azért a már meglehetősen elkészült Terebest nem szerette annyira, mint a Tiszánál fekvő s ettől gyakran fenyegetett Tisza-Dobot és erdélyi erdőségét. Lóháton, vagy puskával a vállán fáradhatatlan jó kedvvel barangolt erdőn s mezőn át. De a puskát s lovat jobbára csak ürügynek használta. Ide-oda jártában alkalmat keresett valami javítás elrendelésére.

Vadászaton a hajtás közben gondolkodó agyában valami államférfiúi gondolat érlelődött meg. E sorok írójának sokszor jutott a szerencse, hogy a grófot elkísérhesse ily alkalmakkor, nem csekély volt megütközése, midőn a gróf másnap kérdezte, hogy elintézte-e már ezt vagy azt. Később tisztában volt azzal, hogy a mintegy véletlenül kiejtett megjegyzés programm s megbízás volt, melyet rögtön továbbítani kellett Pestre, Bécsbe, vagy éppen Berlinbe és Szent Pétervárra.

Gróf Andrássy annyira át volt hatva tárgyatól, hogy mindenki, önmagát sem véve ki, csak annyit ért neki, a mennyit a tárgynak használt.

Szokatlanul finom érzékenysége nyugtalankodni kezdett, mihelyt valamit nem végzett könnyen, s addig tépelődött, míg tisztában volt a valódi okkal.

Így még jóval külügyminisztersége előtt mondá: «*Oly formán vagyok, mint a szű, mely nagy nehezen fürja be magát a fa törzsébe, mi alatt más valaki a gyökéren fűrészezi azt.*» E más valaki gróf Beust volt, s Andrássy érezte, hogy Pesten meg van kötve munkássága.

Mind a mellett az ő felségétől följajánlott tárczát gróf Andrássy csak érett megfontolás után fogadta el, s csak akkor, midőn tudta, hogy egyénisége illik a helyzethez. Nem rég vonult a külügyminiszterium palotájába, midőn H. báró, egy régi diplomata s államférfiú, megszólította, hogy szeretné tudni külügyminiszteri programmját. «*Ez új ugyan, de három szóval elmondhatom,*», felelt a gróf mosolyogva, így hangzik: «*ne csinálj ostobaságot.*».

Első estélyén egy másik diplomata Metternich herceg

mellszobra előtt megjegyzé: «Itt e helyen mondotta nekem Metternich herczeg: minden embernek igaza van, csak az a kérdés, hogy megéri-e azt». Andrássy oda lépett s mosolyogva jegyzé meg: «Igaz, de az ellenkezője is igaz: egy embernek sincs igaza, szerencse ha meg nem éri azt».

Andrássy sokat olvasott, míg az államügyek nagyon el nem foglalták idejét; azután már inkább jelentéseket s újságokat olvashatott.

Ifjúságában regényeket is falt, de leginkább azt szerette, mi a történelemre s politikára vonatkozott. Úgy látszik, hogy a 16—17 éves ifju kivált Dumas *Testőreinek* volt lelkes olvasója; mert barátjai akkor leginkább a regényből vett «Aramis» néven szólították.

Az emigratio alatt eleintén főleg a hadi tudományokkal foglalkozott, később igen behatóan s majdnem kizáróan a vegytannal. Nagy bámulója volt Shakespearenek és Goethenek. Alaposan ismerte *Faustot* s rendkívül el volt ragadtatva tőle, noha a második részt nagyon is transcendentalisnak mondotta.

A magyar költők közül leginkább Petőfit, Aranyt s Jókait kedvelte. A szakszerű philosophok nem voltak ínyére, s kivált a Schopenhauer iskoláját utálta. Gyakran mondogatta: «Ezt vagy amazt meg nem tanulom; ha megtanulnám, sok fáradságomba kerülne az elfelejtés». S valóban úgy is volt, a mit egyszer olvasott s magába vett, azt soha sem felejtette el. Már pedig egyik kedvencz elmélete volt az, hogy az emberi agyvelőnek csak bizonyos számú fiókjai vannak, melyeket vigyázva kell megtöltenünk. «Mert» — így szólt — «maradjon hely a gondolkodás számára is». Hihetetlen könnyűséggel tanulta meg az idegen nyelveket. Első ifjúságában Spanyolországban is útazott s azóta nem felejtette el a spanyolt.

A jó drámát nagyon kedvelte, a Théâtre françaisban s a Burgszínházban nem volt ritka vendég. A zene iránt már kevésbé volt fogékony, de Wagnert mégis megkedvelte és pedig legwagneribb operája, a *Mesterdalnokok*, miatt.

A természet szépségei mindig s egyaránt elragadták. Gyakran megállította lovát, hogy elnézze a lemenő nap sugarát, mely a sűrű erdön áttetszett. Rajongott a fákért s vizekért; előszeretettel vásárolta az ily tárgyú képeket, szerette azokat maga körül látni. Egyáltalán egyik legnagyobb kedvtelése volt a képekkel való foglalkozás, s abban csak dolgai korlátozták s

azon kötelességérzete, hogy nem szabad fölötte sokat költenie.

Szeretetre méltó s nyájas modora, a mások gyöngéi iránt való elnézése, eredeti s érdeket keltő beszéde miatt gróf Andrássy a képzelhető legkellemesebb társalgó volt, noha nem lehetett könnyen arra venni, hogy az legyen. A szaloni s parlamenti üres fecsegést egyaránt gyűlölte.

A lovakban lelte legnagyobb örömét, kezdettől fogva mind végig. A saját használatára mindig kanczákat választott, hogy soha se legyen kénytelen tőlök egészen megválni. A teljesített hű szolgálatok után a ménesekbe jutottak. A legnagyobb érdekekkel figyelte meg azután: hogy fejlődnek a faj jellemvonásai a két nemű utódokban s összehasonlító fejtegetésekbe bocsátkozott. Nemes vérű fajt nevelt, de csak a vadászatra használta; elvből soha sem futtatott. «Nem kell mindent akarni» — mondá erről — «ki sokat markol, keveset szorít».

Csekélységekben többnyire határozatlan és egyszersmind akaratos volt. Gyakran öt perczig tartott, míg sok kalapja közül kiválogatott egyet; de ha az egyiket ajánlta neki valaki, bizonyos volt, hogy a másikat választotta. Ha azonban oly kérdésekről volt szó, melyek valóban érdekelték, ítélete hirtelen s találó volt, mint a villám. És mennél magasabbra csaptak a hullámok, annál biztosabb fogásokkal kormányzott. Mert gróf Andrássy csak a nagy dolgokra volt elkészülve. A csekélységek többnyire meglepték s sok fejtörést okoztak neki. — Ebből a kis emberek, kik magokat nálánál többre tartották, azt következtették, hogy Andrássy általában nem tudja, mit akar és természetesen meg nem értették a nagy dolgokban kimutatott nagyságát sem.

Andrássy hamis megítélésének még két oka volt: rendkívül nagy szívjósága és veseszületett urbanitása, mely kizárt bárminemű pose-t. De a ki soha sem mutat többet, s soha sem akar nagyobbnak látszani, mint a minő valóban, azt rendesen nem becsülik meg érdeme szerint. Ez annyira bebizonyult az Andrássy esetében is, hogy még azokat is meglepte mindegyik nagy sikere, kik igen jól ismerték. Ha egy sikerült beszédét vagy sürgönyét olvasták, azt kérdezők magoktól s olykor má, soktól is, hogy ugyan ki írta. De a ki valaha vele dolgozhatott az jól tudta, hogy minden igazán jelentékeny munka, s nem

csak az általános gondolatmenetre, hanem a formára nézve is, a legkisebb részletekig az ő sajátja volt.

Nemelyek mégis Andrássyt igen elbízottnak s elhatározásaiban könnyelműnek tartották. Ez oly kevésbé volt igaz, hogy gyakran igen sok munkába került őt arra venni, hogy bízzék magában; az igaz, hogy legkönnyebben az ellenmondás bírta őt arra.

Mint kiválóan kritikai szellem, nézetének helyességét a mások helytelen nézetén ismerte föl a legkönnyebben. Ismételtén mondá, hogy nem tartja magát csalhatatlannak, csak hogy igen gyakran fedezte föl, hogy mások még kevésbé azok.

Ha a koczka már el volt vetve, de csak akkor bízott csilágában; de mindig, talán öntudatlanul is bízott azon becsületes szándékában, hogy legjobb tehetsége szerint megteszi a magáét.

Hasonló elmelkedésekkel s emlékezésekkel foliansokat lehetne megtöltenünk, de talán az elmondottakból is eléggé kitetszik, hogy minő volt a férfiú, kiről szóltunk. E képből talán hiányzik az árnyékolás, de ezt nem kell a szeretett s korán elhunyt mester egy hű tanítványától kívánni. Teljességgel lehetetlen volna ma elvégezni azt. Már pedig hazugság azt mondani, a mit nem érezünk, és a hazugság megutálása volt az első, a mit Andrássytól tanulni lehetett.

* * *

A munka el volt végezve. Magyarország föltámadt s egybe-kelt a birodalom másik felével, mint ennek egyenrangú társa. A kettős korona ragyog a fenkölt uralkodó fején, kinek hű gondoskodása mindenütt el van ismerve s mindenütt lelkes ragaszkodásban talál viszonzásra. A monarchia az államok társaságában elfoglalta a hozzá illő helyet. A Németországgal kötött bizalmas szövetség által megalakult a középeurópai békephalanx — és Andrássy távozott. Mindenütt kérdezték, hogy miért távozott. A választ könnyen kitalálhatja az, a ki nem átalotta némi figyelemmel kísérni vázlatunkat. Andrássyt ugyanegy ok bírta a távozásra s a hivatalba lépésre. Deák egykor gondviselészerű férfiúnak nevezte. A gondviselés segítséget nyújt, a meddig szükség van arra, de nem tovább. Andrássy

az állam gépezetében hézagot látott, melyet ő volt hivatva betölteni; tehát jelentkezett. Midőn a hézag eltűnt, ő is eltűnt.

De oly korán bevégzett életének utolsó órájában észre kellett vennie, hogy a kerekek otthon újra majd hogy megakadtak. Összeszedte utolsó erejét, hogy utolsó beszédével az állam szekerét a helyes útra terelje.

Nem hiába kérte ki magának a budapesti nemzeti múzeum az előjogot, hogy e beszéd kéziratát örök időkre megőrizhesse.

Intő szózat volt e beszéd, valódi végrendelkezés, melylyel Andrássy még halála után is biztosítani törekedett azt, a miért életén át a legnagyobb sikerrel küzdhetett.

Vajha ez utolsó szó soha el nem hangoznék, vajha fönmaradna munkája örök időkre! Ez volna legfölségesebb emlékköve azon hazafiúnak, ki más jutalmat nem kívánt soha, mint az édes öntudatot, hogy nem fecsérelte el életét hasztalanúl.

OKOLICSÁNYI SÁNDOR.

MEZŐGAZDASÁG ÉS KÖZIGAZGATÁS.

Az az igénytelen külsejű emlékirat, melyet az országos gazdasági egyesület néhány napi szelíd vita, vagy jobban mondva, házias megbeszélés után, a mezőrendőri törvényjavaslatról, vélemény alakjában, a földmívelésügyi miniszterhez újabban benyújtott, nem közönséges becsű írat. Oly egyének nézeteit tükrözi vissza, kiknek szava, részint a politikai, részint a gazdasági világban jobbadán már elfoglalt előkelő állás miatt, e tárgyban valóban súlylyal bírhat, és oly kérdéseket érint, melyeknek megoldásával nem csak szegényes jelenünk, hanem közvagyonosodásunknak késő jövője is sok tekintetben kapcsolatban van.

Mi fölhasználva az érdeket, mit ez íratnak elolvasása bennünk, itt a távol vidéken, fölkellett, megkísértjük annak tárgyról, bár inkább csak rovat alatti jegyzetek gyanánt, egyet-mást szintén elmondani.

A mezőgazdaság, kétségen kívül, egyik legfontosabb tényező az államban. Tőle kap táplálékot az ipar, virágzásától függ a kereskedelem. Örök kiapadhatatlan bányája az egyéni nemesebb munkának s bőséges erőforrása a társadalom jólétének. Másfelől: erkölcsi tényező is. Az által, hogy a népet föloldhatatlan köteléssel köti össze a hazai földdel s folyvást a természet csodás társaságában dolgozik, forrásává válik két nagy erénynek: a hazaszeretetnek és mély vallásos érzésnek.

Nem szükséges tehát bizonyítgatni, hogy a mezőgazdaság érdekeinek támogatása az államra nézve elsőrangú kötelesség. Nálunk különösen az. Itt a mezei gazdálkodás mindig par excellence nemzeti foglalkozásnak tekintetett. A földbirtok, régi és újabb társadalmunk jogképződésének e történeti nagy alakzata, úgy törvény-

hozásunk, mint a népélet előtt minden időben állandó szeretet tárgya volt. Századokon keresztül hozzá vala kötve csaknem kizárólag a jog, rang, szabadság; és majdnem le napjainkig, több tekintetben az egyéni tisztesség. Ma is legfontosabb művelési körünk. Közel két millió család keresi hazánkban e körben kenyerét, s majdnem ugyanannyi tűzhelye közelében az egyéni boldogulást. Sorsával van egybekötve legtöbb tekintetben jövőnk, benne és általa újulhat meg nagy szükségek idején nemzeti őserőnk.

S mind e mellett ha végig tekintünk mezőgazdaságunknak jelenlegi helyzetén, s elgondoljuk, hogy mivé lesz például a mogorva, melegség nélküli égaljjal, rossz talajvegyülekkel és sűvöltő szelekkel megáldott Skóciának mezőgazdasága, Young Arthur utazási leírása óta, vagy minő bár a hegysorokkal gazdag Csehországa Thær óta: lehetetlen, hogy el ne szomorodjunk miatta. Mezőink, egészben véve, nagyon szegényesek. Szegényebbek, mint a minőknek egyéni munkánk, birtok- és tulajdonjogunknak régen lezajlott átalakulása után kellene lenniök. Nem egy helytt találhatni meg rajtok az értelmesb gondolkozást, gazdagabb befektetést vagy ép modernebb technikát; és egyes mintagazdaságokat kivéve, sehol azt a finomabb gazdasági munkát, mely a mezőgazdaságot mintegy a művészet színvonalára emeli föl.

Majd mindenütt hiányzik a művelési formáknak és anyagoknak kellő változatossága, s legtöbb helyen úgyiszólvá nyoma sincsen meg annak az egyszerű mesterséges bájnak, mely a természetet sokban pótolhatja s a mezei életet vonzóvá teheti. Inkább csak olyanok, mint valami ócska falusi műhelyek, hol a szerszámok a régiek, a berendezés pedig talán ép abból az időből való, mikor még Virgil szelid eklogái szolgáltak gazdasági ismereteinknek legáltalánosabb forrásaiúl.

Termelési viszonyaink sem mondhatók valami kedvezőknek. Megművelhető földterületünkben évenként 17—19 százalék, sőt az erdélyi részekben 36—40 százalék ugarnak marad, s habár a televény talajainkon helyenkint három—négy öl vastag, évi átlagos termésünk mind e mellett fölötte alacsony.

Ez legjobban kitűnik az országos statisztikai hivatal által 1888-dik évre kiadott évkönyvben közzétett következő egybehasonlításból:

Átlag termett egy hektáron, hektoliterben, 1881—1885. években:

	buza	rozsa	árpa	zab	kukorica
Dániában	28·64	22·10	24·48	27·34	
N.-Britanniában *)	28·61		27·80	30·59	
Németalföldön	22·33	18·49	36·21	36·84	
Belgiumban	20·71	21·51	34·20	35·41	
Németországban	16·75	12·46	20·48	24·18	
Francoziországban	15·74	14·83	18·42	23·84	15·43
Magyarországban	14·29	13·77	17·13	19·67	18·15
Ausztriában	14·16	14·05	16·25	19·00	17·19
Egy. Államokban	10·24	10·39	18·89	23·48	20·68
Olaszországban	9·07			13·68	13·68
Oroszországban	6·65	8·63	8·44	12·02	13·43

S a jogrend?

E tekintetben sem található sok megnyugtatót.

A mezőgazdaság, mint ilyen, közigazgatásunk szervezetébe be sincsen illesztve. Életviszonyainak zöme még azon kívül áll és jobbára gazdátlanul. Mi belőle itt-ott törvényhozásilag már szabályozva is van, alig valami vagy semmi szerves összeköttetésben nincsen az érvényben álló közigazgatási jognak alapelveivel és szabványaival. Mintha csak fölfogásunk egyik lábbal még mindig azon régi gazdasági iskolák eszmekörében mozogna, melyek mi tudatával sem bírván ez összeköttetés természetéről, elégnék hitték, ha a töképeződésnek és módszer-javításnak sokat vitatott tanát a termelés érdekében, úgy a hogy, tisztába hozzák. Ezért jogrendje alig van; jogszabályai pedig fölötté hézagosak. Annyira, hogy ha e jogszabályokat szembeállítanók a gondos codexekkel, melyeket zsendülő iparunk és kereskedelmünk néhány év óta már új kiadásban bír: azt kellene mondanunk, mikép mezőgazdaságunk a közrend nagy szervezetében ma még olyan, mint akár a kitaszított elsőszülött, gazdag atyai örökséggel elhalmozott testvérei között.

A mi pedig magát a mezőgazdasági judicaturát illeti: ezzel, daczára az 1840. IX. t.-czikk rendelkezéseinek, tényleg ott vagyunk, hol büntető igazságszolgáltatásunkkal voltunk a híres zalai követjelentés idejekor. Úszunk a bizonytalanságban. A hány törvényhatóság van az országban, majd nem ugyanannyiféle a jog; és mennyi a jog, majd nem ugyanannyiféle a kiszolgált vagy olykor ki sem szolgált igazság. Mi itt tiltott cselekmény, ott talán büntetlenül elkövethető; és mi ott büntetendő, itt, valamelyik nemes törvényhatóságnak sza-

*) 1887. évről való eredmény.

bályrendelete alapján, talán szabadon megcselekedhető. Sőt nem ritka az eset, hogy vitás kérdéseknél, főleg a legeltetési jognál és közös birtoklási viszonyoknál, magok legfőbb hatóságaink sem tudnak egyforma elvi megállapodásra jutni. A jogformák, a modern államéletnek és jogrendnek e nem utolsó biztosítékai pedig rendszerint többé-kevésbé az egyéni tetszésre bízvák.

Igazuk van tehát azoknak, kik állítják, hogy nagyon elérkezett az idő arra, mikép a figyelemnek az állategészségügy és fajnemésítés terén történt eddigi fontos javítások után a mezőgazdaság többi vidékére is ki kell terjeszkednie; és kik vitatják, hogy a mezőgazdaság jogrendje, újabb szükségleteinknek megfelelően, elvégre törvényhozásilag szabályozandó. A fő kérdés mindig csak az, hogy miként? Vajon e szabályozásnál azon régi jó nyomokat tartsuk-e szem előtt, melyeknek taposása közben eddig oly édes semmittevással néztük végig, hogy földünk ereje miként pusztul, s a nemzeti vagyon ezer meg ezer értékkel naponként miként nem nagyobbodik, vagy pedig új csapásokat nyissunk meg új érdekei részére?

Földművelésügyi miniszteriumunk, mint tudjuk, a szabályozás céljából, ez ideig két javaslatot dolgoztatott ki. Egyik: az úgynevezett «előadói javaslat», mely gazdaközönségünk egy részének, különösen pedig az országos gazdasági egyesületnek heves ellenzése következtében csakhamar elejtetett; másik: melyet az egybehívott enquête által kijelölt elvek alapján, az akkori miniszter (talán májusban), törvényjavaslat alakjában, terjedelmes indokolással a képviselőházhoz benyújtott.

E két javaslat lényegesen elüt egymástól.

Az előadói javaslat gondosabb munkálat volt. Egész tartalmán meglátszott, hogy szerzője nem csupán a megszokott hétköznapias szeretettel, hanem azzal a nemes becsvágygyal is dolgozott, mikép vele a közügynek tetemesen használni fog. Mindenre kiterjeszkedett, mi mezőgazdaságunknak jövőjét közvetlenebbül érintheti. Néhol, például a méhészetnél, szőlőgazdaságnál, mezei hygiénánál vagy kártérítésnél, röviden ugyan és fölületesen, de itt is azzal a szeretetreméltó igyekezettel, melynek semmi szüksége sem lett volna arra, hogy törvényhozási megtámadtatás esetén álmentségekhez folyamodjék. Csak azt hagyta el, mi keretébe ép be nem fér (szakoktatás, földhitel), vagy minek törvényhozási vita elé való bocsátására, ez idő szerint, semmi fontosabb állami tekintet által nem indokolt (birtokminimum, homestead stb.). Alakja sem eshetett nagyobb kifogás alá. Fölosztásai helyesek; az eszmék, melyek pedig

nem ritkák benne, legtöbbször valódi értelmőknek megfelelő szavakkal fejezvék ki. S bár anyaga túlonnan gazdag: berendezése elég világos volt és egyes hibákat nem tekintve, teljesen megfelelt a törvényjavaslatok bevett formuláinak és ökonomiájának. Mi azonban legfőbb: bátor *conceptio* vala. Tekintete ellenkezőleg sok törvényt nyé vált javaslattal, csak a jövő felé volt irányozva. A múlttal nem törődött; hagyományainkra, jogéletünknek különben drága csecsebecséire, mit sem figyelt, s a jelennek usanceaiból és elszórt anyagából csupán azt tartotta meg, mit a jövőnek általa tervezett új épületéhez használhatni vélt. Képpel szólva: mintegy túróeke akart lenni mezőgazdaságunk administratiójának eddig gondatlanul mívelt területén. Innét: intézkedései sok tekintetben újak, s a dolgok mostani rendjével szemben nem egy helyen fölforgatók valának.

Különösen két intézkedése látszott ilyennek. Azok, melyek a 3-dik és 5-dik §-ban foglalvák. E két szakasz így szól:

«Nem tagosított vagy oly tagosított határookban, illetőleg határrészekben, hol a birtokosok illetőségöket több dűlőben kapták ki, vagy ott, hol a határ nagy terjedelménél fogva a távol fekvő birtokrészek okszerűen nem kezelhetők, a községi (városi) gazdasági bizottság a használat módját korlátozhatja; nevezetesen a közös vetésforgót megállapíthatja, a közös legeltetést, úgy nem különben az ngar- és tarlólegeltetést, valamint ezek módozatait szabályozhatja» (3-dik §.); és «Oly határookban hol a 3-dik §. értelmében közös vetésforgó állapíttatik meg, a művelés alá vett területnek legalább egy hetede takarmánynak hagyandó» (5-dik §.).

Nem lehet tagadni, miként ez intézkedések, bár azok egy része — a közös vetésforgó s legeltetés szabályozhatása — községeinkben hol mint községi, hol mint közbirtokossági jog, legtöbb helyen már alkalmazva van: törvényerőre való emelkedés esetén nem csak újak, hanem egyéni szabadságunknak eddigi jogkörére tetemesen megszorítóknak lennének. De kérdés: vajon a célba vett reform ez egyéni jogkör erősebb érintése nélkül sikeresen megoldható-e; vajon az, azon ingatag elvek s félszeg formák mellett, melyeket például a benyújtott törvényjavaslat az egyéni rendelkezés, közigazgatási szervek, illetékességi körök és forumok dolgában részben ép a szabadság czége alatt fölállít, egyáltalában lehetséges-e?

Mi, számba véve az életet s figyelembe a tények egyszerű bölcseletét, úgy tartjuk legalább, hogy nem. Mert akármilyen becslésben részesüljön az államban az egyéni szabadság, vagy bármely tiszteletben a tulajdon: törvényes szabályok megalkotásánál a leg-

főbb tekintet mégis csak az lehet, min utolsó vonatkozásban minden jognak és érdeknek tisztelete nyugszik : a jogos közérdek. Pedig, hogy a mezőgazdaságnak orvoslása viszonyaink között eminens közérdek, azt senki nem vonhatja jogosan kétségbe. Itt komolyan inkább csak arról lehet szó, hogy a korlátozásban meg van-e tartva a kellő határ és biztosítva azon ellenérték, mit az állam e korlátozásért vizontszolgáltatásképen az egyénnek ad?

Alig szükséges tehát kiemelnünk, hogy mi, kik a közélet mindenik ágában inkább szeretjük látni a rendet, mint a még oly tetszetős rendtlenséget; és kik azt valljuk, hogy e rendnek biztosítása a mezőgazdaság administrációjában az államra nézve előbb való tekintet az egyéni szabadság érinthetetlenségének vonzó hitágazatánál: rokonszenvezünk e javaslat intézkedéseivel. Két súlyos hibáját azonban nem tudjuk fölemlítenül hagyni. Egyik, s ez a csekélyebb: hogy szerzője figyelmen kívül hagyva a törvénykészítésnek alapszabályait, sokszor facultativ rendelkezik ott, hol a rendelkezésnek az alkalmazandó elv érdekében ép imperativnak kellene lennie; másik, s ez fontosabb: hogy az eszmék a javaslatban nincsenek eléggé határolva. És ez baj. Mert ha valamely törvényben az intézkedés megválasztásának joga az egyéni vagy hatósági tetszésre bízatik, az újabb intézkedés bízvást hatálytalan lesz; s ha a törvénybe fölvett eszméknél --- ép úgy mint nyelvben a fogalnaknál vagy tudományokban az elemeknél --- nem vonatik meg elég figyelemmel a természetes határ: a törvény maga, mint ezt az idézett 5-dik §. is mutatja, könnyen túltengővé válik és egyszersmind végrehajthatatlanná is.

A javaslatnak ez utóbb említett hibája különösen föltűnik a gazdasági bizottságok hatáskörének szabályozásánál.

A gazdasági bizottságnak eszméje, mint tudjuk, általánosságban véve, ugyanazon a gondolon alapszik, melyen alapszik polgári és büntető jogunkban a juryé; utóbbiban a Schöffeneké; váltó s kereskedelmi jogunkban az ülnököké, vagy hogy tárgyunk körében maradjunk, közigazgatási jogunkban az egész önkormányzaté, tudniillik: a laikus elem bevonásán, helyesebben: azon egyszerű termékenyítő gondolon, hogy az egyénnek és társadalomnak, közeli érdekeltségénél fogva, a jog administrációjának közmunkájában tevőleges rész adassék. Mint eszme tehát, önmagában véve, helyes, s alkalmazása kívánatos. Nemcsak azért, mivel a közigazgatási ténykedést becsültebbé, annak alantas szerveit értelmesebbé, magát az administratív igazságszolgáltatást pedig megbízhatóbbá teheti, ha-

nem és főleg azért, mert vele közigazgatásunknak egyik részében legalább, életre lehetne talán hozni lassanként azt a derék mozgató erőt, mely most, terjedelmes törvénykönyveink daczára, annak egész vonalán szunnyadóban van, s mely nélkül pedig se községben, se megyében, se államban vidám közélet és fejlődés nem lehet: a hatósági iniciatívát.

Bármilyen üdvös legyen azonban a gazdasági bizottság, mint eszme, s bármennyire életrevaló, mint intézmény: annak közjogi szervezetünkbe való beillesztését, a javaslat által szövegezett formában, a már érintett ok miatt, alig lehetne ajánlani.

A javaslat szerint ugyanis e bizottság, az egy végrehajtás kivételével, akként lenne szervezve, mint rendes hatóságainknak legtöbbje szokott szervezve lenni. Bírná a kezdeményezést, ellenőrizné a községben és járásban a mezőgazdaság körébe eső közérdekű tényeket; gyakorolná a felügyeletet; megállapítaná bizonyos esetekben a birtokhasználat módját és közös vetésforgót; szabályozná az ugar- és tarlólegettetést; kijelölné a szolgalmakat és határjelek helyeit; megtartaná a helyszíni szemléket; engedélyeket osztana a gazdasági épületek emelésére, szőlők, gyümölcsösök s faiskolák létesítésére; nyilvántartaná az állatállomány létszámát és szaporulatát; véleményes előterjesztéseket tenne a felsőbb hatóságokhoz; olykor intézked-
nék s egyezés esetében meghozná a végérvényes közigazgatási határozatot; szóval: kész hatóság lenne, ellátva a rendes adminisztratív hatóságoknak legtöbb attributumával, és mindenek, de megfosszva a teljesítendő nehéz szolgálat honorálásának reményétől.

A gazdasági bizottságnak illetén szervezése se a közigazgatási jog elveivel, se a politikai helyzet követelményeivel össze nem egyeztethető.

A bizottságok vagy tanácsok a közigazgatási szervezetben kétfélek lehetnek. Vagy olyanok, melyek a rendes adminisztratív hatóságoknak csak melléje advák, melyeknek tehát összes competentiájuk csupán arra terjed ki, hogy azokat gazdag élet- és helyismerteikkel, tanácsaikkal, s egyes, bár rendszerint előre megállapított, és tisztán a helyi önkormányzat keretébe eső ügyekben hozandó határozatokkal támogassák, mint például: a francia conseil-ek, az olasz juntá-k; vagy pedig olyanok, melyek állandó jurisdictio gyakorlására hivatvák, mint az angol board-ek, a porosz Kreisausschuss, vagy az ennek mintájára szabott, de bámulatos pongyolassággal összeállított hazai közigazgatási bizottságunk.

Azok, melyek az első kategóriához tartoznak, a közrend vagy

egyéni jog szempontjából véve, semmi különösebb törvényhozási intézkedést nem igényelnek, mert a mód, melylyel egybeállítva szoktak lenni, a rendes közigazgatási hatóságoknak se erejét nem gyöngití, se felelősségét nem támadja meg. Minélfogva elég, ha szervezésök alkalmával pontosan körvonaloztatik a tagok megválasztásának módozata, a census és hatáskör, s biztosittatik a tisztviselői elem részére azon tiszteletreméltó anciennitási jog, mely őt a közigazgatásnak háztartásában — mint atyai házban az idősb testvért — úgy a múlt emlékénel, mint egyéni értéke s felelősségénél fogva mindenha megilleti. Rájok nézve tehát egészen áll az, mit Colmeiro, a kitünő író, hazájának közigazgatási berendezéséről szólva, a tanácsokról általában mond: «Állandó szabály, hogy a közigazgatási tanácsoknak véleménye nem kötelez, s hogy e véleményeknek követése vagy mellőzése a hatóságoknak felelősségét se nem nagyíthatja, se nem kisebbítheti. Hatáskörüik, mint ezt nevök is mutatja, pusztán consultativ, s a cselekvés maga a hatóságokat illeti meg, mert ők képviselik a kormányt, kinek kezébe a végrehajtói hatalom le van téve. Szétszakítva itt az egységet; kitörve belőle bár egyetlen láncszemet: nem lenne szabad a mozgás, nem biztos a cselekvés, nem független a hatalom s lehetetlenné volna téve mindennemű felelősség.»*)

Egészen más azonban a viszony a második kategóriába eső tanácsoknál. Ezek nem pusztá szervek, hanem valódi functionariusok. Olyan formák az állam szervezetében, mint testben az idegrosatok, melyek nem csupán a mozgást segítik elő, hanem egyidejűleg az agy finom munkáját is közvetítik. Ezeknek tehát más a föladatuk és más hatáskörüik. Nem véleményeznek, mint azok, hanem békés együttélésben a tisztviselői elemmel, cselekednek. Ellátják a helyi körök közigazgatási szükségleteit; élővé teszik bennök a törvény és rendeleteknek holt betűit, s az egy policzia kivételével, az állam nevében és megbízásából megállapítják az ellentétes érdekek és jogok, tények és szükségletek napi harczában amaz általános összhangot, melyre a társadalmi békének szakadatlanul szüksége van. Szóval: hatóságok, melyeknek tevékenysége hol az egyéni jogot, hol az állam és társadalom érdekkörét érintheti.

Innét kifolyólag tehát, ha a tanácsokat akként akarjuk közjogunk rendszerébe beilleszteni, hogy azok a mezőgazdasági adminisztratio keretébe eső ügyekre nézve rendes hatóságokként járjanak el:

---

*) M. Colmeiro; *Derecho administrativo espanol*. Madrid. 1876.

akkor multhatatlanul szükséges, miként e beillesztésnél a rájuk ruházott discretionális jogok ellensúlyozására, alkalmas korrektívumokról is gondoskodjunk. Meg kell fontolnunk jelesül azt, hogy vajon a föllebbviteli forumok pusztá megalkotása, vagy a szokásos közigazgatási ellenőrzés egyéb módozatának törvénybe való beigtatása a jelzett jogok és érdeksphærák védelmére elégségesek-e; s hogy nem épen oly szükség-e, mikép azokkal párhuzamosan a jogi ellenőrzésnek eléggé nem méltányolt rendszere is kiépíttessék? Előkelőbb közigazgatási szervezettel bíró államokban legalább így vagyon. S Angliában, melynek közigazgatási jogára pedig néhány év óta majdnem oly előszeretettel hivatkoznak, mint minővel hivatkoztak Montesquieu után annak bámulatos közjogára, leginkább. Ott a közigazgatásban nincsen egyetlen önkormányzati szerv sem, mely mellől a szükséges jogi ellenőrzés hiányoznék. Sőt a board-eknél, az angol önkormányzatnak e legszélesebb alapra fektetett szerveinél, a tagok nemcsak, hogy felelősségre vonhatók eljárásaikért, hanem — főleg az 1834-iki reform körül szerzett szomorú tapasztalatok következtében — jobbra kinevezés alá jönnek s a comissaires departis egyszerű jelentései alapján elbocsáthatók.

Másfelől figyelmesen megvizsgálandó az is, ha vajon a gazdasági bizottság vagy tanács községeknek mezőgazdasági adminisztrációjában, a jelenlegi törvényes keretek mellett egyáltalában alkalmazható-e vagy sem? Mi úgy véljük, hogy nem, vagy legfőlebb csak a létező esküdt-anyag fölhasználásával; olyanformán, mint ez a Lajthán túli tartományok legnagyobb részében a «Beisitzer»-ekkel van. Mert közigazgatást helyközségekben kellő eredménynyel csak azon hatóságok gyakorolhatnak, melyeknek kezébe úgy az intézkedési jog, mint a végrehajtás s ezzel együtt a kényszerjog is le van téve. Végrehajtási jog nélkül a közigazgatásnak joga itt üres, maga a közigazgatási tevékenység pedig egészen súly nélküli volna. Csak a jelzett jogok egységében juthat kellő kifejezésre bennök a hatóság fogalma, vele köztudatba a még homályos állameszme. Megosztani tehát a jurisdictiót vagy ép imperiumot itt, hol a hatósági tekintély amúgy is gyöngye, nem lehet, hacsak nem akarjuk, hogy e tekintélynek még meglevő egyedüli biztos erőforrása is bedugassék, községi, apró érdekek ellátására testület különben sem való. Ezeknél a közigazgatásnak gyorsnak, hatályosnak és olyannak kell lennie, mely míg egyfelől a törvényes közrendet megvédheti, másfelől a felelősség eszméjét sem osztja ketté.

De a gazdasági bizottság tervezett formájában, társadalmi

jogviszonyaink szempontjából sem helyeselhető. A gondolat, hogy valamely hatóság ingyenesen teljesítse a mindennapos kötelességek szakadatlan sorozatát: anachronismus. Ma, közel százötven évnek fáradságos küzdelme után, a munkának már ára van. Se az államnak mindinkább előtérbe nyomuló érdeke, se a polgár kötelessége nem lehet elég erős jogcím önmagában véve arra, hogy az egyén házi tűzhelyétől elvonatva, díj nélkül lásson el állandóan oly agendákat, melyeknek ellátása kizárólag a közhatalmi szervek körébe tartozik. Nálunk, főleg kisebb municipiumainkban, használható erőanyag sincsen hozzá elég. Az a derék, nemes elem, mely a rendi jogok idejében századokon keresztül alig valami vagy épen semmi anyagi honorarium mellett jó Atlasként vállán tudta hordani az önkormányzatot, sőt igazabban szólva — bár saját érdekében — az egész közeletet: a régi terhek és új élvek miatt roskadóban van, ifjabb nemzedékünk pedig létért való küzdelmében mi hajlandóságot sem mutat arra, hogy e terhes örökséget, a jövőre nézve, alkalmas beneficium inventarii nélkül átvegye. S ezen talán okunk sincsen nagyon sajnálkozni. A közigazgatás napjainkban más fogalom. Joga többé nem egyes rendké vagy társadalmi osztályoké, hanem az államé. Birtoka — közbirtok. Köre befogja egész életünket. Kezdve a bölcsőtől le a sírig, sőt azon túl is, az exhumálás rideg tényeig. (selekvősége kiterjed minden szükségletre, mi a közérdeket, bár távolról érintheti. Nagyra és kicsinyre egyaránt. S folyton változik, mint maga az élet, s az élettel az állam, egyén és társadalom. Kérdéseit általános formulákkal megoldani s tényeit látszólagos bizonytalan értékű eszközökkel ellátni többé nem lehet. Ahhoz egész erő s szakadatlan munka kell.

Nem akarjuk azonban mindezzel együtt az azt mondani, mintha a fényes elméletnek, mely e kötelességet az adófizetési, esküdtszéki tagsági stb. kötelességek mintájára, önkormányzatunk alaptörvényeül állítja föl, semmi jogalapja nem volna, vagy hogy mezőgazdasági administrationkban az ingyenes munkának elvére és annak jelenkező erőanyagára szükség egyáltalában nem lenne. Ellenkezőleg. Mi a jövőt e vonalon, sőt közigazgatásunk némelyik más részén is, szintén annak segítségével óhajtánók kiépíteni; de miként ezt az orsz. gazdasági egyesület is javasolja — jelenlegi helyközségeinkben nem, s másutt is csak azon határozott cautela mellett, hogy ez erőanyag kellően kiválasztva, takarékosan fölhasználva s az állameszme szolgáltatába olyképen legyen beállítva, hogy miatta az egyén vállára

túlságos teher ne rakodjék, a jognak és rendnek érdeke pedig előtte minden körülmény között védelmet találhasson.

De térjünk át már a benyújtott törvényjavaslatra.

E javaslatnak, az előzmények után ítélve, tulajdonképen az előadói javaslat új, bár tetemesen megjavított kiadásának kell vala lennie. Az a sok értékes és értéktelen anyag, mi az előadói javaslat fölötti véleményezés alkalmával a hozzáértők és hozzá nem értők köréből rakás számra összekerült; s azok a hosszas tanácskozások, melyek a miniszterium kebelében a tárgyról annak idejében megtartattak: legalább e következtetésre látszottak engedni. Sajnálattal valljuk meg azonban, hogy föltevésünk kevés részben teljesült. S ha végig olvassuk a javaslatot, úgy találjuk, hogy az jóval mögötte marad elődjének. Úgy forma, mint tartalom tekintetében. Eszméi erőtelenebbek; az elvek pedig, melyeket a mezőgazdaság általános élettörvényeiül elég követelőően felállít, rendesen vagy sokat vagy alig valamit mondók. Technikája sem nagyon dícséretes. Alig fordít valamelyes gondot az anyag kellő kiválasztására, s csöppet sem látszik aggodni azon, ha az alapelemek helyesen redukálva, a részek határolva s az egészszel mégis arányos összhangba hozva nincsenek. A jogfogalmakkal pedig olykor épen banalis módon bánik el. Össze-vissza helyezi el azokat, s nem sokat figyel arra, mit pedig alkalmazni elégszer oly jól tud, hogy e fogalmak tényleg szavak, melyeknek értelmét a jog szerkezetében, úgy, mint a nyelvben is, tulajdonképen csak a helyes ide-oda tevés adhatja meg. Egészben véve különben a rendes chablonok körében mozog. Sok becses anyag van benne, főleg a gazdasági részt illetőleg, földolgozva, s bizonyos, mikép a mezőgazdaságnak nem egy fontos kérdését viheti helyes megoldás elé. De a mód, melylyel ez anyag földolgozva van, és az eszmék, melyeket szerző műhelyében közéjük gyúr: még a régiek. Alig van köztök olyan, mely közpiacainkon mohó kínálat tárgya már ne lett volna, vagy mely magának a tárgynak távolabbi vidékeire újabb fényt vethetne. Inkább csak a jelen határai közé szorúl; elhagyva abból bár sokat, minek értéke bizonytalan, de megtartva belőle tömérdeket, mi az egésznek becsét is könnyen kérdésessé teheti. Csupán a közös birtoklási viszonyoknál s a használat korlátozásánál hoz be új momentumokat. De ezt is félve és félig, mert az újítástól irtózik.

Különösen kifogásolható e javaslatnál a közigazgatásra vonatkozó rész. Ez csupa közhelyből áll, s alig nyújt mezőgazdasági adminisztrációnk további jogképződése tekintetében valami megnyugtatót.

A forumok, melyeket az alsó vonalokra fölállít, kétes beccsel bírnak ; illetékességi körei, főleg a concurrens hatóságok szervezésénél, a jognak kiszolgáltatását nehézkessé tehetik, s a határkövek, melyeket e köröknek közéje tesz, nem egyszer hibásan vannak elhelyezve. Törvényhatóságot bíz meg például a közigazgatási teendők ellátásával ott, hol azt a község jobban elvégezheti, és miniszteriumot, hol a törvényhatóságnak tevékenysége is elégségesnek mutatkozik. S mint már előbb megjegyeztük, rendszere az ó elvek hitének uralma alatt áll. Jobban, mint a törvényjavaslatnak akármelyik más része. Sehol nem található meg benne azokat az új eszközöket, melyeket a közigazgatási tudomány utóbbi két évtized alatt a múltból kibányászva, az államtudományoknak értelmes technikájával átdolgozott, és az egy birtokossági érdekeltségi körök kivételével, sehol eléggé kidomborítva a napnak nagy kérdéseit: az autonómiát és felügyeletet. Akár egy kis tükörcsüveg jelenlegi közigazgatásunknak rendszeréből. Az állameszme alighogy kibőlíngat belőle ; az egyéni tevékenységnek nem hagy fenn más mezőt, mint az imént érintett érdekeltségi körök lármás helyeit ; a hatósági kezdeményezés pedig, mint valami szegényes külsejű ismeretlen, kinek alibije a kéznél levő adatok alapján hirtelen meg nem állapítható, a községi élet köréből egyenesen ki van tolonczolva. Látszik, hogy szerzője nemzetgazda s azon iskolának híve, mely Quesnaytól kezdve le napjainkig, közigazgatási kérdésekben mindig a szabadságot, közigazgatásban pedig mindig a kevésbé kormányzás elvét s azt hirdeti, hogy annak tevékenysége mellé vámvonatok állítandók föl. Pedig hát ez nem helyes. A közigazgatási tevékenység nem szorítható le többé azon fokra, melyet a múlt század végének jogbölcsélete a központi hatalom korlátozása céljából az állammal szemben általános mérvűl fölállított, vagy melyet rendi államszerkezetünk a közszabadság nevében, annak idején mindvégig megvalósítani igyekezett. Életviszonyaink ma mások. Társadalmainknak erőelemei módosultak. A jogok szabadok ; érdekeink és szükségleteink követelők, személyes erőnk pedig jóval gyöngébb, hogysem e jogok, érdekek és szükségletek örökös harcában a közigazgatásnak jótékony támogatására minden perczen rá ne szorúljon. E tevékenységre tehát az egyénnek és társadalomnak szakadatlanul szüksége van. Épen úgy, mint akár a mező növényeinek a napsugarakra. Nélküle bizonytalanná válnék a lét, praecariussá a jog s lehetetlen volna minden teljesebb kifejlés. Ez pedig magára az államra nézve sem lehet közömbös dolog : már csak azért sem, mivel az egyénnek

és társadalomnak helyzete rá folytonosan visszahat. Fényében úgy, mint nyomorában, szerencsájében úgy, mint boldogtalanságában. S mint kő, ha vízbe dobatik, ivról-ivra hajt és annak legszélsőbb széleit is megmozgatja: úgy az egyénnek és társadalomnak helyzete s minden egyes ténye is az államnak szervezetét. Az az elv tehát, melyet a physiokraták iskolája s ennek nyomán részben a törvényjavaslat is, a közigazgatási tevékenységre vonatkozólag a mezőgazdaság körében föllít, nem indokolt. Annál inkább nem, mivel a fejlődésnek némely főfeltétele, itt, e tevékenységnek közreműködése nélkül, meg sem szerezhető. Helyes benne csak az, hogy a közigazgatásnak nem szabad túlságba esnie. Nem határolhatja a szerzést, hanem csak védheti. Ott kell kezdődnie, hol az egyéni erő természeténél fogva arra elégtelennek mutatkozik, s ott végződnie, hol annak vagy a társadalomnak cselekvősege már kezdődhetik. Ne adjon az egyénnek ingyenesen oly értékeket, miket az saját személyes munkájával megszerezhet, s akkor nyújtsa oda támogatásra erejét, mikor elháríthatatlan vagy jogtalan akadályokat gördít az élet eléjük. Szítsa az egyéni és társadalmi ténykedést, de exclusiv ne legyen, s hagyja a kezdeményezést, a magiét mellett, bántatlanul.

A törvényjavaslatnak lényege egyébiránt, mint e folyóirat olvasói előtt már régóta ismeretes, három alapelvre van fektetve. Egyik: a szabadság; másik: a szabadságnak mérsékelt korlátozása; harmadik: e szabadságnak és korlátozásnak a mezőgazdaság érdekeivel való összeegyeztetése és biztosítása.

Nem lehet célunk ez alkalommal hosszasan fejtegetni azt, hogy mily kiváló jelentősége van mezőgazdasági administratio-ban a szabadságnak, vagy hogy az a közrend és harmadik személyeknek jogai érdekében mennyire volna megszorítandó. Annyt azonban mégis kiemelünk, miszerint szabadság rend nélkül nem lehet, és hogy a rendnek megállapítása itt, miként ezt Stein L. a bécsi gazdakörben tartott előadásában oly érdekesen kifejtette,*) nem annyira a mezei gazdálkodásnak, mint inkább a közigazgatásnak elvei alapján oldható meg. Régen, mikor a gazdasági erőelemek kibontakozása az államban még nem történt meg, szabadságról szólni, a mezőgazdasági jogélet körében, természetesen még nem lehetett. Tisztes arcú törvények állapították meg akárhány helyen a termelés anyagait; azok vagy királyi rendeletek szabályozták nem egy tekintetben a vetést, művelést, szedést és állattenyésztést.

---

*) L. Stein: *Die Landwirthschaft in der Verwaltung*. Wien, 1883.

A földbirtok megkötött volt; a tulajdon, munka, egyén s velők majd minden nemesebb tőkeképződési alak pedig súlyos korlátozások alatt. Most ez másként van. Senkinek eszébe nem jut vitatás alá vonni azokra vonatkozó jogainkat. Minden törekvés csupán oda irányul, hogy e jogok kellő tisztaságban, közbirtok gyanánt a jövőnek megtartassanak, s az állam érdekeivel és szerzett jogokkal helyesebb viszonyba hozassanak. Erre pedig, véleményünk szerint csak két alkalmas eszköz kínálkozik. Egyik: a mezei tulajdonnak hatályosabb megvédése; másik: a tagosítási kényszernek fokozatos behozatala.

Kétséget nem szenved, hogy legalább első tekintetre, ez eszközöknek mindenike újra csak a szabadságnak megszorítását célozza. De a megszorítás inkább látszólagos; mert a szabadság az államéletben némileg olyan, mint volt az ókori rege szerint, Saturnus; sajátféle testanyaggal táplálkozik. A mezőgazdaságban is ilyen formán van. Mikor mi a szabadságnak egy részét fölálldozzuk: akkor magát a szabadságot és ennek védelmét biztosítjuk. Ily biztosításra és védelemre pedig mezőgazdaságunknak sürgősen szüksége van. Mert földbirtokunk tagosítás és erős védelem hiányában, az ország némely részeiben többé-kevésbé értéktelenedik; a munka rajta selejtesebb; hozadékunk belőle bizonytalan; közlegelőink pedig csaknem uratlan vagyont képeznek. Olykor alig egy-egy szál kétes értékű hajtó vagy úgynevezett «rendőr» örököl mérföldre nyúló határainkon, tulajdonaink gyümölcse fölött, és legtöbb esetben senki a mezőnek szelíd csendje s békéje fölött. S tartunk tőle, hogy ha a községi rendőrigy hamar az állam kezébe nem kerül vagy községi háztartásaink által nem hozatik meg végre-valahára azon szükséges anyagi áldozat, mely e közegeknek legalább a tisztességes úton való megélhetést biztosíthatja: a jelzet állapot, közigazgatásunk nem kis szégyenére, még sokáig fog fönmaradni. Pedig ez áldozatnak már régen meg kellett volna hozatnia. Európában alig van állam, hol az önkormányzati kiadások oly alacsonyak volnának, mint épen minálunk. N.-Brittaniában 54%, Belgiumban 51%, Dániában 46%, Olaszországban 31%, Hollandiában 29%, Franciaországban 21%, nálunk pedig — az 1881. évi költségvetések adatai szerint — 11.78%-át teszik ki az önkormányzati költségek az összes állami kiadásoknak. S míg például Olaszországban e czímen minden egyes adófizető lakosra átlag 1 frt 43 kr., Bajorországban 1 frt 61 kr., Poroszországban meg épen 3 frt 16 kr. esik, addig minálunk, a törzsvagyont és a törvényhatósági joggal bíró városokat ide nem számítva, alig 77 krnyi teher jut; sőt vannak megyék, hol ez átlag is fölötte alászáll. Így

Kolozsmegyében -- itt időközben tetemesen emelkedett az arány -- egy lakosnak 28 krt, Csíkmegyében 7 krt, Udvarhelymegyében 6 krt, Szebenmegyében pedig csak 3 krt kell fizetnie átlag a községi háztartások évi költségeire.

E futólagos gyöngye képből is eléggé láthatni tehát, hogy az időközben miniszterelnökké vált földművelésügyi miniszter mily helyesen cselekedett, mikor a benyújtott mezőgazdasági törvényjavaslatot magáévá nem tette; s csak kívánnunk lehet, hogy nemes becsfágygyal eléggé megáldott új földművelésügyi miniszterünk e fontos, égető kérdésben a még formulázatlan jogot és helyet -- részben az említett emlékirat javaslatának elfogadásával -- minél előbb megtalálhassa.

Kolozs, 1890 márczius havában.

ZABULIK LÁSZLÓ.

É R T E S I T Ő.

Dr. Fenyvessy Ferencz. A görög nyelv tanításának kérdése Magyarországon. Tájékoztató. Buda-Pest, 1890. Révai testvérek.

Mikor mai közoktatásunknak a görög nyelvi törvényjavaslatáért majd szobrot emelnek, a talpazat reliefjeiről nem fog hiányozni azon bátor lovagnak alakja sem, ki a parlamenti küzdelemben mint a hadvezér első fegyverhordója szerepelt. «Egy nagyfontosságú culturalis esemény előestéjén állunk» — írja a füzet előszavában s a füzetkében meg is gyűjtja hozzá a mécsset.

Mínthogy a görögön a huszárvágást már megejtette a parlament, pusztán a teljesség okáért emlékezünk meg a kis írártól. Az első rész a kérdés történetével foglalkozik. Parlamenti ember írja; tehát természetes, hogy nála a kérdés története határozati javaslatok, enquêtes, országgyűlési tárgyalások történetévé válik. Az országgyűlési tárgyalásokból megtanuljuk, hogy a többség ily kérdésekben rendesen úgy szavaz, a mint a miniszter akarja. Ez a körülmény a «kérdés történetében» a legérdekesebb. A teljesség okáért a tanári körök véleménye is föl van sorolva, s így megtudjuk, hogy például a csurgói kör szükségtelennek tartja a görögöt, a sümeghi pedig egyenesen áldást mond eltörlésére. Azután következik a nagy enquête tárgyalásainak leírása s elismerjük, hogy szerzőnk minderről objective, ha nem is mindig pontosan tudósít. Csak azután lép ő maga előtérbe Lukianosnak és pedig «samosatai Lukianosnak» egyik párbeszédéből vett idézettel. A párbeszéd címe görög betűkkel van kinyomtatva. Szerzőnk ily módon gyöngéden tudunkra adja, hogy «anch' io sono greco». Ezt különben íratának egy más helyéből is megtudjuk, hol szellemes élezczel úgy nyilatkozik, hogy csak kevés embernek telhetik — magában véve — öröme abban, ha

tudja, hogy pl. az «ör» egy idegen nyelven fülaksz és nem lüfaksz. Valóban nagy meglepéssel vesszük tudomásul szerzőnk görög tudományának e nyomait. Minthogy parlamenti bokros teendői mellett nem igen tehető föl, hogy újabban adta volna magát Homer nyelvének tanulmányozására, azt kell hinnünk, hogy az iskolában még sem részesülhetett oly hitvány görög oktatásban: íme, Lukianosról nem csak azt tudja, hogy samosatai görög író, hanem még válogatni is tud párbeszédeiből s fordítani is. Ki ne hinné most, hogy sokkal jogosabban szól a görög oktatás ellen, mint azok, a kik a «fülaksz» jelentését nem tudják, — mellette?

S így komolyan kell vennünk «verdictjét», melynek értelmében az egész «görögnyelv-barátság» egy nagy pædagogiai hypokrisis. «Nagyon komikusan veszik ki magokat azok a jó urak azon a magas paripán, melyet nem tudnak lovagolni». Ki lovagol itten magas paripán? — De minden esetre furcsa lovas lehet, ki «egy gymnasiumnak kis görög professorával» szembe állítja Canovát, Thorwaldsent, Lenbachot, Munkácsit; no, nézd közönség, az tud görögül, ezek nem tudtak; — akarsz-e még ilyen példák után görögül tanulni? S a festők és szobrászok mellé állítja még Schillert, Gœthet, Petőfit, Jókait, Beethovent, Mozartot, Wagnert, Verdit s megannyi százat. Uram, istenem! Ilyen nálunk a görög kérdés szigorú, tudományos, elfogulatlan tárgyalása. Ha lehet, csak az illet lehet magas paripa szempontnak nevezni!

A füzet harmadik része a «kérdés fejtegetésével» foglalkozik. Az előszó szerint szerző «a külföld tudományos szakirodalmának lelkiismeretes tanulmányozása után» igyekezett e kérdést fejtegetni. Örömmel jelenthetjük, hogy e szörnyen unalmas szellemi diétának alig-alig mutatkozik nyoma a szerző vidor szellemén. A paripa oly pajzánul ugrándozik, hogy észre sem veszi, milyen süppedékes talajon jár. A pædagogiai szakirodalom némileg foglalatoskodik a görög nyelvtanítás tudományos és egyéb hasznaival is. Szerzőnk ezeket alig tartja czáfolásra méltóknak. A græcophilek lelkiismeretes tanulmányozása pusztán egy érzést fakaszt föl lelkében: a saját elfogulatlanságával való elégedettséget s lehetetlen szerényen föl nem kiáltania: «Köszönöm, Istenem, hogy nem vagyok olyan, mint ők». Szinte kedve kerekedik az embernek, nyomban újra elolvasni azt a jelenetet *Faust* második részéből, hol az elaggott tudós mezébe bújtt Mephistónak fittyet hány a mindenhez jobban értő baccalaureus. — Lehet, hogy itt is összetévesztette a kis görög professort a nagy görög nyelvvel.

Hogy különben, a könyvben jelzett görög ismeretei mellett is, könnyen összetéveszthet más dolgokat is, abból világos: hogy körülbelől egyenlő pædagogiai értékűnek tekinti akár az osztják nyelvet a göröggel s az utóbbinak legfőlebb annyi relativ képző becset tulajdonít, mint bármely tárgy, például egy bizonyos rovar-faj beható tanulmányozásának. Szerinte a görög barátok érveit épen úgy alkalmazhatjuk akár a scarabeus-faj beható tanítására is. Szerzőnk e ponton egy Leibnitz philosophiai magaslátán mutatkozik, ki egy szalmaszálból is kimagyaríthatónak találja a világegyetem egész pompáját. — A tekintetnek ilyen élessége, az ítéletnek ily elfogulatlan biztossága mindenesetre ritka tulajdonság.

S e két jeles tulajdonságot észlelhetjük ott is, hol szerzőnk *ab ovo* elemzi, miért tanulunk idegen nyelvet. Tanuljuk *a*) gyakorlati czélból, *b*) értelemképzés czéljából, hogy saját nyelvünk fogalmait a másokéval összehasonlíthassuk s *c*) nyelvtudományi, philologiai czélból. A fődolgott itt is feledi. Feledi, hogy a nyelv a léleknek legfinomabb kémszere, semmi által nem pótolható eszköz arra, hogy egy nép s jeles egyéniségei lelki sajátságai, gondolkozásmódja s értelmi világa ismeretére jussunk. A fődolog pedig ezen fordul meg, a többi cél — a milyen fontos magában — e mellett eltörpül.

E szempont különben nem is lehet szerzőnk előtt nyomós, mert szerinte a fordításban — jó fordításban — az eredeti alakjából, tartalmából semmi, de semmi semvész el. A kik tehát a görög tanulását sürgetik, azoknak csak az *aioi*, meg az *aiai* és *oi oi* züm-mög a fülükben: — mert a többit mind magyarra lehet tennünk. Csak a *kötött* beszédben vész el valami az eredetiből. Nem a tartalomról, nem is a stílusból, hanem csak is a - - külső hangzából. De hát a rhythmikus zajért — ki cserélne annyi philologiai nyomort? Olvasóink észre veszik, hogy itt a nyelvek irányában igen erős színvakság esetével van dolguk. Mi csak azt az elfogulatlanságot bámuljuk, melylyel könyvünk alakot, tartalmat, lelket, formát oly élesen el tud választani, mint borsót a babtól s a nyelvnek pszichologiai s æsthetikai vonatkozásaival oly pehelykönnyen bánik, hogy a fönnevezett magas paripás urak ugyancsak meghökkennek tőle. — Szerző fönnebbi elveiből következik azután azon megfigezhetetlen reflexió is, hogy a modern nyelveket azért kell a művelt embernek ismernie, mert azokon folyton új meg új szépirodalmi s tudományos művek jelennek meg, melyeket a művelt magyar embernek figyelemmel kell kísérnie «mielőtt azok még lefordíthatná-

nak». Valóban argumentum ad hominem, melyen a külföld tudományos szakirodalmának lelkiismeretes tanulmányozás» csakugyan meglátszik.

De nem folytatjuk tovább. Egészen a sekélybe jutottunk. Az igazság érdekében ki kell jelentenünk, hogy a görög nyelv kötelező volta ellen sokkal ügyesebben lehet harczolni, mint könyvünk teszi. S a füzet szellemi tartalma egyáltalán nem jogosítja föl íróját, hogy Hunfalvy Pál érveiről oly fitymálólág beszéljen. Az érdemes tudóstól curiosumként közlött idézetek — különösen az első — csak az előtt nevetségesek, ki azokat nem érti. Ei lehet mondani, hogy a «tájékoztatásúl» írt füzet tájékoztatlantól ered s pusztán tájékoztalanoknak szól.

Mindamelletts ismételve elismerjük, hogy a szerző a görög nyelv ellen kifejtett tevékenységét siker koronázta. A *Pesti Napló* méltán kért részt neki a győzelem dicsőségéből s csak abban tévedett, hogy azt csupán közte és a közoktatási miniszter között osztotta meg. Még másokat is megillet abból egy kis részecske, például: Schvarcz Gyulát, a ki hosszas politikai és irodalmi pályáján először e küzdelemben aratott valódi sikert; Vadnai Károlyt, a ki a parlamentben és lapjában szikrázó elmésséggel szolgálta az ügyet; báró Rudnyánszky Józsefet, a ki a főrendiházban csodálatos ékesszólással segítette győzelemre a törvényjavaslatot; végül a *Nemzet*, *Pesti Napló*, *Égyetértés* szerkesztőit, a kik letéve minden pártharagot, testvériesen küzdöttek a nemzeti műveltség zászlója alatt a görög nyelv ellen. Azonban ne feledjük a *Bolond Istók* szerkesztőjét sem, a ki a görögötlen egységes középiskolát szárnyas ló, egész Pegazus alakjában rajzoltatta le. Igaz ugyan, hogy e szárnyas ló oly rossz gebe is lehet, mint a Bartók Pegazusa, de az semmit sem változtat a dolgon: a dicsőségből őt is rész illeti. g—j.

Georges Ohnet: Dernier Amour. Soixante deuxième édition. Paris, Paul Ollendorff, éditeur. 1889. Magyarúl: Utolsó szerelem. Franciaából fordította Tóth Béla. Kiadják Singer és Wolfner. Buda-Pest, 1890.

Utolsó szerelem... Az első szerelem bimbófakadását sok kéz festette már papíron is, vásznon is; az első és utolsó közé eső, hol számozott, hol számozatlan szerelmek történetének peripetiái is, ki vígan,

ki szomorúan gyakran peregetek már le szemeink előtt; de az utolsó szerelem legalább is új dolog, ha ki nem sülne róla, hogy tulajdonképen azért utolsó, mert első és egyetlen.

Fontenay grófné tíz éve él boldog házasságban második férjével, Fontenay Armand gróffal. Első házasságra viruló leánykorában atyja kívánságára lépett az öreg (58 éves) Schwarzbouurg herczeggel, az osztrák arisztokratia egyik legkitünőbb tagjával. Armanddal még az öreg herczeg életében szerették meg egymást Bécsben, s az öreg halála után a két szeretőből férj és feleség lett. Mind a két házasság gyermektelen maradt. Mina, a grófné, jelenleg túl van a negyvenen, de még mindig szép; Armand pár évvel ifjabb, negyven év körül jár, de nem látszik többnek harmincznál. Egy estve nagy csély, színi előadás készül a Fontenay-palotában, midőn a grófnak, kinek pedig föl kell lépnie a darabban, hült helyét találják. A grófné nyugtalankodik, majd teljesen kétségbe esik, midőn férje szobájában egy összegyűrt, gondatlanul eldobott levélkét talál, melyben bizonyos Lucza sürgősen szólítja magához a grófot. Kicsoda az a Lucza? Miféle viszony van közte s a gróf közt? Ez a kérdés gyötri, rémíti Minát. A gróf ugyan hazakerül elég korán, hogy távolléte közbotrányt ne okozzon, de Mina szívébe rejti gyanúját, s fölteszi magában, hogy kideríti a titkot, s megvédelmezi fenyegetett boldogságát. Régi barátja, az öreg Villenoisy marquis, kezére jár abban, hogy férjét kikémleltesse. Megtudván a rettegett versenytárs teljes nevét, lakását s egyéb körülményeit, elhatározza, hogy fölkeresi s leszámol vele. Férje szerelme neki élete, mindene, azon nem osztakozik senkivel. Megy, s a keresett kaczer helyett talál egy szépségtől ragyogó, egyenes lelkű, büszke, ártatlan ifjú lányt, ki Armandnak rokona, fél éve, hogy Kanadából, hol szülei elhaltak, Párisba jött, hol Armand az egyedüli ismerőse. Most épen gyászban is van, nagynénjét, magányossága egyetlen osztályos társát, vesztette el. Nagynénje haldoklása rémítette meg a minap, midőn Armandot magához hívta. Minát a leány közlései félig-meddig megnyugtatják, a leány ártatlan. De Armandot nem bírja a bűnös szándék vádja alól fölmenteni. Különb miért titkolta volna neje előtt Lucza létezését, s szorgalmatos látogatásait a csinos rokonnál? Magához veszi a leányt, ki különben gazdag s függetlenségre törekvő, oly számítással, hogy bevezeti a rokonságba, s férjhez adja. Ezzel, úgy véli, bevágja az útját minden tilos viszony fejlődésének s elejét veszi a veszedelemnek. Akad is a rokonságban egy csinos, de léha ifju, Cravant báró, kit Lucza szépsége elbűvöl, s ki kezét és szívét följánlja cserében.

De a lány csak csúfot űz belőle. Azonban Cravant udvarlása fölbreszti Armand féltékenységét, ki szerelmét szívébe temette volt, s nem szolt felőle senkinek, a leánynak sem. Mivel Mina közbevetette magát Cravant érdekében, s a saját nyugalma és boldogsága érdekében, s rábirta Luczát, hogy Cravant kezét elfogadja, bár a lány föltételesen, színre, irgalomból állott rá: Armand féltékenysége az örülésig fokozódik, durván fogja kérdőre a lányt, s kész botrányt idézni elő. E magaviseletét kimagyarázni találkozást kér és nyer Luczától négy szem között, hol aztán megvallja régtől titkolt szerelmét, mire a lány hasonló vallomással felel. A két nemes lélek azonnal belátja, hogy most már nem maradhatnak egymás közelében. Lucza Skótországba utazik, társalkodónője hazájába, s Mina, ki titokban kihallgatta a szerelmeseket, maga födezi Lucza visszavonulását. Cravant könnyen beletörődik új helyzetébe, Armand és noje visszavonulnak falusi jószágukra. Amaz a szerelem betege, kinek nem élet az élet, mióta Lucza eltávozott; emez hősies önmegtágadással viseli keresztjét, s mindent elkövet, a mire a nagy-lelkű, nemes lelkű hitves szerető jó szíve képes, hogy férjét kiragadja sötét melancholiájából. Mind hiába. A gróf, arra a híre, hogy Lucza nem tér többé vissza s Kanadába készül, pisztolyt fog magára. Mina kicsavarja kezéből és meggyőződik, hogy nincs egyéb kigázolás ebből a rettenetes helyzetből, mint hogy feláldozza magát s kitérjen útjából a két szerető szívnek. Visszahívja Luczát, hogy Armand mellett legyen a megpróbáltatás napján, végrendeletképen hagyja meg Armandnak a marquis által, hogy vegye el Luczát, s aztán morphiummal megmérgezi magát.

A regény meséjét lehetett volna rövidebbre is fogni, hosszabbra is nyújtani, de úgy elbeszélni, hogy az elrendezés ügyessége, a szövevény finomsága kitűnjék belőle, bajosan. Valóban olvasni kell ezt a regényt, hogy fogalmunk legyen a helyzetek szövéseinek, a párbeszédeknek érdekes voltáról, a világítás kápráztató fényéről, az elbeszélés dialektikájának szédítő erejéről. Mily pompás, megkapó jelenet, midőn Mina, a hitves, először áll szemtől szemben Luczával, a vélt vetélytárssal; vagy midőn férjétől kéri számon, miért hallgatott teljes fél évig Lucza felől? Vagy Armand látogatása Luczánál a lelepleztetés után, s mindenek fölött Armand gyónása Luczának, s a kölcsönös szerelmi vallomás, melyet Mina titokban kihallgat. Az olvasó hajlandó fölkiáltani: ez aztán a drámai, vagy legalább színpadi jelenet! Magában a történetben, az elbeszélés külső rendjében semmi meglepő, váratlan; semmi cselszövény,

mely külsőleg növelné a bonyodalmat; az érdeklődés befelé fordul a lelki élet rajzára, a lélekben születő elhatározások, az érzelmek, szenvedélyek harcának festésére. Az író szorgalmas kézzel töltögeti a leydeni palaczkokat, személyeinek szíveit, elektromossággal, hogy kellő pillanatban vakító, megrázó csattanással kisütögesse. S hogy tudnak beszélni ezek a személyek! Azt hihetnők, hogy csak franczia nyelven lehet a beszédnek ilyen magával sodró árja.

Honnan van mégis, hogy ennek a regénynek hatásából hiányzik az a melegítő, üdítő befolyás, melyet a valódi költészet művei gyakorolnak az olvasóra? Az a tiszta, lélekedző levegő, melyet a remekek lehellnek? Hogy izgat, de meg nem nyugtat? Rabjává tesz, de meg nem győz? Egyszerűen onnét, mert részleteiben van ugyan sok élet, elevenség, sok szépség; de a szervezete beteg, belső élet, igazság nélkül való.

Ugyan mi is hát ennek a regénynek az alapja, a lelke, a melyből életét, melegét, erejét szívja? Mondhatnánk *alapeszmét* is, jobb szeretnénk *morált* mondani, ha félreértéstől nem tartanánk. Morált, értvén alatta, nem az erkölcstani káté tételét, nem is az Aesopus-féle mese tanulságát, nem is a gyakorlati irányt, mely közéleti problémát segít megoldani, hanem értvén alatta a személyek érzése módját, eszejárását, kulturáját, mint cselekvésök rúgóit, valamint a környezetnek, a társadalomnak befolyását, vagyis inkább a személyek viselkedését e befolyással szemben. Tehát egy kicsit lélektan, egy kicsit világrend, s egy kicsit az író világfelfogása, ez volna a morál.

Egy helyen Mina, föltárván Cravant előtt Armand végzetes szenvedélyét s a rémítő helyzetet, melyet ez a szenvedély előidézett, szóról szóra így nyilatkozik: ebből az a tanúság, hogy ha majd nősülni fog ön, magánál ifjabb nőt vegyen el és talán ne is szeresse igen nagyon, legalább ne vétesse észre vele, mert az ember hamar megszokja a boldogságot. Tehát a házastársak korbéli különbsége az alap, melyből a regény fejleményei kinőnek, mint termőföldből a virág? Erre utal a regénynek több helye. Mindjárt az elején, midőn az estély után férj és nő magokra maradnak, Mina tükröz elé vezető férjét, megmutatja az ősz hajszálakat, melyek halántékát beezüstözik, mint nyugtalanító sejtelmeinek okát, s úgy kéri férjét, hogy ne tegye nevetségessé és boldogtalanná. Másutt, a hol Luczával először szemtől szemben, megremegteti a leány fiatal szépsége, s az a tapasztalás, hogy az ő haja már őszbe vegyűl, fogai fénynyöket, szemei csillogásukat veszíteni kezdik. A hol pedig az öngyilkosság

gondolatával tusakodik, kétségbeesve rogy térdre, úgy könyörög Istennek, hogy valami csoda adja vissza ifjúságát, szépségét, hogy férje ismét szeresse. Világos, hogy Mina fölfogása szerint tíz éves hitvesi boldogságának alapja, biztosítéka ifjúságában rejlett, hajának barna színében, fogai fényében, szemeinek csillogásában, hogy szívének nemessége, lelkének fenköltisége, szellemének kiválósága, mind az a báj, kedvesség, a mivel pazarul meg van áldva, s a mi szívből szívhez, lélekből lélekhez szól, életlen fegyverek abban a harcban, melyet a férj szerelmének biztosításáért vív a nő. Pedig a különbség ebben az esetben nem egyéb sivár ötletnél, merev tételnél, és semmi esetre sem azon életerő, mely a regény szervezetében a szívverést, a vérkeringést szabályozhatná. Armand negyven éves, Mina túl van a negyvenen, de «szépsége, mely egykor híres vala, csodálatra méltó teljességben feslett ki». Aztán Armand és Lucza között nyolczszorta nagyobb a különbség, s ha majd Armand öszülni kezd (emberi számítás szerint korábban, mint Lucza), vajon számára se maradjon egyéb hátra, mint félre állni egy másiknak, ki nála ifjabb, az útjából? De hát hova jutunk ezen az úton? Nagyon tartok tőle, hogy a Darwin natural vagy sexual selection-jéhez, mely lehet kitünő tudományos elv, de költői alapeszmének egy kissé fagyos igazság. Vagy talán a gyermektelen házasság az alap? Igaz, Armand és Mina nem mentek keresztül azon a tisztító tűzön, mely a gyermekek iránti szeretet közös örömének, közös aggodalmának erkölcsi lángján aczélozza a hitvestársak lelkeit; igaz, hogy Mina önfeláldozása képtelenség, mihelyt gyermekei vannak; de hát miért nincs ez a motivum tisztán, tervszerűen, mint közreműködő, ható erő, bele illesztve a szerkezetbe? Miért borítja el és fojtja meg a különbség élődi növénye? Ha pedig valaki nem fojthatná el magában azt az ellenvetést, hogy hiszen a mű alapjait vizsgálónak a fő hősre kell szemeit függesztenie, mint a pusztai zarándoknak a torony távol csillámló gombjára, s a szerint tájékozódnia; jelen esetben a fő hős Mina, tehát a különbség veszedelme a nőre vonatkozik, a férfinak ebben is kiváltsága van: hát ez ellenvetésre is kész a felelet. Szerencsére egy hosszú kitérésben elbeszéli a költő, milyen volt Mina házasságának első férjével, Schwarzbouurg herczeggel, s miképen szerette el Armand. Itt a férj idős, a nő fiatal, és tessék csak megolvasni azt a könnyekre fakasztó őszinteséget, melylyel az öreg herczeg a különbség theoriája hívének vallja magát, s levonja következményeit. Vegyük hozzá, hogy a házasságnak e sivár, természetrajzi

philosophiája ott lebeg, mint kísértet, azon indokok fölött, melyek Minát a herczeg karjaiba vezették. A herczeg nem volt ugyan már fiatal, hanem szellemes, előkelő, vagyonos, és «erősnek, egészségesnek látszott, a mi szerelmét elfogadhatóvá tette».

Kössük össze a széjjel bomlott szálakat. A regény alapja hamis, nem mint tétel, nem mint természetrajzi vagy philosophiai elv hamis, hanem hamis azon értelemben, hogy a költőnek nem sikerült termékeny alapeszmévé emelnie, műve szervezetébe belé lehelnie; megmaradt merev, kívülről vett tantételnek, mikor az élet megfigyelésén izmosult teremtő erő benső sugallatává kellett volna magasodnia.

E visszásság pusztításai meglátszanak a regény szerkezetén, meg jellemein is. Mire való az a nagy kitérés, melyben arról értesülünk, miképen szerette meg Armand Minát, még mint Schwarzbouurg herczegnét? Azért, hogy lássuk, mily rögtönös, elemi erővel tört ki Armand szenvedélye Mina iránt, s gyanítsuk, hogy ez a hirtelen föllobbanás, melyben több része volt a fölgerjedt vérnek, mint a lelki vonzalomnak, nem fog soká tartani? És mégis tartott teljes tíz esztendeig. Vagy azért, hogy átokképen nehezedjék Mina akaratára a múlt, midőn hitvesi jogait készül védeni a szerető ellen, mint kísértet jelenjék meg emlékezetében, mondván: megcsaltad első férjedet, ne panaszkodjál, ha a második elfordul tőled; első férjed kegyelmes volt irántad, midőn megcsaltad, légy te is nagylelkű az iránt, ki második férjed szívében helyedet elfoglalta? Úgy de Mina esetében a valódi szerelem lépett természetes, ős jogába az ál szerelem ellenében, az Armand esetében a férj becsülése, gyöngédsége, kötelességtudása, hálája és szeretete küzd egy új szerelem mystikus hatalmával. Az esetek nem analogok. S aztán a visszaemlékezés arra, mint tette kockára első férje jó hírét, nevét, becsületét Armand iránt érzett vak szerelmében, neheztelésre, gyűlöletre, nem pedig önfeláldozásra indíthatja a hűtlen Armand s új szerelme tárgya iránt. Vagy azért van, hogy a tételt: házastársak közt nem szabad nagy különbségnek lenni, ez az előtörténet is bizonyítsa? Láttuk, hogy erre sem való. Mivel pedig külön regényt képez a regényben s a szerkezet egységét szétrobbantja, el kellett volna hagyni mindenképen, el annyival is inkább, mivel kis vártatva egy másik nagy kitérés következik rá: Armand és Lucza megismerkedésének története.

Nézzük a jellemeket. Mina, Armand, Lucza, egytől-egyig kiváló, szeretetreméltó, fényes alakok, csupa becsületérzésből, nagy-

lelkűségből, szívneimességből gyúrva. Azonban az író rövid pórázra fogja személyeit, nem engedi, hogy egyéniségek szerint érvényesüljenek. Gyakran maga gondolkodik, tesz helyettök; ügyvédjök, védőjök, vádlójok, olykor csak sűgőjok. Az író intentiója fatumként nehezedik személyeire, s megbénítja akaratok önkényes nyilatkozását. A motiválásban, mikor föl akarja lebbenteni a leplet a születő elhatározásról, részletes, beható, néha aprólékos. Nemcsak föltár, hanem el is takar; nem mindig a világosság felel meg céljának, néhol sötétít, hogy ne lássunk. Sokszor nem tudjuk, a személy töprengésével, tépelődésével van-e dolgunk, vagy a physiologus magyarázatával a lelki folyamatról; monologot hallunk-e, vagy a rendező útbaigazítását a színész számára? Mesterkedés, a dolgok erőltetése bitorolja nem egyszer a jellem természetes fejlesztésének helyét; ügyes dialektika, de nem az eseményeké s a szenvedélyeké, hanem az íróé, hallgattatja el az olvasó kételyét, melyet az elhitetés művészetének kellene lefegyvereznie; apró okok mozaikja szórja el a figyelmet, a hol tiszta, egyszerű, erős motívumokat kellene működtetni. Hogy Armand a Kanadából érkezett csinos leány előtt mélységesen hallgat nő voltáról, neje előtt pedig a csinos leányról, elhiszszük a dolog természete szerint; hogy a Kanadából érkezett leány, érett eszű, gyakorlati, éles szemű, huszonkét éves leány, ugyanazon közjegyzőtől, ki Armanddal való első találkozását közvetíti, nem kérdezősködik egy kicsit Armand családi viszonya felől, sőt hogy nagynénje, a «kitűnő személy» is beéri némi aggodalmak táplálásával (mikor már elkésett vele), ezt is elhiszszük, de csak az író szavára. És ugyan mi indítja Luczát arra, hogy Mina meghívásának engedjen, s belépjen a Fontenay-család körébe? Vagy szerette már akkor Armandot, vagy nem szerette. Ha szerette, becsületes jelleme, s az a hatás, melyet Mina egyénisége gyakorolt lelkére, lehetetlenné tette neki azt az árulást, azt az alattomos, furfangos csalást, melyvel ez esetben a családba való belépés egyértelmű volna. Ha pedig nem szerette, no s hát akkor meleg fészékben, ott-honában, neje oldala mellett szerette meg a grófot, a mi nem lehetetlen ugyan, csak hogy abból az olvasó semmit sem lát, s bajosan hiszi el még az író szavára is. Ámde kétség sem fér alihoz, hogy Lucza magával vitte szerelmét a családba. S büszkesége, szűzi szérméne nem lázadt föl arra a gondolatra, hogy ő most galádul viszszaél Mina nagylelkű bizodalmaival? Nem. Az indokolás művészete megkímélte őt ettől a kellemetlen emotiótól, mélységes hallgatással takarván el a szívnek ezt a főben járó ügyét, s mozgásba hozván

egyéb rúgók egész tömegét, többek között azt is, hogy a leánynak most jött kedve megismerni az előkelő világot, a melytől eddig irtózott. Most, mikor Armand bűnös titkolózása oly ferde viszonyba hozta őt avval, kinek karján léphet be a magas körökbe, a grófnéval, most jött kedve megismerni? Ki hiszi azt el? Szép, megragadó az a jelenet, midőn Armand igazolni akarja magát Lucza előtt, megvallja szerelmét, s Lucza szíve önkénytelenül megnyilatkozik a viszonszerelem bevallására. De az erőltetés, a mesterkedés bélyegét el nem takarhatja a színpadi világítás kápráztató fénye sem. Hisz Armand már kétszer vallott szerelmet Luczának. másodszor, a tengerparti kirándulás alkalmával, oly félre nem érthető módon, hogy nem Lucza, hanem a nevelőből kikerült süldő leányka is megérthette.

Armand, az elegáns, lovagias, becsületes férfi, kitünő alak ott, a hol a féltékenység gyötri, de egy kissé talányossá, érthetetlené válik nevéhez való viszonyában Lucza távozása után. Szerelmi bánatában mintha eltörpülne, viselkedésében kevés a férfias méltóság. Sötét, mogorva, visszataszító vén Petike, hogy szinte rákíváncsjuk alakjára Vörösmarty humorának derűjét.

Mina kedves, bájos alakja, melyre pazar kéz hintette a fényt, a ragyogást, s ügyes kéz irányozta a fő érdeklődést, szintén megcsínyli a rövid pórázt. Nagyon lanyhán küzd a hitves jogaért a szerető ellen. Váltig mondogatja, hogy van ereje, akarata, képes hősies elszántságra is, de csak mondogatja. Magához veszi a leányt, szárnyai alá fogadja az árvát ő a gyermektelen, és semmit sem tesz, hogy bizodalmit megnyerje, szeretetével magához lánczolja, kettes között az anya és leány őszinte viszonyát ápolja, nagyra nevelje. A kísérlet Cravanttal nem válik becsületére se emberismeretének, se tapintatának. Hogyan, hát ez a piperkőcz legyen Armand vetélytársa? Ez hódítsa el tőle a leányt? Hát hol marad Mina föltett szándéka, hogy majd gondoskodik ő kérokról, kik Lucza tetszését megnyerni képesek? Hol maradnak azok a nagy családok: a Beaulieu-k, a Préfont-ok, Champroy-k, kik késznek nyilatkoztak a kanadai csinos és gazdag rokonság körükbe fogadni? Nem akadt volna köztök egy férfi számba menő kéro a szegény kis Cravant helyett? Miért kell annak a környezetnek, melybe Lucza a Fontenay-házban kerül, holmi Jessac és Firmon bábokból állania? Kétség kívül azért, mert az író érdeke és fő hőse érdeke ellenkezik egymással, s az előbbi zsarnokoskodik az utóbbin.

De még ott sem találja el Mina a szög fejét (mert az író nem

akarja vele eltaláltatni), a hol az öngyilkosság tervezése közben csak mint futó árnyék vonúl el lelke előtt a gondolat, hogy hát ha Luczának megírná nyiltan önfeláldozását; ellenben az a fő aggodalma: nem veszi-e észre a világ, hogy a halál nem természetes, nem lesz-e belőle közbotrány, nem avatkozik-e bele az illetékes hatóság? Azért hivatja magához Villenoisy marquist, hogy tekintélyével fődözze a nyilvános gyanú ellen. Pedig a fődolog nem ez. Hagyjuk rá, hogy a hivatalos vizsgálat, a hivatalos bonczolás elmarad. Mit ér az, ha Armand megtudja a valót, ha Lucza megtudja a valót? Ez a tudat jobban elválasztja őket egymástól, mint a Calais-i szoros s a skót bérczek, s akkor Mina hiába halt meg, s a regénynek nincs megoldása. Pedig Armand legalább könnyen rájöhet. Hisz Mina halála előtt oly túlságig vitte a színlelést, a jó kedv erőltetését, hogy Armand és Villenoisy megdöbbentek, rosszat sejtettek. Azt az Armandot, a kit eddig ismertünk, ki kell cserélni, egy másikat helyébe csempészni, hogy az előzmények után gyanúja ne támadjon, ha gyanúja támad, ne kutasson, ha kutat, rá ne akadjon az igazságra, s ha ráakad az igazságra, mégis elvegye Luczát.

De legyen elég. Olvasás közben felötlött észrevételek ezek. Nem akadékoskodó gáncs, inkább védelme annak, a mi a regényben jó, az ellen, a mi benne fogyatékos. Az új ismerőst, kit első találkozásakor megkedveltünk, szeretnők hibáitól, gyarlóságaitól mentnek látni, hogy ismeretségünk tartós maradjon. Ez óhajásban anynyi része van az önérdeknek, mint a jóakaratnak. Az előbbinek tisztessége kezeskedik az utóbbinak őszinteségéről.

Göbi Imre.

Hertzka: Freiland Ein sociales Zukunftsbild. Leipzig 1890. XXXVI.

677 lap.

Freiland egy a középafrikai fölsíkon európaiak által alapított gyarmat neve, melyben kísérlet tétetik oly társadalmi szervezet létesítésére, mely a szabadság és igazságosság valósításához vezet. E társadalom szervezete első sorban abban különbözik a jelenleg fönnálló társadalmi rendtől, hogy az összes termelési eszközökre vonatkozólag magán tulajdonjog el nem ismertetik. Mindenki munka után él és mindenkinek igénye van egy, munka-eredményének megfelelő, részére a társadalmi jövedelemnek. Az író lépésről-

lépésre leírja nekünk e társadalom fejlődési menetét, mely bámulatos gyorsasággal fölvirágzik és már néhány év alatt intézményeiben, gazdagságában, szellemi és erkölcsi haladásában a legmerészebb várakozást meghaladja. Ezeknek leírása képezi az első és második könyv tárgyát. A harmadik könyvben egy olasz diplomata levelei alakjában ismertetnek a freilandi állapotok, a mint azok a gyarmat főnállásának huszonötödik évéig fejlődtek. Freiland termelésének évi értéke — alapításának huszonötödik évében — hét milliard font sterling; a tett befektetések értéke 34 milliard font; évi kivitele 1150 millió font. Vasútjainak hossza 575,000 kilométer. A használt gőzerő kétszer annyi, mint ma az egész világon. A freilandi biztosító osztály tartaléktőkéje tíz milliardnál nagyobb. A népesség száma 42 millióra emelkedett. A gazdagság és műveltség akkora, hogy a könyvek és újságok évi behozatala 138 millió fontra rúg, pedig Freilandban is van elég jelentékeny irodalmi tevékenység. Freiland nagyszerű példája hatni kezd. A legelőrehaladtabb államok készülnek a nagy közgazdasági és társadalmi forradalom keresztülvitelére és Freiland tanácsát és tettét igénybe veszik. E célból világkongresszus hivatik össze, mely az alapítás 26-dik évében márczius 3-dikán összeül és a következő kérdéseket tárgyalja: 1. Miként magyarázandó azon tény, hogy a történelem eddigi folyama alatt Freiland alapítása előtt nem sikerült egy az igazságosság és szabadság elvein alapuló közületet alapítani? 2. A freilandi intézmények sikere nem rendkívül kedvező körülmények kivételes és mulandó találkozására vezetendő-e vissza? 3. Inség és nyomor nem természeti szükségyszerűségek-e és nem jelentkeznék-e túlnépesedés, ha mulandóan sikerülne az általános inséget legyőzni? 4. Lehet-e a gazdasági igazságosság intézményeit a szerzett jogok és az átöröklött érdekek kíméletével keresztülvinni és ha igen, milyen eszközökkel? 5. Gazdasági szabadság és igazságosság az utolsó célját képezik-e az emberiség fejlődésének és mi lesz az emberiség sorsa ez elvek működése mellett? E kérdések természetesen mind oly szellemben oldatnak meg, mely a freilandi intézményekben meg van valósítva, mire az elnök lendületes zárbeszédjével a kongresszus munkálatai befejeződnek. Következik még a szerző végszava.

Az előttünk fekvő munka tehát, mint az olvasó látja, az úgynevezett államregények sorába tartozik. Ily könyvek fölött ítéletet mondani, ép azért egy kissé nehéz, mivel azokban a költészetnek ép annyi jogosultsága van, mint a szigorú tudománynak. Az előttünk fekvő munkát előnyösen különbözteti meg e műfaj eddigi termékei-

től, hogy nem csapong féktelenül a képzelem költői sphærájában és nem feledkezik meg a tudomány szigorú követelményeiről, sőt épen a tudományos eszme következetes fejlesztése által jut el azon társadalmi képhez, melyet rajzol. De a lelkesedés, sőt rajongás délibábalkotásai szerzőnk képében sem hiányoznak. Hiába tiltakozik az ellen, hogy az addigi államregény-írókkal egy padra kerüljön, a kik persze sokkal erősebb színekkel festettek, olyan korhoz szólván, melyekben csak rajongás által lehetett propagandát csinálni. Ma az író közönsége műveltebb, a kapitalisztikus termelés számos viszáságai annyira ismereteseek, hogy szigorúbb tudományos módszerrel dolgozó munkának is lehet sikere. És ma sem czáfolhatja meg ily munka azt, hogy a nagy társadalmi átalakulás, melynek hajnalát már sejthetni, hosszú időt fog igénybe venni és nagy vajadásokkal fog járni. Egy társadalom meg nem hal a nélkül, hogy földrészek ne inogjanak és a mennyboltozat vissza ne tükröződnék a bomlás kísértetszerű lángjaitól.

Szerzőnek tudományos hitvallása két föltétlenül helyes tételen alapszik. Az első az, hogy a társadalom legközelebbi alakja csak egy fokkal lehet tökéletesebb, mint a jelenlegi. Nem a társadalom végleges és legtökéletesebb alakja keresendő, hanem az, mely a fönnállóból közvetlenül kifejlődhetik. Oly társadalmat fest, melyben a termelési tényezők nem képeznek magántulajdont és munkája ez eszmének megvalósítása a freilandi gyarmatban. A másik eszme, mely okoskodásának alapját képezi, az evolutionistikus elméletből levezetett azon premissa, hogy a természettudomány nagyszerű haladásával kapcsolatos óriási fejlődése az emberi termelési képességnek jövőben az alsóbb osztályok sorsára is javítólag kell hatnia, míg a jelenlegi gazdaság-társadalmi rendszer mellett e hatás kevésbbé érvényesül.

Említést érdemel még, hogy a könyv a társadalmi kérdés minden részére kiterjeszkedik és hogy tudományos jellegének megóvása mellett számos színgazdag leírást tartalmaz, mely a tudósnak és írónak egyaránt becsületére válik.

Be kell érnem azzal, hogy a könyv tartalmát röviden vázoljam. Részleteivel, melyek e freilandi társadalmi intézmények fejtegetését nyújtják, csak a könyv olvasása által ismerkedhetni meg, mit minden, a nagy társadalmi kérdések iránt érdeklődőnek ajánlhatunk.

F. B.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Kérem, tisztelt szerkesztő úr, ne vegye zokon, hogy nem épen kedvező észrevételeket akarok tenni egy kis könyvecskéről, melynek szerzője jónak látta épen az ön tisztelt nevével ékesíteni művét, midőn azt «Gyulai Pálnak, a mesternek» ajánlotta. Azért is választottam az *Értesítő*beli bírálatok rendes formája helyett a szerkesztőhöz intézett levél alakját, hogy ezzel enyhítssem föllépésem merészségét vagy fanyarságát.

De igazán, nem ismerek kisebb könyvet, mely nagyobb igényekkel lépne föl, s a mellett kevesebb eredményre jutna, mint a *Dante Galeottója* címűt, mely «Keszler József tanulmányai» fő-cím alatt jelent meg a nélkül, hogy legalább egy római I. számot tett volna fő-címe mellé, mely némileg biztosítaná, vagy legalább kilátásba helyezné, hogy a «tanulmányok» során érdemesebbek is fogják követni.

Előre bocsátott ítéletem három tételből áll, melyeket bizonyítanom kell: hogy a könyv kicsiny, hogy nagy igényekkel lép föl s hogy eredménye csekély.

Az elsőre csak annyit mondok, hogy 55 oldal az egész, a mi ha tanulmánynak elég volna is, föltéve, hogy tartalmas, könyvnek mindenesetre kevés, pedig önállóan jelenvén meg, mindenesetre könyvszámba megy, ámbár csak 60 krajczár az ára; de a végén ott áll initial-betűkkel, hogy VÉGE — a mit csak nagy könyvek végére szokás oda tenni. Már ez is igazolja második tételemet — hogy nagyobb igényekkel lép föl, mint a mekkora.

De ez a tétel még több bizonyítást kíván.

Keszler úr, kinek eddigi irodalmi tanulmányai kétes becsű (mert mindig valami különöz fölfogásnak ritkán sikerülő bebizonyítására induló) színi kritikákban határozódnak, abból indul ki, előszavában s aztán jelen tanulmánya I. fejezetében, hogy Echegaray drámájának, *A nagy Galeottonak*, a nemzeti színpadon történt első előadásakor (1890 február 28-dikán) mit gondolt ő, a ki a dolgot persze értette s mint tétovázott a közönség, a mely abból semmit nem értett, mert persze a dráma címe s az első fölvonásban annak magyarázására célzó vonatkozások a magyar közönség előtt teljesen érthetetlenek voltak. Hogy is ne lettek volna: hiszen a magyar

közönség soha sem hallott semmit Galeottoról, a ki Galahád (vagy francziásan Gallehaut) néven az Arthur-mondakör egyik lovagja; sem Lancelotról és Guinevráról, a kik közt e Galahád szerelmi közbenjáróul, kerítőül s bűnszerzőül szerepel; sőt még Danteról s a *Divina Commediáról* sem, melynek egyik (a *Pokol* V.) énekében, a Paolo és Francesca történetében Dante ugyanezt a Galahádot, kit ő olaszosan Galeottó-nak nevez, ily kerítőül bélyegzi meg, mondván, hogy a Lancelot és Guinevra bűnös szerelméről szóló könyv s annak a szerzője volt ama szerencsétlen szerelmesek közt a bűnre alkalmosszerző kerítő, az ő Galeottójok. S mivel a magyar közönségnek minderről semmi fogalma sem volt eddig, Keszler úr szükségesnek tartja, mindezt megmagyarázni a tudatlan és épen azért az Echegaray drámájának még a címét sem értő szegény közönségnek. E czélból roppant kerülő utat tesz a középkori britt, frank, német és olasz troubadour és lovagköltészet s monda-irodalomban, s az Arthur-mondakör, különösen a Lancelot-monda fokozatos fejlődése s különböző földolgozói fölött terjengő szemlét tart a monmouthi Gaufrai (Godofréd) mesés krónikájától, annak Wace általi fordításán, a Troyesi Keresztély (francia), a Zazikoveni Ulrik (német) — az Arnaud Dánielnek tulajdonított állítólagos (de szerinte sohasem létezett) provençal fordításokon át, visszakerülve ismét Dantera, ki a történetet egy az ő korában közkézen forgó francia prózai átdolgozásban (regény-alakban) ismerte meg — s mindezt oly nagy tudós apparatussal, hogy a szegény tudatlan magyar olvasónak, a ki ezekről a dolgokról soha egy szót sem hallott, a feje is megfájdul bele.

Én nem tudom, mit tudott, mit nem tudott Keszler úr tanulmánya előtt mindezekről a magyar közönség; de hogy Keszler úr némely dolgokról — melyeket, ha e tárgyról ily nagy garral ír, tudnia kellene vagy legalább illenék — nem tud, vagy nem akar tudni, azt látom. Ön, tisztelt szerkesztő úr, bizonyosan tudni fogja, hogy a Dante *Poklájának* két teljes magyar fordítása van, melyek egyikét az Akadémia adta ki még 1885-ben s melynek a *Pokol* V. énekéhez írott bevezető értekezésében a 124—126. ll. a Lancelot, Guinevra és Galahád közti jelenet, egészen úgy s oly részletesen van előadva ugyan abból a forrásból, a melyben azt Keszler úr 1890-ben újra fölfedezte; tisztelt szerkesztő úr továbbá emlékezni fog arra is, hogy ugyancsak a magyar tudományos Akadémia adta ki Taine *Angol irodalomtörténetét* is, a melynek I. kötete 128-dik s következő lapján is olvashatni egyetmást a monmouthi Godfréd és Wace Róbert

íratáról, sőt ez utóbbiból egy érdekes mutatványt is; emlékezni fog, hogy ugyancsak az Akadémia kiadásában jelent meg Szász K. két kötetes munkája a *Világirodalom nagy eposzairól* s ennek második kötete 71--85-dik lapjain az Arthur-monda fejlődéséről és középkori irodalmáról, 106--111-dik lapjain pedig a Lancelot-mondáról körülbelül a Keszler úr egész anyagát megtalálja fő vonásaiban az olvasó: sőt talán arra is fog emlékezni, hogy a Kisfaludy-Társaság is adott ki az Arthur-mondakörről s a Tennyson *Király-idylljeiről*, ugyanattól a szerzőtől (illetőleg fordítótól) egy könyvet, melyben Lancelotról, Guinevráról és Galahádról szintén találhat egyet-mást a magyar olvasó.

Tudom én azt jól, hogy se Keszler úr, se más nem köteles az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság kiadványairól tudomást venni, vagy épen el is olvasni azokat; de ha valaki ezekről a tárgyakról oly nagy képpel és a tanítómester, majdnem a fölfedező fontoskodásával ír, talán még sem ártana körültekinteni, vajon mindezekről csakugyan nem volt-e eddig szó a magyar irodalomban s rászorúlt-e a magyar olvasó arra, hogy legelőször Keszler úrtól, 1890-ben, halljon felőlök?

Tartozom még állításom harmadik tételének a bizonyításával, hogy Keszler úr egyébiránt érdekes és tagadhatatlan tájékozottsággal írt könyvecskéjének, a nagy igényhez képest, melylyel föllép, aránylag igen csekély az eredménye. Azt hiszem, ezt sem lesz nehezebb bizonyítani, mint az előbbieket. Keszler úrnak tulajdonkép nem is a Lancelot és Ginevra történetének, s Galahád abban való gonosz szereplésének tudós előadása volt a célja; az ő célja volt azt az eszmét kifejteni, mely őt az Echegaray drámája látásakor ellenállhatatlan erővel meglepte, s «lelkét zsarnokerővel, mondhatni bántó világossággal ragadá meg». Ez a gondolat, vagy inkább benyomás pedig az, hogy Dantenak, mikor Francesca da Riminivel, a Lancelot és Ginevra történetéről szóló könyvet és annak szerzőjét Galeottól (azaz kerítőül, bűnös alkalom szerzőül) bélyegezteti: célja csak az volt, hogy óva intse a fiatal-ágot a rossz — erkölcstelen s izgató könyvek olvasásától — a Paolo és Francesca példájával, a kiket egy ily veszélyes könyv csábított a bűnre. Keszler úr csodálkozását fejezi ki, «hogy a Dantet magyarázó könyvekben e gondolatot még sehol kellően megvilágítva s az őt (talán: azt) megillető súlylyal tárgyalva nem látta». Nem tudom, tisztelt szerkesztő úr osztozik-e Keszler úr e csodálkozásában? én, megvallom nem. Mert meg vagyok győződve, hogy Dantenak ez nem is volt célja, sőt esze-

ágában sem volt. Keszler úr ugyan egy helyen rámondja Dantera, hogy látnoki lelke előre látta a Lancelot-regénytől kezdve egészen a XVIII. és XIX. századig a regényirodalom veszedelmes, izgató és erkölcsrontó fejlődését s az új francia romanticismus, realismus és naturalismus gonosz irányát — a miért mind a Lancelot-regényt teszi felelőssé: — de én, a ki pedig szintén sokat tartok a Dante látnoki szelleméről, ezt sem hiszem. A pokol ama körében, hova Dante az V. énekben vezet, a hol a szerelmi bűnösök, a buják bűnhődnek, ennek az eszmének, az olvasmányok veszélyes voltáról való elmélkedésnek csak mellékesen, mint a lehető bűnszerző alkalmak egyikének, lehet helye; de oly súlylyal, mint Keszler úr véli, semmi esetre sem bírhat az ott. A rossz olvasmány is szolgálhat vérizgatóul, de abban a körben igen sokan vannak, a kiket saját vérök, vagy más alkalmak csábítottak a bűnre, melynek elijesztő példái vannak ott föl-tüntetve. A XIV. század első éveiben, mikor Dante írt, a nyomtatás föltalálása előtt másfél századdal, az irodalmi termékek s azok példányainak csekély száma s elterjedése mellett, még a Dante divinatiójának is nehéz volna ily előrelátást tulajdonítani s meg vagyok győződve, hogy neki olyasmi eszébe sem jutott. S ezért a Dantenak tulajdonított, de a valószínűségnek árnyékával sem bíró eszme bebizonyításáért csakugyan kár volt oly nagy kerülő útát tenni — az irodalmunkban (szerinte) még eddig merőben járatlan téreken, mikor a szerző által oly nagy fontoskodással fejtegetett kérdésnek, mit jelentenek a «fu il libro» szavak, természetes és világos magyarázatát magában a szövegben, s annak «e chi lo scrisse» szavaiban, azonkívül minden Dante-magyarázatban, a magyarban is, megtalálhatta volna. Ép oly kevéssé volt helyén a fölött panaszkodni, hogy Danteról így nem tud, úgy nem emlékszik a világ, hogy Dante meghalt, mert elfeledkeztek róla: éppen most, mikor Keszler úr tudhatná (ha nem találná méltóságán alólinak arról is tudomást venni, a mivel nem ő maga foglalkozik), hogy a kis magyar irodalomban is Dante *Divina Commediájának* egyszerre három metrikus és jegyzetes fordítása készül s mindenikből már egy-egy tetemes rész meg is jelent!

Fogadja, szerkesztő úr kiváló tiszteletemet!

Buda-Pest, 1890 június 8-dikán.

S . . . . . g.

Descriptiv kritika.

A *Hét* című hetilap 22. számában igen különös elvet hirdet s akar reá erőszakolni a magyar kritikára. Megtiltja a kritikusnak, hogy valamely mű értékéről elmélkedjék s vizsgálja, hogy az jó vagy rossz. «A ki nem a szabályok szemüvegén nézi az irodalmat — úgy mond — hanem saját szemével lát, a maga szívével érez, az már számot akar adni élvezetéről, mindenek előtt az író tehetségét, gondolatait, érzelmeit, személyiségét vizsgálja, mint a természettudós, a ki a növényt nem bírálja, hanem leírja. Nekünk, fájdalom, nincs *descriptiv* kritikánk, nekünk csak bíránk és bakóink vannak». Tehát a kritikusnak nem szabad bírálni, csak ismertetni. De hát így hogy adhat számot élvezetéről, hogy vizsgálhatja az író egyéniségét, ha nem szabad bírálnia, ítélnie? A mi még különösebb, ez elvet Alexander Bernát hirdeti, a ki a magyar philosophiai irodalom egyik érdemes munkása. Képzeltetni-e philosophot elemzés, bírálat, ítélet nélkül? S vajon nem bírált-e maga Alexander is regényeket, drámákat és tudományos munkákat? S nem oly lapban hirdeti-e ez elvet, a mely jól-rosszúl szintén bírál, sőt minden indokolás nélkül koronként pálezzát tör az Akadémia és a Kisfaludy-társaság fölött? Alexander panegyrist írva Dóczy arczképéhez, hirdeti ez elvet, mert rossz néven veszi, hogy Dóczyt nem csak ismertetni, hanem bírálni is merik. Nem jobb lett volna-e megeczáfolni és nevetségesekké tenni Dóczy igazságtalan bírálóit, mint általában elítélni minden bírálatot? Bizonyára mindenki tetszése szerint írhat csak ismertetést valamely műről, de megtagadni a bírálat jogát, annyi, mint a gondolat szabadságút igazni le, ehhez pedig senkinek se joga, se ereje. —i.

A RÓMAI BIRODALOM PROVINCIÁI.*)

Első közlemény.

Róma történetének elbeszélése a lehető legcsábítóbb, de a legkényesebb föladat is minden történétíróra nézve. A nagy nemzetek irodalmi bővelkednek is terjedelmes foliánsokban, de legtöbbjük nem elégíti ki a gondolkozó olvasót, mert a nagy világ képe helyett a köztársaság vezérférfiainak, vagy a császároknak kis és nagy tetteit regélik csak, kibővítve a tömérdek háborúnak gyakran borzalmas részleteivel, de mélyen hallgatnak a nép társadalmi, politikai, vallási állapotáról, s letéve a nagy könyveket, még sem tudjuk, hogy mi volt tehát Rómának hivatása, világtörténeti küldetése, s hogy miképen felelt meg annak. Gibbon a legelső modern író, ki szakítva e hagyomány-nyal, nem a császárok, hanem a birodalom történetét írja. Nem sok tanítványa akadt; még saját hazájának tudósai sem követték szívesen rendszerét. Merivale is, kinek kötetei majdnem egyidejűleg jelentek meg Mommsennek 1854-ben kiadott nagy művével, inkább foglalkozik egyes emberek dolgaival, mint a voltaképi történelemmel. A köztársaságra vonatkozó három első még inkább megfelel a követelményeknek, mint a császárságot tárgyalók, mert ezekben már nagyon is előtérbe lépnek a császárok, s a romlottságnak és erkölcsi elhanyaglásnak conventionalis emlegetése, s a legrikitóbb színekkel való kifejtése. Ő is bemutatja ugyan olvasóinak a birodalom tömérdek tartományának széles panorámáját — Tacitus és Gibbon nyo-

---

*) Th. Mommsen: *Römische Geschichte*. V. 13. *Die Provinzen von Augustus bis Diocletianus*.

mán — de csak azért, hogy nagy apparatussal bizonyíthassa, mikép a köztársaságnak nem volt életre való kormányrendszere, s még sem meri kimondani a végső következményt, hogy a császárság nélkül az imperium fölbomlott volna alkatrészeire. Mommsen sokkal magasabbra emelkedik, s a köztársasággal foglalkozó három kötete valódi remeke a történetírásnak. Egyes fejezetei gyöngyei lesznek minden idők tudományosságának, s a szellem, melyet ő a kutatás és földolgozás módszerében meghonosított, valódi életet ad a történetnek, s könyveit olvasva, a valódi köztársaságot látjuk lelki szemeinkkel, a köztársaságot, melynek megalakulása nyugatra nézve világtörténeti szükség volt, mert a Földközi tenger medenczájének partjain nincsen egyetlen nép sem, mely képes lett volna föntartani a művelt népek rohamos elhanyaglását, s a barbárok betódulását Európába. Jó szerencse, hogy Rómának volt elég ereje eleget tenni e szükségnek, mert Itália, vagy inkább az appennini félsziget, központi fekvésénél fogva, csak is Romulus népének juthatott e nagy hivatás, s beváltva azt, visszaszorítá keletet Ázsiába, megszabadítá Hispaniát és Afrikát Carthago ernyesztő befolyása alól, és meghódítva a Balkánt is, Nagy Sándor nyomaiba lép, s természetes védnöke lesz Kis-Ázsia elfoglalása után a görög civilisatiónak, és merre sasai lecsapnak, keleten mindenhol új életre ébred a hellenismus; nyomában újra meghonosulnak a szelídebb erkölcsök, az európai civilisatio. Keleten nem is igen tesz többet a köztársaság, hódít, és megvédelmezi hódításait, míg nyugaton önmaga vállalja el a civilisator nagy, nehéz munkáját. A sors két kézzel jutalmazván tevékenységét, Róma befejezi a történetnek egy sivár üres korszakát, s a tömördek apró, egymással örökké torzsalkodó nép helyét a rómaiság foglalja el, a parányi államokét pedig a köztársaság! Róma e hosszú harcok alatt folytonos mozgalmak között nem talált elég időt arra, hogy kellően szervezkedjék. Városi szervezete, míg közvetlen vidékére terjedt uralma, teljesen kielégítő volt, hiányai még akkor sem valának igen kirívóak, midőn meghódítja egész Italiát, de mikor a város közönségének már külpolitikai kérdésekben kell döntenie, határoznia, a bajoknak ki kellett ütniök, s a hatalomra vágyó tömeg szembe száll a senatussal, a szegények a gazdagokkal, és Marius harcrai megölik a köztársasági szabadságot. Azóta a respublica hajója szakadatlanúl örvények között halad, s pusztulás fenyegeti mindig,

midőn két vagy több párt tart igényt a kormányzásra. Az első triumviratus tagjai: Julius Cæsar, Pompeius és Crassus, ki akarják egyenliteni a democratia, aristocratia és plutocratiát egymástól elválasztó roppant ellentéteket, de törekvéseik hajótörést szenvednek, s kudarczuknak oka nem a három főember összeférhetetlensége, hanem hogy az általok képviselt társadalmi és politikai tényezők nem egyeztethetők össze. Pompeius és Crassus áldozatai lőnek a kísérletnek; Cæsar egyedül marad a küzdőtéren, legióinak élén, s támogatva a tömegtől. A democratia az egyeduralomban éri el tehát tetőpontját. A régi szabadság hívei küzdenek ellene, minden eszközzel, de a nép, melyet a nagy dictator elvakított, s élelmezett, és a hadsereg, melyet diadalról diadalra vezetett, föltétlen híve marad. Cicero jóformán egyedül áll rajongásával; a forradalomnak pedig, mely Cæsar meggyilkoltatása után kitör, csak a neve szabadságharcz, míg célja a hatalom elnyerése. Köztársasági kormányt Brutus és Cassius sem szervezhettek volna többé, még ha Philippinél győzelmet aratnak is. A monarchia már eletszükséglet lön, mert a köztársaság erejét fölemésztik a százas belharczok, a világhódító külháborúk, s a nyomukban támadt politikai és társadalmi krízisek. Mommsen épen itt, a legérdekesebb ponton, végzi be munkájának harmadik kötetét. A Cæsarról adott jellemkép a legszebbek közé tartozik, melyek e nagy emberről valaha írtak. Lángesze magaslatán áll előttünk a dictator, s benne és általa a monarchia, melyet az ő nevére neveztek el, fölmagasztalva, megdicsőítve. És talán épen ez volt az oka, hogy nem folytatá tovább munkáját, nem lévén anyaga, olyképen fokozni a cselekvényt, Augustus és utódjainak történetét beszélve el, mint Shakespeare teheté, még lady Macbeth megőrülése után is. A következmények nem feleltek meg teljesen az előzményeknek. De ha ez nem történt is, még is menthető Mommsen, hogy Cæsarral szemben Ciceroról, Poroszország katonai subordinációhoz szokott nézeteivel egyezően ír, sajnálva, helytelenítve rajongását, kikeresve minden gyöngéjét, és nem akarva megérteni irányát, tendenciáját. Cato sem kerülte el sorsát. De ezek csak kicsinyke, elenyésző gyöngék a nagy, óriási eredményekhez képest, melyeket nagy munkájában producálnia sikerült, sikerült lángeszének, végtelen tudásának, és erős, a szeget fején találó ítélő képességének. E kiváló szellemi tényezőkhez járúl még nagy alakító képes-

sége és phantasiája, mely élénk, mint a legjobb regényíróé, vagy költőé, s a mely ép oly szükséges a történetírónak, mint általában a tudósak is, különben adatai csak száraz halmazok maradnak, tanulság nélkül való, élettelen tömegek.

Harmincz évnek kellett eltelnie, míg újra fölvevé az elejtett fonalat, hogy tovább szője, fesse az óriás caleidoscopot. Új kötete, számszerint az ötödik, nem csatlakozik közvetlenül az előbbiekhöz, nem beszél el a császárság megalakulását, történetét, hanem a provinciák közállapotait s történetét ecseteli. De e történet voltaképen a császárságé, mert a monarchia súlypontja nem Itáliában feküdt, hanem a provinciákban.

És itt nagyon megnehezült a szerző helyzete, «mert az irodalmi hagyományok — írja előszavában — nem csak színtelenek, alaktalanok, hanem tartalmatlanok is. A római császárok jegyzéke körülbelül ép oly hiteles, mint a köztársaság consuljaié, s ép oly tanulságos. Az államot megrendítő nagy változások körvonalai fölismerhetők ugyan, de Augustus és Marcus császárok germán harczairól alig tudunk többet, mint a samnit háborúkról. A köztársaság hagyományai sokkal becsesebbek, mint a császárságéi, de a Fabriciusról szólók ép oly lapos hazugságok, mint a Gaius császárra vonatkozók. Róma belső fejlődésének történetéről sokkal jobban értesülünk a köztársaság idejéből, mert akkor végre is minden nagy esemény a fórumon történik, míg a császárok cabinetjökben végezve a földolgokat, nyilvánosságra csak jelentéktelen részletek juthatnak. Ehhez járul még a hatalmi kör roppant terjedelme, s hogy az élő fejlődés többé nem a központból, hanem a peripheriából indul ki. Róma város története Itália történetévé bővült, ezé pedig a Középtenger melleki világévé, s még sem tudjuk azt, mit leginkább kellene ismernünk. Róma e korszakban óriás fához hasonlít, melynek kihaló törzséből körös-körül új hajtások fakadnak. Róma senatorai és császárai majd az egyik, majd a másik provinciából származnak, ép úgy mint Itáliából, s a világhódító legiók névleges örökösei csak úgy vannak az elődök hagyományaival, mint a rhodosi és maltai johanniták — örökségüket haszonhajtó jognak, s dologtalan szegényeket ellátó alapítványnak tekintik. Ki e korszaknak úgynevezett forrásait tanulmányozza, alig nyomhatja el boszankodását még a jobbakra is, hogy elfecsegnek mindent, mit el kellene hall-

gatniók s elhallgatják azt, mit el kellett volna mondani. Pedig alkotott az nagyot s messzehatót is: a világ kormányának vezetése ritkán maradt ily hosszan, rendezett egymásutánban, s a Cæsar és Augustus által utódaik számára megszabott szilárd közigazgatási formák, egészben véve bámulatos épségben tartattak fönnt, a dynastiák és dynasták folytonos változása mellett is, de a császárok életrajzává zsugorodó hagyomány, csak e változásokat kísérvén figyelemmel, sokkal inkább előtérbe állítja azokat, mint kellene. A kormányváltozások által jelzett, s a hamis alapokon nyugvó általános fölfogás által élesen elhatárolt fejezetek inkább illenek az udvari élet, mint a birodalom történetének keretébe. De épen az a nagyszerű e századokban, hogy a latin és görög civilisációnak általánosításához — a városok községi szervezetének kifejlesztése által, s a barbar vagy legalább idegen elemeknek e körbe való bevonásához, a mi pedig századokig tartó folytonos tevékenységet és zavartalan fejlődést igényelt, meg volt a kellő idő és béke, szárazon mint tengeren. Az aggkornak nincsenek új gondolatai, teremtményekre sem képes, s a római birodalommal sem történt máskepen, de saját körében, melyet a hozzátartozók nem alap nélkül mondanak a világnak, sokkal jobban és hosszabban ápolá a békét, s az egyesített számos nép fejlődését, mint bármely más nagyhatalom. Afrika földművelő, a Mosel szőlőtermelő vidékein, s a lykiai hegyek, és a syriai sivatag szegélyén virágzó városokban keressük és találjuk meg a császárság tevékenységének eredményeit. Még ma is vannak tartományok keleten, mint nyugaton, melyekben a jó kormányzat, a császárság idejében érte el, bár szerény, tetőpontját; s ha valamikor az Úrnak egyik angyala vizsgálni kezdené, vajon a Severus Antoninusnak hódolt területet akkor kormányozták-e több belátással és emberszeretettel vagy most, s hogy előre haladtak-e az erkölcsök, a nép általános jólléte, vagy elhanyaglottak, úgy nagyon kétséges, hogy ítélete a jelenkor javára ütne-e ki. És ha képzeljük, hogy ez így volt, úgy legtöbbször hiába kérdezzük a reánk maradt könyveket, hogy miképen történhetett ez. Nem kapunk feleletet, mint a hogy a régi köztársaság hagyománya sem fejti meg a Nagy Sándor nyomaiba lépő, s a világot meghódított és civilisált Róma hatalmas megjelenését.»

«Az egyik hézag épen oly kevéssé tölthető ki, mint a

másik. Érdemes volt tehát egyszer megkísérteni már, mellőzve az uralkodók jellemfestését, éles vagy halovány, avagy hamis színeivel, s az össze nem illő töredékeknek látszólag időrendi egymás mellé sorolása helyett, azt gyűjteni és rendezni, mit a hagyomány s emlékek föntartának a rómaiak tartományi kormányzatáról, kutatni az itt-ott fönmaradt adatokat, a fejlődésnek a végső fejleményekben rejlő nyomait, az általános intézmények viszonyát az egyes tartományokhoz, s a természet, a talaj és lakosság által mindegyikben külön körvonalozott viszonyok alapján a képzelet segélyével, mely épen úgy anyja a történetírásnak, mint a költészetnek, alakítani azokat, ha nem is egészsze, legalább olyanná, mi ezt helyettesítheti.»

S könyve teljesen megfelel, a még így is óriás föladatnak. Az ó-kor, illetőleg a Földközi tenger világának hatalmas civilisatiója két, egymáshoz közel fekvő, központból indult ki, s két irányban, különböző jellegű, de rokon, sőt testvér nép által terjesztetett el. A görög, néhány nem egészen sikerült nyugotra törekvő kísérlet után, egészen keletre fordul, megfelelően a természeti viszonyok által megszabott iránynak, s a politikai viszonyoknak, melyek a hellenismust már ősi időkben vívék át, Ázsiába, Afrikába, mielőtt Róma, mint állam szerepelne a történetben. A kisázsiai államok, a syr partok, bámulatos gyorsasággal hódolnak meg a görögségnek ízléses és szabadszellemű civilisatiója előtt, míg Egyiptom idegennek tekinti mindig. Nagy Sándor végre egész az Indusig terjesztve hatalmát, még Ázsia belső részeire is reá nyomja erős faji jellegű népének kitorölhetetlen bélyegét, intézményeit, civilisatióját egyaránt, s birodalmának bukása után övei uralkodnak a távol Keleten, s görög az érmeek nyelve még a hindu nemzeti fejedelmek által veretett pénzekben is, görög a hivatalos nyelv, a kereskedelemé, s az Arsakida uralkodók fölíratái hellén fordításban is olvashatók a régi közútakra kiülő sziklákon. A hellenismus ereje mindent áthatott, utat talált a legrejtettebb sziklavidékek közé is, mint a mindent éltető és föntartó nap sugarai.

A római civilisatio, az Italiában meghonosult és tovább fejlett görög műveltség által megerősödve és finomodva, s fölvéve a benlakó régi népek polgárosodásából is mindazt, mi életképes, és nemzeti jellegének megfelel, saját hazájának amalgamisálása után nyugotra fordul Hispaniába, Gallia déli partjaira hatol be, s csak a politikai esélyek kényszerítik arra,

hogy a Balkán félszigeten is hódítóként lépjen föl, hol zászlai nyomán haladva települői, az élettelijes itáliai parasztság és városi lakosság, a Duna mellékét s a Balkánt latinizálja, vagy jobban romanizálja.

A *civilisatio* így két óriási szárnyban terjedve, s különbségeivel együtt világtörténeti tényezővé válva, évezredekre megszabta a két világtáj fejlődésének irányát, melyből az ifjabbat az idők viharai sohasem tudák kizökkenteni, míg a régiebb elzüllött, elernyedt a végtelen harcokban.

A *civilisatio* e dualismusa alapján fejlett ki az ó-kor legnagyobb, leghatalmasabb birodalma, Róma, s az általa megszabott úton haladt, midőn Nagy Sándor örökét átvevé.

Mommsen, e két iránynak megfelelően, csoportosítja és dolgozza föl anyagát, részletesebben, bővebben, hol kellő mennyiségű adatja van, s rövidebben hol a hagyományok még a legnagyobb fontosságú eseményeknek is csak körvonalait engedik sejtetni. Így vagyunk az alpesi és dunavidéki tartományokkal, míg Hispaniában, Galliában s a Rajna mellékén majdnem nyomon követhetjük a római fegyverek győzelmes haladását, és a hódítók culturájának mindent, az egész közéletet átalakító hatását.

A római birodalom a köztársaság idejében hasonlít egy hanyag nagyúr tagosítatlan uradalmához, mely számos, össze nem függő részből áll, melyet még az udvarház közvetlen közelében is, független kis birtokok tarkítanak, a nélkül, hogy a földesúr szükségesnek tartaná segíteni az alkalmatlan állapoton. A köztársaság hanyag nagyúri kormánya nem látta szükségesnek Éjszak-Itália biztosítását, az Alpok elfoglalását, s indolentiájának volt következménye, hogy a Padus (= Po) dúsgazdag vidékeit a havasok között lakó barbar, rabló törzsek évről évre fölkeresék. A *respublica* hódításai a tengeren túli vidékeket fűzik a birodalomhoz: keleten a Balkán félsziget nyugoti partjait, nyugaton Hispania keleti szegélyét, s csak nyomról-nyomra csatolják Róma hatalmi köréhez a belső részeket, de mindig a pillanatnyi szükség által kényszerítve. Gallia partjain is megtelepszenek a sasok, de elégnek tartják megvédelmezni a gazdag Massaliát. Csak Julius Cæsar hordozza meg fegyvereit a mai Franciaország, Belgium és Holland területén, vérrel-vassal küzdve le minden ellenállást, szép szóval, méltányos intézményekkel nyerve meg a legyőzöt-

teket. Az erős faji és nemzeti jellegű kelta nép híven szolgálta új urát, de a messzelátó Cæsar szükségesnek tartja Britannia teljes meghódítását is, hogy az új alattvalóknak ne legyen a nagy szigeteken se anyagi, se erkölcsi tartalékuk, s hogy a szabadulhatásnak minden reményét elvesztve, föltétlen hivei legyenek Rómának. És e terv végrehajtását parancsoló szükségnek vélve, még utódjának Octavius Cæsárnak is meghagyja a nagy kockázattal s tömérdek költséggel járó háború megindítását.

De a hidegen számító Octavius semmi kedvet sem érzett a kétes értékű vállalatra, s inkább Itália biztosítására fordítá gondját, erejét. De ez évtizedekig tartó harcokba került.

E hosszú és véres, de teljesen indokolt háborúk, a helyi viszonyok szerint három fő részre oszlanak: a Balkán félsziget éjszaki részén, a közép és alsó Dunánál Illyricumban; Itália éjszaki határán, de a Duna felső vidékein is, Rætiában és Noricumban; és végül a Rajna partján, Germaniában, vívott küzdelmekre.

I.

ITÁLIA ÉJSZAKI HATÁRA.

A szinte végtelen sorozatot maga az első császár kezdé meg, miután Itália és Sicilia viszonyai megengedék, hogy távozassék a birodalom központjából. Aquilaeia megalapítása óta római kereskedők sűrűn látogatván az Adriai tenger keleti partjait, Dalmatiában, s a Száva völgyébe vezető utak mellett, jelentékeny telepek keletkeztek, s Dalmatia, Bosznia, Istria és Krajna a birodalom kiegészítő részének tekintettek, bár a római kormányzatot tényleg még nem rendezék be. De ezt még alig tekinti vala a háborúra elég oknak Augustus, ha a dalmaták a Sextus Pompeius harcaiban nem fordúlnak Cæsar ellen. A belviszályok megszűnte után Julius Cæsar életének utolsó évében P. Vatiniust küldé ellenök, azon elhatározással, hogy személyesen fogja követni őt, de a dictatort megölelé a senatusban, Vatinius seregét pedig fölkonczolák a lázadók. A birodalom megosztása után 715-ben M. Antonius száll velök szembe, s jó formán egészen kiirtá a dardanokat, parthi-

nokat. Illyricum ellen maga Octavius ment (719 = 35 Kr. e.) s Doclea (Montenegro) lakosságának és a parthinoknak leküzdése után a Kulpa völgyébe tör, megszállva a pannonok főhelyét — Sisciát (Sziszek). A következő években (720, 21 = 34—33 Kr. e.) Promona elfoglalása után végre meghódolnak a dalmaták is, és Augustus azonnal szervezé a tartományt, egyelőre mint Itália kormánykerületét, hogy lehetőleg előkészíthesse a dák háborút. De ez nem következett be. Augustusnak keletre kelle fordulnia versenytársa, Marcus Antonius, ellen, s csak a teljes győzelem kivívása után folytatá a harcokat — most már a rómaiak javára, igen előnyösen változott körülmények között.

Burivista, a dákok leghatalmasabb uralkodója, elhalván, vagy megöletvén, népe — birodalma szétbomlott, s az aldunai síkságon ismét vándor, kóbor népek tanyáznak. Legkiválóbbak a bastarnok, kikkel már sokszor harczoltak a legiók, de a nélkül, hogy meghódíthatták volna e büszke, hatalmas törzset. Marcus Antoniusnak is elég küzdelme volt velök, de őt sokkal inkább elfoglalák Kelet gondjai, hogy sem komoly háborúra készülhetett volna ellenök. Actium után Augustusra háramlék ez a föladat is, s ő 725-ben (= 29 Kr. e.) Marcus Licinius Crassust küldé ellenök oly haderővel, hogy egy csapással elnyomhatott minden ellenállást. A birodalom határa a Duna jobb partjáig terjedt tehát, de a nélkül, hogy az új hódítás provinciaként berendeztetett volna. Ez csak az Alpok meghódítása után történik meg.

E nem annyira kényes, mint hálás vállalatot a császár mostoha flai, Tiberius és Drusus, hajták végre. (739 = 15 Kr. e.)

A hódításnál sokkal nehezebb volt a szervezés, mert Augustusnak figyelembe kellett vennie Itália politikai viszonyait is. A birodalom katonai középpontja nem az appennini felsziget lévén, területéről a kormánynak, mennyire csak lehetett el kelle távolítania a főhadparancsnokságokat, s Rætia megszállásának, a sok között, nem a legkisebb oka volt, hogy a legiók a Pó völgyéből elhelyezhetők legyenek. A rajnai és dunai főhadparancsnokságok s Itália között több kisebb helytartóság szerveztetett, melyeket a császár a senatusba nem tartozó főhivatalnokokkal töltött be. E helytartók nem lévén legio-parancsnokok, területökre csak kevés katonaság volt beosztható, s hogy elég legyen a minimalis szám, Rætia lakosságának legnagyobb része kitelepítettetett. Az új védelmi vonalat Noricum

fejezte be. E nagy és termékeny szép tartomány önként hódolván meg, hűbér királyságként csatoltatott a birodalomhoz. Nemzeti uralkodója azonban nem soká maradt trónján, procurator foglalá el helyét. Egy-egy rajnai és dunai legio — a hódítás biztosítására Vindonissába és Poetovióba rendeltetett ugyan, de az új kormánykerületekbe nem helyeztettek első osztályú csapatok senatori tábornokokkal. Drasticus kifejezése az államot a császár mellett kormányzó collegium elleni bizalmatlanságnak.

Így az alpesi szorosok, s az Alpok éjszaki lejtői római birtokok valának. De az Alpokon túl, a Rajnától keletre, független germán, a Dunától délre pedig pannon és moesiai szabad területek lévén, Rætia megszállása után, majdnem ugyanazon katonai és politikai okok alapján, mint itt, mindkét irányban jó formán egyszerre kezdődtek meg a hódító hadjáratok.

A Duna vidéke 727-ben (27 Kr. e.) Illyricum névvel alkíttatott külön helytartósággá, s a rómaiaknak Száva melléki pannon birtokaiból, és Dalmátiából állott, egész a Drinig terjedő belvidékkel, míg a tengerpart többi része a macedoniai helytartósághoz tartozott. A Hæmus és Duna között a Feketengerig terjedő vidék, melyet kevéssel előbb Crassus tön hűbéressé, továbbá Noricum és Rætia a birodalom védencz tartományai közé soroltattak, s ha nem is tartoztak a kormánykerületbe, mégis első sorban Illyricum proconsulának valának alárendelve. A Hæmustól délre terülő, s még mindig nyughatatlan Thracia katonailag szintén ily viszonyok közt volt. És ez első berendezés hatása mindvégig érezhető vala, mert a Duna egész vidéke Rætiától Mœsiaig, egyetlen vámterületet képezett Illyricum névvel. Legiók csak a sajátképi Illyricumban állomásoztak, míg a többi kormánykerületben kisebb csapatok voltak helyőrségi szolgálaton; az új provincia főparancsnoka a senatusból kikerült proconsul, de a tisztek és katonák császáriak. A Rætia elfoglalását követő hódítások nagy fontosságát leginkább az bizonyítja, hogy Augustus veje bízott meg a főparancsnoksággal — Illyricum proconsulának alárendelten, de 742-ben (= 12 Kr. e.) hirtelen elhalván, már nem léphetett újra actióba, mire a tartomány ügyeinek vezetését, császárinak nyilváníttatván már a következő évben, legatusok vevék át. Így aztán a Duna partján három katonai középpont keletkezett, s ennek megfelelően három kormánykerület. A Crassus által

meghódított apró thrák fejedelemségek területei Moesia néven egyesítettvén, helytartói a mai Szerbiában és Bulgáriában védték a birodalom határait a dákok és bastarnok támadásai ellen. Az eddigi Illyricumban a legiók a Kerka és Cettina vidékeire rendeltettek, a még mindig félelmes dalmaták féken tartására. A sereg főtömege azonban Pannoniában állomásozott, a császárság akkori határfolyójának partjain, a Száva mellett. A szervezés és a legiók elhelyezésének időrendjét nem állapíthatjuk meg, de valószínűleg a pannonok és thrákok ellen vívott háborúk miatt alakítottatott Moesia, a dalmát legiók pedig kevésbé később kaptak külön főparancsnokságot, a Száva mellett.

A germaniai és pannoniai hadjáratokat ismét a császári hercegek: Tiberius és Drusus vezérlék.

A Duna mellékén indítandó háborúkra ok volt bőven. A pannonok 738-ban (= 16 Kr. e.) elpusztíták Noricumot, Histriát; 741-ben (= 13 Kr. e.) föllázadnak az illyrek, és csak Agrippa megjelenése után térnek engedelmességre. Holta után azonban ismét lángban áll az egész tartomány, és Tiberiusnak három kemény háborút kellett végig küzdenie, míg legyőzheté őket és pannoniai szövetségeiket. (742—44 = 12—10 Kr. e.)

A római kormány jelentése szerint e háborúk eredménye volt, hogy Illyricum határa egész a Dunáig terjesztetett. S azóta a Duna tekinteték egész hosszában birodalmi határnak, de terjedelmes vidéke még távolról sem volt valósággal meghódítva, annál kevésbbé helyőrségekkel ellátva. Tiberius ellen a római alattvalóknak nyilvánított népek közül a dalmaták küzdöttek leghevesebben; a hadjárat folyamán leigázott népek közül legkiválóbbak a pannon breukok, a Száva alsó folyásának mellekein, s így a legiók aligha keltek át e folyón; a Dunáig pedig épen nem jutottak el. A Száva és Dráva köze azonban teljesen meghódítottatván, az illyriai éjszaki hadsereg főhadiszállása Sisciából Poetoviába helyeztetett át, a korábban megszállott Noricum helyőrségei pedig egész Carnuntumig táboroztak, mely akkor a tartománynak legkeletibb pontja volt. Magyarország délnyugati hegyes-dombos vidéke, a Dráva és Duna közti rész, még akkor elhagyott, sívár terület, katonailag nem tartozott a birodalom keretébe, mert e nagy hadjáratok folyamán Galliával óhajtván föntartani az állandó összeköttetést, az éjszakkéleti határ természetes súlypontja Bécs (= Vindobona) s nem Ó-Buda (= Aquincum) volt.

E háborúk eredményeit egészíté ki Lucius Piso thrák hadjárata (741—743 = 13—11 Kr. e.), melyben a sasok teljes győzelmet aratván, szerveztetett Moesia, s ezzel a Duna balpartján lakó dák-thrák törzsek összeköttetése hæmusi rokonfelekkel megszűnván, az Al-Dunánál is biztosított Róma uralma.

Germania belviszonyai sok tekintetben hasonlítanak Thraciaéhoz. A hány törzs, annyi egymástól független, de a politikai conjecturáknak, vagy a szomszédok ellen vívott háborúk esélyeinek megfelelően váltakozó terület vagy állam, az egész óriás vidék a Rajnától az Oderáig, Visztuláig, sőt még ezen túl is. Közállapotaikról, az egyes törzsekről és területekről, csakis a birodalom határainak közeléből értesülünk.

A Neckar vidéke jóformán pusztaság volt. Tovább éjszakra a Majna mellékén marcomanok laknak, régi ellenségei rajnavidéki fajrokonaiknak. Följebb a Tannusban a chattok, a Rajna alsó vidékein a teucterek, sugambrok, usipiak, mögöttök a Weser mellett cheruskok, s egész serege a másodrendű népeknek. E törzseket közös eszme nem igen lelkesítván, közös támadásra alig valának képesek hatalmas nyugati szomszédjuk ellen. De egyenkint annál többet alkalmatlankodtak, így a sugambrok, kik egész Gallia belsejéig rabolnak.

Drusus hadjárata is főleg ellenök irányult.

A germanok sejtven a visszatörzés bekövetkeztét, több törzs szövetezik, s megelőzik a római hadvezért (742 = 12 Kr. e.), de a legiók megérkezte után csúfos vereséget szenvedvén Drusus majdnem ellenállás nélkül foglalá el a Rajna deltáját, s flottájával a tengerpartot a Weser torkolatáig. 743-ban (= 11 Kr. e.) s a következő két évben a belső részeket járja be a császári herceg, és 745-ben már az Elbéig jut el. (9 Kr. e.) Diadalmas hadjáratainak gyümölcsét azonban nem élvezheti, mert a Saale vidékén lovával együtt elesvén, harmincz napi kínos szenvedés után meghal.

Örökét Tiberius vevé át s 746—747-ben (= 8, 7 Kr. e.) tovább folytatva a háborúkat, két évi harc után Germania a Rajnától az Elbéig római provinciának tekintetett.

A Rajna balpartja már meg lévén erősítve, az új hódítást kelle biztosítani. A Lippe mindkét partján hadi utat építének, a jobb partit még Drusus, s egymástól fél napi járásnyira eső várakkal látták el. Alisot a Lippe forrásvidékén szintén ő

építteté; ő ásatta a Rajna torkolatát a Zuyder-tóval összekötő csatornát is. Lucius Domitius Ahenobarbus hányatta az óriás töltést a Rajna és Ems között. A belső részekben pedig számtalan kisebb-nagyobb váracs volt szétszórva, s a legiók a meghódolt területen tölték az egész enyhe időszakot, csak télire vonulván vissza a Rajna balpartjára.

E katonai szervezéssel együtt járt a polgári. A rómaiak vevék kezökbe az igazságszolgáltatást, s ahhoz, hogy teljesen római provincia legyen Germania, csak a rendes adózás elrendelése hiányzott. Augustus oltárát Kölnben (Colonia) még Drusus avatá föl, s annak papja Kr. u. 9-ben Segismundus, Segestes fia, volt.

A szerencsés kezdetnek gyors és jó végre juttatását Tiberius lemondása akasztá meg, s csak mostoha atyjával 4-ben történt kibékülése után jelenván meg újra Germaniában, két hadjáratban (5—6) elnyomva a kitört mozgalmakat seregét Alisóban teletteté, és senki sem mert többé fegyvert fogni ellene.

Ez megérleli végre a mai Csehország meghódításának eszméjét is, melylyel Germania teljesen ki lett volna kerekítve. Ott Maroboduus uralkodott.

Tiberius tizenkét legióval, s ezeknek segélycsapataival indulván ellene, egyetlen csapással elfoglalhatja a jelentékeny területet, és már Carnuntumban volt, midőn kitört a pannon és dalmát fölkelés, mely a rómaiaknak Duna melléki uralmát megtörheti vala, ha bevárják a zendülők, míg Tiberius harcra kel Maroboddal. Ez nem történvén meg, a herczeg a statusquo alapján békét köt marcoman ellenfelével, s visszavezetvén legióit, 6-ban megtámadja a fölkelőket. A rémítő küzdelem négy évig tartott, daczára, hogy tizenöt legió (a segélycsapatokkal együtt, legalább 150.000 ember) küzdött ellene, oly kitünő hadvezér alatt, mint Tiberius.

E fölkeléssel egyidejűleg tört ki Germaniában is a forradalom, élén a cherusk Arminiussal, Varus seregének megsemmisítésével (9.) hatalmas csapást mérve a hódítókra.

Augustus már a birodalom sorsáért remegve, 10-ben ismét Tiberiust küldi Germaniába, s a határon állomásozó legiók számát nyolczra emelvén, a tartományt alsó és felső részre osztja. És ez így maradt századokon át. Tiberius nem tartván szükségesnek Varus megboszulását, 11-ben csak annyit tesz, hogy átkel a Rajnán, s germán területen üli meg a csá-

szár születésnapját, megmutatva, hogy Róma sasai megtalálják az útát még győztes elleneik területére is.

Ekkor volt először Germanicus, Drusus fia, a Rajna mellett, s nagybátyja megosztá vele a főparancsnoki teendőket, 13-ban pedig átadva neki azt egészen, maga visszatér Rómába, elaggott és folyton betegeskedő mostoha atyja udvarába.

14., augusztus 19-dikén jobb létre szenderülven az első császár, koronájának és mérhetetlen birodalmának örököse, korlátlan ura Tiberius lön.

Germanicust ő is meghagyá állásában, s a tettvágyó ifju, talán nagybátyjának megkérdezése nélkül, már 14 őszén megkezdi hadmeneteit, és 15-, 16-ban folytatva azokat, épen visszaveszi Varusnak két sasát, midőn kapja a császár rendeletét, hogy azonnal térjen vissza a birodalom székvárosába.

Ezzel a védelmi politika inauguráltatott. És midőn Augustus Varus csatája után elveszettnek tekinti Germaniát, Tiberius pedig hirtelen megszünteti az újra kezdett hódító hadjáratokat, méltán kérdezhető, hogy mi indítá a két kiváló uralkodót a birodalmi politikának ily gyökeres megváltoztatására.

Varus csatája valóságos talány, nem katonai hanem politikai tekintetben, s következményeiben. Augustusnak igaza volt, midőn legióit nem a sorstól és ellenségtől, hanem hadvezérének árnyaitól követeli vissza; e veszteség oly szerencsétlenség volt, milyent gyakran okoznak tehetetlen hadparancsnokok; de az valóban érthetetlen, hogy egy húszezer főnyi seregnek, minden katonai következmények nélkül történt pusztulása miképen változtathatá meg a bölcsen kormányzott világbirodalomnak oly határozottan körvonalozott politikáját. És mégis mindkét uralkodó bekén viselte el a vereség szégyenét, sőt a Maroboddal kötött békét is megtarták, pedig annak csak fegyverszünetnek kellett volna lennie, meg sem kísértve az Elbe felső völgyének elfoglalását. Pedig Tiberius lelkének végtelenül fájdalmas lehetett látnia, hogy miként pusztúl nagy alkotása, s ha tudjuk, hogy mily erélylyel és szenvedélylyel küzdött. midőn megbékélve Augustussal, átvéve a hadvezérletet, úgy megíthetjük, hogy mily kínos volt e lemondás. És ha az önmegtagadás szomorú politikája mellett megmaradt Augustus, holta után pedig örököse, úgy ennek alig lehet egyéb oka, minthogy mind-

ketten meggyőződtek a húsz évig tartó véres harcokban, mikép a birodalomnak nincsen elég ereje többé, határait a Rajnától az Elbéig terjesztenie.

Ha az eddigi birodalmi határ, mely a közép Dunától annak forrásvidékeig, s innen a felső Rajnáig nyúlt, majd ennek folyását követé, az Elbéig — s ennek eredete közel van a közép Dunához — terjesztetik, úgy jelentékenyen megrövidül és jobb lesz; és ezt javallá a katonai előnyökön kívül az Augustus kormányrendszerét vezérlő irányelv is, hogy a főhadparancsnokságok Róma és Itáliától lehetőleg távol helyeztessenek el; és az elbei hadsereg alig szerepelt volna Róma későbbi történetében úgy, mint azt a rajnai csakhamar megtévé. E kiterjesztésnek ugyan előfeltétele azon nem csekély föladat megoldása volt, hogy a germán nemzeti párt és Marbod király leveressenek: s ez, volt idő hogy majdnem megtörtént, kellő erélylyel kivihető lett volna. Egészen más kérdés az, hogy az Elbéig nyomúlván a sasok, a rajnai és dunai csapatok áthelyezhetők lesznek-e? — s erre a dalmaták és pannonoknak négy évig tartó lázadása igen kényessé tévé a választ. Innen alig lehetett elvinni a legiókat. A Rajna mellékén épen így állottak a dolgok. A római közönség szeretett ugyan azzal dicsekedni, hogy Galliát a lyoni 1200 főnyi helyőrség féken tartja, de a római kormány kénytelen volt bevallani, hogy a Rajna melléki két hadsereg nem csak a germanok, de esetleg a gallok ellen is védi a birodalom integritását. A Weser vagy Elbe partjain a második czél alig lett volna elérhető, az Elbe mellékein kívül pedig még a Rajnánál is nagy sereget tartani, nem győzte a birodalom pénzereje. Már Augustus kénytelen volt belátni, hogy az óriási állandó sereggel — pedig egy idő óta jelentékenyen megnövelte, sem hajtható végre azon határváltoztatás, s így a katonai kérdés egyszerű belpolitikai, vagy helyesebben pénzügyi kérdéssé alakult. A hadsereg kiadásait pedig nem lehetett megnövelni, vagy inkább nem merték szaporítani se Augustus, se Tiberius. És ez gáncsolható. De közreműködtek egyéb okok is, talán az állam hátrányára: az illyr és germán lázadások véres katasztrófaikkal, az uralkodónak aggulásával járó gyöngesége, Tiberius ellenszenve a gyors cselekvés és mérész kezdeményezés iránt, s nagy ragaszkodása Augustus politikájához. Germanicusnak épen nem helyeselheto eljárása élenken illusztrálja, hogy a Germaniáról való lemondásról miképen

gondolkozott az ifjúság és hadsereg. S a kormány zavarát látjuk a közvéleménynyel szemben, midőn néhány germán megyét provinciává alakítva, feledtetni akarja nagy Germaniát, s midőn Augustus köbe vésett élettörténetében Germaniát rómainak is, és nem rómainak is elmondja. Az elbei határ elfoglalásának terve rendkívül merész gondolat volt, ilyesmire alig vállalkozott volna Augustus, és talán csak sok évi habozás után a rajongva szeretett Drusus kedvéért határozá el. De merész előre törés után hirtelen meghátrálva, csak súlyosbodik az elkövetett hiba, s a császárság katonai becsületének csorbíthatatlannak kellett lennie, és más eredményekre volt szüksége, mint a polgármesterek régi kormányának; a legiók sorában betöltetlenül maradt XVII, XVIII, XIX számok pedig nem igen nevelék katonai prestigeét, s a Maroboddal kötött békét még a legloyalisabb rhetorica sem disputálhatta sikerre. Azt épen nem tehetjük föl, hogy Germanicus kormányának egyenes parancsa ellenére indította volna meg háborúit, de a szemrehányást meg sem kerülheti el, hogy a birodalom legnagyobb hadseregének élén, mint trónörökös saját szakállára akarja végrehajtani politikai és katonai terveit, de másfelől Tiberiust is felelősségre vonja a történet, hogy felt a következményterhes elhatározásoktól, de még akaratának nyílt kimondása és végrehajtásától is. S ha Tiberius elnézte a támadó háborúknak újból való megindítását, úgy éreznie kellett, hogy mennyire helyesebb az érelyes politika, és mégis úgy tőn, mint a töprengő ember: a sorsra bízta az elhatározást, csak akkor avatkozva a dologba, midőn a koronaörökös tekintélyes veszteségei igazolni látszának a semlegesség politikáját. A kormánytól kétségtelenül nagy merészség volt megállítani a sereget, mely az elvesztett sasokból kettőt már visszaszerzett, de mégis megtevé. Bármik voltak is a személyi vagy tárgyi okok, a népek sorsának forduló pontjához jutánk. A történetben is megvan az apály és dagály: most a római világbirodalom rendkívüli sikerei után az ellenhatás kora állott be. Itáliától éjszakra a római uralom néhány évig az Elbeig terjedt; míg Varus csatája óta határai a Rajna és Duna.

A rómaiak e visszavonulása azonban távolról sem egyjelentőségű a germánok győzelmével, sőt ellenkezőleg a hatalmas ellenfel támadásainak megszűnte után egymás erejét emészték, s pártoskodásuknak lőn áldozata a legnemesebb ger-

mán: Arminius és Marobad a nemzeti egyesülés első képviselője.

Az új birodalmi határok mögött pedig évszázadokon át majdnem absolut békében virágzottak a meghódított, de teljesen rómaiakká vált népek. S ez óriás védvonal megalkotása és megvédése a római császárságnak legnagyobb érdeme, melyet elévülhetetlenné tesz az, hogy megalkotá és megmenté nyugat civilisatióját egyszer-mindenkorra.

KIRÁLY PÁL.

A CSILLAGÁSZAT TÖRTÉNELMI JELLEM- VONÁSAI. *)

Sok időn át általános volt a vélemény, hogy a mi civilizációnk csakis az ókor klasszikus világának talajában gyökerezik, és hogy kulturális viszonyaink fejlődésének kritikai fejtegetésében csak a klasszikusok tekintendők kiinduló pontnak és figyelembe veendő alapnak. Az őstörténelem és segédtudományainak vívmányai után ez a vélemény lassanként oda módosult, hogy a klasszikusok munkája korántsem végső forrása ugyan a mi újkori műveltségünknek, mindazonáltal a polgári-sult többi ősnép értelmi vívmánya csakis a klasszikus népek révén és az ő szellemi irányzatuknak megfelelő mezbe öltöztetve jutott ránk, a mennyiben pedig a klasszikusok közvetítése nem valósult meg, újkori műveltségünkre befolyás nélkül maradt. Nem tekintve azonban, hogy ez utóbbi fölfogás ellen az egyes részletekben nagyon is alapos kifogás tehető, csak kevés olyan kísérlet történt, mely az ősnépek egyetemességének kulturális munkáját az évszázados és évezredes fejlődés hosszú folyamatában szabatosan megállapította, körülhatárolta és az újkorhoz való viszonya szerint előtüntette volna; és nincs tudomásunk oly kísérletről, mely az értelmi fejlődés folyamatában az egész emberi nem teljes együttességét tartaná szem előtt.

---

*) Houzeau J. C.: *A csillagászat történelmi jellemvonásai, megvilágítva a csillagászat eleineinek és az egyetemes művelődés tényezőinek fejlődésével.* Fordította Czögler Alajos, főreáliskolai tanár. Buda-Pest, természettudományi könyvkiadó-vállalat, 1889, 8-adr. 6 ábrával.

Az előttünk fekvő munka épen az utóbbi szempontból merész, s mindjárt hozzátelhetjük, hogy egészben véve teljesen sikerült kísérlet. Igaz ugyan, hogy benne az emberi művelődésnek csak egy ágáról, a csillagászatról, van szó. Azonban épen ebben a körülményben rejlik a munka kiváló értéke: fejtegetései nem elvontak, hanem mindig egy, a maga nevéen megnevezett tárgyra vonatkoznak; a művelődésnek egy oly tényezőjéről van benne szó, melynek a régi társadalmakra való rendkívüli jelentőségét a jelenkornak még az iskolázott embere is még csak homályosan is alig sejti; oly tudománynak történelmi, társadalmi és hely és idő szerint változó jellemvonásai tárulnak elénk, a mely eleddig a legtökéletesebben futotta be azt a pályát, melyet minden tudomány befutni hivatva van, s ezen a réven a csillagászat fejlődése a leghívebb visszatükröztetője az értelem egyetemes fejlődésének.

A mint a könyvet olvasni kezdjük, azonnal felötlik, hogy szerzője a legteljesebb mértékben rendelkezik a csillagászat irodalmának ismeretével, és hogy a töle fölhalmozott csaknem mérhetetlennek látszó irodalmi anyag fölött korlátlanul uralodik. Legott felötlik, hogy itt egy, a tudomány szolgálatában eltöltött hosszú élet munkásságának jól érett gyümölcseével van dolgunk. Az egésznek már a tervezete és a beosztása is a mester kezere mutat. Az első fejezet az értelmi fejlődés sorrendjének van szentelve. Itt rövid, de fölötte találó vonásokkal ki van jelölve, hogy mindegyik tudomány vagy tudomány-csoport a föltételek természetének megfelelőleg, miként és mikor keletkezett, és hogy a bűvárkodásban fölhasznált értelmi eszközökkel együtt miként fejlődött, és pedig az ősember számtani első ismereteitől kezdve egészen azon nagyszámú, egymásra következő sorban megalakult tudományig, melyek napjainkban az emberi tudás kincses házát betöltik. A mennyiségtani tudományok, az akusztika, a mechanika, az optika, a philosophia, a nyelv- és történelmi tudományok, a physikai, chemiai, geographiai, geologiai, anthropológiai, biológiai és metaphysikai tudományok sora az értelmi fejlődés eredménye és formai kifejezőjeként vannak elénk vezetve. Látjuk, hogy a csillagászat miként tükrözteti vissza e fejlődés különböző phasisait; miként indul ki a mesék világából; miként éli át az empirismus és az idétlen deductiók korszakát, hogy végtére inductiv tudományyá váljék.

A tudományok egyetemes történetének e rövid előterjesztése után a második, harmadik és negyedik fejezet a csillagászatot a mesék világánál tárja elénk. A csillagászat fejlődése hozta magával, hogy e tudomány, mely az emberi élet egész folyásán úgyszólván végzetes hatalommal uralkodó jelenségekkel s ezek törvényeivel foglalkozik, az újabb időkben szakemberek kezébe jutott. Mily nagy az iskolázott emberek száma, kik a csillagászat legegyszerűbb és legfontosabb jelenségeivel sem törődnek s ennél fogva nincsenek is velök tisztában! Nem is csoda; az igazságot a szakemberek készen tárják eléjük, s így nem törődnek a fáradalmas ösvényekkel, melyek az igazság fölismerésére vezetnek. Ezt tekintve, az őskorszakok embere korántsem volt ily kényelmes helyzetben; az ősidőkben kinek-kinek a maga csillagászáának kellett lennie. Mindenkinek figyelemmel kellett kísérnie a hold és a nap járását, hogy az idő folyását legalább hozzávetőleg ismerje. Az embernek rendeznie kellett a felülről csillagesoportokat, hogy alkalmas kalauzokra találjon. És ebben a keletkező félben levő csillagászatban, melynek kora az emberiség zsenge ifjúkorával esik össze, a képzelet korlátlanul csapong. Ábrándos képekkel ruházza föl az égi testeket és a csillagesoportokat, a fogatkozásokban szörnyek küzdelmét látja. Az ember szenvedőleg aláveti magát a jelenségeknek, a nélkül hogy azokat előre látná. De a mint igényei fokozódnak, az ég iránt való érdeklődése is élénkül. Figyelme kiterjed az éggömb forgására, hogy a hozzávetőleges órákat mértékesekkel cserélje föl; fölfedezi a nagy bolygókat; a nap és a hold járását naptárak alapítására használja föl; és az égi testek mozgásával mért idő egyes nagy állomásait nagyszabású ünnepélyekkel üli. A műveltség egyazon színvonalán álló népek, és pedig az egész föld kerekiségén mindenütt, hatalmas épületeket, gúlákat, tornyokat emelnek, melyek úgy az éggömb gondosabb megfigyelésének vannak szánva, mint az evvel kapcsolatos vallásos irányzat igényeinek tesznek eleget. Végre az ember lélekkel ruházza föl az egész mindenséget: lélekkel ruházza föl a napot, a holdat, a bujdosókat, sőt az élettelen földi tárgyakat is. Minden nép átmege az értelmi fejlődés e phasisán. Az astrolatria meg van a szemitáknál csak úgy mint az egyiptomiaknál, a hinduknál, a mongoloknál, az európaiaknál és az újvilág és Óceánia benszülötteinél. Az ember, ki eleintén a fétisek kultuszát üzte s ezután fölemelkedett a magasabban

álló légköri jelenségeknek tiszteletére, végtére az égi testek kultusára jut; a tűz tisztelete a napkultus egyik formájává válik. A mesék világánál tekintett csillagászat országából valók a csillagászati hitregék, a nap és a hold állatköre, és számos más dolog, melyek bennünket úgy szólván mindennap környékeznek.

Az ötödik, hatodik és hetedik fejezet az empirikus korszakot tárgyalja. Itt látjuk, hogy az eladdig esetleges megfigyelések szántszándékosakká válnak. A legfontosabb jelenségeket, mint a napfordulatokat, a nap zenit-átmeneteit, a fogyatkozásokat stb., állandóan megfigyelik úgy Khinában, Mezopotámiában, Egyiptomban és Görögországban mint az inkák és aztékek országában. A csillagászatnak mindenütt hivatalos tiszte van, s ez első sorban almanachok szerkesztésében nyilvánul. Az árnyékvető műszerek fejlődése az idő pontosabb mérését és a mérő csillagászat legfontosabb elemeinek meghatározását teszi lehetővé. A víz-órák és a szögmérő műszerek alkalmazása tulajdonképeni csillagászati megfigyeléseket létesít: a *declinatio* és a magasságok mérését, az ekliptika beosztását és az időnek az újkori módszerekkel lényegileg megegyező meghatározását. A tudományok művelésének hathatós segéd-eszközeit, a könyvtárakat, gyűjteményeket, observatoriumokat, az empirikus korszak kezdetén alapítják. A görög geometria fejlődésével a görög csillagászat felsőbbbsége nyilvánulni kezd és Alexandria a tudományos világ középpontjává válik.

Az ember ugyancsak rajta van, hogy a megszerzett anyagból valamit építsen is: megszülemlenek az első deductiók. A hold fényváltozatainak magyarázata, az égi test physikai alkotása, a fogyatkozások időszakossága és magyarázata beható speculatiók tárgyaivá válnak. Az égi testek mozgástana hatalmasan föllendül. A világrendszer alkotmányát a homocentricus sphaerákra alapítják, és az égi mozgások elméletét külön-közepű körökre és epicyklusokra fektetik; a holdmozgás elmélete fontos részletekkel bővül. De a *speculatio* merész szelleme mindezzel korántsem elégszik meg. Mérővesszőt fektet az égre: meghatározza az égi testek távolságát és nagyságát, s megmutatván, hogy földünkkel összemérhető gömbökkel van dolgunk, az eszmék világában óriási forradalmat idéz elő; Apollo istent kiveti szekereből és az eladdig önkényű, lélekkel és szabad akarattal fölruházott égi testek rendszere geometriai szabálysze-

rűségű mozgásoknak alávetett physikai világgá alakul át. De még ezzel sem elégszik meg. Elébe vág az új és legújabb idők kedves és népszerű speculációjának: fölveti és megvitatja a világok sokaságát, az égi testek lakhatóságának kérdését; a precessio nevezetes fölfedezése után pedig a világ rendjét s e rend megújulását vagy fölbomlását kormányozó nagy periódusok elméletére veti magát.

A deductiónak valóságos vagy képzelt vívmányai egyaránt elszédítik az embert. Az égi testek megszűntek istenségek lenni, hanem aztán e helyett physikai befolyásokat tulajdonítottak neki. Az astrolatria helyet enged az astrológiának, e tudományos tévelynek, mely mindenütt, hol az égi testek tudománya a számítások magaslatára emelkedett csakhamar virágzásnak indult, és nem enyészett el az ókor népeivel, hanem főleg az arab közvetítés révén a középkorban, sőt még az újkorban is, javában virágzott. Szerző elénk tárja e tévely eredetét, az értelmi fejlődés sorrendjében való természetszerű helyzetét, alapelveit, képzelt szabadságát és valóságos hívságát, de egyúttal azt a kétségbe nem vonható lendületet is, melyet az igazi csillagászatnak adott; fejtegetései alapján értjük csak meg igazán azt a számtalan tévelyt, babonát, balhítet, egyeseknek és egész nemzeteknek úgy a magán- mint a közéletbe, sőt az államok életébe vágó megrögzött elfogultságát, melyeknek napjainkban is szemtanúi vagyunk.

Azonban a rendszerek nem kerülhetik ki sorsukat. A mint az emberi értelem a bűvárkodás utolsó és legtökéletesebb eszközt, az inductiót alkalmazza, az átlátszó kristály-sphérák összetörnek, a deferensek és az epicyklosok keréknűvei a rögeszmék országába térnek, Descartes forgószelei lecsendesülnek. A küzdőterre fenkölt szellemű férfiak lépnek, kik többre becsülik az igazságot a hagyománynál, és bekövetkezik a csillagászat harmadik phasisa, az inductiv korszak, melynek vívmányait szerzünk a nyolczadik és kilenczedik fejezetben tárgyalja. A hanyatlás korszakát Európában az egyetemes lendületé váltja föl. Az arabok munkájának nyomába egyazon polgárisodásnak, egyazon rendszernek, nyelvek és országok különbségétől független fejlődése lép. Szerző előterjeszti az óra és a messzelátó történetét, mely eszközök elsejével az ember az időt, másodikkával a tert hódította meg. A messzelátóval tett fölfedezések okozta szellemi forradalom hatásai oly nagyok, hogy velök

csak az ókor első távolság- és nagyság-meghatározásainak hatásai vetélkedhetnek. Belépünk a nagyszabású elméletek korszakába. Szerző az ókoriaknak a világrendszerről való fölfogását előterjesztvén, a Kopernikusi inductiót méltatja s megmutatja, hogy e jelenleg egészen közkeletű igazságnak teljes és feltétlen bebizonyulása mennyi munkába és fáradtságba került. De Kopernikus eltakarította a rendszerek korából fennmaradt romtörmelékeket, s az ily módon megtisztított ég magától kínálkozott nagyszabású és szép fölfogásokra. Kepler fölláttja az ő három törvényét; az epicyklosok kerékművétől eladdig békákba vert tér szabaddá válik, mely szabad terben a bujdosók úgy végzik fönséges futásukat, mint a madarak a levegőben. De hátra van még az erő, mely az egész gépezetet mozgatja és kormányozza. Többrendbeli tapogatódzás és többé-kevésbé sikerült próba után Newton rátalál az erőre is, s az egek nagy problémája pusztán csak mechanikai földadattá válik. Számos és szigorú próbaköre tették a gravitatio elméletét, de mindegyiköket mindig a legfényesebb eredménynyel állotta ki. Az inductiv módszer termékenységeinek előtűntetése a kilencedik fejezet záradékát teszi.

A tizedik (utolsó) fejezet a megelőzőknek rövid és áttekinthető összefoglalása s ezen fölül még a tudomány haladása és a társadalmi állapot közötti összhangot tünteti elő, továbbá a tudományok közéleti alkalmazását, a tudománytól elért határokat és annak remélhető jövőjét tárgyalja. Ha szerzőnk az eddigiekben éles elméjű és széles látkörű csillagásznak és kulturhistoricusnak mutatta be magát, úgy az utolsó fejezetben szellemének gazdag forrásával ragadja meg és bájolja el az olvasót. A csillagászat három korszakának párhuzamos sorokban való előtűntetésével az emberi értelem bensőbb természetére vet fényt. Kifejti, hogy mi módon jutottunk a tüneményeket kormányzó törvények birtokába, de elénk tárja azt a körülményt is, melynél fogva az emberi ismeret a törvényeknek a tünemények révén való anyagiasság kifejezésén túl nem hatolt, azaz nem járt túl a tüneményeken. Vajon meg fog-e állapotodni ennél a pontnál a jövőben is? A végső okok örökre elrejtve fognak-e maradni? Szerzőnk nem mer tagadó feleletet adni. A csillagászat fejlődése azt a meglepő tényt tárja elénk, hogy az emberi értelem műve, mely évezredek során át oly nehézkesen és oly lassú lépésekkel bontakozott ki, szabatos részeit

tekintve, csaknem kizárólag a három utolsó század munkájának gyümölcse. A kezdetek tehát aránylag még olyannyira közel-fekvők, hogy az emberi értelmet oly óriásnak kell tekintenünk, kit még csak bölcsőjében láttunk. A bűvarkodásnak legmagasabb fokú eszköze mindekkoráig az inductió volt; de vajon nem fognak-e a jövődő nemzedékek még tökéletesebb eszköz birtokába jutni? És szerzőnk reméli, hogy «ha annak szüksége, hogy az ember a törvények határain túl fekvő mezőkbe is behatoljon, valamikor egy új rúgó játékát kívánná meg», a csillagászat elsőnek lesz hivatva, hogy ezt anagy lépést tegye.

Ismertetésünkéből, de már a munka címéből is kitűnik, hogy az egész nem a csillagászat szorosabb értelemben vett története, hanem inkább a csillagászat váltakozó jellemvonásainak előtűntetése. Szerző csak az ókoriak csillagászatának történetét terjeszti elő részletesebben, s itt igen érdekes, nagy részben új, vagy eddigelé észre nem vett vagy kellőképen nem méltatott részletekre találunk; így például a szerző kimutatja, hogy Julián, philosophus császár, az igazi előfutója Tycho Brahe rendszerének. Ugyanezt mondhatjuk Kopernikus, Kepler és Newton csillagászatáról is; a legújabb kor vívmányai azonban mindössze is csak jelezve vannak. De éppen a váltakozó jellemvonások beható fejtegetése adja meg a műnek egyetemes kulturhistóriai becsét. Ilyenek például az azok a fejtegetések, melyek a különböző civilizációknál az értelmi fejlődés phasisainak egyazon sorrendben való fölkerülését és egymáshoz meglepően hasonló részleteit tüntetik elő; ilyenek továbbá a népeknek az ősidőkben való közlekedésére s ennek eredményeire vonatkozó fejtegetések; ilyenek azok, melyek az egész emberi nem törekvéseinek három korszakban nyilvánuló azon három nagy végeredményére vonatkoznak, mely egy Istenben, egy természetben és egy törvényben jut kifejezésre; ilyen fejtegetések tárják elénk az értelmi fejlődés egyetemes rendjéből fölismert azt az igazságot, hogy az emberiség, ha mindent elülről kellene kezdenie, mindent csaknem ugyanazon sorrendben végezne el. És szerzőnk mindezekben a föld kerektségének minden népét szerepelteti; kezdi a bronz-korszakon, végzi az újkori időközön. Réá nézve nincs olyan messze fekvő kor, melynek ne volnának az értelmi fejlődésre világosságot derítő jellemvonásai; különböző népek, melyek történelmének chronologiai rendjében évszáza-

dokra, sőt évezredekre rúgó távolságok vannak, nála az egyazon értelmi színvonal révén mint egykorúak szerepelnek. Egy nép sem elég műveletlen vagy elég vad arra nézve, hogy értelmi állapota ne szolgáltatathatna a kulturális fejlődés elbírálására bizonyítékokat; szerzőnkre nézve Afrikának a holdújulást leső fekete benszülötte, az újvilágnak a napfordulatot váró vad indiánja, sőt még Óceániának a nagy bolygók mindegyikét sem ismerő legfejletlenebb szigetlakója is ép oly fontos egyén, mint a múlt század éles elméjű matematikusa, ki az analysis legkényesebb eszközeivel a bolygó-háborgatásokat és a precessiót számítja ki, vagy mint napjaink csillagásza, ki bámulatos finomságú messzelátójával, spectroskópjával és photographozó készülékével a világok physikai szerkezetének titkaiba hatol.

A műnek ennyi jó oldalával szemben ne lássék kicsinyesnek, ha egynéhány kifogást koczkáztatunk! Igen szívesen láttuk volna, ha szerző, ki a mű első részeiben a csillagászatot a fejlődés egyetemessége szempontjából tekinti, és pedig nagyon körültekintő gonddal tekinti, az inductiv korszakban figyelembe vette volna azt a rendkívüli hatást, melyet a Galileitől alapított és Huyghens és Newtontól tovább fejlesztett physika a csillagászatra gyakorlandó volt. Hasonlóképen nem méltatja az újkori matematika rendkívüli vívmányait, melyek nélkül a jelenségek és a törvények összhangjának szám és mérték szerinti igazolása — melyre pedig méltán a legnagyobb súlyt fekteti — alig volt volna lehetséges; s ez annyival is inkább szembeötlő, a mennyiben a mennyiségtani eszközöknek avval a fontos szerepével, mely a görögök és hinduk csillagászatát oly annyira föllendítette, érdeme szerint bánik. Egyáltalában túlságos súlyt fektet a deductióval szemben az inductióra; nem méltatja a deductiónak azt a nevezetes szerepét, mely a törvények kapcsolatából és benső összefüggéséből új törvények fölismerésére vezet, melyeknek szám és mérték szerinti igazolása megint csak a kiinduló pontot szilárdítja meg; pedig ugyancsak szerzőnk hangsúlyozza, hogy a csillagászat a matematikai tudományok alkalmazása is, meg objectiv tudomány is.

A spectroskópia nevezetes vívmányait sem méltatja érdemök szerint; pedig a spectroskóp vezetett azon nagy igazság fölismerésére, hogy az egész mindenségben nem csak egy-

azon törvények, hanem egyúttal egyazon anyagon is uralkodnak.

De mindezek a kifogások nem lehetnek jelentős számba a műnek rendkívüli jó tulajdonságai mellett, s bizvást reméljük, hogy irodalmunknak ez a nevezetes nyeresége a művelt magyar közönség értelmi vagyonának gyarapításához a legnagyobb mértékben hozzá fog járulni.

—r —s.

AZ ETHIKAI DETERMINISMUS ELMÉLETE.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

XVII.

A MORALITÁS MEGVALÓSULÁSÁNAK FÖLTÉTELEI.

Általános tájékoztatás. Physiológiai és sociológiai tényezők. Hatásuk mérlegelése. A fejtegetés végeredménye. Determinismus és indeterminismus.

Fejtegetéseink folyamában több helyütt terjedelmesen kimutattuk, hogy az erkölcsi élet tünetényei csak épúgy, mint a szellemi és physikai élet jelenségei — hozzákötve bizonyos szervezeti sajátságokhoz, melyek azon jelenségek alapjául szolgáló dispositiók kifejlődése elé átléphetetlen korlátokat szabnak . . . hogy így minden egyes ember, erkölcsileg, szellemileg és physikailag egyformán, csak azzá lehessen, a mivé őt individuális természete minősíti.

Ebből folyólag már most minden nehézség nélkül következik, hogy midőn a moralitás megvalósulásának föltételeit kell kifürkészni, első sorban és mindenek előtt azon physiologiai factorokkal kell számolnunk, melyeket az emberi egyéni szervezet szolgáltat, mint a moralitás és criminalitas bő forrásait: és csak aztán reflektálhatunk azon sociológiai tényezőkre, melyeket az eredeti hajlamok kifejlődésének folyamában, a társadalmi élet-nyújtotta különböző viszonyok teremtenek — de a melyeknek már korántsem alkotó, hanem csak alakító befolyások van a morális élet tüneteire. Az anyagot és alapot,

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 159., 160., 161., 162. és 163. füzetében.

a melyből és a melyen az erkölcsi életnek ki kell fejlődnie: mindig a természet nyújtja, míg az úgynevezett sociologiai tényezők hatása csak arra terjedhet: hogy segítségökkel abból a természet adta anyagból és alapon, megfelelő formáit hozzuk elő a moralitásnak, és lehetőleg meggátoljuk a kicsapongó hajlamoknak tettekben való nyilvánúlhatását.

Vajon mindez milyen szövevényes módon és mesterséges eszközök alkalmazása által történik? És hogy maga e szervezeti dispositio milyen hatást fejt ki e tekintetben? E kérdések tüzetes fejtegetése — már természetesen nem tartozhatik e tanulmány szűk keretébe, hanem mindegyik magában, külön-külön is egy-egy egészen önálló tudomány: a criminalitas psychologiaja, és a sociologia egyik terjedelmes tárgya, mint a melyek föladata, hogy egyfelől a szellemi normalitás és anormalitás pathologiai formáinak, másfelől a társadalmi intézmények szervezetének, moralstatisztikai alapokon nyújtott kritikai ismertetését, s a moralitásra való visszahatásuknak számszerű kimutatását eszközöljék. Míg a mi föladatunk e helyütt csak az lehet, hogy az itt kifejtett főbb eredményekre egyszerűen hivatkozva, újlag is konstatáljuk: mennyire determinálva van az ember erkölcsileg . . . és ez által az ethikai determinismus tudományos jogosúltsága mellett fölhozható érvek számát ismet egy csomó nevezetes argumentummal szaporítsuk.

a) *Physiologiai tényezők hatása.*

Első és legfőbb alapföltétele, mondhatnám *conditio sine qua non*ja a moralitásnak épúgy, mint általában minden szellemi tehetőségnek: a megfelelő, egészséges szellemi constitutio, az úgynevezett szellemi normalitás. Ez a főmomentum, a mely nélkül valódi moralis érzületről, állandó erkölcsi hangulatról szó sem lehet; a mint hogy kimagasló szellemi capacitássá sem válhatik senki, ha hozzávaló szellemi dispositiója nincsen. Ez az egészséges szellemi constitutio szolgálhat csak megfelelő talaja gyanánt az egészséges erkölcsi életnek; míg a tőle való eltérések által a criminalitas útjai egyengetvek. Kísértsük meg ez utóbbiakat megfelelő analysis alá vetni, a nyert eredményekből közbevetőleg a normalis szervezet formái is bizony fölismerhetők lesznek.

Az abnormitás pathologikus formái kétfélék: Vagy olyanok, melyek az idegrendszeren kívül; vagy a melyek azon belül esnek. Abban azonban valamennyien megegyeznek, hogy a criminalitásra való hajlamok okozatos föltételei.

Az idegrendszeren kívül eső szabálytalanságok fészke a tenyésző rendszer szerveiben keresendő. Ezek a bajok épen azért csak közbenjárólag érintik az idegrendszert: a vérkeringésben beállott zavarok, és a vér tartalmának vegyi átalakulásánál fogva: de így is több tekintetben befolyásolják a cselekvő alany elhatározását.

Mégis jóval fontosabbak az idegrendszer abnormitásai: a neurosis és psychosis különféle fajtái; melyek vagy kizárólag csak abnormis érzési és mozgási tünetekben jelenkeznek, mint a neurosis formái; vagy az öntudat különböző zavaraiiban nyilvánúlnak, és ezek a psychosis alakjai.

A neurosis formái: a hypochondria, hysteria, epilepsia.

A psychosis alakjai pedig: *a)* A lelki betegségek különböző nemei, melyek aztán vagy első vagy másodrendű bajok. Vagy más fölosztási alapon: totális vagy partialis zavarok a lelki életben. Az elsőkhöz tartoznak: a mania, melancholia. Az utóbbiakhoz: az örültség és elmeháborodás. *b)* A lelki élet el-fajulásai, melyek teljes elmezavarral nem járnak ugyan, hanem rudimentalis jelenségek vagy időszakai (periodicus) rohamok. Ezek Krafft-Ebing szerint: 1. az úgynevezett erkölcsi téboly (moral insanity); 2. a rohamos kicsapongó hajlam (das impulsive Irresein); 3. az időszakai hajlam bizonyos kihágások elkövetésére (das periodische Irresein); *c)* Az alkoholismus (a részegesség, iszákosság; delirium tremens); *d)* a veleszületett bárgyúság; idiotismus, cretinismus, szellemi korlátoltság.

Egy egész sorozata tehát a különféle szervezeti szabálytalanságoknak, a melyekre csak rá kell mutatni, hogy megért-sük, miféle kényszer nyomása alatt keletkeznek az erkölcsi extravagantiák praegnansabb formái; és tovább menve, azt is belássuk, hogy mennyire hozzá van kötve az organisációhoz az ember, még erkölcsi tekintetben is.

Mégse fogadjuk el a tények tanúskodását, és továbbra is megmaradjunk az indeterministicus ethika azon álláspontján, a melyen minden lépten-nyomon egy csomó ellentétes adatba ütközünk? Holott az ethikai determinismus elveivel, mindezen tüneteket a legérthetőbb módon megfejtethjük? Az elfogulat-

lan tudomány ítélő-széke előtt aligha az indeterminismus javára fog lebillenni a mérleg.

b) *Socialis tényezők és szerepök.*

A socialis tényezők hatásának mértékét vizsgálándók, a morál- és criminál-statisztika adataihoz kell fordulnunk tanácsért.

Azokat a problémákat, melyek e pontnál merülnek föl a tudományban, hiába akarnók bármily szépen kigondolt elméletek segítségével megoldani: az ilyen módon nyert eredményeknek semmi gyakorlati alkalmazásuk és reális jelentőségek sem leszen. Annak, a ki komoly tudományos szándékkal akar itt eljárni — csak egy útja van: hogy a tényeket, az emberi élet eseményeit kérdezze meg; és azok után a számadatok után induljon okoskodásaiban, melyeket a moralstatisztika nyújt a társadalmi élet különféle jelenségeiről — a társadalmi intézmények szervezete befolyásáról . . . . és az így nyert alapon vonja le következtetéseit értékek és jelentőségek felől.

Elvégre is, mainap már senki sem kételkedhetik azon, hogy az összes társadalmi jelenségek, sem a véletlen, sem az egyes ember önkényének, hanem a legkülönbözőbb okok és okozatok szövevényes összehatásának szükséges eredményei. A nélkül tehát, hogy az okok közül azokat, melyek állandóbb hatást fejtenek ki, mert forrásuk az emberi természetben rejlik, ki ne ismerjük, és hatásuk mértékét ne tanulmányozzuk: legfőlebb a sötétben tapogatózva, sejtelmeket kockáztathatunk egyik vagy másik társadalmi intézmény hatása értéke felől: de tudományos biztossággal — sőt még csak ilyen valószínűséggel se keletkezésökről vagy kifejlődésök föltételeiről, se a jövő idő eseményeire való befolyásukról alapos ítéletet nem formálhatunk.

Avagy talán komoly tudományos theoria gyanánt vehetők számba az indeterministicus ethika azon elméletei, melyeket a maga speculativ módszerével, tényeket és eseményeket ignorálva, állított föl?

És a tudományos kutatás és vizsgálódás módszereinek tüzetes analysise, mely annyi tévedést és fogyatkozást konstataált az egyoldalú speculativ philosophia módszeres eljárásában, nem követeli-e a kutatás azon módszerének alkalmazását itt is,

mely inductiv alapon indul, és csak azután, hogy az egyes okok törvényeinek ilyen úton való kikutatásával deductióinkat előzményekkel látta el, fog a szorosabb értelemben vett deductióhoz, azaz az egyes okok törvényeiből, összehatásuk eredményei kiszámításához — és végül a nyert eredmények igazolásához, megfelelő ellenpróbák alkalmazása által?

Ezek elől a kérdések elől nem szabad kitérnünk, ha igényt akarunk arra tartani, hogy eljárásunkat mindenki hibátlanak tarthassa. A rájuk adandó válasz pedig — bizonyára nem a régi *methodus* védelmére fog kelni.

Azonban hadd beszéljenek magok a morál- és criminálstatisztika adatai. Belőlök merithetjük a legbiztosabb érveket, alkalmazásuk értéke és jelentősége iránt az ethikában. Lapozgassunk csak kissé ez újabb keletű, de annál nagyobb fontosságú tudományban.

Kezdhetjük mindjárt a születési statisztikával, a melynek adatai nemcsak a nemek polarisatiójának és számokban is kifejezhető egyensúlyának kérdésében igazítanak útba, hanem az ezen eredményekből folyó további ethikai *consequentia*k: a monogamia, és az emberi nem organismusa egységét tárgyaló problémák megfejtésénél sem hagyhatók figyelmen kívül. Pedig ezek a problémák egyes ethikai természetű társadalmi intézmények szervezetének megalapításánál kétség kívül fölötte fontosak.

És tekintsük a házassági statisztikát a maga sokoldalú adataival, melyek egy vagy más oldalról, de valamiféle fölvilágosítást valamennyien nyújtanak e nevezetes kérdésben.

Mindazon viszonyok között, melyek a társadalmi életből fakadnak, ethikai szempontból a házassági viszony a legfontosabb. Sok tekintetben már ismeretes, de több oldalról még ma is titokszerű hatásánál fogva az ivadék organizációjára: a nemzés befolyását a morális és immoralis hajlamok kifejlődésére, ma már nem lehet kétségbevonni. A *corruptio* gyökere sok esetben már itt keresendő. Midőn ma már nem tagadhatni, hogy az ember nagyrészt a szülők, dajka, hely, idő, levegő, fény, táplálék stb. behatásának összege; magától pedig senki sem lehet semmivé sem testileg, sem szellemileg, sem erkölcsileg. *Quid habes, quod non accepisti, et si accepisti, quid gloriaris, quasi non accepisti?*

Mint tagja a nagy természetnek, annak a sokoldalú szer-

vezetnek, mit világnak neveznek: e természet örök törvényei szerint keletkezik, fejlődik és hanyatlik az ember testileg-lelkileg . . . . és alakulásának gyökerét születése föltételeiben bírja. «Schiller és Shakespere, Mozart és Beethoven költők illetőleg zenészek voltak már a bölcsőben; és Raphaël festő leendett kezek nélkül is». (Oettingen.)

Egyszóval: az emberi szervezeti dispositiók typusa — valamint az emberi hajlamok ethikai iránya is, a nemzés által valamiképen föltételezve van; és minden, a mink van, apáinktól vagy anyáinktól szállott át reánk örökségképen.

E mellett növeli a családi élet fontosságát azon közvetlen és folytonos érintkezés, a melyben család a tagjai állanak egymással; s a melynél fogva az ily módon létrejött szellemi atmosphæra míg egyfelől már csírájában előlheti a legszebb hajlamokat, másfelől jelentékenyen előmozdíthatja az úgy is kártékony hajlamok kifejlődhetését, vagy épen ellenkező hatást fejt ki, és ez által az egyén erkölcsi hangulatának alakulására kétség kívül nagy befolyása van. Míg a családtalan élet nagyobbára az egoismus tenyésző helye: «mennél nagyobb a feleségtelen férfiak és férjtelen asszonyok száma — mondja helyesen Schwabe — annál erősebben tolódik az egoismus, egyoldalúság és szellemi szegénység felé a társadalom. A házassági szövetségen kívül élő ember nem ismeri a háznép iránti gondoskodást, vonzalmat s az abból folyó boldogságot.»

Ez az oka, hogy az összes tényezők között, melyek társadalmi úton hatnak a moralításra — a családi életnek van a legnevezetesebb szerepe s a házasság intézményének a legmélyebbre ható befolyása. Midőn pedig e nagy horderejű institutio szervezetének és hatásának föltételei és alapjai kellő módon csakis a moralstatisztika ide vonatkozó adataival világosíthatók meg, nem nehéz megérteni azt sem, hogy miért van, és minő természetű alkalmazása van a házassági statisztikának az ethikában?

Csak vázlatosan akarom érinteni azokat a kérdéseket, melyek itt föllebennek, és más úton, mint statisztikai számok alkalmazása által, meg nem fejthetők.

Az első és legfőbb kérdés az okok és föltételek kinyomozására vonatkozik, melyek elősegítik vagy megakadályozzák a házasságkötéseket, s a melyeknek kellő számba vétele által, az állam is megfelelő befolyással lehet e nevezetes társadalmi

viszony szabályozására és támogatására; a mennyiben pedig a normalis családi élet egyik legtermékenyebb talaja a moralis hajlamok kifejlődhetésének, közbenjárólag e czélnak is fontos szolgálatokat tehet.

Erkölcsei tekintetben épen nem mindegy, vajon egy ál-lamban több, vagy kevesebb házasság köttetik-e? Azaz, hogy a házasságkötések száma emelkedik-e vagy csökken és hogy milyen arányokban emelkedik vagy csökken. Mindenesetre szükséges tehát, hogy a törvényhozás tisztában legyen az okokkal és föltételekkel, melyek növelik vagy csökkentik a házasságkötések számát, és a mutatkozó szükséglet szerint intézkedjék a főnforgó bajok orvoslásával, vagy a kínálkozó előnyök okos fölhasználásával, a kedvező arányoknak még kedvezőbbekké tétele iránt.

Ez okok, a házassági statisztika adatai szerint: Vagy individualis okok, azaz olyanok, melyek az egyén természetében és társadalmi helyzetében fekszenek, milyenek: a természetes alapösztön a házasság iránt (*tendance au mariage*), az egyéni hajlamok, társadalmi állapot, érdek (érdekházasság, monstrosus házasság), életkor stb. Vagy külső physikai befolyások: élelem, lakásviszonyok, évszakok stb. Vagy végre társadalmi okok: néperköles, társadalmi intézmények, házassági akadályok, felekezeti rendszabályok stb.

Midőn tehát a házassági statisztika ezeket az okokat föl-kutatja, kétség kívül fölötte fontos adatokat szolgáltat az ethika és sociologia kezei közé, hogy e tudományok aztán ez adatok fölhasználásával állapíthassák meg azokat a föltételeket, melyek az emberiség organikus kifejlődésére nézve oly föltétlenül szükséges házassági intézmény szervezetének végleges megalkotásánál okvetetlenül tekintetbe veendő.

Egy másik ide vonatkozó érdekes kérdés, a házassági kötelék fölbonthatásának kérdése. Vajon közönyös dolog-e ethikai szempontból, s a házassági kötelék fölbonthatóságának vagy fölbonthatatlan voltának kimondott elvéből folyó consequentiák erkölcsi eredményeit tekintve: hogy valamely házassági törvény miképen rendelkezik e tekintetben? És vajon nincsen-e káros hatással a moralításra, ha egyöntetű és minden állampolgárra nézve egyformán érvényes törvények hiányában, a különböző felekezeti rendszabályok a legkülönbözőbb módon és elvek szerint intézkednek e fontos kérdésben: és épen ez ál-

tal nem egy esetben a legveszedelmesebb vallási conflictusokra szolgáltatnak okot és alkalmat? Melyik nézet indokoltabb és alkalmazásában károsabb vagy előnyösebb: az-e, mely a házasságot egyszerű magánjogi szerződésnek tekintí, a melyet épen azért a szerződő felek kénye-kedve szerint bármikor fölbont-hatni? Vagy ellenkezőleg az, mely kellőleg mérlegelve e viszony social-ethikai horderéjét, azt egyáltalán fölbonthatatlan-nak tartja, vagy csak fölötte súlyos körülmények közt engedi meg, hogy fölbontassék.

Tekintettel a családi étellel elválaszthatatlanúl összekö-tött földadatokra, melyek kivált a gyermeknevelés nehéz mun-kájára, a jó erkölcsök megőrzésére és ápolására vonatkoznak; s a melyek megoldása szerfölött megnehezíthető vagy megkön-nyíthető a szerint, a mint a fölvetett kérdések fölötti kutató-sainkban más és más eredményekre jutunk: mindezen problémák nagy jelentőségét az ethikában alig lehet kétségbevonni. Mivel pedig nem kevésbbé kétségtelen, hogy habár tisztán elméleti úton, az emberi természetből, és a házassági viszony jogi és ethikai természetéből levont adatok alapján is nyer-hetni útba igazítást a szóban forgó problémákra nézve, minden tekintetben hibátlan, tudományos eredményhez mégis csak az által jutunk, ha az elméleti deductiók a moralstatisztika ide vágó adataival is kiegészítettnek; a tudomány szolgálatait e pontnál sem szabad kicsinyleni.

Mit használ a legszebb elmélet, ha a gyakorlati élet nem-csak hogy nem igazolja, de lépten-nyomon megczáfolja? Minden esetre nagy előnynek kell tehát tekintenünk, ha olyan adatok birtokába juthatunk, melyek számokban beszélnek valamely intézmény erkölcsi hatásának eredményei mellett vagy ellen, s ez által elméleti következtetéseinket is nevezetesen tá-mogatják vagy gyöngítik. Ilyen adatokat pedig épen a moralstatisztika gyűjt és szolgáltat kezünk közzé.

Terjünk át most a rendetlen nemi közösség, a törvénytelen házasságok, prostitutio tünetei és következményei vizsgál-tára, és ezekkel kapcsolatban a törvénytelen születések statisztikájából vett adatokra . . . s a kép, mely elénk tárul, ismét egy oly betegséget fog kimutatni, melyben egész társadalmunk sínlődik, s a melynek orvoslását államnak és társadalmomnak egyformán, egyik legfőbb földadata gyanánt kell tekintenie.

Már maga a rendetlen nemi közösség, mely kiváltképen a törvénytelen házasságokban nyilvánul, elég baj kútforrása és elég ok arra nézve, hogy kártékony erkölcsi következményeket vonjon maga után, melyek ismét a törvénytelen születés veszélyeiben jelenkeznek. A prostitutio veszélyeivel azonban, ezek a bajok nem is mérközhetnek.

Nem tekintve azt, hogy legio azok száma, kik nemcsak erkölcsileg, de szellemileg és physikailag is áldozatául esnek e metelynek, itt a főbaj abban rejlik, hogy hatásában és következményeiben megtámadja az ivadékot is, és így egész nemzedékek lételét fenyegeti veszélylyel. Annál sürgösebbnek kell tekintenünk a gyógyszer alkalmazását, mely ha végleg nem segít is, legalább csökkentse a veszedelmet.

És épen e tekintetben — az orvosszerek alkalmazását illetőleg — ismét semmi sem nyújt hathatósabb segédkezet, mint a moralstatisztika . . . Midőn nemcsak azokat az okokat kutatja föl, melyek a baj elterjedésének legdúsabb forrásai; hanem azon intézkedések és rendszabályok hatása iránt is útbaigazít, melyek egy vagy más oldalról az állam vagy társadalom részéről hozattak, hogy segítségökkel a gyökeresen kiúrt-hatatlan bajt legalább mérsékelni lehessen. A mi már magában véve is jelentékeny eredmény.

Ha én tudom, hogy az individualis okok mellett, melyek az egyéni szervezeti dispositióban bírják gyökereket, minők: az excessivus hajlam, könnyelműség, hajlam a fényűzésre és dologtalanságra stb., nem kevésbé hathatós tényezői a prostitutio elterjedésének azok a társadalmi okok is, melyek az elhanyagolt nevelésre, zilált családi viszonyokra, a nyomorra, bizonyos nyilvános depraváló helyek erkölcsrontó hatására, nemkülönben arra a destructiv közszellemre vezethetők vissza, mely gúnyt űz a legszentebb érzelmekből, és kineveti a solid erkölcsöket: már legalább egy lépéssel előbbre vagyok azon baj gyógyításában, a melyre vállalkoztam, mert legalább tudom, hol kell keresnem a betegség gyökerét.

És ha azt is tudom, a mire pedig a moralstatisztika szintén megtanít, hogy minő irtózatoss mérvet ölt és minő végzetes következményekkel jár ez a metely; oly következményekkel, melyek testi és lelki desorganisatióban, a lélek paralysisében és bizonyos erkölcsstelen symptomák tipikus és állandó formájában nyilvánulnak, és a prostituáltaknak a cri-

minalításban való részességében számokkal is kifejezhetők: úgy még előbbre jutottam, mert immár azzal is tisztában vagyok, minő erélylyel és irányban kell dolgoznom, hogy vállalkozásomat legalább némi siker koronázza.

Míg végre, ha azon hatás értékét is sikerült megfigyelnem és statistice megvilágosítanom, melyet a kérdéses baj orvoslása végett hozott rendszabályok fejtenek ki; mely alapon aztán emez intézkedések ethikai jelentőségét is kellőleg mérlegelhetem; a mennyire lehetséges, mind összegyűjtöttem azon adatokat, melyek a prostitutio kérdésének egyébként fölötte complicált szárait kezembe szolgáltatják, és a probléma megoldását — a mennyire a mai kutatások eredményei megengedik — legalább előkészítik.

Vajon mi lehet a jól megértett föladata az államnak és társadalomnak a prostitutióval szemben?

Talán azért, mert ez a «kiírthatatlan» baj, a modern (!) társadalomra nézve már amúgyis nélkülözhetetlen szükséglet (Hügel);*) vagy mert «magasabb orvosi szempontok» annak elnyomása ellen határozottan tiltakoznak (Kühn);**) legalisáljuk a prostitutiót, mint ezt Hügel, dr. Kühn stb. komolyan követelik? De mit szólnak majd e törekvéshez a statisztika azon adatai, melyek a legalisálással összekötött eredményeket tárják elénk.

Avagy talán épen ellenkezőleg, a másik végletbe essünk, és a baj kiirtását tűzzel-vassal eszközöljük? Vajon azonban, nem boszúlja-e meg majd magát ez a drákói sanyarúság, mely sok tekintetben és bizonyos dolgokkal szemben alkalmazva, rendszerint többet árt mint használ?

És nem legcélszerűebb-e itt is a középútat választani, és azon lennünk, hogy megfelelő praeventiv és repressiv rendszabályok együttes és terv szerint való alkalmazásával, míg egyfelől a baj forrását és okait szüntetjük meg; másfelől annak legalább folytonosan nagyobb mérvben való elterjedését és veszélyes következményeit iparkodunk megakadályozni. A mire

---

*) Hügel: *Zur Geschichte, Statistik und Regelung der Prostitution*. Nach amtlichen Quellen. Wien. 1865.

**) Dr. Kühn: *Die Prostitution im XIX. Jahrhundert, vom sanitäts-polizeilichen Standpunkte*. Leipzig. 1871.

államnak és társadalomnak egyformán elég alkalma és eszköze is lehet, csak hozzá kell fogni komolyan a munkához.*)

Mindezen kérdések a legszorosabb kapcsolatban állanak egymással. Czélszerű intézkedéseket pedig, melyekkel az állam és társadalom az erkölcsiségnek is szolgáltatokat tegyen, egyáltalán lehetetlen hozni a nélkül, hogy előbb velök ne legyen tisztában az ember, a mi ismét a moralstatisztika segítségével nélkül lehetetlen: hogy így ismét és újlag kénytelenek legyünk belátni e tudomány rendkívül fontos voltát socialis factorok hatásának mérlegelésénél, melyek a moralitást fejleszteni és az immoralitás terjedésének gátot vetni hivatvák.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha «a törvénytelen születések» társadalmi problémája ethikai fontosságát, és azokat a föladatokat tekintjük, melyeket az államnak és társadalomnak eme következményeiben nem kevésbé nagy horderejű jelenséggel szemben kell megoldani.

Első sorban itt is a statisztika emeli föl szavát, hogy figyelmeztessen arra a veszedelemre, mely e pontnál kivált két formában nyilatkozik: egyfelől a házasságon kívül született gyermekek aránytalanul magas halálozási percentjében; másfelől meg a criminalításban való részességökben . . . és ez által két irányban is fenyegeti a társadalmat.

Nem tartozik ide, a hol az én föladatomban alig terjedhet ki egyébre, mint hogy csak vázoljam azokat a tüneteket, melyek a társadalmi életben föl-föllebbennek és vagy fejlesztőleg vagy megrontólag hatnak az erkölcsiségre: hogy mindjárt az utolsó ízig részletezzem és tüzetesen meg is fejtsem mindazon kérdéseket, melyeket e tények elének tárnak.

Elég leszen, ha egyszerűen csak fölteszem e kérdéseket: Megtettek-e állam és társadalom mindent, mit tenniök kell és lehet vala, hogy e jelenség folytonos növekedésének útját állva, a vele együtt-járó morális bajok is orvosoltassanak, vagy legalább enyhíttessenek? Vagy ha e tekintetben mulasztás terheli mindkettőt, miféle intézkedések mutatkoznának olyanoknak, a melyek alkalmazása legtöbb sikerrel kecsegtet? Mit szólnak a statisztika adatai a lelcenz-rendszer mellett vagy ellen?

Gondolkodjunk komolyan e problémák fölött . . . ered-

---

*) R. v. Mohl: *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*. Tübingen, 1832.

ményül újlag egy argumentumot nyerendünk a moralstatisztika alkalmazásának szükségessége, és az ethikai determinismusként tudományos jogosultsága mellett.

Azután kérdezzük meg még egyikét a statisztika legfontosabb ágainak: a criminalstatisztikát.

Mennyi adattal fogunk találkozni itt fölvetett problémánkat illetően? Melyek mindannyian olyan kérdések megfigyeltetését segítik elő, melyek nélkül egy lépést sem tehetünk a bűntények megakadályozása érdekében.

A bűnök elkövetésére való hajlam mellett mik a criminalitas főtenyezői és forrásai? Milyen módon oszlanak meg a bűnesetek: nem, életkor, vallás, műveltség stb. szerint? Milyen szerepe van a bűnbe való visszaesésnek, hol és kiknél mutat e jelenség legmagasabb percenteket? Mit tehet az állam és társadalom arra nézve, hogy csökkentse a bűnesetek számát? Van-e, és minő befolyása van a büntető-rendszernek (a börtön-rendszerre is ideértve) és igazságszolgáltatásnak a criminalitas szaporítására vagy apasztására?

A nélkül, hogy ezen és hasonló kérdések iránt statistice is tájékozva legyünk, legfőleg tétovázva s a bizonytalanságban tapogatózva foghatunk csak a munkához, a melynek főadata pedig nem csekélyebb, mint hogy megfelelő állami és társadalmi intézmények alkotása által, legalább a lehető legkisebb értékre szállítsa le a bűnesetek számát, és ily módon teljes energiával vessen gátot az immoralis hajlamok külső tetteiben való nyilvánulhatásának, s a társadalmi légkör megmélyezésének.

De még az említett adatokkal kezeinkben sem remélhetünk biztos sikert, ha a kérdéses, szerfölött szövevényes munkában, az állam és társadalom összes egyéb institutióinak hathatós közreműködésére, s a különböző egyházak támogatására is nem számíthatunk. Mert itt a baj gyökere sokkal mélyebben fekszik, és szétágazása sokkal kiterjedtebb, hogy sem az emberi létezéssel kapcsolatban álló összes socialis factorokra ne lenne szükség, a midőn vele szembe akarunk szállani.

Így jutottunk el azokhoz a kérdésekhez, a melyek formulázása által immár mindazon tényezőkre rámutattunk, a melyek kisebb-nagyobb mérvben, de valamennyien befolyásolják az erkölcsi élet tüneteit; a mennyiben míg egyfelől előmozdíthatják — természetesen csakis az individualis természet

által kimért határok között — az erkölcsi hajlamok kifejlődését; másfelől az excessivus szervezeti dispositióknak is gazdag táplálatot nyújthatnak, és ez által ismét az elerkölcstelenedés útjait egyengethetik.

Ezek a kérdések a következők:

Melyek azok a nevezetesebb társadalmi és állami intézmények, melyek az eddig fölemlítetteken kívül, szintén jelentékenyebb befolyással vannak a moralitásra vagy immoralitásra? A mennyiben talán az egyház és iskola foglalnak el a főhelyet e tekintetben, vajon milyen mérvű hatást fejthet ki az iskola: tehát a nevelés és tanítás az erkölcstelen hajlamok kifejlődésének megakadályozásában? És minő hatása lehet e tekintetben az egyháznak? Van-e, és minő befolyása van a különböző vallási elveknek, dogmáknak és meggyőződéseknek, kivált pedig a vallási morálnak a természetes erkölcsre? és ez úton tehet-e, és minő szolgálatokat tehet a vallás a moralitásnak?

Állam és egyház milyen viszonyban álljanak egymással, hogy ne csak ne akadályozzák, hanem kölcsönösen segítsék egymást a jogállapot megszilárdítása által az elerkölcstelenedés megakadályozásában is? Szabad egyház a szabad államban? Vagy: az államnak legyen joga az egyházak intézkedéseit ellenőrizni, és netaláni túlkapásaikat megakadályozni?

A mennyiben továbbá a különböző humanitarius intézmények, jótékonyági egyletek, nem különben az állam büntető törvényei és rendőri intézkedései is kétség kívül fontos szerepre hivatvák a bűntények megakadályozásában, az a kérdés is ide tartozik: vajon milyen szellemben és elvek szerint vezetve, lehet legtöbb kilátás arra, hogy emezen az úton is hozzájárulhatunk a jogérzet és törvénytisztelet fejlesztéséhez, közvetve tehát az excessivus hajlamok tettekben való nyilvánulása elnyomásához is?

Az épen nem szükséges, hogy mind e kérdésekre már e helyütt kimerítő választ is adjunk, és aztán az ilyen úton nyert eredményeket összegezve állapítsuk meg a végeredményt, mely döntő ítéletet legyen hivatva mondani a kérdéses problémában. Azt a választ, a melyre nekünk itt szükségünk van, egészben és nagyban megadja a moral- és criminal-statisztika, midőn számokban és kifejezett adataikkal rámutatnak arra a sokoldalú befolyásra, melyet az állami és társadalmi intézmények —

egyenként és összesen — kifejtene az elerkölcstelenedés megátlásában és az erkölcsi hajlamok ápolásában és kifejlesztésében; és ez által számokkal is bebizonyítják, hogy az erkölcsi élet tünetei semmi esetre sem magyarázhatók meg az indeterministicus ethika elvei és elméletei szerint, sőt inkább minden lépten-nyomon az ethikai determinismus mellett bizonyítanak. Nincs egyéb hátra, mint hogy ugyanezen eredményt az utolsó szempontból is igazolandók: a megvalósúlt moralitás és immoralitás formáinak megismertetésébe fogjunk.

XVIII.

A MEGVALÓSÚLT MORALITÁS ÉS IMMORALITÁS FORMÁI.

Az ethikai erény és vétek fogalma. Tüzetes ismertetésök. Kellékeik. Forrásaik. Az indeterministicus ethika tantételei. Az ethikai determinismus végleges igazolása.

Mindaddig, míg az erkölcsös vagy erkölcstelen hajlamok külső tettekben nem nyilvánulnak: a moralitás vagy immoralitás pusztán és kizárólag az egyéni character dolga, melyet se ellenőrizni, se jogi elbírálás alá venni, se az államnak, se a társadalomnak, se az egyes embernek nem áll hatalmában.

A moralitás vagy immoralitás, sociális factorokká csak akkor válnak, a mikor külső cselekedetekben is nyilvánultak, valamiféle formát öltenek, és ezáltal a társadalmi élet alakulásaiba tényleg befolynak és az államot vagy társadalmat, vagy mindkettőt együtt, kitűzött céljaik megvalósításában támogatják vagy akadályozzák.

Ekkor azonban oly nevezetes szerepet játszanak, és ez okból a megvalósúlt moralitás vagy immoralitás formáinak ismertetése oly jelentékeny ethikai problémává lesz, hogy valamely ethikai rendszer értékének és alkalmazható voltának megítélésénél az a kérdés is méltán föltehető: vajon egyáltalán összeegyeztethetők-e eme rendszer elvei és tantételei azon eredményekkel, a melyekre a moralitás formáiról szóló tan jutott; vagy ha ezek az eredmények némely pontban talán kiigazításra szorulnának, a teljesített correctura a kérdéses rendszer elveit fogja-e igazolni?

Ez az oka, hogy abból a tervezetből, a mely szerint az ethikai determinismus tudományos jogosultságának kimutatását eszközölni akartuk, ezt a témát sem lehetett kihagynunk; sőt csakis annak minden oldalról történt megvilágosítása után tehetjük le nyugodtan a tollat: hogy a mennyire csekély erőnk és az elénk tűzött föladat szűkebb köre megengedte, minden módot fölhasználtunk, hogy a kérdéses elmélet tudományos jogosultságát és alkalmazható voltát bebizonyítsuk.

Azon elvek és eredmények után, melyeket a cselekedetek forrásáról általában, és a moralitás és immoralitás characteristicus vonásairól különösen is megállapítottunk, önkényt következik, hogy valamint a moralitás alapforrása az önzetlenség, az immoralitásé pedig az önzés (természetesen a maga helyén kifejtett értelemben véve): úgy a moralis és immoralis jellemű cselekedetek is ehhez képest, általában két, illetőleg egy-egy alapformát ölthetnek; és ezek a megvalósult moralitás és immoralitás alapformái: az ethikai erény és az ethikai véték.

Minden olyan cselekedet, a melyben önzetlen jóakarat nyilvánul, ethikai erény.

És minden olyan tett, melyet önző rosszakarat hoz létre, ethikai véték.

Valamennyi egyéb cselekedet pedig erkölcsileg közönyös.

Erkölcsei értékök szerint tehát összes cselekedeteink következőleg oszlanak meg: közönyös cselekedetekre, melyek semmiféle moralis mérlegelés alá nem esnek. És erkölcsi mérlegelés alá eső cselekedetekre; ezek: az ethikai erény és ethikai véték.

Azt hinni, hogy minden cselekedet, már eredeti természeténél fogva eo ipso erkölcsileg is elbírálandó, mint ezt az indeterministicus ethika tanítja, annyira téves, hogy épen megfordítva minden lépten-nyomon magából a moralitás természetéből ellenkező eredményekre kell jutnunk. Az ember társadalmi és egyéni életének szövevényes alakulásai közben, hányszor nincs és nem is lehet helye vagy tere annak, hogy a moralis character követelményei fölszínre juthassanak: annyira más természetű élet- és kenyér-kérdések megoldásával van túlhalmozva az illető? És a mindennapi élet mindennapi szükségletei hányszor absorbeálják az egész embert? Valóban nagyon téves fölfogás az a moralitásról, mely minden legcseké-

lyebb és magában teljesen értéktelen cselekedetben is erkölcsi értéket kutat és vél megállapíthatni.

Hanem igen is, úgy a moralitás, mint az immoralitás ölthet változó formákat, a melyek szerint a cselekedet erkölcsi értéke is változik — a szerint a mint benne a moralitás vagy immoralitás nagyobb vagy csekélyebb fokozatban nyilvánul: ámde ez a tény még épen nem jogosít föl arra, hogy abból folyólag minden cselekedetben moralitást vagy immoralitást keressünk.

Egyáltalán: az az egész elmélet az erény- és vétokról, melyet az indeterministicus ethikában találunk, sok tekintetben provocalja a helyreigazító kritikát.

Az ethikai erény és ethikai vétek azon fogalmát, a melyről a mi rendszerünk értelmében van szó, nem szabad azonosítani az indeterministicus ethika erény és vétek fogalmával.

Az erény és vétek fogalmai collectiv fogalmak, a melyek alá sok mindenféle cselekedet: úgynevezett erény és vétek foglalható, köztök az ethikai erény és ethikai vétek is: épen azért mindezen cselekedeteket úgy összezavarni, mint ezt az indeterministicus ethikában találjuk, hogy valamennyien az ethikai erény és ethikai vétek fogalma alá soroztatnak, minden esetre vastag logikai tévedés.

Az ethikai erényen és vétségen kívül vannak más társadalmi, vallási, hazafiúi, polgári stb. erények és vétek — de ezeknek, szorosan véve a dolgot, vagy semmi, vagy csak igen kevés közük van az ethikai erényhez és vétekhez. Válhatnak emezekké is; de nem szükségképen, természetöknél fogva azok. Sőt egy részökben nem is nyilvánul moralitás vagy immoralitás.

Csak a különböző (kivált pogány) vallási rendszerek és felekezeti rendszabályok által decretált erényekre és bűnökre, a különböző népszokás, nemzeti erkölcsök és társadalmi követelmények által szentesített társadalmi és polgári erényekre és vétségekre kell utaltom, hogy állításomat bebizonyítsam. A vallási vagy nemzetiségi fanatizmus, vagy gyűlölet diktálta erények, hogyan fejezhetnék ki a moralitás valódi lényegét? Hogyan lennenek tehát ethikai erényekül tekinthetők?

Mindenesetre szükségesnek mutatkozik — hogy ez elmélettel is tüzetesebben foglalkozzunk, s a nyert eredményt az ethikai determinismus érdekében értékesítsük.

a) *Ethikai erény.*

Az ethikai erény legegyszerűbb és legszabatosabb definiója imez: Az ethikai erény valamely legalis tettben reális moralitás. A mi más szavakkal annyit tesz, hogy ethikai erénynek csak olyan cselekedet tekinthető, a melynek a mellett, hogy kizárólag moralis alap-motivumokra kell visszavezethetőnek lennie, még az az előnye is megvan, hogy semmiféle positiv törvénybe sem ütközik.

Kellékei és alkotó elemei tehát minden ethikai erénynek: 1. A moralis szándék. 2. A legalis tett.

A moralis szándék az erkölcsi jelleget és értéket adja meg a tetteknek; hogy pedig a cselekedetnek törvényszerűnek is kell lennie, az az olyan, mely semmi positiv törvénybe sem ütközik: e pontnak fölvétele az ethikai erény elemei közé abban leli megfejtését, hogy ily módon eleje vétethessék annak a véletlennek, hogy az erény czíme és czége alatt olyasmi történhessen, a mi a társadalmi rendnek, köz-jólétnek s a fönnálló jogállapotnak bármily tekintetben kárára lehetne vagy fölforgatására szolgálhatna. A «finis santificat media»-féle elvek is egyúttal ezáltal kellő helyreigazítást és elintézészt nyernek.

Az erény fogalmának további részletezése és analysise azon elmélethez és eredményekhez fűződnek, melyeket más helyen a moralitás természete és lényege tárgyalásánál már terjedelmesen kifejtettünk, és itt egyszerűen csak alkalmaznunk kell.

Ez eredmények szerint a moralitás az önzetlenségben áll, és két főalakban nyilvánul: az önzetlen igazság- és emberszeretben; egészen nyilvánvaló tehát, hogy ez előzmények alapján az ethikai erénynek is két főalakját kell megkülönböztetnünk, mint az összes többi erények alapformáit és forrásait, vagy a régi kifejezést használva, mint sarkalatos erényeket. És ezek az alapformái az ethikai erénynek:

1. Az önzetlen igazságosság,
2. Az önzetlen emberszeretet erényei.

Az első negatív, a második positiv alakja az ethikai erénynek; mindketten együtt, annyira magukban foglalják, mondhatnám kimerítik a moralis character összes vonásait és tulajdonságait, hogy kívülök még más sarkalatos erényeket is föl-

venni — mint ezt az indeterministicus ethikában találjuk — teljesen indokolatlan eljárás.

1. Az önzetlen igazságosság erénye, olyan — minden számítás és önző érdek nélkül való cselekedetekben áll, a melyekkel nemcsak hogy nem sajátítjuk el mások bármily néven nevezhető tulajdonát, sőt a magunk szoros jogából is engedünk, ha hogy ezáltal embertársaink baján valami módon segíthetünk . . . és a méltányosságot helyezzük a sanyarú jog helyébe, saját hasznunk rovására, de még kárunkkal is, ha a szerencsétlenség foka úgy kívánja.

Az önzetlen jellemnek az a vonása érvényesül itt, a melynek erejénél fogva mások jogait és igazát még többre tartjuk, mint a magunkét, és ellenállhatatlan óvatossággal tartózkodunk minden legcsekélyebb igazságtalanságtól és jogsértéstől, habár ilyes cselekedeteinkből mások érzékenyebb vesztese nélkül nevezetes hasznót is meríthetnénk.

Hatása kiterjed az élet összes viszonyaira, a melyek különböző alakulása szerint, maga is különböző formákat ölt ugyan, de ezek abban mindannyian megegyeznek, hogy mindegyikökből a legcorrectebb jogérzet nyilatkozik, mely a legfontosabb jogügyekben csak épen úgy féken tartja az önös törekvéseket, mint a legminutiosusabb dolgokban.

Közös forrása pedig valamennyinek az az ösztönszerű jóakarát és méltányosság, mely eleinte minden tüzetesebb megfontolás nélkül, közvetlenül a moralis character eredeti ösztönetől indítva kerül minden jogtalanságot, azonban fokunkint a fejlődő értelem közbeléptével, és folytonos gyakorlat útján öntudatos élet-maximává is válik, hogy mint ilyen, ezentúl minden cselekedetünknek egyik leghatalmasabb motora gyanánt — egyszersmind a törvényesség és jogállapotok állandó őréül szerepeljen . . . a melylyel, hatását tekintve, csakis az ethikai erény másik alapformája: az önzetlen emberszeretet erénye vetélkedhetik.

2. Az önzetlen emberszeretet erénye az összes ethikai erények legfőbbike, s az igazi moralis character legszebb nyilvánulata.

Lényegét tekintve, abban az úgynevezhető élő szeretetben áll, mely nemcsak hogy a legnagyobb óvatossággal nem tartózkodik minden jogsértéstől, hanem inkább minden alkalmat, melyet fölhasználnia lehet, a legkészségesebben megra-

gad, hogy embertársának segítséget vagy legalább enyhülést és vigasztalást nyújtson.

Ez azon emberszeretet, mely nem okoskodik, nem argumentál, nem számít, hanem mintegy önfelédten, kizárólag alapcharacterének közvetlen hatása alatt tesz; s habár a társadalmi élet különböző alakulásaihoz mérten, s az értelem higgadt ítéletének meghallgatásával, fokonkint szintén öntudatos életprincipiummá lesz is: még ez esetben sem a hidegen számító ész szaván indul, mely legfőlebb csak szabályozhatja vagy mérsekelheti szeretet-gyakorlataiban; hanem ösztönszerűleg segít — mert character-e így kívánja.

Forrása: az az önzetlen, mélyebb részvét, a melylyel más baját csak úgy érezzük, mint a magunkét, s a melynek természet-e és egyedüli öröme a segély-nyújtás. A mily kevés ilyen valódi önzetlen character található aránylag a mi humanisticus világunkban: épen oly magas fokozata az, az igazi moralitásnak. Kivételes példánya az önös emberi természetnek. Extremitás, a melynek szélesebb körben való elterjedése . . . az emberi együtt-lét eszményét létesítené.

Íme az ethikai erény fogalma és természete — az ethikai determinismus értelmében!

Vessük össze immár ezzel az elmélettel az indeterministicus ethika tantételeit az erényről. Azután tegyük föl a kérdést, hogy vajon melyikét kell a két theoria közül correctebbnek tekintenünk?

Az indeterministicus ethika, valamint összes egyéb elméleteit, úgy az erényre vonatkozó tantételeit is az «önkényes akarat» alap-fogalmához és elméletéhez fűzi.

Más helyen terjedelmesen kimutattuk már ez elmélet tévedéseit. Mivel azonban sehol sem boszúlja meg magát ez a theoria jobban, mint épen e pontnál, szükségesnek mutatkozik, hogy arra e helyütt újból is reflektáljunk.

Lássuk mindenek előtt az erény definitióját e rendszer értelmében.

Az erény — így szól a meghatározás — az akarat állandó készsége, mindig az ethikai főelv szerint cselekedni, az erkölestörvény iránti tiszteletből. *Affectio animi constans. Recta ratio.* (Cicero.)

Kérdezem azonban, vajon miféle garantiát nyújthat az

«önkéntes akarat» azon állandó készség iránt, a mely pedig itt az erény egyik főalkotó eleme gyanánt követeltetik?

Vajon miféle természetű állandó készség lehet az, melyet az akarat szeszélye minden pillanatban megbonthat?

Ha az erény fogalmában szükségképen föl kell vennünk valamiféle constans elemet, a mint hogy kell, úgy az önkéntes akarat fogalmával is okvetetlenül szakítani kell, mert ez a két dolog együtt meg nem fér. Ez esetben pedig nincsen más mód, mint hogy az ethikai determinismus álláspontját fogadjuk el.

De menjünk tovább. Az «állandó készség» mellett még az «erkölcsi föelv értelmében», az «erkölcstörvény iránti tiszteletből» véghez vitt cselekedetek minősítettnek olyan elemekül, melyek nélkül «erény» létre nem jöhet.

Ámde, úgy az erkölcstörvény fogalmát, mint a törvény iránti tisztelet postulatumát illetőleg, már eddigi fejtegetéseinkben tüzetesen kimutattuk, hogy míg az első fogalomnak applicatiója nem lehet: a tisztelet postulatumának meg az a jellege nincs meg, a mely által a tett erkölcsi természetet öltene. Midőn tehát ilyenén, egyrészt téves, másrészt a moralitás fogalmától teljesen idegen elemekkel dolgozik ez az ethika: már e tekinteteknél fogva sem fogadhatók el definitiói correctek gyanánt.

Még kevésbbé állják ki a kritikát e fogalom további distinctiói és részletezései.

«Az erényben — így folytatják — megkülönböztethetjük az alakit és anyagit. Az alaki erény, maga az állandó akarat, az ethikai föelv szerint cselekedni, az erkölcstörvény iránti tiszteletből. És e tekintetben az erény csak egy, mely alakinak vagy tisztának is neveztetik.»

Ámde az «alak» csak egyik eleme az erénynek, melyet mi, mint «moralis szándékot» ismertettünk, magában véve tehát még épen nem erény. A minthogy alaki vagy tiszta erényről már beszélni is: contradictio in adjecto. Minden erénynek tetteben kell nyilvánulnia, különben pusztá moralis szándéknak marad, mely nem realizálódott, formát nem öltött; tehát erénynek nem is nevezhető.

«Az erény anyagát pedig a tárgyak teszik, melyekre az alaki erény vonatkozik. Azért annyi anyagi erény van, a hány tárgyra alkalmazható az alaki erény!»

Csakhogy itt meg az a hiba, hogy magában véve —

in se — semmiféle cselekedet sem erény, mivel csakis a «szándék» által lesz azzá, a mely épen oly kiegészítő része minden ethikai erénynek, mint a cselekedetnek a positiv törvényekkel való megegyezése (a legalis tett): a másik szintén nélkülözhetetlen momentum.

Mindenesetre nagy fogalomzavart kell tehát constataálnunk e pontnál, mely magának az egész elméletnek szabatosságát és helyes voltát alterálja, és a deterministicus és indeterministicus rendszerek tudományos értékének mérlegelésénél ez utóbbi rovására esik a mérlegbe.

A mi végre az elmélet azon pontját illeti, mely azon anyagi erényeket, a melyekben leginkább mutatkozik az alaki erény, sarkalatos erényekké decretálja, és négy ilyen erényt különböztet meg: az okosság (*σοφροσύνη*), az igazságosság (*δικαιοσύνη*), a lelki bátorság (*ἀνδρεία*), és a mértékletesség (*σωφροσύνη*) erényeit, nem tehetni-e itt méltán azt az ellenvetést, hogy vajon mi az alapja és indokolása ennek az egész distinctiónak?

Talán mert Pláto óta minden ethika így tanítja?

Nekem azonban úgy látszik, hogy az igazságosságot kivéve, a többi három ugynevezett sarkalatos erényben nem épen valami szembetűnő módon mutatkozik a valódi moralitás igazi lényege.

Alkalmazzuk csak az ethikai erény definitióját.

Az ethikai erény valamely törvényszerű tethben realisált moralitás.

Már most kérdem: ugyan miféle moralitás nyilvánul a bölcsességben, vegyük bár e fogalmat bármilyen átvitt értelemben? Az okosság lehet dianoétikai erény, de nem erkölcsi vagy ethikai erény, mely különbséget nem szabad szem elől téveszteni.

És ugyanezt a kérdést ismételhetjük a lelki bátorság és mértékletesség, mint sarkalatos erények természete kutatásánál is.

A lelki bátorság kétség kívül szép vonása a lelkületnek, de közte és a moralitás között semmiféle bensőbb kapcsolat vagy vonatkozás sem constataálható. A mértékletesség is követelménye a józan életrendnek; mert föltétele a testi és lelki szervezet rendeltetésszerű kifejlődhetésének: de a moralitás egészen más természetű tulajdonság.

Az askéta-fölfogás ethikai értékét a maga helyén már

kellőleg mérlegeltem. Itt csak ismételhetem az eredményt, hogy részemről azon fölfogásban, mely a legfőbb erényt az önsanyargatásban keresi, és a moralitás alap-követelményét abban találja, hogy az ember előlje magában az érzéki természetet: nem a meghamisíthatatlan moralitás lényegének helyes fölismerését, hanem inkább az exaltált fanatizmus szülte beteges phantasia éretlen gyümölcsét látom.

A jól fölfogott és helyesen értelmezett moralitás alap-követelménye nem az, hogy az ember folyton-folyvást csak a maga saját érdekeivel foglalkozzék; hanem hogy a mások baján törekedjék segíteni. E rövidke reflexio egymaga lerontja az indeterministicus ethika egész erénytánát. Nyugodtan áttérhetünk az ethikai vétek fogalmának ismertetésére.

b) *Ethikai vétek.*

Föladatunk mindegyre könnyebbé és egyszerűbbé válik. A helyes alapokra fektetett, és logikai szoros következetességgel keresztül vitt rendszer mind szembetűnőbben tárja elénk előnyeit, midőn az utolsó pontnál, melyet problémánk megoldása végett még tárgyalnunk kell: az ethikai vétek fogalmának analysisénél, immár alig akad egyéb dologunk, mint hogy megfelelő módon alkalmazzuk az eredményeket, a melyeket eddig általában, de kivált az erény fogalmának tárgyalásánál nyertünk.

Halljuk mindenek előtt a definitiót.

Az ethikai vétek, valamely törvényellenes cselekedetben realisált immoralitás. Olyan tett, a melynek, a mellett hogy múlhatatlanul gonosz szándékból kell származnia, még az a hibája is megvan, hogy valamiféle positiv törvénybe is beleütkezik. Íme a legegyszerűbb és mégis szabatos meghatározás; melyből az ethikai vétek kellei és alkotó elemei is minden nehézség nélkül leszarmasztathatók. Ezek: 1. az immoralis szándék, 2. az illegális tett.

Az immoralis szándék, vagy kisebb nagyobb fokú malitia, az «erkölcstelen» jelleget adja meg a tettnek; hogy pedig a cselekedetnek törvényellenesnek is kell lennie: eme kellék fölvételének az ethikai vétek fogalmában az az értelme, hogy mindaddig, míg valakit valami módon tényleg meg nem károsítottunk, tehát cselekedeteink a positiv állami törvények által

kiszabott körben mozognak — ha intentióink erkölcstelenek voltak is, mert megfelelő formában nem nyilatkozhattak . . . . ethikai vétkül nem minősíthetők.

A vétek fogalmának további elemezésénél azon elvek szolgálnak irányadókül, a melyekre már az immoralitás lényegének meghatározásánál jutottunk.

Ez elvek szerint az immoralitás a maga helyén kellőképen értelmezett önzésben áll, és két főalakban nyilvánul: az önző igazságtalanságban és embertelenségben. Egészen természetes tehát, hogy az ethikai véteknek is két főalakját kell megkülönböztetnünk. mint az összes többi vétek alapformáit és forrásait. És ezek az alapformák:

1. Az önző igazságtalanság,
2. Az önző embertelenség vétkei.

Mindkettő mind positiv, mind negativ alakban nyilvánulhat, a különböző módon alakult viszonyok, s az egyéni character sajátos vonásai szerint.

1. Az önző igazságtalanság, mint ethikai vétek, olyan önző érdek sugallta törvénytelen cselekedetekben áll, a melyekkel nemcsak hogy a magunk úgy képzelt szoros jogát a legszélső határokon is túlterjesztjük, habár csak a kellő mértéket megtartva is a legnagyobb bajból szabadíthatnók ki embertársainkat, de még attól sem rettenünk vissza, hogy olyan igazságtalanságot kövessünk el, a melyből ránk ugyan semmi haszon, de másokra annál nagyobb kár háramlik.

A gonosz jellemnek az a vonása érvényesül tehát itt, a melynek erejénél fogva mások jogait és igazát semmibe sem vesszük; és bármilyen égbekiáltó igazságtalanságra és jogsértésre képesek vagyunk, ha ily módon valami haszonhoz juthatunk — avagy pusztá irigységből és rossz akaratból. Mely esetben aztán az önös emberi természet se korlátot, se mértéket nem ismer, és a legkülönbözőbb alakokat ölti fel, csakhogy czélt érhessen.

Forrása: az az ösztönszerű rosszakarát és érzéketlenség mások sorsa iránt, mely eleinte minden tüzetesebbb megfontolás nélkül, közvetlenül az immoralis character alaphangulatától indítva, követi el a sérelmeket; azonban fokonként, a helytelen irányban fejlődő értelem közbeléptével, és kedvező viszonyok között, annyira meggyökeredzik, és az egyszerű bűnre való fogékonyságból olyan tökéletesen kész gonosz jellem női ki magát, a mely csak alkalomra vár, hogy egész erejével föl-

léphessen és hatását tekintve, csakis az ethikai véték másik alapformája: az önző embertelenség nyilvánulatai múlhatják fölül.

2. Az önző embertelenség az összes ethikai vétkek legfőbbike, s az immoralis character szélső nyilvánulata.

Lényegét tekintve, abban a minden nemesebb érzéstől idegen, rideg érzéketlenségben áll, mely nemcsak hogy nem kerüli a jogsértést; sőt inkább készségesen ragad meg minden alkalmat, hogy másnak kárt vagy bajt okozhasson.

Ez az a malitia, melynek legnagyobb öröme és boldogsága abban rejlik, ha mást bántalmazhat; jogaiban vagy személyében akármi módon megsérthet s a mely minél furfangosabb és számítóbb, általa az ethikai véték is annál kifejtettebb alakban és magasabb fokozaton jelenkezik.

Forrása: azon rideg, érzéketlen kedély, mely más baja vagy sorsa iránt egyáltalán semmi rokon érzéssel sem viseltetik, és túlzó egoismusában a saját egyéni érdekein és hasznán kívül más czélt nem ismer: ha csak még azt nem, hogy másokat bántalmazzon.

Mindenesetre az immoralis characternek olyan végletes fejlődési alakzatával van tehát itt dolgunk, melynek hatását csakis a legkörültekintőbb módon alkotott erőszakos rendszabályok segítségével lehet paralysálni, teljesen kiírtani azonban soha sem lesz lehetséges.

Lássuk már most az indeterministicus ethika ide vágó tantételeit, hogy aztán e pontnál is megvonhassuk a parallelát.

Azt talán mondanom is fölösleges, hogy valamint általában minden egyéb problémánál, úgy e pontra nézve is az indeterminizmus, az «önkényes akarat» fogalmát veszi alapul, és ehhez mértén construálja tantételeit.

A véték definitiója e rendszer értelmében imez:

A véték az erkölcsi törvénynek szabad akaratból való megszegése, az erkölestörvény iránti tiszteletlenségből.

Kérdezem azonban: vajon csakugyan olyan nagy hatalom lenne az a «szabad akarat» (helyesebben önkényes akarat), hogy a legmoralisabb jellemű embernek is csupán akarnia kell, hogy például akár a legsúlyosabb vétséget elkövesse és nyomban ki is telik tőle, hogy megtegye? E mellett minden egyéb tényező közbejötté nélkül, tényleg és csakugyan kizárólag csak az akaratnak lenne döntő szerepe a különféle büntények elkövetésénél?

Hiszen ez esetben annyira ingoványos talajra volna alapítva az erkölcsi élet, hogy annak teljes alásüllyedésétől minden pillanatban méltán félhetnénk!

Avagy talán lihető, hogy pusztá erőszakos rendszabályokkal útját állhatnók az elerkölcstelenedés minden irányban való elterjedésének; vagy okszerűen munkálhatnánk az erkölcsi hajlamok kifejlesztésén: ha a moralitásra és immoralitásra való dispositióban, magában az emberi szervezetben nem léteznék egy olyan szilárd alapja az erkölcsiségnek, mely legfőbb garantiája minden egyes ember egyéni moralitásának?

Az első esetben ugyan önkényes, a másodikban pedig nagyon erőszakos tényezővel akarjuk értelmezni az erkölcsi élet tüneteit, hogy a ható factoroknak már ezen természetellenességénél fogva magát az egész fölfogást incorrectnek kell minősítenünk. Ide járul, hogy: «az erkölcstörvény» — «erkölcstörvény iránti tiszteletlenség», melyekre a kérdéses definitióban hivatkozás történik, szintén nem olyan természetű dolgok — mint ezt egyébként az erény fogalmánál már kimutattuk — melyekkel a vétek fogalmát szabatosan lehetne értelmezni. E szempontból is helytelennek kell tehát tartanunk a szóban forgó meghatározást.

Azonban nem kevésbé helytelenek, sőt tévesek e fogalom további distinctiói és részletezései.

Az indeterministicus ethika a vétekben is megkülönbözteti — úgy mint az erényben — az alakit és anyagit. Az alaki vétek vagy bűn, maga az erkölcstörvény iránti tiszteletlenség, és e tekintetben a bűn csak egy. Holott a bűn anyagát a cselekedetek tárgyai teszik, miért is annyi anyagi bűn van, a hány tárgyra vonatkozhatik az alaki bűn.

De van-e ennek a megkülönböztetésnek valami realis alapja?

Már föntebb kifejtők, hogy úgy az erénynek, mint a véteknek két-két lényeges alkotó része van: 1. a moralis vagy immoralis szándék; és 2. a legalis vagy illegalis tett. Egy-magában egyikök sem tekinthető sem erénynek, sem véteknek. Tisztán «alaki» vagy «anyagi» erényről vagy vétekről beszélni tehát mindenesetre annyit tesz, mint teljesen félreismerni emez erkölcsi jelenségek természetét, és összekuszálni össze nem tartozó fogalmakat.

Valamint minden erénynek, úgy minden véteknek is

okvetetlenül tettben kell nyilvánúlnia; különben pusztán immorális szándéknak marad, mely nem valósult meg, tehát vétéknek nem is nevezhető.

És viszont: valamint in se, magában véve, semmiféle cselekedet sem erény, mert csakis immorális szándék által lesz azzá, úgy a tett «véték-jellegét» is kizárólag az immorális szándék adja meg; a mely nélkül a cselekedet legfőlebb törvénytelen, káros, oktalán stb. cselekedet leszen, etikai vétékké azonban nem minősíthetni.

De téves a következő fogalom, illetőleg állapotmagyarázat is: «Ha valamely bűn iránt állandó hajlamunk van, azt vétéknek mondjuk. Ha pedig az erkölcsi törvény elleni hajlandóság az ember összes gondolkodására és cselekedeteire kiterjed, az ilyen állapot vétékességnek neveztetik!» Az etikai vétéknek nincsen más forrása, mint az immorális character, alaphangulat; mely különféle formákat ölthet, különböző cselekedetekben, különböző fokban nyilvánulhat, de etikai vétékké csak akkor válik, ha azon immorális alaphangulatból folyólag valami illegális tett származik. «Valamely bűn iránti állandó hajlam» tehát még mindig csak hajlam, és nem véték. A «vétékesség» állapotának magyarázata pedig a milyen érthetetlen, épen oly helytelen. «Hogy az erkölcsi törvény elleni hajlandóság az ember összes (!) gondolkodására és cselekedeteire kiterjedjen» . . . . Ez a föltevés, illetőleg postulatum, annyira képtelen, hogy üres szavak minden értelem nélküli conglomeratumánál egyébbnek alig tekinthető.

Legtöbb furcsasággal mégis a bűn-lajstrom revisiójánál találkozunk, a melyet részben az úgynevezett sarkalatos bűnök, részben az erkölcsi köteleességek megszegéséből keletkezett vétékek egybeállításával construáltak.

Teljesen fölöslegesnek tartom, hogy mindezen bűnökre részletesen reflectáljak; s az itt előforduló tévedéseket egyenként rectificáljam. Az alapdefinitio, melylyel a véték lényegét és természetét meghatároztuk, sokkal egyszerűbb és alkalmazásában is könnyebb, hogy sem szükségesnek mutatkoznék azt az egyes specialis esetek felsorolásával még bővebben illusztrálni, és mintegy kibővíteni. A kérdéses hibák és tévedések pedig sokkal szembetűnőbbek, hogy sem egyenként is rájuk kellene mutatni, és szükségesnek mutatkoznék, azokat külön-külön is helyreigazítani.

Elég legyen megjegyeznem, hogy az indeterministicus ethika itt is helytelenül értelmezte, és tévesen oldotta meg föladatát, midőn abban a hiszemben, hogy e kérdés tárgyalásánál az egyes bűnesetek pusztja elősorolása a földolog: épen a legfontosabb teendőről, azon okok és tényezők föl kutatásáról feledkezett meg, melyek a bűn elkövetésére való hajlam mellett, legfőképen befolyásolják a character-t; és a melyeknek okos számbavételével még leginkább elzárhatók az immoralitás útjai.

Való igaz, hogy az erkölestelenség számtalan formában nyilvánulhat, a melyeknek, mint büntetendő vétségeknek vagy bűneseteknek részletezése, úgy a positiv jogtanban mint a vallási erköstanban egészen helyén van, sőt szükséges. De egészen más földadata van, mint ezt a maga helyén elég érthetően kifejtettük, a philosophiai ethikának, a mely tudomány tehát azáltal, hogy a büntető jog- és vallás erkölcs-tanból egyszerűen csak átveszi ezeket az egyes bűneseteket: újból is abba a hibába esik, hogy túllépve saját hatáskörén, idegen terrenumba csap át, és ugyanilyen fogalmakkal akarja megoldani az említett positiv tudományok földadataitól lényegesen és nem egy pontban különböző földadatait.

Hogy ily módon milyen fogalomzavar áll elő, holott épen ellenkezőleg, az ethikai determinismus értelmében és elvei szerint oldva meg az egyes problémákat, az összes nyert eredmények között milyen benső kapcsolat jön létre? erre a kettős kérdésre immár minden oldalról megadtuk a választ. És bátran kimondhatjuk, hogy e válasz — az ethikai determinismus végleges igazolása!

Alig van egyéb teendőnk, mint hogy összegezve a mondotakat, egy rövid visszapillantással, a kifejtett eredményekről s a belőlök levonható consequentiákról befejező áttekintést nyújtsunk.

XIX.

BEFEJEZÉS.

Pontokba foglalva, következő alaptételek tűnnek elé az ethikai determinismus tudományos hitvallása gyanánt:

1. A moralitás és immoralitás, alapjában épen olyan tulajdonsága vagy sajátsága az egyéni physikai és szellemi or-

ganisatiónak, mint a testi és lelki életben nyilvánuló egyéb physikai és szellemi tehetségek . . . . És az erkölcsi élet tünetei — épen olyan kifolyásai az individualis szervezeti dispositióknak és hajlamoknak, mint a testi és szellemi élet más jeleiségei. A mint valakinek a natura lehet egészséges vagy beteges testi constitutiója, épen úgy lehetnek egészséges azaz moralis, és beteges azaz immoralis eredeti hajlamai. És valamint már organisatiójánál fogva alkalmasabb vagy alkalmatlanabb lehet magasabb szellemi fejlődésre (lángelme vagy idióta), nem kevésbé nagyobb vagy csekélyebb fogékonysága lehet a moralitás és immoralitás iránt is.

2. A mennyiben a moralitás szintügy, mint az immoralitás, alapszámban és gyökerében hozzá van kötve az organisatióhoz: kifejlődésében is egyik sem az úgynevezett indeterminált akarat műve; hanem az ethikailag determinált character miként való kialakulásának hosszabb-rövidebb fejlődési processus útján létrejött eredménye. Az indeterminált önkényes akarat fogalma, olyan értelemben, mint a «stat pro ratione voluntas»-féle elvben van kifejezve, különben is érvénytelen fogalom lévén metaphysikailag is, ethikailag is, a rá épített elmélet, s a vele szorosabb kapcsolatban álló fogalmak sem tekinthetők tudományosan elfogadhatók gyanánt.

3. Moralitás és immoralitás dolgában, az egyes embernek hatás- és hatalomköre csak arra terjedhet, hogy eredeti erkölcsi character határai között, annál a tehetségénél fogva, mely eszes és értelmes természetével jár, moralitását okszerűen fejlesztheti, azaz annak nyilvánulatait jellegzetesebbé teheti az által, hogy az eredeti characterében homályos ösztönként vagy latens dispositio gyanánt rejlő hajlamokat napfényre hozza, s a különböző szenvedélyek, bűntények vagy erények formájában, külső cselekedetekben is megvalósítja: de magát a characterert azért meg nem változtathatja, az emberi hajlamokat lényegökből és természetökből ki nem forgathatja, se azt el nem érheti, hogy mássá legyen erkölcsileg, mint a mivé őt tehetségei kvalifikálják.

Ez az oka 4., hogy az úgynevezett jellemfejlesztés jól fölfogott értelme és föladata nem egyéb, mint az emberi individualis természetben eredetileg benn rejlő előnyös alapsajáttságok okszerű kifejtésére s a káros hajlamok kifejlődhetésének megakadályozására irányuló törekvés. A mennyiben pedig a

cselekedet külső formáit akarná determinálni és kierőszakolni: az okosság fejlesztése. Az értelem kiművelése, nevelés, dressura által annyit ugyan elérhetni, hogy a jellem másnak mutatja magát, mint a mi: azt hinni azonban, hogy ily módon magát a jellemet is átalakítottuk — mindenestre nagy tévedés. Valamint az eredetileg hibás testi constitutiót vagy korlátozott szellemi tehetséget semmiféle erőszakos módon sem alakíthatni úgy át, hogy hibátlan testi szervezet, illetőleg a legmagasabb szellemi fejlődésre is alkalmas «tehetség» váljék belőle — mert együgyű, korlátozott eszű emberből soha sem lesz genie — hasonlóképen áll a dolog a jellemre nézve is.

5. Jellem-átalakulás egyedül és kizárólag csak a szervezet átalakulása útján jöhet létre, a mi ismét hosszú, és sok tekintetben ma még érthetetlen physiologiai processus eredménye. Nemzedekről nemzedékre kétségkívül tökéletesedhetik és tökéletesedik vagy visszafejlődhetik az organisatio; vele együtt párhuzamosan fejlődhetik és gyökereiben is módosulhat a character, valamint minden egyéb szellemi tehetség: más gyökeres módja az erkölcsök átalakulásának sincsen.

6. Födolog: a testi egészség és szellemi épség ápolása; nem különben normalis társadalmi viszonyok teremtése. Megfelelő táplálkozás, mozgás, foglalkozás, szóval: hygienikus életmód által lehetőleg elejét venni az organismusra káros befolyású tényezők hatásának; az értelem és érzelmek okszerű kifejlesztése és nemesítése által egyensúlyt hozni létre a szellemi életben; végre arra való társadalmi intézmények segítségével lehetőleg szűk térre szorítani — habár eleve erőszakosan is — az immoralis hajlamoknak külső cselekedetekben való nyilvánulhatását, és így elfojtani a példát, mely vonz, egyszóval: egészséges viszonyokat teremteni, hogy az így támadt egészséges légkörben megfelelő módon erősülhessen és fejlődhessék a szervezet, s már, mint ilyen, fejlettebb alakban szálljon át az utódokra, ha eleve nem is egészen kiirtott, de legalább gyöngébb hajlamokkal az immoralitás iránt: ez az egyedüli mód átalakítani az erkölcsöket. A legfőbb tényezők pedig ennek eszközlésére: az állam, család, egyház.

7. Az állam két irányban tehet fölötte fontos szolgálato-
kat a moralitásnak: mint «erkölcsi intézet» az által, hogy az immoralitás megakadályozásával lehetőleg elzárni törekszik az elerkölcstelenedés útját; és mint «jog-állam» avagy «kényszer-

intézet» a legalitás kierőszakolására, azzal, hogy minden erővel érvényt szerez a törvénynek, s ez által mindjobban és jobban megszilárdítja a jog-, igazság- és törvény-tiszteletet, fölébreszti a kötelességérzetet: mindezt természetesen eleinte csak külsőleg, szoktatás és gépies erőszak útján, és így habár közvetve a moralitás útjait is egyengeti.

8. Nem kevésbé fontos ethikai intézmény: a család. Normalis családi élet, egészséges családi viszonyok, a szülők egészséges testszerkezete és szellemi tehetségei, hajlamaik, elhatározó befolyással lehetnek az utódokra, és így elősegíthetik az új nemzedék charactere egészséges fejlődését. Míg ellenkezőleg, abnormis családi viszonyok, a szülők beteges testszerkezete, extravagans hajlamaik, melyek az öröklés törvényénél fogva az ivadéokra is átszállhatnak: az új nemzedék moralis organisatiójára is kedvezőtlen befolyással vannak.

És ki vonakodnék elismerni 9. a vallás és egyház befolyását az emberi erkölcsökre? Minél eszményibb és céljainak elérésében minél inkább a «szeretet-gyakorlatok» eszközeire támaszkodik valamely vallás: természetesen, a valódi moralitásnak is annál nagyobb szolgálatokat tesz. Minél érzékibb és materialisabb, hatásában is annál inkább ilyen. Legyen azonban őre a szelídebb erkölcsöknek, ápolója a nemesebb érzelmeknek; álljon őrt, nehogy elménkben a gonosz szándék, szívünkben a rideg egoismus mélyebb gyökeret verhessen: és bizonyára olyan hatalmas támaszt talál benne az igazi moralitás, a melynek szolgálatait éppen nem lehet és nem szabad kicsinyleni.

Semmi esetre sem állunk tehát ingatag alapon, ha ismételtén is hangsúlyozzuk:

10. Hogy a moralitás és immoralitás szorosan össze van növe egész existenciánkkal, és mélyen benn gyökeredzik az emberi társadalmi viszonyok szülte factorok: az állami institúciók, család, egyházi intézmények, és egyes physikai befolyások által, habár hosszabb idő alatt, de mégis módosítható organisatióban. E tényezők közbejöttével alakul és fejlődik a character, mint a moralitás egyik alapföltétele, a minthogy ők szolgáltatják az indító okokat, motivumokat is, a moralitás másik alapföltételét, melyek a characteret tette ingerlik. Minden erkölcsi cselekedet pedig, az ilymódon ethikailag determinált (a character és motivum kettős determinációja alatt

álló) akarat eredménye. Melylyel szemben az indeterministicus akarat egész hatása és szereplése a moralis cselekedeteknél merőben illusorius.

Íme az ethikai determinizmus diadala: tudományos jogsútsága, és minden irányban való alkalmazhatósága a philosophiai erkölcsstanban!

Megengedem ugyan, hogy első pillanatra paradoxonokúl tűnhetnek föl az eredmények, a melyekre jutottunk; merevekiül az egyes alaptételek, melyeket fölállítottunk . . . Azonban ez a látszat rögtön megszűnik, a mint tüzetesebben és rendszeresen kezdünk gondolkodni dolgokról, és szem elöl nem tévesztjük, hogy míg egyfelől az ember is minden ízében csak épen olyan természeti leny, mint akármi más, és így életének és lényegének nyilvánulatai sem lehetnek természetfölöttiek; másfelől az erkölcsi élet tüneteiben sem lehet (legalább tudományosan nem) olyan különbséget konstatálni, akár keletkezésök, akár kifejlődésök processusában: mely azokat a szellemi élet más jelenségeitől merőben elkülönítené, és az egész erkölcsi életet, mint az indeterministicus akarat «érthetetlen talányát» állítaná a gondolkodó értelem elé, a melyet hiú kísérlet lenne, okokra és törvényekre akarni visszavezetni.

Ellenkezőleg: a tudományos kutatás és vizsgálódás módszerei, s a tudás alapelvei és eredményei rájuk is alkalmazandók. Ilyen apparátussal pedig, más eredményekre nem juthatunk.

Még akkor sem, ha talán ez eredmények egy csomó előítéletbe ütköznének, avagy talán eddig táplált legszentebb meggyőződésünket alterálnák, sőt magára az erkölcsiségre (?) veszedelmesek volnának!

Mert minket ez ellenvetések egyike sem hoz zavarba.

Lelkiismeretesen jártunk el kutatásainkban. Tényekre, számokra hivatkoztunk minden deductiónkban, alaptalanúl egyetlen egy állítást sem fogadtunk el: eredményeink helyességében sincs tehát okunk kételkedni.

Nem az igazság hibája, hogy eleinte heves megtámadtásoknak és gyanúsításoknak van kitéve. Kivált, ha még hozzá valami érdeket sért, vagy egyesek kényelmét és tekintélyét veszélyezteti.

«A föld mégis mozog!»

És kérdezem, vajon mi kárát vallja az emberiség, hogy

ez az eleinte olyan ártalmasnak rágalmozott igazság végre mégis győzött?

Az ethikai determinismus is ki lehet, és minden valószínűséggel ki is lesz téve, a keserű megtámadások és gyanúsítások egész özönének.

A mikoron azonban majd megjön az ideje — a minek pedig mihamarább meg kell jönnie — hogy a philosophiában sem az apriori fogalom fog praescribálni a tudománynak; hanem az egyoldalú speculatio helyett a tudományos kutatás correct módszerével construált tapasztalati fogalmak szolgáltatandják azon egyedül használható anyagot, melylyel a philosophiának is dolgoznia kell: majd egyszerre lehull a fátyol egy csomó előítéletről, és helyettök az oly hevesen megtámadott »igazságok« foglalandják el a tudományban azon helyeket, melyeket eddig a rideg stabilismus útján az elfogultság tartott lefoglalva.

Ekkoron majd a ma nap még annyi oldalról nem kevesebb előítélettel támogatott indeterministicus theoria helyét is az ethikai determinismus elmélete fogja elfoglalni. És nemcsak a tudomány, de a köztudat is szentesíteni fogja azt az irányelvet (az ethikai determinismus elvét): hogy az erkölcsiségnek mindenestre nagyobb szolgálatot teszünk azzal, ha alapját az emberi meghamisítatlan természetben, támaszait a társadalmi tényezők egész sorozatában keressük és találjuk föl; mintha indeterministicus alapon egész erkölcsi életünket, pusztán a levegőben függő indeterministicus akarat kizárólagos műve gyanánt tekintjük.

«Az az erkölcs (az indterminismus morálja), melyet minden lépten-nyomon őrizni kell — nem érdemes az őrizetre.»

«That virtue, which requires to be ever guarded, is scarcely worth the sentinel.»

PAUER IMRE.

AZ IPARI KARTELLEKRŐL.

Első közlemény.

Ha nem látszanék paradoxonnak, azt merném állítani, hogy minden oly új dologban hiszek, melyről utópiát írnak. — Hogy valamely új dolog — találmány vagy társadalmi intézmény — képes egy költői före oly hatással lenni, hogy az ennek alapján már is elképzei magának az egész világ új rendjét: az bennem önkénytelenül azt az érzetet kelti, hogy ebben a dologban van valami.

A kartellek, melyek e tanulmány tárgyát teszik, már meglették Morusukat. Bellamy *Looking Backward* című közkezen forgó regénye tulajdonképen nem egyéb, mint a kartellek, a trustok és syndicatusok utópiája.

E könyvről e helyen csak mellesleg kettőt akarok mondani. Először azt, hogy e könyv kitünően van megírva. Annál is inkább merem e nézetemet nyilvánítani, mert ezzel csak a közvéleménynyel egyezőt állítottam. — Másodszor azonban olyant kell e könyvről mondanom, a mi talán Európában kevésbbé ismeretes dolog.

Kétséget sem szenved, hogy *Looking Backward* regény — utópia. De azért ez komoly könyv. Bellamy csak azért választotta ez alakot, hogy könyvét sokan olvassák. Az utópikus regény az a ruha, mely gondolatainak meztelen testét szalonképessé tette. E ruhában járta be e könyv alig két év alatt az egész művelt világot. — Csakhogy ismétlem, az e könyvben foglalt gondolatok a szerzőnek és pártjának hitét alkotják. E párt nem régen keletkezett Amerikában és napról napra növekedik.

Elveinek rendszerét a nationalismus névvel jelölik.*)

Ez elvek erkölcsiek és gazdaságiak. — Gyakorlati fontossága azonban az utóbbiaknak van, mert hisz kétségtelen, hogy a világrend javítását nem az egyesek lelkületének nemesítésén kell kezdeni, hanem a társadalom gazdasági szervezetének megváltoztatásán. S itt a nationalismus a combinatiók, trustok és syndicatusokban látja már is a jövő szervezkedésének kezdetét. Ez alakzatok azt mutatják, hogy az associatio elvét a gyakorlatban tényleg érvényesíteni lehet. A nationalismus törekvése pedig «suppression of competition by cooperation». — A combinatiókban mutatkozó irányzatot csak tovább kell vezetni és el lehet majd érni az egész iparnak az összeség érdekében való szervezetét.

De nem csak az Egyesült-Államokban, hol minden új eszme a prairie-vihar rohamosságával hódít tért, találkozunk ily irányú nézetekkel és törekvésekkel. Európában is, hol a reformok és újítások légárama csak enyhén jár és majd itt, majd amott ütközik a régi rend ódon épületének czifraságaiba és tornyocskáiba, több tekintélyes tudós és sok «reálpolitikus» nagy reményeket fűz a kartellekhez. A tudomány már több évvel ezelőtt fölhívta a figyelmet reájok. A napi sajtóban régebben indult meg a küzdelem a kartellek hívei és ellenzői közt és most is egyre foly. Újabban egynéhány törvényszék, sőt törvényhozás is nyilatkozott a kérdésről.

Mindez alkalmas azt hiszem arra, hogy fölkeltse és fokozza az érdeklődést a tárgy iránt, melylyel a következő sorokban foglalkozni akarok.

Azonban czélom nem lehet az, hogy a kartellek mellett állást foglaljak vagy hogy ellenök nyilatkozzam. A gazdasági élet új, vagy legalább ily tömeges megjelenésekben új, alakzataival állunk szemben, és a tudományos kutatás célja csak az lehet, hogy ezeket meghatározza és leírja. Így én is első sorban meg fogom határozni a kartell fogalmát és leírom majd az e fogalom alá eső alakokat. Ez után a tárgyról létező irodalmat fogom ismertetni; a kartellek jelentőségéről, hatásáról

---

*) Ez irányt a George-félével összefoglalni határozottan téves. — A nacionalista párt ugyan nem lépett még a politikai küzdő térre, de már is szervezkedik. — Bostonban, Newyorkban egyesületek alakultak; külön folyóiratot is adnak ki *The Nationalist* névvel.

nyilvánított nézeteket fogom bírálni. Ennek kapcsán arra fogok törekedni, hogy megállapítsam a kartelleknek mintegy elméletét. — Feleletet fogok keresni arra a kérdésre, hogy mit kell a kartellekben tulajdonképen látnunk? hogy miért mutatja épen korunk keletkezésöknek tünetényét, és hogy végre, hogy illik a kartellek eszméje abba a képbe, melyet a gazdasági és társadalmi fejlődésről magunknak alkotunk?

Az irodalom eddig nem mutat föl nagyobb alkotást a kartellekről; különösen terjedelmesebb anyag földolgozásával egy helyütt sem találkozunk. Ha mindazonáltal többen jelentékeny eredményeket értek el, az főleg az illető szerzők szerencsés kezének köszönhető, melylyel egyes dolgokat az egészből kiragadtak volt.

Ez értekezés főszúlya azon a nagy tényleges anyagon van, melyet megírására fölhasználtam. — Magát ez anyagot, a tulajdonképi leíró részt, nagy terjedelménél fogva nem tehetem közzé e folyóiratban, és így az ez anyagból merített általános eredmények kifejtésére és egyes példák bemutatására kell szorítkoznom.

I.

UJKORI IPARRENDSZER.

A «kartell» stb. szók közhasználati értelme. — Iparrendszerünk jellemzése: A gépek; a forgalommal való kapcsolat; a szabad verseny.

Mi az a kartell? induljunk ki a szónak közhasználati értelméből: Kartell alatt valamely dolog, vagy eljárás iránti egyezkedést, megbeszélést, összebeszélést értünk. Határozottan a szerződés fogalma az, melyre leghamarább gondolunk e szónál; és tényleg így is neveztek el némelykor azokat a szerződések, melyeket egyes államok a bűnösök kiszolgáltatása iránt kötöttek.

A kartellel rokon szók, melyeket a köznapi nyelv ismer: a *conventio*, a *syndicatus*, a *trust*, a *combine*; továbbá a *Ring*, a *concern*, a *Schwünze*, a *corner*. — Ezeken kívül még a németek a *Verband* és *Vereinigung* szókat, sőt még a dolog helyett az arra való igyekezetet nevezve meg, az *Einigungs-Bestreben*

kitételt is alkalmazzák; ez utóbbi kifejezések azonban sokkal tágabbak, sem hogy valamely észrevétel megtételére alkalmazhatók volnának.

Az előbb felsorolt kifejezéseket már a nyelv érzéke szerint is könnyen lehet két csoportra osztani. A *conventio*, a *syndicatus*, a *trust*, a *combine*, a kartellnek előbb említett közönseges értelmezésével majdnem teljesen azonos kifejezések és vele együtt egy csoportot alkotnak. A másik csoportba tartozik: a *Ring*, a *corner*, a *Schwänze* és a *concern*. A *Ring* azt a kört jelenti, mely az ellenfeleket összeszorítja; a *concern* szintén az ellenfelek körülzárására czéloz; az *Einzwickung* szót talán fölösleges magyarázni; a *Schwänze* kifejezés *schwänzennek**) — úgy látszik — azon jelentéséből van alkotva, hogy «titkon károsítani»; a *corner* pedig a sarokba szorítást jelenti.

Mig tehát amott a nyelv az egyezkedésre, az összhangzásra, a szerződésre helyezte a főszólyt, illetőleg e jegyet ragadta ki a fogalom megalakítására; addig emitt az illető egyesüléseken kívül állók károsulását, tehát a fogalom hatását emelte ki.

Az előbbiekből kitűnik, hogy a köznapi nyelv szerint a kartellen és rokon kifejezésein határozottan a vállalkozóknak valami «együttes eljárását»**) kell értenünk. — E fogalomra később vissza fogok térni.

Az ipari kartellekkel foglalkozva, a vizsgálat természetes kiindulási pontját korunk iparrendszere képezi.

Első sorban a gép†) jellemzi újkori iparunkat. A gépipar és nagyipar ma azonos fogalmak. De nem szabad a gépet csak matematikailag fölfogni. Igaz, a gép mindig összetett szerszám vagy másképen: minden szerszám gép. — Azonban a gépek hatása ezzel magyarázatot nem nyert. E magyarázatra csak úgy lehet jutni, ha tekintettel vagyunk a történeti momentumra. A manufacturában a subjectiv munkamegosztás az uralkodó elv. A gépiparnál az egész eljárás objective osztatik meg alkotó phasisaira. Ott az egyes eljárások különválasztását maga a munkamegosztás eredinenyezi; itt az egyes eljárások folytonos-

---

*) Sanders 752. lap: Etwas schwänzen: auf heimliche, unerlaubte Weise nehmen. — Auch: Einen um etwas schwänzen.

**) E kifejezéssel az *associatio*, *combinatio*, *cooperatio* stb. szókat helyettesítem.

†) Lásd Marx: *Das Kapital*. I. 4. fejj. 4.

sága a szabály. A manufacturánál az egyes munkást csak ritkán helyettesíti a «társúlt» munkás; a gépüzem majdnem kizárólag társított vagy közös munka útján történik. Épen ezért kiváló hatása van a gépnek az emberi munkára általában. Ez minősége tekintetében súlyos, a munkaidő pedig a gép hatása alatt nagyobb lesz. Végre a gép tulajdonképen magával az emberi munkával is versenyez.

Azonban a gépek bennünket itt más szempontból érdekelnek és nem a technologia és az emberi munka szempontjából.

Az a kérdés, mely itt szóba jön, az, hogy mily jelentőséggel bírnak a gépek a vállalkozó számára?

Az iparban a természeti erők, az emberi munka és a tőke működnek közre. A mikor a tőkét emlitem, akkor közel fekvő, hogy a gépipart a nagy álló tőkek jellemezik.

De az újkori ipar nemcsak absolute mutat föl óriási értékeket telepeiben: az épületek-, gépek- és a felszerelésben. A termelt cikkek értékéhez viszonyítva is fölötte nagy az az álló tőke, melynek befektetése a termeléshez szükséges volt. E tőkének bizonyos kis része e termelésnél az előállított cikkekbe megy át.

Ezzel függ össze részben az a fontos szerep, melyet az újkori iparrendszerben az általános termelési költségek játszanak. A nagy álló tőkek egy másik kiváló hatásáról pedig majd a jövő fejezetben lesz szó.

Általános termelési költségek azok, a melyek bizonyos terjedelmű termelésen belül állandó nagyságúak maradnak vagy csak igen kis mérvben változnak. A gazdaságosság elve tehát azt követeli, hogy az általános termelési költségek része az egyes cikk összköltségeiben lehető csekély legyen, vagyis, hogy a termelést addig kell kiterjesztetni a meddig az csak az általános költségek nagy növelése nélkül lehetséges. A költségalkulás e sajátosságában rejlik a gépipar azon törekvése, hogy a termelést folytonosan kiterjessze, a mint Marx mondja: az a rugékonyság, az a hirtelen, ugrásszerű kiterjesztő képesség, mely csak a nyers anyagban és a kelendőségi területében*) leli határát.

A nagyipar e sajátágáról később szólni fogok, de már itt akarom megemlíteni, hogy e kiterjesztési hajlammal függ

*) E szóval fordítom a német «Absatzgebiet»-et.

össze az egész újkori ipari termelés nem-conservatív jellege: a technikai és eladási viszonyok folytonos javítása, változtatása.

A másik dolog, a mi az újkori ipart jellemzi, a forgalommal való szoros kapcsolata. A közlekedési eszközök tökéletesítése és a forgalom kifejlődése megszüntették az ipar helyi jelentőségét. A világpiacz fogalma újkori és különösen jellemzi iparunkat. — Konkretebben szólva, a szállítási költségeknek nagy szerep jut iparrendszerünkben. E szereplés, hogy csak nagyjában határozzuk meg a dolgot, kétféleképp nyilvánul: Oly javaknál, melyek értéke teriméjükhöz képest csekély, tehát különösen a nyers anyagoknál, a szállítási költségek majdnem kizárólag döntenek a fölött, hogy mily területen kelhet el az illető cikk; viszont a teriméhez képest nagy értékkel bíró cikkeknel, tehát gyártmányoknál, a szállítási költségek oly csekélyek a cikkek értékével szemben, hogy bizonyos határok között a legkülönbözőbb helyen előállított cikkek versenyezhetnek.

De más tekintetben is hatással volt az újkori forgalom az iparrendszerre. Az iparnak épen az elmúlt időszakban szabályt képező helyhez kötöttsége azt eredményezte, hogy a vállalkozó a termeléssel a szükségletek jelentkezésére várhatott, azaz rendeltre dolgozott. — Ma az ellenkező a szabály: a termelés nem kapaszkodik a rendelés uszályába, hanem azt megelőzi, sőt egyáltalában a nélkül történik, hogy bizonyosan tudva volna, lesz-e majd szükséglet, melynek kielégítésére szolgálhat.

Az eddig elmondottak korunk iparrendszerének fő gazdasági jegyeit alkotják. Van ezeken kívül e rendszernek még egy fontos alkotó eleme: ezt korunk jogrendében leljük meg. A mai forgalmi élet alapját a szabad verseny alkotja — erre van fölépítve kevés kivétellel jogrendünk. — Tartalmilag véve, a mai forgalmi élet szerint a szabad verseny vagy legalább követelménye arra irányul, hogy az áralakulás a dolgok és szolgáltatások tekintetében, továbbá a munkabér, haszonbér, lakbér, kölcsönkamat stb. iránt a gazdasági önérték teljes érvényesítésével, minden korlátozás nélkül történjék.

Találóan mondja Hadley: «All our education and habit of mind make us believe in competition . . . We look with satisfaction on whatever favors it and with distrust on whatever hinders it». — Valóban így van ez. De nemcsak azért, mert a szabad verseny elméletének légkörében nevelkedtek azok, kik

a gazdaságtannal foglalkoztak és a klasszikusokat forgatták, hanem, mert — a mint mondtam — jogrendünk alapját képezi a szabad verseny.

Kétségtelen, hogy a szabad verseny elmélete a gazdaságtan legismertebb részeinek egyike; mindazonáltal szükségesnek tartom, hogy mielőtt a szabad versenynek jelentőségét a kartellek szempontjából vizsgálánám, magának az elméletnek rövid elemzésébe fogjak.

Ezt a következő fejezetben teszem.

II.

SZABAD VERSENY. *) MONOPOLIUM. **)

A szabad verseny elméletének három tétele. — Az önérdék Smithnél. — Az ellenvetések. — Az önérdék viszonylagossága. — Mechanikus fölfogás; individualismus és atomismus. — Új irány. — A két első tétel összetartozása. — A verseny szabadsága. — Áralakulás; kereslet és kínálat; az idő momentuma; Ricardo törvénye. — A versenyelmélet tévedése.

Monopolium. — Törvényes monopolium. — Tényleges monopolium: 1. természetes monopolium, 2. versenyből, 3. együttes eljárásból eredő monopolium.

Mely tételek jellemzik tulajdonképen a szabad verseny elméletét?

Három pontban foglalhatók ezek össze:

*) Smith: *Wealth of Nations*. 1791. — Hermann: *Staatswirtschaftliche Untersuchungen*. II. kiadás. 1874. — Marlo: *Organisation der Arbeit*. Első kötet, II. kiadás. 1885. — Roscher: *System*. Első kötet. 1883. — Knies: *Die polit. Oekonomie vom gesch. Standpunkte*. 1883. — Dühring: *National und Socialoekonomie*. II. kiadás. 1876. — Dühring: *Gesch. der Nationaloekonomie*. III. kiadás. 1879. — Stein: *Nationaloekonomie*. III. kiadás. 1887. — Walcker: *Nationaloekonomie*. Első kötet. 1882. — Wagner: *Grundlegung*. II. kiadás. 1879. — Dargun: *Egoismus und Altruismus in der Nationaloekonomie*. 1885. — Sax: *Staatswirtschaft*. 1887. — Menger: *Methode der Socialwissenschaften*. 1883. — Ihering: *Zweck im Recht*. Első kötet. 1877. — Lange: *Gesch. des Materialismus*. 1866. — Wundt: *Logik*. Második kötet. 1883.

**) Sidgwick: *Princ. of Pol. Ec.* 1863. — Hadley: *Railroad transportation*. 1885. IV. fejezet. *Competition and combination*. — Foxwell: *Du développement des monopoles etc* Rev. d'éc. pol. 1889. — Baker: *Monopolies and the people*. 1890.

1. Az egyéneket gazdasági tevékenységekben az önérték vezérli.

2. Ez érdek az egyes gazdasági alanyok közt versenyt szül, melynek hatása különösen az áralakulás és a termelési jövedelem eloszlásának terén nyilvánul.

3. Az önérték követése egyszersmind a közös jólét legnagyobb fokát is eredményezi; szükséges tehát, hogy az önértékek «játéka» minden külső behatástól menten mehessen végbe.

E tételek elsejét Smithre szokás visszavezetni. Kétségtelen is, hogy a *Wealth of Nations* át van hatva az önérték elvétől, de alapgondolatként odaállítva ez nincsen seholy, sőt mi több, külön fejtegetés tárgyát sem képezi. — A miből Smith kiindul, az a munka és a munkamegosztás elve, ezen nyugszik tanának egész épülete. Csak az első könyv kezdetét kell elolvasnunk, hogy lássuk, mily másodrendű a «self-love» és «self-interest» szerepe Smithnél.

Hogy miért lett az «egoizmus» már a physiokratáknál s aztán Smithnél is a gazdasági élet döntő erejeként oda állítva, azt az akkori tudományok s különösen a philosophia története magyarázza meg. Nemcsak reactio volt ebben azokkal a régiebb erkölcstanokkal szemben, melyek különböző nevek alatt a sympathiát tették minden cselekedet magyarázójává, hanem közvetve e fölfogásban érvényesült az utilitarismus hatása is.

Különben, ha Smithnek s a korabeli különösen francia írók műveinek szellemébe behatolunk, nem is találkozunk annyira azzal a végső egoizmussal, melyet nekik a német történeti iskola vet szemökre. Smithnél a gazdaságilag cselekvő ember mindig praktikus üzletember, kinek érdeke nem abszolút egoizmus.

Épen ezért téves, ha a *Wealth of Nations* és Smith erkölcstani könyve közt az ellentétet hangsúlyozzák, mint azt Buckle tette; azonban a tan kiegészítését sem szabad a két könyv eltéréseben látnunk. Smith, a mint mondtam, a *Wealth of Nations*-ban szinte öntudatlanul a praktikus üzletembernek józan érdekét tartotta szem előtt és tulajdonképpen nem is gondolt arra, hogy ezzel mintegy erkölcstani alapot ad tanának.

Később, hogy a tant következetesen keresztülvitték és a szóban forgó tételt előtérbe helyezték, természetesen az önérték abszolút jellege is kidomborodott. — Egész mechanice fog,

ták föl a gazdaságot; az egyes alanyok cselekednek és a mi őket erre a cselekvésre bírja, az az erő az egoismus.

Ha tehát nem is volt indokolt a támadás, a mennyiben közvetlenül Smith ellen irányult, mégis jogosnak látszik, annál a jellegnél fogva, melyet tételünk később nyert.

Nézzük már most részletesen, hogy mit hoztak föl az ellen, hogy minden gazdasági cselekedet az önérdekre vezethető vissza.

Csak nehezen lehet a sok és különböző ellenvetéseket csoportosítani. Azzal kell megelégednem, hogy a legprægnansabbakat emeljem ki:

1. A gazdasági cselekedetek rúgói az önérdekkel kimerítve nincsenek. Mellette más — mutualisticus és altruisticus indokok is szerepelnek.

Ez a legáltalánosabb ellenvetés, melylyel úgy szólván mindenütt találkozunk. Az eltérés az egyes írók közt főleg csak abban rejlik, hogy hogy állítják egymás mellé az önérdeket és a többi indokokat, melyek a cselekvésben nyilvánulnak.

Ez ellenvetéssel együtt szokott járni — mint már Helvetiusnál — az úgynevezett «értelmes», «jól megfontolt» egoismusnak bírálata; ezt ugyanis épen oly erkölcstelennek mondják, mint a legszélsőbb egoismust.

Mind ez írókat tulajdonképen «moralisták»-nak lehet nevezni, mert érvelésök erkölcstani alaphól indul ki. A gazdálkodó alany számukra első sorban erkölcsi lény és így cselekedeteiben a különböző erkölcsi érzések nyilvánulását várják.

Mondottam, hogy az egymás mellé állítás az, a miben az egyes idetartozó nézetek különböznek. Ennek legtökéletesebb rendszeret a következő összefoglalásban vélelmem látni, miért is külön pontnak vettem.

2. A társadalom mechanikája négy rúgón nyugszik. Kettő egoistikus: a jutalom és a kényszer. Kettő erkölcsi: a kötelesség és a szabad önmegtagadás. (Ihering *Zur i. R. I.*)

3. A gazdasági törvények az önérdéken alapúlnak, de a prakticus cselekedetekben a köz iránti érzés («Gemeinsinn») nyilvánul (Hermann.)

4. Az önérdekben meg kell különböztetni azt az elemet, mely a köz károsítása nélkül és mely azzal együtt jár. Csak az első képezheti a gazdaság alapelvét.

E nézettel kapcsolatos azon történeti állítás, hogy az ego-

ismus még a múlt századbéli nézetekkel egyezett, a mi századunkéival azonban nem egyezik, miután akkoriban a legnagyobb termelés volt a czel, ma pedig a helyes megoszlás az. (Knies.)

5. A gazdasági cselekedetek forrásai annak a küzdelemnek, mely bennünk az erkölcsi eszmék és érzékiségünk, szenvedélyeink közt lefolyik. (Hildebrandt, Schmoller.)

6. Az önérdek tere a magángazdaság, de nem a közgazdaság. (Wagner.)

7. Az egoismus alapelveként való odaállítása csak abstractio. A tévedés abban rejlik, hogy az ebből az abstractióból nyert eredményeket az életre átültették. (Lange.)

E nézetek a valónak és tévesnek keverékéből állanak.

Azzal, hogy a gazdasági cselekvés rugójaként az önérdeket állítjuk oda, még erkölcsi momentum érintve nincs. — Ha egyetlen egy ember a gazdaság alanya, cselekvésének indító oka az önérdek lesz a nélkül, hogy ezzel az erkölcsös vagy nem erkölcsös fogalma bármi kapcsolatba jöhetne.

Csak akkor, a mikor az egyes érdeke másnak érdekével találkozik, összeütközik, csak akkor lehetséges az, hogy az érdek kielégítése erkölcsi kérdéssé is váljék. — De hisz ez az összeütközés tényleg bekövetkezik; ekkor tehát az önérdek erkölcsi elbírálás alá is esik.

Azt mondják már most általában az 1—6 alatt fölhozott ellenvetések, hogy nem csak az önérdek, hanem más erők is hatnak és nyilvánulnak a gazdasági cselekedetekben. — Ezt így egész általánosságban meg lehet engedni. Azonban rögtön más világítást nyer a dolog, ha nézzük, hogy tulajdonképen mit értenek mindezen ellenvetők az önérdek alatt. — Kétségtelenül valami absolut, állandó erő lebeg szemök előtt, a mikor szükségét érezi annak, hogy az önérdek mellett az erkölcsi érzéseket és a szokást is szerepeltessék.

Csakhogy az egoismus mindig változó tartalmú potentia. (Cohn.) A gazdasági létfontartás az illető kor és társadalombeli erkölcsi rend korlátain belül nyilvánul és e nyilvánulás, melynek ugyan különböző intellectualis foka lehet, az egoismus.

Az önérdek e viszonylagos jellege igen fontos és mint látni fogjuk, más téren is számba jön.

Azt fogják az előbbi ellen fölhozni, hogy azon korlátok

közül, melyeken belül az önérdék nyilvánul, vannak olyanok, melyek csak olyan fontosak és állandóak megjelenésökben, mint az önérdék. Ekkor tehát az ily erőt nemcsak korlátozónak szabad tekinteni, hanem el kell arról ismerni, hogy az függetlenül, önállóan működik. — Ebben rejlik a tévedés. — Ha a gazdasági cselekedetek rúgójaként az önérdéket említjük, kétségtelenül abban hibázunk, hogy az egész gazdasági életet mechanice szerkesztjük. De, ha az önérdék mellé még másféle erőket is helyezünk, akkor csak olyan mechanicus fölfogást tanúsítunk ezzel, mint azok teszik, kik egyedül az önérdéket szerepeltetik. És a hiba még nagyobb, mert még inkább lehet egy társadalmi szervezetet csak az önérdékekkel szerkeszteni, mint csak valami altruisticus érzéssel. — Az individualismus névvel jelölik azt a szemrehányást, melylyel a régi tant illetni szokták. És bizonyos, hogy azt e tan megérdemli. Csakhogy az az érdekes, hogy azok, kik e szemrehányást teszik, épen úgy esnek vád alá, mint maga a régi tan.

Mechanicus jellegénél fogva lett e tan individualisticus. De azok, kik az önérdék mellé a köz iránti vagy mindenféle altruisticus érzést állítanak, szintén a mechanicus szerkesztés miatt estek az individualismus hibájába. Hiszen az a miből ezek kiindulnak, is csak egyéni psychologia és egyéni ethika. — Nemcsak individualismussal, hanem atomismussal is vádolják a régi tant. — E vád teljesen jogos. — Nem is érthetek azért egyet Mengerrel, ki a genetikai elemet túlságosan hangsúlyozza, a mikor a nemzetgazdaságban csak az egyes magángazdaságok foglalatját látja és mindent utóbbiakra tart visszavezetendőnek. De azokkal sem lehet egyetérteni, kik a gazdasági tudomány kiinduló pontjául ugyan nem a magángazdaságot akarják venni, hanem ennek helyébe nagyon is általános vagy nem is reális vizsgálati tárgyakat tesznek.

Ezzel azonban már elértük azt a pontot, a honnét el lehet látni arra az útra, mely egy új irányba vezet.

Már a socialisták kritikája is kimutatta az eddigi gazdasági tanok ki nem elégítő voltát. Csak hogy e kritika csak kritika volt és positiv alkotást a socialisták nem mutattak föl.

Egy további haladást Wagnernél lehet találni.

A magángazdaságban szerinte az első szervezési elv az önérdék. Ugyanez az elv uralkodik a szabad közgazdaságokban is.

A második szervezési elv a caritativ rendszer neve alatt összefoglalt magángazdaságok alapját képezi. De ezt sem nevezi Wagner köz iránti érzésnek, hanem érti alatta az önként és szándékosan leküzdött önérdeteket.

Végre a kényszeren alapuló közgazdaságokban Wagner úgy az érdeket, mint a köz iránti érzést elvként nem használhatónak mondja. E gazdaságok alapelve szerint a szervezett s szervező államhatalom. S ezzel már egy nagy teret nyertünk, hol az eddigi vizsgálati szempontok és magyarázatok ki nem elégítők.

A régi útaktól hasonlóképen elvezet Wagner egy másik megjegyzése, a nélkül azonban, hogy következtetése teljesen helyes volna. Azt mondja ugyanis, hogy téves, ha minden gazdasági cselekedetet öntudatosan szándékolt eredményként tüntetünk föl.

Végre a német szűkebb értelemben vett historicus iskola is új irányban kezd utat törni az által, hogy az eddig elhanyagolt realis csoportokat (társadalmi csoportokat) vizsgálja.

S ezzel egy új tudomány kezdő pontjait értük el, mely nem az egyénből indul ki, nem is bizonyos elvont közösségek-ből, hanem vizsgálata tárgyát a realis, történeti csoportokban látja.

Az egyéni önérdék helyébe a társadalmi önérdék lép. Erre vezethető vissza minden társadalmi eljárás és cselekvés. És miután az egyes társadalmi osztályok elhelyezkedése és egymás mellett való létezése nem ideális jellegű, hanem realis, hatalmi viszonyokból ered, egész tere van az egyéni és osztályi cselekvésnek, a hol egyáltalában nem valami önként működő erőben lehet ennek okát keresni, hanem hol ez a kényszerben található meg.

E tudomány igen fiatal; mindazonáltal azonban már dogmaticus művelői is akadtak (Gumplovicz; Ihering *Zur i. R.* II.), ámbár természetesen az alapot képező csekély anyagból nyert abstractiók még szegényesek.

A hetedik pont alatti ellenvetés nem a tétel tartalmát támadja meg, hanem annak methodikai értékét. Tényleg, ha a régi gazdaságtan alaptételeit nézzük, azokban az egoismus nyilvános vagy hallgatagos szereplése, mint egy izoláló abstractio tűnik föl előttünk; még pedig — a leggenialisabb abstractiók egyike ez, melylyel a tudományok történetében találkozunk.

Csak hypotheticus eljárás útján volt lehetséges törvényszerű alaptételekre jutni és hogy mennyire termékeny volt ez az abstractio, bizonyítja az is, hogy uralmának terjedelmében sikerült a matematikát is oly mértékben alkalmazni, mint más tudomány terén eddig egyáltalában nem.

Ha tehát teljesen tudatában is vagyunk annak, hogy az egoismussal, mint alapelvvel való operálás, csak a tudományos gondolkodás egy segédeszköze; azért az érintett ellenvetésből (7.) még nem szabad visszakövetkeztetni arra, hogy a valódisággal jobban egyező tudományt nyerünk, ha az abstractio útján elmellőzötteket tekintetbe veszszük. Ha az egoismus mellé — mint Lange és mások — a lustaságot, a szokást, a sympathiát s a köz iránti érzést helyezzük, épenséggel semmire sem megyünk. Különben ezekkel az indító okok kimerítve nincsenek, mert különösen az intellectualisak (például tévedés stb.) hiányoznak.

A javításnak, mint azt már előbb érintettem, más irányban kell történnie. Másból kell kiindulni: nem az egyénből, hanem a reális társadalmi csoportokból. Ezek önérdeke és nem az egyéni önérdek az, melyet a társadalmi cselekvésben mindenütt s mindenkor látunk működni. E társadalmi osztályok küzdelmét, hatalmi szervezetét, egymás mellé és fölé helyezkedését kell majd a kutatás tárgyává tenni. —

Áttérek ezek után a második tételre.

Itt mindenekelőtt az első tétellel való kapcsolat, az átmenet jön kérdésbe.

A rendes magyarázat az, hogy ott hol az egyik érdek kielégítése a másik érdeket érinti, beáll az összeütközés, illetőleg több érdeknek ugyanegy tárgyra való irányulása versenyt okoz. «Azonos érdekek érvényesítése többek által, egymástól függetlenül ugyanegy tárgyra irányuló kizárólagos czállal — verseny» (Dühring).

Ugyanez a mag rejlik Stein theoriájában is. *)

Azonban azt hiszem, hogy e magyarázat nem tökéletesen

---

*) Stein azonban az egyik egyén érdekét valamely más személy birtokában lévő értékre irányítja — és nem csak több érdeket irányít egy tárgyra. Így az összeütközésből eredő jelenségek szerinte kétfélék: a verseny és a kizsákmányolás.

kielégítő; nem pedig arra nézve, hogy a második tétel szükségképen az elsőből folyjék.

E két tétel között már egy harmadik lappang, s ez az, melyre tényleg egész gazdaságtanunk van alapítva: Malthus tétele.

Csak ha a gazdasági javak, melyekre az érdek irányulhat, korlátolt mennyiségűek az érdekek számához viszonyítva, csak akkor képzelhető az, hogy az egymás mellett létező érdekeknek szükségképen harczra kell vezetniök — a versenyre.

Lélektanilag azonban a két tétel egymás mellé állítása indokolt, csakhogy ellenkező sorrendben.

A második tétel empiricus. A gazdasági versenyt észlelték és tapasztalták. Ennek magyarázatára állították már most föl az első tételt: az önérdekek érvényesülését a gazdasági tevékenységben. Csakhogy mint az a tudományok történetében oly gyakran történt, a deductio megfeledkezett tapasztalati gyökeredzéséről s a priori a posteriorral fölcserélte.

A sorrend megváltoztatására súlyt kell fektetnem. Teszem pedig ezt azért, mert kifejezésre óhajtanám ezzel hozni a modern tudomány legsarkalatosabb tételét, azt tudniillik, hogy a tudománynak fogalmai és tételei nem létező valódiságok, hanem csak az empiriának szükségszerű föltételei.

Így itt is a versenyt az önérdék útján látjuk megmagyarázva.

Nézzük már most tételünk tartalmát. A verseny az érdekek találkozásából ered. Mikor nevezzük azonban a versenyt szabadnak?

Azok a korlátok, melyek közt a verseny mozoghat, különbözők. Mindenekelőtt a természetes gátak szorítják a versenyt bizonyos határolt mederbe. De nyelvünk ezeket mellőzi, ha szabad versenyről szól. A szabad verseny alatt valami természet-szerűt értünk s így a mesterséges korlátok azok, melyekben a verseny szabadságának megszorítását látjuk.

Azonban e szembeállításban még egy igen fontos föltevés rejlik. A mesterséges korlátok ugyanis különbözők. Igen nagy részök, képpel élve, «hallgatólagos»-nak mondható. Ezek az erkölcsi és szokási korlátok. A másik részök határozottabb alakú és nyilvánosabb: az állami jogrend korlátai. De még tovább kell mennünk a megkülönböztetésben. Mert a jogrend korlátai közül is vannak olyanok, melyeknek korlátozó tulajdon-

ságát nem érezzük, ha a verseny szabadságáról szólunk. E korlátok uralkodó jogrendünkben a személyes szabadság, a magántulajdon és a szerzett jogok szentsége, és a szerződési jogok. Ezek anyagi tartalma világosan megszorítja a versenyt, azonban senki sem fog a verseny korlátozásáról szólni azért, mert az érdekirányulás ezekben áthághatatlan határt talál.

A mesterséges korlátok közül tehát azok, melyek erkölcsiek és szokásiai és melyek a jogrend alapelveit képezik, eselenek. Illetőleg, daczára annak, hogy ezek fönnállanak, a versenyt szabadnak fogjuk mondani.

Épen, mert e korlátok úgyszólván immanensek a gazdaságban, történhetett az, hogy azokat egyáltalában észre sem vették, a mikor a versenyt a «gazdasági erők szabad játékának» (Wirth) mondták.

E szabad játék korlátozásaként csak különös megszorítások, az állami szervezés különös behatásai tűnnek föl.

Ha tehát mind az erkölcsben és szokásban, mind a jogrend általános és különös korlátozásaiban a kényszer momentumát látjuk érvényesülni: úgy a kikényszerítés technikája tulajdonképen az, melynek minőségétől függ, hogy vajon a versenyt szabadnak nevezzük-e, vagy sem. Épen ezért fontos, hogy a történet szempontjából a kényszer e technikája változóknak mutatkozik. Könnyen lehet bebizonyítani, hogy ugyanazon eredmény elérésére különböző történeti időkben majd az erkölcs, majd a szokás, majd ismét a jogrend általános vagy különös korlátozásainak kényszer-ereje szolgál. Azonban a versenyt nem szabadnak csak akkor fogjuk mondani, ha az egyéni önérték érvényesülése a jogrend különös korlátaiba ütközik.

A verseny nyilvánulásának legfőbb tere az áralakulásnál van.

A verseny schémája az ellentétes érdekek két fővonalát mutatja (Dühning); mindegyik vonalon pedig a külön érdekek mint egyes pontok tűnnek föl, egymást szorítva, lökve.

Ha a két soron a pontok közt ez akadályozás a célok elérésében nem volna, úgy csak két egységes akarattal volna dolgunk, melyekből az ár iránti elhatározás következne.

E két vonalat a kínálat és kereslet névvel szoktuk megjelölni. Ha a kínálat és kereslet közti viszonyban a nagyság változását tartjuk szem előtt, nyerjük az úgynevezett kínálat és kereslet törvényét.

E törvény szerint a nagyság valamely változása a viszonyok változását okozza, még pedig a változás vagy a változások különbségének irányában.

A mértékét azonban e változásnak nem ismerjük, csak negative állíthatjuk, hogy a viszony változása nem arányos a nagyságok változásával.

Ha e törvényt alaposan vizsgáljuk, azonnal szembeötlő, hogy ez nem statikai, hanem dinamikai törvény. A nyugodtság állapota iránt fölvilágosítást nem ad, mert az árakra következtetést nem vonhatunk állandóan azonos nagyságú kínálat s kereslet létezéséből. Csak ezek változásainak hatása iránt nyerünk a törvényből fölvilágosítást.

E törvényről már most két állítást tett a régi tan; mindkettő részben helyes, részben azonban téves.

Az első állítás, melylyel már előzetesen foglalkoztunk, az, hogy a két vonalon lévő pontok az önérdektől vezetve, egymást szorítják s az érdek kielégítésében akadályozzák.

A másik állítás pedig a törvénynek «kiegyenlítő» szerepére vonatkozik, melyet neki tulajdonítanak.

Az első állítás annyiban hibás, hogy az egyéni önérdéket absolute értelmezték. A mint ezt pedig már föntebb kifejtettem, ez téves eljárás. Az önérdék mindig bizonyos körlátok közt nyilvánul. E körlátok a jogrend, erkölcs és szokás szabta szabályok. Különösen az utóbbiak fontosak az áralakulás szempontjából. Világosan bizonyították ezt azok a vizsgálatok, melyeket nem rég végeztek Németországban az áraknak a kis-kereskedés terén való alakulásáról.

De e megszorításon kívül is van még egy szempont, a melyből az önérdeknek különböző intellectualis foka van. Lehet, hogy valamely cselekedet az egyes belátása szerint önérdékét szolgálja, a nélkül, hogy az tényleg úgy volna. És viszont.

Azonban ne tekintsünk egyelőre mind e megszorításra, akkor az első állítás szerint, és fönti képünkhöz visszaterve úgy tetszik, hogy az egy vonalon levő pontok közt csak taszító erő működik; mert mindegyik pont önérdékét követi. Azonban tényleg ez nincs így.

Már Smith mondja azt, hogy «People of the same trade seldom meet together, even for merriment and diversion, but

the conversation ends in a conspiracy against the public, or in some contrivance to raise prices».

És noha a dolog ily fogalmazása kissé naivnak tetszik, mégis igen jellemző, különösen ha összetartjuk ezzel azt, hogy Smith még azt is mondja: «Impossible to prevent such meetings by any law which either could be executed or would be executed with liberty and justice». Vagyis még előtte is e vállalkozói összebeszélések a természetességnek színével bírtak.

De hiszen az egész gazdasági élet is a mellett tanúskodik, hogy a hasonló viszonyok közti gazdasági alanyok — az egy vonalon lévő pontok — «együttes eljárást» is követnek. Nem ugyanezt lehet magáról a két vonalról állítani. Ezek mindig ellentétes érdekűek: az erők itt ellenkező irányban hatnak. A pontok közt azonban nemcsak taszító, hanem vonzó erő is működik. És e vonzó erőben látjuk nyilvánulni annak a hatását, a mit fönt futólagosan érintettem és társadalmi egoismusnak neveztem volt.

Ez a társadalmi vagy osztályi önérdék hat külön-külön a két vonalban; az erők itt egymással homlokegyenest ellenkező irányt követnek. Ha társadalmi osztályok állanak egymással szemben, érdekek abszolút jellegű. De az érdeknek az a hatása is van, hogy az egy vonalon levő pontokat is összetartja. Az egy társadalmi (vagy gazdasági) csoportban levő egyének együttes eljárása így jön létre. Ezek önérdéke csak viszonylagos.

Az együttes eljárás legáltalánosabb nyilvánulását már a jogrendben és erkölcsben, különösen pedig a szokásban kell látnunk. A szokásban mutatkozó eljárást hallgatólagosnak mondjuk. Ha azonban az önérdéket szűkebb értelmében vesszük és azon a téren belül működőnek gondoljuk, a melyet a jogrend, erkölcs és szokás bezárnak — akkor is még e téren belül is látunk együttes eljárást. Ez a szándékolt, a nyilvánított együttes eljárás. Ezzel foglalkozik majd ez az egész tanulmány.

A második állítással szemben legélesebben Dühring fejtette ki azt, hogy abból egy igen fontos tényező, az idő momentumuma, maradt el. A verseny maga egy mechanizmus vagy legalább ilyenén belül mozog. Ha már most az időpontokat (és az erők nagyságát) közönbösnek vesszük, ugyanoly hibába esünk, mint az a mérnök, a ki nem lát bajt abban, hogy vala-

mely csap rossz időben nyílik, vagy hogy a dugattyúk hibás ütemmel járnak. Lehet, hogy emelkedő munkabér mellett a munkás standard of life-je javul, vagy — tegyük föl ezt — a munkás megnövsül s gyermekeket nemz. Bizonyos idő eltelte után a bérek ismét csökkennek. Igen kérdéses, vajon már most az életmódnak a kiegyenlítő elmélet értelmében szükséges leszorítása lehetséges lesz-e azonnal. Vagy mit csináljon a munkás feleségével s gyermekeivel?

Valószínű, hogy a kiegyenlítés bekövetkezik. De hogy ez így legyen, arra időnek kell elmúlnia. És ez idő tartama alatt a legnagyobb baj és nyomor állhat be, a verseny minden kiegyenlítő szerepe daczára.

De hogy mily fontos az idő momentumára tekintettel lenni, az egy más gazdasági törvénynél mutatkozik.

Ricardo szerint szabad verseny mellett és nyílt piacon különböző cikkek ára a termelési költségekkel való arányosságra fog gravitálni.

Ha valamely cikket csak csekély mértékben termelnek és így az ára annyira fölszökik az előállítási költségek fölé, hogy e cikk termelése nagyobb haszonnal jár majd, mint egy másik cikké, melynek bőviben van a piacz, addig fog az illető termelési ágba tőke áramlani, míg a piacz keresletét a termelés ki fogja elégíteni. De a mint ez a pont elértetik és a mint az árak az előállítási költségek alá süllyednek, a termelés is csökkenni fog mindaddig, míg az árak rendes magaslatukat el nem érik.

Az utolsó gondolat másképen kifejezve, úgy hangzik, hogy a verseny csak addig tart, míg az árak az előállítási költségek alá nem esnek és hogy a tőke elhagy oly termelést, mely az előállítási költségeket sem jövedelmezi. Lehet, hogy ez általánosságban igaz! De ha a dolgot csak emígy egyszerűen állítjuk oda és az idő momentumáról nem emlékezünk meg, akkor ez határozottan nem igaz. Korunk számtalan példáját mutatja a legelkeseredettebb versenynek, mely távolról sem hozza meg a termelő számára költségeit. És akárhány veszteségre dolgozó vállalat létezik, melyből ugyancsak nem vonják ki a tőkét, hogy azzal máshová forduljanak. A gépipar jellemzésénél említettem az álló tőkék nagyságát.

Könnyen be lehet látni azt, hogy ez álló tőkét csak nagy veszteséggel lehet a vállalatból kivonni. A tőkés szíveseb-

ben lemond minden nyereségről, sőt rá is fizet, semhogy az egész pénzét elveszítse. Esetleg a viszonyok változásában, a helyzet javulásában is hihet, de leggyakrabban még ha akarná sem vehetné ki tőkéjét a vállalatból. «Das Capital ist festgerannt!»

Mondottam tehát, hogy Ricardo törvénye igaz, ha az idő momentumát is tekintetbe vesszük. Mert végső elemzésben állandóan veszteségre dolgozó vállalatok nem létezhetnek. Hisz ez önmegemésztés. És így tényleg — idővel — beáll a kiegyenlítés. Csakhogy ez az idő oly hosszú lehet, hogy a tétel elveszíti egész gyakorlati jelentőségét.

Ricardo e tétele, illetőleg ennek correcturája, különös fontossággal bír a kartellekről fölállított elméletek szempontjából; így még egy későbbi fejezetben lesz alkalmam erre vizsgatérni.

Ezek után már csak a szabad verseny elméletének harmadik tételéről kell szólnom. E tétellel itt tüzetesen foglalkoznom nem kell. Benne ugyanis, a mennyiben az államnak a gazdaságra való hatásáról van szó, nem tudományos igazság, hanem politikai követelmény jut kifejezésre. A tudományos kutatást csak az érdekli, a mi van és nem az, a minek lennie kell. A mi pedig azt az állítást illeti, hogy az önérdék követése a közös jólét legnagyobb fokát is eredményezi, erről ugyan lehetne történeti összehasonlítások alapján vitatkozni; ez azonban nagyon messzire vezetne. Csak azt akarom ez állításról megjegyezni, hogy a mit Knies is kimutatott, Smith távolról sem formulázta oly határozottan azt, hogy a szélsőségig vitt önérdéknek a közjó legnagyobb mérvű előmozdítására kell vezetnie. Szövegezését ez állítás a Manchester-párttól és a német Freihandels-Schule-től nyerte.

De tekintsünk még egyszer vissza a versenyre. Ha elképzeljük mind azt, a mit ez alatt értenünk kell és ezzel szembe tartjuk a tényleges gazdasági életet, akkor észreveszszük, hogy az egész fölfogásban a gondolkodás egy nagy hibája rejlik.

Már a kínálat és kereslet törvényénél, a mely a versenynek a gyermeke, tettem volt egy döntő kifogást e törvény értéke ellen. Láttuk, hogy ez dinamikai és nem statikai törvény.

Ugyanez áll a verseny egész elmélete ellen is. Ha a gazdasági életben versenynél egyebet nem látunk, akkor csak a

mozgást (és azt sem teljességében) szemléljük; de azt, a mi van, az állapotokat, teljesen mellőzzük.

Ha két gazdasági alany egymással versenyez, e verseny eredménye az, hogy vagy az egyik, vagy a másik győz. A versenyből így eredő állapot hatalmi viszony. Ez a létező; ez az, a mi van. A verseny csak rávezet erre.

De minek eredménye e hatalmi viszony keletkezése, illetőleg az, ha egyik vagy a másik győz? Számtalan körülmény játszhatik itt közre: egyéni tulajdonságok, szerzett és öröklött képességek, kedvező körülmények, illetőleg mindezek ügyes, szerencsés vagy esetleg csalárd felhasználása vezethetnek az egyik vagy másik versenyző győzelmére.

Eddig azonban csak egy versenyzésről, a versenynek egy actusáról szólottunk, de a versenynek több elemek közt való következetes keresztülvitele szükségesen egynek vagy többnek győzelmére fog vezetni. De nemcsak egyszeri győzelmet eredményez majd e tartós verseny, hanem állandó hatalmi állást is fog a győzőnek biztosítani; egyszóval monopoliumot fog számára teremteni. Míg az egyszeri versenyzésnél nem bizonyos, hogy majd az erősebb elem okvetlenül győz, addig a tartós versenyenél úgyszólván bizonyos, hogy az az erősebb, a képe- sebb, az élelmesebb, a tehetségesebb és kiválasztottabb elemek győzelmére fog vezetni.

És így a versenyből kiindulva, az ezzel ellenkező fogalomhoz értünk. Látjuk, hogy az állapot, hogy az a mi van, mindig hatalmi viszony, monopolium. A verseny csak mozgás, tűnemény. De már az áralakulásnál is láttuk, hogy a gazdasági erőműtan a versenynyel kimerítve nincsen. Láttuk, hogy a kiknek az orthodox tan szerint tulajdonképen csak versenyt kellene követniök, hogy azok együttesen is járnak el. Monopolium és együttes eljárás tehát az a két fogalom a melyet a régi tanban kizárólagosan uralkodó verseny fogalma mellé kell állítanunk. Hogy mily viszonyban van egymással e három dolog, azt velünk már az előbbieik sejtetik. Az a mi van, az állapot, mindig hatalmi viszony, monopolium. A verseny és az együttes eljárás az a két út, a mely ehhez vezet. Versenyből vagy együttes eljárásból monopolium származik. Ezt majd a monopolium fogalmi elemzésénél, melyet lejjebb kísérlek meg, tüzetesebben fejtem ki.

A monopoliummal a közgazdasági tudomány alig foglal-

kozott. Illetőleg a mennyiben ezt tette volna, csak a monopolum egy fajára gondolt: a törvényes monopolumokra.

Ennek magyarázata történeti. A korszakunkat megelőző időben a törvényes monopolum a szabály. Az ez elleni támadások és a törvényes monopolumok eleste nyitják meg korunk történetét. Oly annyira erős volt a törvényes monopolumok elleni reactio és így oly nagy a hit és bizalom az új szabadságban, hogy a tudomány a törvényes monopolumokkal elesettnek vélt minden monopolumot. Talán ismerte a tényleges monopolum fogalmát; de arra nem gondolt, hogy épen oly korszakban, hol nincs törvényes monopolum, tesz majd szert kiváló fontosságra a tényleges monopolum.

Így a régi tan még ma is, ha monopolumokról van szó, a múlt századbeliekre, a törvényesekre gondol. Ezért van a monopolum szónak még mindig valami keserű mellékíze. Már eleve érzünk irányában ellenszenvet.

Azt mondtam, hogy a régi tan, ha monopolumról van szó, a törvényes monopolumokra gondol. Még gyakrabban azonban semmit sem gondol ilyenkor, hanem mintegy becsukott szemmel a levegőt öklözi és ellenzőit, úgy a socialistákat, mint az újabb irányú nemzetgazdákat, agyonütni véli.*)

*) Valóban mulatságos, hogy mennyire megy az épen érintett eljárás például a régibb iskolához tartozó francziáknál — G. de Molinari *Notions fondamentales*-ben (*Journ. des Éc.* 1889) a monopolumról (és a protectióról) a következőket mondja:

«Il consiste a s'emparer non du produit ou du service d'autrui, mais de l'utilité qui y est contenue. Le moyen est ingenieux et d'une simplicité élémentaire. Il se réduit à limiter la concurrence dans une branche quelconque d'industrie. La pression de la concurrence diminuant, le prix du produit ou du service monopolis ou protégé s'élève par une impulsion progressive. Les consommateurs le paient plus cher . . . La difference constitue le produit de ce vol économique.

Ezek után Molinari azon csodálkozik, hogy miért nem egyesülnek tulajdonképen a fogyasztók e meglopotás ellen, a mint ezt az eredeti durva lopással szemben tették volt. A magyarázatot erre abban találja, hogy « . . . les consommateurs n'ont généralement aucune notion des lois naturelles qui gouvernent la production et l'échange ».

Ez már igazán nagy baj! Sőt el is hitették a fogyasztókkal, úgymond Molinari, hogy a monopolum és a protectió érdekükben történik. És itt az alkalom a classicus tan számára, hogy a socialistáknak egy «Tu l'as voulu George Dandin»-t odavágjon:

A socialisták sokkal tisztábban láttak, mint az orthodox tan hívei. Ők ismerték föl tulajdonképen azt, hogy a verseny szüli a monopoliumot. Louis Blanc *Organisation du travail*-ja (1841) és számos más socialisticus könyv e tekintetben a realisticus világfölfogásnak fényes bizonyítékát nyújtják.

De a socialisták is inkább csak azokat a tényleges monopoliumokat ismerték föl, melyek a versenyből erednek. Az együttes eljárások szülte monopoliumokat ugyan látták, de velők behatóbban nem foglalkoztak. Csak az utolsó két évtizedben irányult ezekre a figyelem.

Nézzük már most, hogy mi tulajdonképen a monopolium és hogy hányféle monopolium van.

A monopolium a versenynek tökéletes ellentéte.

Versenyző eladók egyike sem állapíthatja meg önállóan az árakat; a monopolista azonban bizonyos határok közt teheti ezt.

A monopolium hatalmi viszony, fölény, melynél fogva valaki tehet valamit, a mit más egyáltalán nem, vagy csak kevésbé kedvező körülmények közt tehet.

Ott hol egyáltalában nincs verseny, ott teljes a monopolium; ott hol nem tökéletes a verseny, a monopolium sem teljes, hanem csak részletes.

A monopoliumok általában kétfélék, vagy törvényesek, vagy ténylegesek. Törvényes monopolium ott van, a hol a versenyt törvény tiltja.

A legtökéletesebb törvényes monopoliumok a czéhek voltak, de ma is vannak törvényes monopoliumok vagy a közérdek vagy az államgazdaság szempontjából. A posta általában és a távírda Európában törvényes monopolium; ismerünk dohány-, só-, szesz- és egyéb monopoliumokat. Törvényes monopoliumok továbbá a vámok által védett iparok, ha a belföldi termelőket a külfölddel szembe állítjuk; itt azonban termé-

---

«Le premier article de la loi socialiste, n'est-ce pas l'horreur de la concurrence, et le premier commandement imposé à ses fidèles n'est-ce pas de la supprimer?»

Hogy ezek után még az az okoskodás következik, hogy mind e sok baj oka csak az, hogy a verseny nem szabad és hogy az nap, a mikor a megszorítások meg fognak szűnni, minden a legjobb rendben lesz — az már az előbbieik után természetes.

szetesen csak részletes monopoliummal van dolgunk. Törvényből eredő monopoliumoknak tekinthetők a szabadalom és védjegy által biztosított jogok. Sőt az egyéni tulajdonjog is alapjában véve törvényből eredő monopolium.

Az egyéni tulajdonjog azonban ma oly annyira általános jog, hogy tulajdonképen nem is érezzük már annak a törvényhozó államhatalomban való gyökerezését. E jog előttünk nem a szerzett, hanem az eredeti, természetes jog jellegével bír, úgy hogy szinte változhatatlan állapotnak tűnik föl előttünk. Innen van, hogy tényleges monopoliumnak, nem pedig törvényesnek látszik az egyéni tulajdonjog.

Tényleges monopolium ott van, a hol a verseny valami oknál fogva lehetetlen. A tényleges monopolium származhatik első sorban valami természet adta, vagy ember alkotta kizárólagosságból; itt tehát a verseny physikailag lehetetlen. Hegyek, folyók, tengerek határt szabhatnak a versenynek és így a hegy, folyó vagy tenger által védettek számára monopoliumot teremtenek. Ha két pontot csak egy vasúti vonal köt össze, vagy ha egy várost csak egy forrásmedenczéből lehet vízzel ellátni, szintén oly tényleges monopoliummal van dolgunk, a hol a verseny physikailag lehetetlen. A földbirtok általában is, ha a tulajdonosok összeségét a nem tulajdonosokkal szembe helyezzük, kizárólagosságánál fogva alkot monopoliumot. Még jobban látszik ez azonban a jobb földek, vagy kizárólagos célokra használható földek tulajdonosai és a többi tulajdonosok közti viszonyban. A földjáradék és a háztelek-járadék azok az árak, melyeket a természetes, tényleges monopolium használatáért fizetni kell.

Az összes említett esetekben azonban a monopolium is csak rövidebb vagy hosszabb időre, ritkán örök időre terjed. Hegy és víz szabta határok a közlekedési eszközök tökéletesülése útján áthághatók. A két pontot összekötő vasuti vonal mellé egy új vonal járulhat; a várost egészen más forrásvidék vízzel lehet ellátni stb. De mindazonáltal azon időn belül, míg az akadályok legyőzetnek, a különböző kizárólagosságok tényleges monopoliumot alkotnak.

Mondottam, a tényleges monopolium ez első csoportjánál a verseny physikailag lehetetlen.

De a verseny physikai lehetetlenségének van még egy faja, melyet az előző példákkal nem öleltünk föl! Physikailag

lehetetlen a verseny akkor is, ha ugyan van versenyző, de reá nézve a verseny bizonyosan eredménytelen; vagy ha már tönkre van téve a versenyző.

Így tehát magából a versenyből is származhatik monopolium. Ebben, úgy látszik, ellenmondás rejlik. Azt állítottam volt ugyanis, hogy a monopolium a verseny tökéletes ellentéte; a hol van monopolium, ott nincs verseny, és viszont. Azonban az ellenmondás csak látszólagos; a tényleges monopolium a második csoportjánál sincs verseny, de a monopolium a versenyből származik.

Láttuk, hogy minden egyes versenyzés arra vezet, hogy a versenyzők egyike győzedelmeskedik; a versenyből így eredő állapotot hatalmi viszonynak neveztük.

A tartós versenyből pedig tartós hatalmi viszonyt, fölenyt láttunk keletkezni. E fölénny tényleges monopolium.

A verseny itt lehetséges volt, csak hogy már véget ért és győzelemre vezetett. E győzelem hatalmi viszonyt, állapotot teremtett, melynek tartama alatt a verseny physikailag lehetetlen.

Létre jöhet azonban tényleges monopolium akkor is, ha a verseny ugyan physikailag lehetséges, és mindazonáltal az előbb leírt küzdelem végbe nem megy.

Származhatik tényleges monopolium a gazdasági alanyok „együttes eljárásából”.

Hogy ez így van, arra csak az utolsó évtizedekben lettek figyelmesekké.

Mind az, a mit vállalkozói egyesüléseknek mondanak, az oly együttes eljárás, melyből tényleges monopolium származik vagy származhatik.

Ide tartoznak tehát ez értekezés vizsgálati tárgyai: a kartellek, trustok, s több efélék.

Ezeket a következőkben fogjuk leírni és vizsgálni. Itt azonban általánosságban fontos az, hogy tényleges monopolium a gazdasági alanyok együttes eljárásából származik.

Ezzel megdől ugyanis az orthodox tannak azon tétele, hogy egymás mellett gazdálkodó egyének közt okvetetlenül verseny áll be, ha csak a verseny szabadságát mesterségesen nem korlátozzuk. E korlátozás beáll a gazdasági alanyok saját tevékenységénél fogva. Miért áll be a korlátozás? hogyan történik az, hogy a vállalkozók, vagy termelők (vagy fogyasztók)

nem csak versenyeznek, hanem együttesen is járnak el? az más kérdés. A legközvetlenebb magyarázat az, hogy mindezek annak a belátására jutnak, hogy az ádáz versengés bajaitól csak úgy menekülhetnek, ha helyébe egyesült és együttes eljárás lép.

A dolog mélyebbre hatoló magyarázata azonban abban a fölfogásban van, melyet e tanulmányban már többször érintettem. A gazdasági és társadalmi jelenségek helyes értelmezése az, hogy a társadalmi csoportok és osztályok egymással küzdenek. E küzdelemben minden csoportot és osztályt társadalmi önérdéke vezet. A csoportokon belül nyilvánul az egyéni önérdék is és szüli az egyesek versenyét. De ezzel szemben áll a társadalmi önérdék, mely az egyeseket összetartja, a versenyt vagy enyhíti, vagy teljesen megszünteti és helyébe az együttes eljárást teszi.

A monopóliumot az előzőkben csak általánosságban vizsgáltam. A monopóliumok jelentőségét az ipari igazgatás szempontjából és különösen az együttes eljárásból eredő ipari monopóliumok vizsgálata egy későbbi fejezetre marad, mert szükséges, hogy előbb magát az együttes eljárásokat, a kartelleket, vegyük szemügyre.

Még csak az iránt kell megjegyzést tennem, hogy miért nem vettem be e fejezet fölíratába a tényleges monopóliumok azon fölosztását, melyet a szövegben kifejtettem. A szöveg fölosztása egységes alapon nyugszik; gyakorlati érdekek azonban az ettől való eltérést szükségessé tették. A természet és az ember alkotta kizárólagosságból származó monopóliumokat a természetes nevével jelöltem.

A befejezett versenyből eredő monopóliumokat ezeknek mellé rendeltem. Ezeknek legfontosabb jele ugyanis nem az, hogy ott physikai verseny nem lehetséges, hanem az, hogy a versenyből jöttek létre.

A tényleges monopóliumok tehát természetesek, versenyből és együttes eljárásból eredők.

III.

A KARTELLEK.

Fogalommeghatározás. — A vizsgálati tér megjelölése.

Az előző fejezetben elértük kiindulási pontunkat. A kartell a köznapi nyelvhasználat szerint együttes eljárásnak mondtuk; és az egész eddigi elemzésnek is az volt a célja, hogy e fogalomra vezessen.

A kartell tehát, ismétlem, mindig együttes eljárás, még pedig különösen csak a vállalkozók együttes eljárását szokták kartellnek nevezni.

Azonban a fogalommeghatározás még így igen tág. Lásunk már most különös megkülönböztető jelek után.

Két criteriumnak kell az együttes eljáráshoz csatlakoznia, hogy azt nyerjük, a mit kartellnek akarunk nevezni: 1. az együttes eljárásnak határozott alakban kell mutatkoznia; 2. az együttes eljárásnak arra kell irányulnia, hogy az az alakulásra befolyást gyakoroljon, azaz monopoliumot teremtsen.

Az első követelménynyel kizártuk mindazt a hallgatólagos együttes eljárást, mely a szokás, divat, erkölcsi nézetek követésében határozottan meglelhető. — Kétséget nem szenved, hogy ezek tere igen nagy és épen a német nemzetgazdaságtan egyik fő érdemét képezi, hogy kimutatta ezeknek az önérdék mellett való szereplését a gazdaságban.

Kartellnek azonban ezeket nem nevezhetjük. Kartell alatt mindig valamely határozott alakban mutatkozó eljárást kell értenünk.

Ez alak legegyszerűbb neme az egyesület, vagy szövetkezet, csak hogy így is még igen tág volna vizsgálatunk tere. — Vannak ugyanis egészen általános célú vállalkozó egyesületek, melyek gyakran tisztán csak társadalmi jelentőségűek, céljok, hogy tagjaiknak nagyobb tekintélyt biztosítsanak és hogy esetleg a törvényhozás menetére befolyást gyakorolhassanak.*)

---

*) A francia vállalkozó szövetkezetek (lásd Lexist) tulajdonképpen nem kartellek. Céljuk ugyanis eredetileg nem volt az, hogy az

Gyakran a technikára irányul ez egyesülések célja; azonban itt a terök igen csekély. Még leginkább az egész kis ipar körében és oly esetekben, hol technikai javítások a termelési költségekre nagy befolyással nem bírnak — lehetséges, hogy ily egyesülések eredményesen létezzenek.

Ily általános egyesületeknek tekintendők még az *Innungok* is, melyek az iparképesítés elvén alapulnak, noha főleg a kis ipar körébe valók.

Természetes, hogy az ily egyesülések elvégre mind az árak alakulására is befolyanak; mert például hogy csak egyet említsek: a képesítési kérdéstől függhet az ipart űzők száma; már pedig ez az áralakulásra lehet hatással. — Csakhogy e hatásnak mértékét egyáltalában nem lehet megállapítani. — Lehetséges továbbá, hogy ily egyesületeknek vagy együttes eljárásoknak célja az, hogy bizonyos ipari ágban mutatókozó visszaéléseket, szabálytalanságokat akadályozzanak meg. Ilyenkor különösen a súlyra, mértékre, elnevezésre, vagy egyéb tulajdonságokra fog az egységes eljárás irányulni. — Ha az ily megállapítások egybe vannak kötve ár iránti megállapításokkal, akkor már is vizsgálódásunk körébe esnek, ha azonban ez egybekötés hiányzik, akkor ugyan közvetve lehetnek e megállapítások befolyással az áralakulásra, azonban a befolyás megállapítására ismét lehetetlen mértéket találnunk.

Az előbbieket szerint megmaradnak vizsgálatunk tárgyaiúl azok az alakzatok, a hol a vállalkozók együttes eljárása határozott alakban történik és azzal a céllal, hogy az áralakulásra befolyást gyakoroljon. — Azonban még e körből is egy csoportot ki kell zárunk. — Már a tárgyunkat jelölő szók közhasználati értelmének elemzésénél láttuk, hogy a fogalmak két csoportját lehet megkülönböztetni; az első csoportba: a kartell, trust, syndicatus stb. tartozik; a másodikba a ring, corner,

---

áralakulásra befolyást gyakoroljanak. Sőt a mennyiben egyes szövetségek később, mintegy a hatóságok által szentesített árlajstromokat készítettek, ebben valódi kartellszerű eljárás nem látható, épen, mert az áralakulásra való befolyás gyakorlása a hatóság közreműködésével történt. Kétségtelen azonban, hogy egyes szövetségek, titkos vagy nyilvános összebeszélés útján gyakoroltak befolyást az áralakulásra. — Ezek kartelleknek tekintendők, csakhogy e kartellszerű jellegök nem eredeti, hanem csak járulékos.

schwänze stb. E második csoporttal ez értekezés során nem akarok tüzetesen foglalkozni.

Ismeretes a köznapi üzleti életből, hogy mi az a ring, és igen könnyűnek látszhatik ezt másféle kartellszerű alakzatoktól megkülönböztetni. — Mindazonáltal be kell vallanom, hogy e megkülönböztetés nekem igen nagy nehézséget okoz. — Azok az írók, a kik eddig hasonló nézetek voltak és a kik ki akarták zárni a ringeket vizsgálatuk köréből, ezt igen könnyen eszközölték; a nélkül azonban, hogy a különbözés alapos ismeretű jeleit megállapították volna.

A ringben is csak ugyanaz az együttes eljárás nyilvánul, mint a kartellben; a ringnek is van határozott alakja, mert szerződés képezheti alapját; a ring is kétségtelenül azt czélozza, hogy az áralakulást befolyásolja.

Miben különbözik tehát a ring a kartelltől? Többen azt mondják a ring mulékony, a kartell állandó alakzat. Csakhogy e megkülönböztetés nem helyes, mert, ha a ringet vagy kartellt alkotók szándékát nézzük, a legtöbb esetben ugyan igaz ez a tétel; de állhat az ellenkező is. Más különben pedig az alkotók szándéka épenséggel nem ellenőrizhető dolog. Ha pedig a tartamot a tényleges viszonyokra vonatkoztatjuk, akkor kétségtelen, hogy akár hány kartell rövidebb életű volt, mint sok ring. — Így az időtartamban kétségtelen megkülönböztetési alapot nem láthatunk.

Az a momentum pedig, melyet említenek: a kartell hasznos, a ring kártékony — szintén nem használható az eltérés megállapítására. Hisz ez egy tisztán az egyéni véleményre bízott ítélet.

Pontos criteriumot nem is tudtam fölláztatni a két fogalom megkülönböztetésére. — A mennyiben azonban kétségtelen, hogy van különbség a kettő között, ez a különbség a következőkben nyilvánul: a ring rendesen élvezeti cikkekre vagy nyers anyagra irányuló egyesület. Csak ezeknél nem kell a ring tagjainak attól tartaniok, hogy könnyen helyettesítő rokon cikkel fogják a szükségleteket kielégíteni. Ez pedig azért fontos, mert a ringnél nagy árfölhajtást czéloznak. Így, ha a fogyasztás más cikkben megleli amannak helyettesítését, a ring tagjai a szükséglet megszűnése következtében nagy kárt szenvednek. — Továbbá azért is irányul a ring rendesen nyers anyagra, vagy élvezeti cikkekre, mert ezek rendesen

elsőbb rendű szükségletet elégítenek ki és így szintén nem kell a ring tagjainak attól félniök, hogy az árfölhajtás következtében a szükséglet kielégítését kisebb vagy nagyobb időre meg fogják szüntetni a fogyasztók és hogy így a ring meghiúsul.

Az épen elmondottakban egyszersmind egy második pontot érintettünk, mely a ringeket megkülönbözteti a kartellektől: a hirtelen árfölhajtás a ringek egy külső ismertető jele. — A ringeket továbbá ritkán iparosok, még inkább mezőgazdasági termelők és igen gyakran kereskedők, illetőleg tőkések szokták alapítani. — A ringek rendszeren nagyobb területre szoktak terjedni, mint a kartellek, mert céljuk az, hogy egy bizonyos anyagnak egész stockját hatalmukba kerítsék. Viszont azonban rendszerint csak egy, vagy legföljebb két-három termelési idénynek eredményét akarja a ring kézrekeríteni. Ennyiben tehát igaz, hogy a ring kevésbé állandó, mint a kartell, melynek alapján véve az az irányzata, hogy a termelést hosszú időre szabályozza. — Döntő különbségnek azonban egy morphologiait tekintünk. — Mutatkozik ugyan, a mint mondtuk, a ringeknél is határozott alak. De ha közelebbről tekintjük a dolgot, látjuk, hogy ez még sem olyan, mint a minő a kartellek alakja. A ringeknél vagy csak járulekos természetű az, hogy a ring tagjai szerződéssel kötelezik egymást, vagy pedig maga ez a szerződészerű viszony igen elmosódott. Oly tökéletesen kifejlődött alakokat pedig, mint a kartellek magasabb fokai — közös szervezkedés, közös eladás stb. — egyáltalán nem mutatnak föl a ringek. Épen, mert tarósságra nem gondolnak nálok, nem is kapnak ezek gerinczet, kézzel-fogható szervezetet.

MANDELLO GYULA.

A REFORMATIO HATÁSA A ROMÁN NÉPRE ERDÉLYBEN.

Második és utolsó közlemény.¹⁾

III.

Említettük, hogy a román egyház görög és szláv befolyás alatt állott. E két idegen elem egymás között is dulakodott a román nép fölötti uralomért.

A román nyelv nem fejlődött; — román irodalmi termékekről nem lehetett szó, szláv és görög nyelven szerkesztett munkák járták; — az egyházi könyvek csak ama két nyelven voltak megírva, nemcsak nálunk, de a két oláh fejedelemségben is.

Nem állott érdekében a görögnek, a szlávnak fejleszteni a román nyelvet, mivel ebben saját veszedelmét látta, úgy az egyik mint a másik.

Mi változtatta meg vajon a dolgok folyását? A reformatio.

A reformatiónak ereje abban nyilvánult, hogy a népek nyelvét közdivattá, s a gondolkozást szabaddá tette.

Honter János behozza a lutheránus vallást Erdélybe s azt a szászok között sikerrel terjeszti. Brassóban 1533-ban nyomdát állít fel, melyet cyrill betűkkel is ellát, nyilván azon czélból, hogy román könyveket is nyomasson.²⁾

Honter a román nép között a lutheránus vallást terjesztve

---

¹⁾ Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 163. füzetében.

²⁾ Papp Bazil: *Tipografiaile rumanesci*. Nagy-Szeben 1838. 11., 12. lapon. *A könyvkiállítási emlékek*. Buda-Pest, 1822 136 lapon 1534-re teszi a nyomda fölállítását.

hirdeti, hogy a népek nyelvét az egyházban respektálni kell. A brassói bolgárokat, görögöket és románokat mindenképen igyekezett eszméinek megnyerni. 1550-ben szláv nyelven egy lutheránus katekizmus, 1559-ben pedig az Új-testamentom görög nyelven jelenik meg. Bizonyára román nyelven is nyomtatott könyveket.¹⁾ 1562-ben Brassó város bírójának, Benkner Jánosnak, rendeletéből egy szerb Evangelium.

A brassói Honter-féle nyomda első román kiadványairól biztos tudomással nem bírunk. Egyetlen emlék sem maradt fenn. Ezt különben természetesnek tartom. Az új eszme nem lehetett kedves se a szláv, se a görög elemnél. A nyomtatott könyvek, mint eretnek munkák, bizonyára elégettettek; vagy mindenféle úton és módon megsemmisítették. A nyomtatványok, mint a szláv befolyást s a nép lelki megnyugvását veszélyeztetők, bizonyára elpusztítottak, hogy még magjok se maradjon meg.

Brassóban az első román káté 1559-ben jelenik meg lutheránus befolyás következtében, a brassói törvényhatósági tanács határozatából.²⁾

Erre vonatkozólag Massa Simon, szász ember, a ki 1605-ben halálozik el, 1559-dik évről így ír:

„Eodem anno die 12 martii Johannes Benknerus, Judex Coronensis, cum reliquis senatoribus, reformavi Valachorum ecclesiam, et præcepta Cathecheseos discenda illis proposuit.”

Benkner ezt azért tette, mert addig a román papok sok mindenféle kátéból tanítottak; különösen pedig azért, hogy a román nép papsága közé a lutheránus hitelveket beépíthesse.

Mely kátét fordították le azonban a szászok a román nyelvre? Hasdeu erre vonatkozólag azt mondja, hogy a görög egyház számtalan katekizmusai között a legegyszerűbb, leg-
elemibb az, melyet Cyrill (Alexandriából) és Anastasius (Antichiából) állított volt össze. Ezek után Szent-Maxim, a VII. században, azt új formába öntötte. A nagyobb tekintély kedvéért e káté szerzősége Szent-Chrisostomnak tulajdonítatik; kérdésekből és feleletekből áll s igen nagy elterjedést nyert egész Keleten.³⁾

¹⁾ Papp idézett műve 12. lapján.

²⁾ Hasdeu: *Curinte din bețrani*. Bukarest, 1880. 94. lapon.

³⁾ U. az. Ugyanott. 94—95. lapokon.

A szlávok e kátét vették át keresztyénségök első századaiban, lefordítván görögből saját nyelvökre. 1100-dik évből bírnak is egy becses kéziratot abból, melyre a szláv világ igen büszke. Így ment román kézre is e káté azután a szlávoktól, s mert rövidségénél s világosságánál fogva könnyen megérthető volt, azért nagy elterjedésnek örvendett. Számos variatiója is keletkezett; egy ily variatiót fordítottak le a szászok is. Az 1559-diki kátéból azonban egy példány sem maradt fön, minnek okát fönnebb megmondottam.

N.-Szebenben szintén nyomdát állítanak föl a szászok.

Ebben jelenik meg a legelső román nyomtatott mű 1544-ben. Reformatio teremti meg a legelső román nyomtatott munkát, mely szintén egy káté (*Catechismus Valachicus*), s lutheránus szellemben van megírva.

Nagy-Szeben városának 1544 júliusi számadásaiban ez áll: «Ex voluntate dominorum dati sunt M. Philippo Pictori pro impressione Catechismi Valachici bibale fl. 2.»*)

Biztos adat arra nézve, hogy Nagy-Szebenben 1544-ben oláh káté nyomtatott. Ez adathból biztosan lehet következtetni arra is, hogy azon káté lutheránus szellemben volt megalkotva, mert különben egy szász testület nem költsékezett volna arra.

Lehetséges azonban, hogy a Nagy-Szebenben 1544-ben megjelent káté, Brassóban 1559-ben újra nyomtatott; tehát, hogy a két káté tulajdonképen egy. A nagyszebeni kátéból sem maradt fön példány.

Van a román irodalomban egy codex, melyet mohácsi-nak neveznek. Nevezetes nyelvemlékeket foglal magában. Gergely pap, az író, következetesen *n* helyett *r* hangot használ két magánhangzó között; a rhotacismus egyetlen nyelvemlékben sem oly erős, mint ebben. Többi között egy cyrill betűkkel írt

---

*) Dr. Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár* I. kötet, 8. lap. — Wurmloch Albert, beszteczai lelkész, Hess János boroszlói lelkészhez intézett levelében ezeket írja: «Est hic quedam gens . . . quam Walachos nominamus . . . translatus est catechismus in linguam valachicam atque impressus Cibinii caracteribus ut vocant Ricianisia, qui quasi referunt formam graecarum litterarum. Et multi ex sacerdotibus amplectuntur cum libellum tamquam sacrosanctum, multi autem prorsus contemnunt.» Wittstock: *Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nörnergaues*. Bécs, 1858. 58. lap.

magyar miatyánkot¹⁾ és egy káté-töredéket²⁾ foglal magában. E codex 1580—1619 között íratott. A káté töredék kérdésekből és feleletekből áll, — s a Szent-Chrisostom-félével majdnem ugyanaz; így kezdődik:

Intrebare. Crestin esti?

Respons. Crestin! stb. (Magyarúl: Kérdés: keresztyén vagy? Felelet: Keresztyén!)

Gergely pap e káté-töredéket lemásolta valahonnan, mert ennek nyelvezete más és benne nem fordul elő a rhotacismus sajátsága.

Majdnem biztosan lehet következtetni, hogy Gergely pap a lutheránus kátéből másolt, mely előtte, mint író ember előtt, a XVI. század vége felé ismeretes lehetett.³⁾

Látjuk tehát, hogy a reformatio Erdélyben a románok között világosságot, gondolat-szabadságot terjeszt, s a román irodalom és nyelv fejlődésére az első lökést megadja.

A szláv és görög befolyás alatt vajon mikor indult volna meg a nyelvfejlesztési mozgalom? Bizonyára századok után.

Ettől kezdve a román egyházi könyvek mind sűrűbben és sűrűbben jelennek meg.⁴⁾

1577-ben Brassóban megjelenik Coresi zsoltár-könyve (*Psaltirea*), — 1580-ban ugyanott Lukács Hragil segedel-mével a *Cazania* vagy is: *Evangelia eu in vătătură*, — ugyanezen évben jelenik meg az *Omiliar*.

A protestáns vallásra áttért románok már 1580-ban püspökkel bírnak. Ilyen Tordási Mihály⁵⁾ is, a ki maga mellé vevén Hercze István (karánsebesi pap), Zakán Efreut (szászsebesi dászkált), Pestisel Mózes (lugosi pap) és Archirie-t (vajda-

¹⁾ Hasden: *Curinte din betrani*. II. kötet, 7. lap.

²⁾ Hasden idézett művének 99—107. lapjain egész szövegében föltalálható.

³⁾ Hasden idézett művének 96—97. lapjain.

⁴⁾ Az alább következő könyvészeti adatok föltalálhatók Jark: *Repertoriumának* első lapjain. Az erdélyi román nyomdák termékeit egyenként megnevezi Papp Bazil is fönnebb már idézett művében.

⁵⁾ Tordási Mihályt a román egyházi írók, minő Cipariu is (*Acte fragmente. Előszó* 13—16. l.) nem ismerik el valódi román püspöknek. Bizonyára a prote táns fejedelmek nevezték ki a Kálvin-vallásra áttértek részére, mert mint Cipariu T. (*Principia de limba* 104. l.) mondja, Tordási Mózes könyveit kálvinista szellemben fordította le.

hunyadi esperest) s lefordítják Mózes két első könyvét, majd a három utolsót is és Szász-Sebes városában kiadják, 1581-ben. Nyelvezete e műnek igen szép.

Magok a szászok és magyarok állanak az első nyelvművelők közé. Ezt eltagadni nem lehet. A szászok által megindított mozgalom a magyarok által folytatatik és a román nyelv és irodalom fejlesztésére fölötte nagy hatással vannak.

A szászok saját sikertelenségeiket tapasztalva, megszűnnek a lutheránus vallásnak további propagandát csinálni a románok között.

Némi szünet mutatkozik a XVI. század végén, a mikor Mihály vajda szerepel Erdélyben, kiben a románok itt erős támaszt nyernek.

Nem sokára azonban Bethlen Gábor mindenféle módon igyekszik a román népet az országnak megnyerni; a kálvinista fejedelmek azok, a kik a román nyelvet Erdély területén egyházi nyelvvül rendelik es minden más nyelvet a román egyházból kiküszöbölnek.

Bethlen Gábor fejedelem a templomi könyvek lefordíttatásához fog, s a munkát az Új-testamentommal kezdi meg. Az országos bajok nem engedték meg e lefordított művek kinyomatását is. Már ő maga akart román nyomdát fölláttani, halála miatt azonban, terve kivitelében megakadályoztatott.¹⁾

Utóda Rákóczi György 1638-ban idegen országokból nyomdászokat hozatott s Gyula-Fehérvártt román nyomdát állított föl. Genadie, gyulafehérvári metropolita, a Brassóban 1580-ban kiadott *Cazaniát* újra ki akarván adni, s 1638-ban Oláhországból egy Dolra Péter nevű román nyomdász jöven át a metropolita megkérte a fejedelmet, adna engedélyt művének Gyula-Fehérvártt való kinyomatására. Rákóczi ebben beleegyezett, a metropolita a mű nyomtatásához fog, de már ez évben elhalálozik, műve csak 1641-ben jelenik meg; az előszóban mind e körülmények leíratnak.²⁾

¹⁾ Bod Péter: *Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia*, stb. című kéziratban lévő művének II. részében, mely e címet viseli: *Complectitur historiam unionis Valachorum cum aliis in Transilvania religionibus* (I. fe-j. 3. §.), Bethlen Gábor e gondoskodását nyíltan tanúsítja.

²⁾ Papp Basil idézett művének 18 ik lapjáu.

Ez időtől fogva a gyulafehérvári nyomda nevezetes szerepet játszik. A román nyelven szerkesztett legkivált templomi könyvek egymás után következnek.

1642-ben a kálvinista káté (*Catechisis palatina*) adatik ki román nyelven, nyilván azon czélból, hogy a román nép között a kálvinista vallás terjesztessék.¹⁾

1643-ban Rákóczi kiadja azon nevezetes rendeletet, hogy a román templomokban a papok más nyelven, mint románúl szolgálni ne merészeljenek. A püspökök megerősítő oklevelében e pont állandóan helyet foglal nem csak, de akkor is kikötetik, a midőn egyes esperest nyer megerősítést hivatalában: E pont így hangzik:

«Quod sacro sanctum Dei verbum juxta sacros Bibliorum Codices tam Dominicis, quam aliis diebus festivis tum in Ecclesiis suis, tum ad funera, tum vero alibi ubicunque locorum desiderabitur, vernacula sua lingua prædicabit, prædicarique per quoslibet alios quoque Pastores procurabit, ac facies.»²⁾

E rendelkezéssel, mely a román nép szellem-világában valóságos forradalmat idézett elő, a szláv nyelv majdnem ezeréves uralkodása semmisített meg.

A nép nyelve saját egyházában biztosított s ezzel az idegen nyelvű papoknak is út nyitott ki az országból. Visszadatott a román nép önmagának.

Kötelessége volt ez által úgy szólva a fejedelemnek gondoskodni román nyelven szerkesztett egyházi könyvekről.

Bethlen fejedelem által eszközölt új-testamentomi román fordítást Rákóczi kiadja; 1651-ben megjelenik a zsoltárkönyv, 1657-ben második kiadást ér a kálvinista katekizmus.

1642—3-ik évnél azonban meg kell állapodnunk, mert annak hatása a két fejedelemségben is nyilvánul.

Varlaam, jassii metropolita, belepillantván a román nyelven kiadott kálvinista kátéba úgy találta, hogy az eretnek mű, mely arra szolgál, hogy az erdélyi román népet addigi vallásá-

¹⁾ Bod Péter idézett művének és részének 4. §-ában. — E kátét a román akadémia segítségével Baritz György N.-Szebenben 1879-ben, szükséges magyarázatokkal ellátva, kiadja.

²⁾ Rákóczi ez oklevelét egészben közli Maior P. *Istoria bisericesca* című művének 72-ik és következő lapjain latin nyelven. — Bod Péter is ír erről idézett művének II. k. 1. fej. 5. §-ában.

tól eltérítse. Nem sajnálta a fáradságot s ez ügyben 1642-ben Jassi városába synodust gyűjtött, melyen részt vett még a konstantinápolyi patriarcha, Partheria is. A Rákóczi-féle kátéra innen választ szerkesztettek s Varlaam metropolita azt 1645-ben *Responsuri* cím alatt a szucsávi nyomdában kinyomatja. Ezzel egy anti-kálvinista mozgalom keletkezik, mely a század végeig tartott. 1690 szeptember havában jelenik meg Macri Mihálytól Bukarestben egy görög nyelven szerkesztett mű a kálvinizmus ellen.

Varlaam ezt mondja feleletében: «A keresztyén katekizmust sok, lelki halált előidéző, méreggel találtam tele, a mely, Isten előtt tanúsítom, nagy megbotránkozást idézett lelkemben, s a melyért synodust hívtam össze mindkét ország részéről... Kötelességemnek tartottam azért felelni és kimutatni a helytelenséget, a rossz magyarázatot, melyekkel a Szentírást meghamisítják.»¹⁾

Ugyanazon synodusban Moldova is kimondja, hogy a román nyelv a templomban használandó.

A míg azonban Erdélyben következetes szívóssággal törekednek az összes szláv elemek kiirtására, — addig úgy Moldova, mint Oláhország változtatott egyházi politikáján; a román nyelvet nem csak nem respektálják, de kiüldözik a templomból. Theodosius, bukaresti metropolita, a ki Erdély fölött is gyakorolt egyházi tekintetben hatóságot, az erdélyiek részére azon szigorú parancsot adja, hogy a templomban ne merészeljék a román nyelvet használni.²⁾ A metropolita igyekszik a nyelv bárdolatlanságával igazolni eljárását, a valódi indok azonban tisztán a kálvinizmus s a fejedelem által kiadott parancs s annak következetes végrehajtása.

A szlavizmus ekkor tisztán látta, hogy mily veszélyt képes hozni reá az anyanyelv használata a román egyházban.

Azonban Theodosius metropolita parancsának nem volt semmi foganatja. Tovább folytak a dolgok minden fönnakadás nélkül. A román nép látköre egyre tágult, s a reformatióval megbarátkozván, azt többé nem tartotta ördögi találmánynak, melytől irtózni kell. Az az éles ellentét, mely kezdetben a

¹⁾ Urechea Sándor: *Schite de istoria literaturii romane*. 103—104., 129—131. lapon.

²⁾ Ugyan annál, u. o. 171—172. lapokon.

román nép s az új vallásúak között mutatkozott, egyre gyöngült, úgy hogy a század végén gondolkozását e népnek teljesen átídomítva tapasztaljuk, a midőn látjuk, hogy ősei vallását, melyhez a század elején oly szívóssággal ragaszkodott, némely pontokban megváltoztatja s elfogadja a Rómával való uniót.

Ezt az uniót a reformatio teremtette meg; a kálvinisták mozgalmának s törekvéseinek e tekintetben Róma vette hasznát s a catholicismus.

A gyulafehérvári nyomdában megjelent könyvekből még a következőket soroljuk föl:

1685-ben megjelenik *Carare pe scurt* című munka, — 1687-ben *Renduela*, 1689-ben *Molitrelnic*, 1689-ben *Poveste*.

1658-ban a nyomda a törökök által feldulatott; ¹⁾ 1674 június 14-én Apafi Mihály a nyomda visszaállítását megrendeli. Tiszabetsi Gáspár uram Orthodoxus püspököt megbízza, hogy «birodalmunkban lévő minden Oláh Ekklesiákra inspiciajon és azokban lévő errorokat jó lelkiismerettel corrigálja s a dolognak kívánsága szerint dirigálja is. Azonban pedig ő kegyelmére bízuk azt is, hogy a mely Oláh Typographiát szerzett volt Idvezült Rákotzi fejedelem, fölkerestesse és fölcirkáltassa azt is, hová lett, és most hol lehetne és hol volna.» ¹⁾

A nyomda valóban helyreállítatott és abban, a mint láttuk, azután is több román könyvet nyomtatnak a fejedelem egyenes jóváhagyása és anyagi támogatása mellett. E nyomda 1702-ig állott fönn, a mikor megszűnt, állítólag Kolozsvárra, mások szerint Balázsfalvára vitetett. ²⁾

E nyomda az utolsó években, úgy látszik, a jezsuiták kezébe került.

Miután a román nép vallási uniója Rómával tervben volt, a jezsuiták gondoskodtak arról, hogy katekizmus legyen kéznél, mely a hitben az áttérteket megerősítse. Baranyai Pál, gyulafehérvári jezsuita, 1702-ben ki is adja e kátét; s azon nyomdának ez volt utolsó terméke.

Mi nem soroltuk föl mind azon műveket, a melyek az erdélyi fejedelmek jóvoltából láttak napvilágot, s nem is érintettünk minden mozzanatot, mely a román kulturára jótékonyan hatott. Az előadottak teljesen elégségesek azonban an-

¹⁾ Cipariu: *Archiv.* 575–576. lapon.

²⁾ Papp Basil: *Tipogr. Rom.* 36–37. lapokon.

nak bebizonyítására, hogy a román szellemet a reformatio ébresztette föl tespedéséből; a nemzeti fejedelmek gondoskodásának lehet köszönni, hogy a román nyelv jogait az egyházban visszanyerte. A protestáns fejedelmek e gondoskodása ébresztette föl az önérzetet a két oláh fejedelemségben is, hogy azok szintén — habár később, bevitték a nyelvet s kiküszöbölték a szlávot és görögöt örökre.

Magyar fáklya világított tehát e századokban a román nép előtt, azt eltagadni nem lehet. Magyar befolyás adott irányt nyelvnek s irodalomnak, mind ez bizonyos; a ki ezt be nem ismeri, az jobb meggyőződése ellen cselekszik.

Hol van tehát a faji és vallási elnyomatás, melyekről oly előszeretettel beszélnek a történetírók, midőn e századok eseményeit vázolják? Hisz hogy ha üldöztetésről, faji elnyomatásról beszélünk, valóságos örültséggel vádoljuk a fejedelmeket, hogy úgy nyomták el a románokat, miszerint nyelvi szabad használatot és szabad gondolkodást engedtek nekik, a helyett, hogy mindkettőtől megfosztották volna, hogy ha azokkal rendelkeztek volna már. Nem vettek a fejedelmek, hanem adtak.*) Nem nyomták el vallásilag, hanem magokhoz emelték; mert bizonyára tisztúlt fogalmak szerint, csak jót akartak a fejedelmek akkor, midőn a sok babona tömkelegéből fölemelni igyekeztek a román népet egy tisztább magaslatra, tisztább légkörbe.

Tapasztaljuk, hogy magyar fejedelmeink, úgy szólva, megküzdöttek a román nyelv használatának biztosításáért, a két oláh fejedelemségből jövő szlávizáló törekvésekkel szemben. Erdélyt meg kellett védelmezni e tekintetben. Minden esetre az csak a román népre nézve volt végzetes, hogy egyháziilag oly főhatóság alatt állott, mely nyelvét állandóan nyomta, szokásait, erkölceit pedig meghamisította.

Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni, hogy a fejedelmek a protestantismus hitelveinek elfogadtatásával e népet a haza iránti hűségben, szeretetben megtartani és megerősíteni igyekeztek.

---

*) A cyrill-féle betűk helyett magyarok kezdenek először Erdélyben latin betűket használni. Moldován Gergely *Budapesti Szemle* 1887 okt. füzetében *Latin, oláh stb. írásjegyek kérdése a románoknál* című cikkben bővebben.

A magyar legalább adott valamit; de mit adott a szláv és görög befolyás a román népnek? Semmi jót, annyit sem, a mennyit egy szűnyog elbir! De kárt csinált sokat és szenvedést okozott eleget! S milyen különös. A román történetírók előtt mégis csak a magyar volt a valódi faj- és vallás-gyűlölő zsarnok!

A botnak azonban két vége van. Ám lássuk, milyen volt a vallási türelmesség Romániában; s vizsgáljuk meg azt is, hogy vajon itt a román bojár a román jobbágygyal miként bánt? Mert azt, hogy talán egy, a román népre nézve idegen fajjal, mint a magyar, a magyar állam területén mostohán bánt, még meg lehet bocsátani, de azt, hogy román ember román emberrel román földön úgy bánt el, mint a hogy a történelem mutatja — azt már igazolni alig volna lehetséges.

A román történetírók aztán forduljanak mindenek előtt a román bojártság ellen, a midőn istentelenségekről, zsarnoki brutalitásokról óhajtának beszélni.

IV.

Tekintsünk át Moldovába.

És vegyük elő Lukácsi Kristóf munkáját,¹⁾ abból meggyőződünk, hogy ott miként bántak el a fejedelmek a keresztyén örményekkel. Thocháti Minász²⁾ egykorú és szemtanú örmény író részletesen leírta az üldöztetést. E becses kézirat 110 versszakból áll s a szamosujvári örmény katolikus plébániai templom könyvtárának egyik dísze, emlékül hozták azt magokkal Moldova-Oláhországból az örmények. Álljon itt néhány részlet azon munkából, mely örmény nyelven van írva:

1551-ben az oláh nép nagy vajdája: István; ennek országában sok előkelő örmény lakik, kik mind jó keresztyének; ezeket azonban hirtelen veszedelem éri. Vasárnap reggel (1551 augusztus 16.) István vajda lóháton ment be az örményeknek a Boldogságos Szűzről nevezett templomába, ki a szentséget az oltárról elvette és földhöz vágta, melyet aztán gonosz lábak összetapostak. A templomi képeket, a főoltár-képet, a keresz-

¹⁾ *A magyarok őselei*. Kolozsvártt. 1870. 253. lapon.

²⁾ *Armenia* 1887 júl. füzet, 207—208. lapokon.

teket, szent edényeket mind elvitték. A papokat és szerzeteseket megkötözve börtönbe vetették.

Másnap mindent elvitték a szucsávi templomból; azután a várból hozott ágyúkkal azt szétrombolják. Ki a merre tudott, menekült; erdőbe, pinczékbe; a harangot és képeket a szucsávi oláh templomba vitték.

Azután a Szucsáva mellett folyó vízen éghető anyagból nagy házat csináltatott a vajda és maga köré gyűjtötte az örményeket, kikhez így szólt: «Legyetek mindnyájan oláhokká és keresztelkedjete meg a mi vallásunk szerint; ha fölveszitek a görög vallást, kitűnő hivatalokat adok nektek. Mire az örmények azt felelték: «Mi meg vagyunk keresztelve, mi keresztények vagyunk!» Erre a vajda: «Ha el nem fogadjátok a görög vallást, e házba záratlak és tűzzel égetlek el mindnyájaitokat.» Aztán közülök sokakat elfogat és görög szertartás szerint erővel újra megkereszteltet. «Ki ellenszegül, annak kezeit vágatom le, szemeit szúratom ki!» A püspök haját lenyírták, szakállát leborotválták és olyan ruhát öltöttek reá, milyent a görög szertartású papok viseltek. A nőket oláh ruhába öltöztették.

Kiállhatatlan kínokat szenvedtek az örmények. Julián, Holofernes, Herodes ilyen dolgot nem műveltek.

A voithokat — örmény bírákat — előhívatta és mind megkereszteltette őket. «Országomban — mondja a vajda — örmény ne maradjon, mindenki görög vallás szerint éljen.» Azután parancsot adott ki, hogy azokat a templomokat, melyeket az örmények R.-Szerat, Jassi, Vaslui, Botosán és Román városokban építettek, rontsák le. A botosáni örmények templomuk ékszereit mind a vajdának ígérték, ha megkíméli szentegyházukat, de mind hiában! ez is szét romboltatott!

Román város papja, Chácshadur is sokat szenvedett vallásáért, kezét-lábát megkötözték, két szemét kiszúrták. Ezek láttára sok örmény költözött ki és hagyta ott Oláhországot.

Ez csak kezdete volt az üldözéseknek, tetőpontját 1668-ban éri el, Duca vajda idejében.

Ekkor azonban — írja Lukácsi — az örmények elkeseredve, legszentebb érdekeik védelméért, a kétségbeesés utolsó fegyveréhez fogtak s segítettve némely moldovai fölkelők által, a fejedelmet Szucsáva várába szorították, honnan csakis a következő 1669-dik évben és akkor is a törökök segítségével szabadúlhatott.

Szucsáva alól a törökök által elriasztott örmények az erdélyi havasokba, onnan első Apafi Mihály fejedelem engedelmével a havasok aljában fekvő helységbe vonultak.

Mind ez üldözések onnan támadtak, hogy a román egyházi törvénykönyv minden nem-görög ritusú népet, különösen az örményeket, eretnekeknek mondja, a kiktől óvakodni kell, s a kikkel egyáltalában érintkezni nem szabad.¹⁾

Az örmények nyugalmat leltek Erdély földén, miután a szabadelvű (!) Moldovából kiüldöztettek.

Takán a nem-örmény nemzetiségű katolikusok nyugalmat élveztek Moldovában? Nem! Vasilie Lupul alatt a bevitt jezsuiták kiüldöztettek s a katolikus propagandának útja vágatott.²⁾

A román történelem azt bizonyítja, hogy sem idegen fajt, sem idegen vallást nem tűrt meg saját földén. Úgy az idegen vallást, mint a nemzetiséget úton-útfélen üldözte — csak a szláv és görög befolyást nem tudta megtörni s nem azért, mert e kettő («szent nyelvvel») az egyházban markában szorította a hatalmat s mert ezeknek befolyása messze visszanyúlik a kődös múltba, a midőn a román nép még nem volt államban consolidálódva.

De ezeket sem szerette soha. A mikor csak tehetette, ezeknek is neki vágott; vagy ha nem üldözhetette, gúnyolta élesen.

A törököknek oláh földön nem volt szabad moschet építeni, sem másféle imaházat; imádságaikat nyilvános, vagy közhelyen el nem mondhatták.³⁾

A zsidók építhettek ugyan magoknak imaházat, de csak fából, kőből nem volt megengedve.⁴⁾ Aztán ki nem emlékezik vissza azon zsidó-üldözésekre, a melyek tisztán vallási természetűek voltak.

Mit mondjunk azon vallási türelmetlenségről, mely Erdélyben a görög keletiek és görög katolikusok között támadt, mindjárt az unio után, mely különben ma is tapasztalható.

¹⁾ *Pravilla bisericasca*. Román akadémiai kiadás. Bukarest, 1884. 85. lap.

²⁾ Ureche S. *Schite* . . . 203—204. lapon.

³⁾ Cantemir: *Descriptio Moldaviae*. Bukarest, 1885. 130. lap.

⁴⁾ U. o.

Egymást minden kigondolható módon üldözték s üldözik még ma is.¹⁾

Vagy talán a metropoliták nyugalmat élveztek állásukban? Nem! A vajdák tetszés szerint dobták ki őket székeikből, száműzték őket, börtönbe vetették, a hogy épen kedvök kerekedett, minő a Varlaam és Mitrofán esete is.

Ki mondhatja, hogy a két fejedelemségben az idegen vallás bármily csekély mértékben respektáltatott?

A kálvinisták gyermekei még ma is a legnagyobb gúnynak tárgyai; míg a nagyok igyekeznek mindenféle összetűzést kerülni az oláh földön, mert bizonyára ha igazuk volna is, akkor sem nyernek elégtételt.

Hát a jobbágyok sorsa minő volt abban a két században a két román fejedelemségben? Sokkal szomorúbb, mint Erdélyben a román jobbágyé. Már pedig ott oláh volt a földesúr, oláh volt a jobbágy, vajon a román földesúr respektálta-e fáját abban a jobbágynban?

A fejedelem annyi adót vetett ki, a mennyit akart.²⁾ Tisztán az ő tetszésétől függött, hogy ki mit és mennyit fizessen. A lakos adója roppant nagy volt, mert a fejedelmek kapzsisága határt nem ismert. Hogy egyik-másik a trónon föntarthassa magát, kimondhatatlan nagy mennyiségű pénzre volt szüksége, sok volt a vetélytárs és sokat kellett megvesztegetésekre is fordítani Stambulban.³⁾

A bojár (oláh nemes) nem tudta fődözni már az adót s hogy megmenekedjek a sok zaklatástól, eladta jószágát, kevés vagyonát és önmagát is, egész családjával együtt; vagy egyik-másik eladta leányát, fiát stb. vagy eladta jobbágyait, ki a hogy tudott magán segíteni. S kifejlődött szegényletes üzlet, emberrel. Az ember csak portéka volt a két fejedelemségben. Eladták magokat s lettek rabok (robi). Ilyen adásvevési szerződések naponként közöltetnek a román lapokban, mert számuk nagy.⁴⁾

¹⁾ Lásd a *Budapesti Szemle* 1863. XV. k. 54., 81. lapjain gróf Teleki Domokos *A két kaluger* című cikkét.

²⁾ Cantemir D. *Descriptio Moldaviae*, 133. lapon.

³⁾ Brezoian J. *Vechile inst. alle Romaniei*. 76. lapon.

⁴⁾ Ilyen szerződéseket bocsát közre Papiu Ilarián: *Tesaur de monuminte*. I. köt. 391—393. lapjain. — A *Conv. literare* 1887. évfo-

Tehát itt a jobbágyság mellett még a valóságos raboskodás, rabszolgaság is kifejlődött. A rabnak nem volt akaratja; ha megházasodott, csak rabnőt vehetett el feleségül, a kitől pedig nőt vett, annak helyébe más rabnőt kellett hogy adjon a rab férfiú földes ura.¹⁾

A román bojárok is eladták magokat, hogy úgy tekintesse nek, mint a cigányok. Sok román ember lett azután cigány, elvevén egy-egy rab cigánynőt feleségül.

Erdély románsága tömegesen szökött ki a két fejedelemségbe. Gondolta magában, hogy ott jobb sorsban részesül. Hanem sorsuk rosszabbra fordult. Mihály vajda egyik intézkedése brutalitás tekintetében határt nem ismer. Miután e jobbágyság, kiket vecini-nek hívtak, földesuraikat elhagytak s másfelé néztek, Mihály vajda, a nagy, úgy intézkedett, hogy az ilyen a hol találtatik, örökre ott maradjon rabszolgául»²⁾

Vasilie Lupul kiadja népe számára a törvénykönyvet. Ebben az áll, hogy ha megszökik a paraszt, ne merje senki megfogadni, hanem fogja meg és vigye el előbbi urához.³⁾

Igen sokan tértek vissza a két oláh fejedelemségből s mentek vissza magyar uraikhoz.

Ki tudná leírni mind azon embertelenségeket, melyeket a bojárok jobbágyaikkal, rabszolgáikkal elkövettek? A szökevényeket homlokon tüzes bélyegzővel bélyegezték meg, hogy megkülönböztetve legyenek a többiektől; a szökevény cigányoknak pedig orrukát metszeték meg.⁴⁾

lyamának 1. füz. 9. és következő lapjain láthatók ilyen szerződések. Íme egy: «En Anna, Jane neje, ez okmány nyál írom és tanúsítom, hogy két gyermekemet, egy fiút és egy leányt eladtam, (Pantazit és Christianát), Gavril papnak, utódainak és minden maradékainak örökre, hogy legyenek a jószágához tartozó cigányok stb.» — Havasalföldön az ily módon elesett falusiakat raboknak és románoknak — runaninak — hívták. Tehát a «román» szó jobbágy, rab, számba vétetett.

¹⁾ Még a legutóbbi időkben (1882), is kerültek bíróság elébe ilyen embertelen szerződések. Brezoian J. idézett műve 78—79. lapjain.

²⁾ Maga Mihály vajda, a nagy, is vásárolt «románok»-at; így megvásárolta Micleát, Voinicát, Bărhult, Popát, Opreát családotól, Costest községből s tovább adott rajtok. Ugyan ő vásárolta meg Miksienest község lakóit, Ilfod kerületből s oda ajándékozta Lekának. — Lásd: *Concorbierei literare*. Bukarest, 1887. évf. 10. lapján.

³⁾ Missail G. *Epoca lui Vasilie Lupul*. 49. lapon.

⁴⁾ Burada Tódor: *Crest. plutașilor*. 16—17. lapokon.

A nagy bojárok odáig mentek, hogy már a kis bojárok apróbb jószágaikkal majd nem eltűntek, rabszolgákká lettek; nagy birtokok keletkeztek, ötven hatvan, sőt több faluval is. Idővel a román nép két harmada rabszolga lett.

Hogy mily szívóssággal ragaszkodott a két fejedelemség jobbágy-rendszeréhez, tanúsítja az a körülmény, hogy az csak az 1864 augusztus 14-dikén kihirdetett és 1865 ápril 23-dikán hatályba lépett törvényezikkel töröltetett el, nagy viták és nagy surlódások árán. A bojárok ¹⁾ nem akarták fölszabadítani a román népet, míg a magyar földesurak 1848-ban önként tették szabaddá jobbágyaikat s visszaadták nekik szabadságokat, úgy az általok addig megmunkált földeket.²⁾

Az eddig előadottakból kitetszik az, hogy a romániai és a magyarországi jobbágy-viszonyok között roppant nagy különbségek voltak. Ott valóságos rabszolga-kereskedéssé aljasult, a míg nálunk soha sem fajult el annyira, soha sem felejtkeztek meg arról, hogy a jobbágy is ember.

Nálunk a jobbágy-gyermek iskolába járhatott, a törvény határozottan megrendelte azt, — ott szó sem lehetett arról.³⁾

A román bojár egy Istent imádott jobbágyával, egy fajbeli, egy hitű volt vele s mégis eladta felebarátját, faját és az egyházához tartozót pénzért.

Innen vegyék román történetíróink a hajmeresztő példákat, a midőn vallási és faji üldözésről akarnak beszélni.

A román nép szenvedését Erdélyben nem teszi jóvá a

¹⁾ A bojár szó valamikor országos méltóságot, (arisztokratát, főurat jelentett s a bojárok utódai most is ekként neveztetnek. De e cím semmit sem jelent — kivált vagyon nélkül, — kivéve azt, hogy az illető ösromán. Nemes voltot jelentett az utóbbi időkben. A bojár = bovis herus, épen úgy, mint a cavalier = cavalli, herus = lovag. A régi románok ökörszekereken mentek háborúba. Dr. Papp László idézett művének 6. lapján.

²⁾ A fölszabaduláskor egész Románia 7100 földesúri és 1493 állami birtokból állott, ezeken összesen 414,435 jobbágy-család szabadult föl; a rabszolgák csak személyi szabadságot nyertek. A jobbágyok között összesen mintegy 3 millió pogon (valamivel több egy holdnál), földbirtok oszlott szét, melyért mintegy 14 millió frank kárpótlást fizettek. Dr. Papp László *Románia alkotmányos intézményei*. Sátoralja-Ujhely, 1880. 4—5. lapokon.

³⁾ Az 1624-iki gyulafehérvári gyűlés 8. ártikulusa szigorúan intézkedik, hogy a jobbágyok gyermekei az iskolától el ne vonassanak.

romániaiak embertelensége. Nálunk is szenvedett a jobbágy, szomorú napokat élt, és keserveit föl sem foghatjuk mi, a kik egy szabad hazában élünk. Egyes embertelen tények itt is előfordultak.

Csak azt akartam kimutatni, hogy a magyarországi jobbágy rendszernél volt egy kegyetlenebb, a románoké, — mert míg a magyar jobbágy-rendszer mellett a román nép megszaporodott, szellemi öntudatra ébredhetett, addig Romániában a lakosság leapadt és szellemileg egészen elfajúlt.

Erdély jobbágysai gyűjtötták meg Románia bojárjai előtt a közművelődés fáklyáját. E jobbágyok bírták öntudatra Románia urait. E jobbágyok egy századdal jártak előbb Románia gögös urainál!

MOLDOVÁN GERGELY.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

(Ötödik közlemény.*)

IX.

Más világ, de még nem az az igazi kezdődik.

Őszre fordulván az idő, Margit néni és öcsese másod ízben is elfoglalták Pesten megkedvelt residentiájokat, a Kecs-keméti-útczában.

Ifjú uramat vérig boszantotta a gondolat, hogy Magyarországon nincs számára biztos lépcső valamely nyílt pályára s a legjobb akarat mellett is, sírkövére más fölíratot meg nem érdemelhet, mint hogy született, élt, megházasodott s meghalt korábban, vagy később.

Azon időkbén az országbíró, a helytartósági és kamarai elnök nem volt más, mint bebalzsamozott mumia a penészes kriptában. Senki sem ismerte tevékenységek körét, senki el nem találhatta, miért épen ezek és nem mások jutottak a legmagasabb polczokra?

Úgy történt, mint a káptalanoknál látjuk. Ha valaki fiatalabb korában jutott kanonokságra, ha sokáig élt, nagyprépost lett belőle. Az országos főhatóságoknál is, a gróf, báró gyorsabban haladt előre, s végre is, valakit ki kellett nevezni az elnökségre. Új eszmét, államférfiúi bölcseséget senki sem kö-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 160., 161., 162. és 163. számaiban.

vetelt tőle: de megcselekedte kötelességét, ha mindjárt, a mit végbe vitt, azt bizony akár melyik concipistája is megcsinálta volna.

Egyszerre azonban nagy és eddig még meg nem történt esemény híre verte föl az országot. Az eddig csak nevérol, de tetteiről épen nem ismert főkanzellár mellé olyan másod kanzellárt neveztek ki, a ki nem tartozott a hivatalnoki hierarchia osztályába. Világos volt, hogy ez új ember rövid időn kitérja helyéből a régit, a ki úgy is régen megérett arra, hogy «megérdemlett» nyugalomba küldjék.

Még inkább a csodával határos hír volt, hogy az új másod kanzellár bizonyos határvonalig szabad kezet követelt magának és azt meg is kapta.

Mit mondtak még akkor, a midőn köztudomásra jutott, hogy az új csillag az égen, rendelkezési alap czímén, egy csomó pénzt is kapott! Nem ugyan milliókat, de akkor néhány száz-ezer forint is bőven elég volt a célba vett politikai hadjárat megkezdésére.

Nosza, minden új fordulatot vett. A megyékben a régi s többnyire igen magas rangú főispánok mellé csapatostul kezdtek kinevezni a főispáni helyetteseket. Ezek egy kis pénzt és vaskos füzetre terjedő utasításokat hoztak zsebökben. Egy pár ragyogó minta már állott szemök előtt. Csak utánózni kellett a bihari, honti főispáni helyetteseket: csak tanulni kellett Czibakházy Sámuelről, a ki határozottan ellenzéki megyéjét, meg-regulázta, új móresre tanította.

Alkalmas eszközök a munkára nem hiányoztak, minden kétes helyen akadt egy elszánt ficzkó, a ki kötelezé magát, hogy bár mi áron leveri az ellenzéket, engedelmeskedni tudó tisztikart választat; tisztán kormánypárti érzelmű követeket küld Pozsonyba és ily értelmű utasítással is láttatja el őket a közgyűlésen.

Kik ez időkben éltünk, addig nem tapasztalt, sőt lehetlenségnek hitt jelenségeket szemléltünk. Az «actio» megindítása után egyszerre, mint burján a földből, oly emberek nőttek ki, a kik, nem mint eddig, arczpirulással, hanem büszkén, kérkedve és mellöket verdesve hirdették, hogy ők a kormánypárt emberei!

Ilyen exotikus madárfajt künn a szabad levegőben eddig nem ismertünk.

Gróf Apponyi György csak rájok lehelt, mormogott valami hocus-pocust s kész volt a transsubstantiatio!

Hogy Pesten a *Nemzeti kör*ből bizonyos százalek úgy suttyomban desertált és átment a szomszéd épületbe, a *Gyűldébe*, meg nem sok meglepetést okozott. Hiszen szél-változáskor a férges gyümölcs rakásra hull az almafáról.

De már arra nem lehattünk elkészülve, hogy független fiatal ügyvédek és jurátus pajtásaink egyszerre elidegenedjenek tőlünk, és átesapjanak a kormánypártba! Ezeket «foglalkozók» címén ingyen fogadták be a *Gyűldébe*, s ha nem ingyen: voltak pártfogók, kik a szegény fiú helyett a «tagsági díjat» lefizették. A kik közülök jó nevű nemesek s jó torkú kortesek voltak, hamar haza is szállították a megyékbe, magnak és kovásznak!

Késő őszi felé már ténynyé vált a nemzet kétfelé szakadása. Magyarországon ezután két külön faj támadt: ellenzéki és kormánypárti, kik igazi vagy színlett lelkesedéssel esküdtek föl a bécsi zászlóra. Ezután, ha bemutattunk valakit, nem volt elég mondani: Ez Pap Miska Nógrádból; ez Csap. Miksa Gömörből! Még hozzá kellett tenni: dühös ellenzéki, vagy jámbor «fontolva haladó».

A legszomorúbb látvány volt, hogy apa fiával összeháborodott, testvér testvérral, rokonnal, sógorral engesztelhetetlen gyűlölségbe keveredett. Egyik sem bocsátá meg a másiknak, ha ketten különböző politikai hitvallást követtek. Az előbb szerezett, elfogadott, nagyra becsült vőlegényt, irgalmatlanul kikosarazták a szülők, ha a fiatal ember idő közben más zászló alá esküdött. A régi jó szomszédok között fölbomlott a barátság. Az ellenzéki embert összeesküvőnek, forradalmi czinkosnak nevezték: viszont a kormánypárti férfiből hűtlen magyar, megvesztegetett lélek s a haza ősi hagyományainak elárulója lett.

Az asszonyok híven követték a férjeket: soha ennyi kékharisnyás politikust a világ nem látott. A leányok még legerősebben tartották magokat; nem hitték el könnyedén, hogy még a levegő is dögvészt terjeszt ott, a hol a más pártbeli ifjak össze szoktak gyűlni.

Régi jó ismerősök, barátok és egykori iskolatársak, ha az utcán találkoztak, bámulva vették észre, hogy régi pajtások egészen új arcot mutat. Ha egyik büszke volt elvhűségére és kész volt a hazáért vértanúságot szenvedni: a másik hidegen

köszönt, hátra vetette fejét, símogatta kiborotvált állát s valami fölvelt, betanult orrhangon adá tudtúl, hogy ő is beállott már az új politikai bölcsesség növendékének. Önmagát kinevette, hogy tegnapelőtt még lelkesedni tudott a *Pesti Hírlap* vezércikkeinek sallangos phrasisain; de most már fölnyílt a szeme: most már eljárogat a főispáni helyettes ebédeire, kezét csókol a méltóságos asszonynak s tánczra hívhatja föl a háznak immár fonnyadni induló kisasszonyát. Természetes, hogy e fölsorolt magasztos élményeknél e földön nagyobb bübáj és boldogság nem létezhetik!

Pál úr egészen új világba érkezett, Margit néni pedig csapatostul mutogathatá neki a legszebb példákat, kiket követnie kellene.

Klobuchevich báró, édes meglegedésében, szemlátomást hízni kezdett. Mert nem csekélység az, ha az ember eddig mint hivatalnok, mintegy külön választva élt a nemzettől s csak irodájában, saját alárendeltjei által bámultatott, most egyszerre látja, hogy háta mögött erős párt tömörül, mely ha a legközelebbi országgyűlésen többségben lesz, a Klobuchevichek veszik át a vezéri szerepet és ők képviselik ezután a nemzet színét, javát és az egész nemességet. (Nép még nem volt.)

Tanácsos úr tehát teljes joggal kaczerkodikhatott kipirosodott arczával a tükörben. Érzette, hogy személyének (erkölcsi) súlya napról napra növekedik. Ha kinyújtotta kezét és marka a mérleg két serpenyőjét ábrázoló; gyönyörű egyensúlyt láthatott. Baljában magas hivatalnoki rangja, jobbában fényes bárói czíme pompázott. Egyéb sem kellett hozzá, mint egy józan és higgadt észszel kiszámított házasság. De hol rejtett ez ismeretlen mennyiség, ekkor még, az éj homályában?

Margit kisasszony, kissé állott portéka volt a leányvásáron, de az az évenkénti húsz darab ezer forintos bankó, a mibe csomagolva volt, épen elég volt arra, hogy húsz évet kegyesen elengedjen neki. Velejtay grófné? ez már a legválogatósabb gourmandnak is ízletes falat volna, de csak addig gazdag, míg özvegyi főkötőjét felre nem dobja.

A jó ember meg sem álmodta, hogy e kettőn kívül egy harmadik lehetőség is él a világon. Igéző leányka, valamicske pénz is hozzá. Utána se kell járnia, mert nem sokára ezüst tálcán, kínálva hozzák elébe, csak kezét kell feleje nyújtani.

Ez időben történt, hogy Pál úrfi roppant módra unat-

kozván, végső desperatiójában föltekintett a megye házára. Megtalálta ott régi íróasztalát, a kiszáradt tentatartót, és a deputatumba kapott rozsdás papír-ollót. Azon kívül, hogy egy egész elmúlt nyár pora feküdt a padlón, más nevezetes változást nem tapasztalhatott.

Aljegyző collegái még javában agarásztak a pestmegyei homokon; de az iroda szolgálatára rendelt hajdú meghallotta, hogy valakí recsegős csizmában sétálgat a szobában és benyitá az ajtót.

— Micsoda? a tekintetes úr már megérkezett?

— Igen, Mihály, «már» megérkeztem.

— Nem tudja, tekintetes uram, hogy két hét óta várom egy levéllel?

— Két hét óta? Ez nagy idő, Mihály. Böven megfontolhatta volna ezalatt: avagy nem kellene-e ezt a levelet elhoznia hozzám, a lakásomra?

— Az ám a baj, tekintetes uram, hogy megtiltották. Úgy szól a parancsolat: egyedül csak itt e szobában adjam át és sehol másutt széles e világon.

— Az alispán küldte?

— A legszebb kisasszony hozta, a ki csak Pesten él. Ijedtemben kezet csókoltam neki, de mikor megtudtam, hogy csak szobalyány s még csekélyebb személy, mint akár egy hajdú, haragomban egész estig törölgettem a szájamat. El ne mesélje ezt ifjú uram másnak, mert világ csúfja leszek a hajdúk előtt.

— És a levél?

— Itt van, híven megőriztem s hogy el ne piszkolódjék, betakartam a zsebkendőmbe.

Ezzel hajdúhoz illő előkelőséggel átadta a levelet, mely egykor csinos kis jószág lehetett, de ma a hajdú zsebében kiállott két heti börtön kiszénvedése után, kellőleg összegyűrve, több rendbeli szalonnafoltokkal becsepegtetve és félreismerhetetlen fokhagyma-illattal parfümírozva volt.

A tartalom azonban változatlanul maradt. Ím a szöveg:

«Kedves Zsadányi. Ismerőseim, barátneim és mások is megígérték, hogy hetenként szerdán este hozzám ellátogatnak. Ha tehát önnek e napon, veletlenül más kellemesebb időöltési szándéka nem akadna: mindig szívesen látom egy csésze teára. Velejteyné.»

A levél maga nem keltett csodálkozást. Oly állású fiatal uracs, mint Pál, többet is kaphatott ilyen Pesten. Annál rejtélyesebbnek mutatkozott a levél elküldésének története. Miért kellett ezt ide, az irodába, küldeni? Mire való a parancs, hogy egyedül itt s nem otthon, lakásán adják át?

Vajon nem valami kellemes (talán sokat is ígérő) titok lappang a dologban? Félt a grófné, hogy e *correspondentia* Margit néni ellenőrzése alá kerülhet? Félt, hogy eltilthatja öcsését e ház meglátogatásától?

Annyi bizonyos, világos, kétségtelen volt, hogy a grófné öt látni óhajtja, hogy be akarja vinni saját benső körébe, még pedig minden föltűnés nélkül, legalább az első, második szerdára, mert később, Margit néni ismerősei útján, úgy is meghallja, kik járnak Velejtey grófné estélyeire és kik nem?

A legbosszantóbb körülmény volt, hogy még csak szombat levén, szerdáig az Oczeán szélességéig hosszú időnek kellett eltelnie. Egy perczre eszébe jutott: talán elmehetne még ma a grófnéhoz, hogy kimentse magát a késedelem miatt. De vissza emlékezett a legelső hideg fogadtatásra, szerénytelenségnek tartotta megjelenését, melynek végső magyarázata oly értelmű lehet, mintha kétszeri kimaradását a ház úrnője szükségkép tudomásul vette volna.

Multság tekintetében Pál úr nem volt szükségben: de ha az ember nagy nap fölvirradását várja, időközben a mindennapi időtöltés izetlenné válik.

Legokosabbnak hitte tehát, ha bemegy főnökéhez, a főjegyzőhöz, és munkát kér tőle. Nagyon szívesen adtak neki egész rakás csomagot, hogy a hajdú is alig bírta a lépcsőn fölzipelni.

— Mikorára kell készen lennem?

— A mikor tetszik — felelt nagy phlegmával a főjegyző. — Ezek amolyan bizottsági munkálatok, valamely halva született útépitési vagy vízszabályozási tervezetekről. Ha elvégzi valaki, jó: ha tíz esztendeig egy vakarintást sem tesz benne, senki kárát nem vallja. Egészen tetszése szerint, kedves öcsém uram.

Két nap mulva vissza küldte ifjú uram az aktákat, a nélkül hogy az íveket összekötő zsineget föloldotta volna. A főjegyzőben nem lakozott egy szemernyi kíváncsiság sem. Megköszönte a szorgalmat, az íratcsomókat pedig fölrakatta archivumának legmagasabb polczára. Ha időközben egy kályhafűtő

a sárgult papirokkal «alá nem gyűjtött», ott hevernek még mai napig régi helyökön.

Valami műkedvelő prähistoricus tudós bizvást tanulmány tárgyává teheti ma a közel ötven éves port.

De ha századok, sőt a geologusok szerint millió és millió évek is elmúlnak, megtörténhetett egyszer az is, hogy szombat után negyed napra, szerda estéje is megérkezett! A bátrakat szerencse kíséri. Margit néni áthajtatott Budára, Czibakházyné látogatására s így Palika teljes kényelemmel öltheté föl estélyi ruháját. Csak Lizi szobalyány, a ki korábbi komornai dicsvágyát legyőzé, sóhajtott nagyot s gyanúsán rúzogatá fejét, a midőn a lépcsőre vezető ajtót kinyitá es bezárá.

Így hagyta el a házat a fiatal ember jó reménységgel, de rossz lelkiismerettel.

Mikor Pál úr a grófné termeibe lépett, már talált ott vagy húsz vendéget. Ennyi épen elég arra, hogy a ház úrnője csak futólagosan vegye tudomásul a később megérkezetteket. Értjük ezalatt a férfiakat, mert a legbensőbb barátnék is mindenha megkövetelik, hogy megjelenések különösen öröndetes eseménynek tekintessék.

Az elfogadó teremben amolyan félig ismerőz arc elég mutatkozott. Pál sorba járta a csoportokat, csak a legtávolabbi szögletig nem akart hatolni, mert ott ült királyi széken Klobuchevich báró, mint frissiben kipingált Adonis, és mulattatta a hölgykoszorút.

Végre szembe került a grófnéval.

— Megkapta leveleimet?

— Igen, grófné, de sajnálatomra, igen későn. Soha többé helyre nem hozhatom, a mit hibámon kívül elmulasztottam.

— Ne mondja, hibáján kívül, mert ha szorgalmasan följár hivatalába, régen emlékezteti valaki, hogy mi is élünk még a világon. Hallotta, micsoda nagy újság van a háznál?

— Nagy újság? — felelt az ifju, de nem tudta, kimondja, vagy elhallgassa legelőször elméjébe ötlött gondolatát. — Talán csak nem . . .

— Mit akart mondani. Gyanúba vett, hogy özvegyi szabadságomról lemondani készülök.

— Ezt én nem mondtam . . .

— Egészen más szerencsésebb eset állott be. Képzelve . . . egyszerre beigtattam magamat a boldog mamák sorozatába.

Van leányom, van a kire gondot kell viselnem. Van, a kiért hálót vetek minden házassulandó fiatal ember lába elé. Azért, a kinek nincs elég ellenállási ereje, kerülje házamat, mint a vipera-fészket.

— Hogyan, grófné . . .

— Hiába! mi, asszonyi faj, így vagyunk teremtvé. Mindig házassági tervek kovácsolásában fáradunk. És ha magunk kilenczvenkilencz okból túl vagyunk e bohóságon, más szegény társnőnk számára keresgéljük a boldogságot, a mi magunknak éppen nem kell. Beszélt már leányommal?

— A grófné leányával?!

— Nézzen balra. Ott ül a pamlag mellett egy karszéken. Közel mellette Klobuchevich báró tündöklök. Köztünk legyen mondva, szintén egyik kérőnk in petto; de még maga semmit sem tud róla. Látja? a hölgyek egészen oda vannak a bájtól, ennyi szép szó és bölcsesség hallatára.

— Ah? az a szőke, kékszemű angyalka? Vegye szerencsekívánatomat e boldog mamasághoz. Ismerem, láttam, beszéltem vele egykor, a kamara-elnök báljában, a hol tréfából én is táncoltam vele. De hiszen ez nem leány még, inkább gyermek.

— A gyermeki kor a leányoknál oly hiba, melyet néha három nap alatt kijavítanak. Sújja csak nekik valaki: én szerettem önt! s más napra úgy megérnek, mint éjen át a kipirosuló számóca.

— És a grófné leányává fogadta?

— Kötelességem. A sors közössége csatol hozzá. Anyja, mint én is, polgári vérből származik.

— Hallottam, hogy meghalt: de van atyja, Frankmarkt gróf, nyugalmazott ezredes.

— Atyja testileg eltorzított szörnyeteg, lelkileg esztelen vadállat. Rettenetes sebe behegedt ugyan, de régi szenvedélye javíthatatlan. Most is, mint régen, reggeltől késő éjfélig kártyázik.

— És talál állásához illő játszó társakat?

— Egy lelket sem. A reggeli kávé után asztalhoz ül; szemközt vele képzeletében partner foglal helyet és délig ecartéet játszik vele.

— Ez nevetséges.

— Ebéd után egy magában három képzel társsal whis-

tet játszik, nyájasan társalog velök, de ha hibáznak, gorombán összeszedja őket.

— Ez örültség.

— Este faraóra kerül a sor. Ő a banquier; kirakja pénzét és a játszó társaság helyére is bankjegyeket rakosgat. A hónap elején, ha nyugdíját fölvette, csak ötös és tízes jegyek szerepelnek, később vegyesen az ezüst pénz járja, végül a réz krajczárok és vörös garasok is megbecsülésben részesülnek. Éjfél felé ha nyert, ragyog a szeme, leírhatatlan kéjjel söpri össze saját pénzét egy garmadába. Ha vesztett, sátáni hahotával kaczag, s társait, mint hamis játékosokat, botjával sorra agyonveri.

— Agyon veri?

— Azaz: az asztal szögletét, vagy székek hátát, a hol láthatatlan társai ültek, de a zajra fölugráltak.

— Ez már iszonyatos.

— Lehetett-e e gyermeket ily örült apa mellett hagyni? Különbözik pedig az ezredes nem rossz ember. Egyebet nem követel hozzá tartozóitól, mint hogy naponként új kártyákkal lásák el őt. Mással nem törődik; megeszi a mit elébe tálnak, nem bánja, ha cselédei csalják, lopják és késő éjjelig korhelykednek. Csak az ő szerencse-combinációit ne zavarja senki.

— Grófné, valóságos irgalmas cselekedet volt, e lánykát az atyai háztól eltávolítani.

— Örülök, hogy itt van és itt is marad. Később megtakarított pénzemből egy kis hozományt teszek össze számára és férjhez adom. Jól tudom, hogy nem könnyű munka lesz. A szerény hivatalnok félhet tőle, mert született grófné; a grófoknak, báróknak pedig nem kell, mert szegény.

— Ki tudja? A lány szép, kedves, szeretetre méltó.

— Aztán van elháríthatatlan nehézség is. Ki vesz föl házába, vagy legalább családi kötelékébe egy apóst, a ki rab-szolgája a legörültebb szenvedélynek.

— A szerelem mindent kiegyenlít. A leánykának szíve, lelke van.

— Kétséget sem szenved. Egészen anyja gyermeke. Nézen csak feléje. Körötte mindnyájan nevetgélnek; csak úgy nyelik a kopasz báró kopott élezeit, melyeket a régi kalendariumokból lopogatott össze. De Róza kisassony, mint oltárképen az angyal, szelíden hallgat; talán rettenetes otthonára gondol és könny csillog szemében.

A fiatal ember néhány perczig gyönyörködött a szeme előtt föltáruuló látványon. Róza kisasszony valósággal csak testben volt jelen. Lelke, ki tudná megmondani, mily messze tájakra ábrándozott; míg társnői vetélkedve igyekeztek az őket mulattató tanácsos úr figyelmét magokra venni. Pál csodálkozott és megjegyzé:

— Hogy lehet az, hogy e szép és fiatal leányok, s valószínűleg vagyonosabb szülők gyermekei, ily agglegényt, mint Klobuchevich báró, még elfogadható udvarlónak tekintenek?

— Hogyan! A báró nem sokkal idősebb negyvenöt évesnél. Tudja meg, hogy oda át Budán épen az ily kérő képviseli e fajnak legkeresettebb ideálját! A csinos, fiatal apró hivatalnokokat, csak mint kötelességből megjelenő tánczosokat fogadják, jobban mondva, türik. Tovább nem terjed a kegy határa. Klobuchevich pedig tanácsos és báró! s ha jövőre a kormánypárt tönkre veri az ellenzéket: gyönyörű pálya nyílik előtte. Ezek az emberek már ma egy egészen új Magyarországról álmadoznak. Deák, Klauzál, Kossuth, talán még Széchenyi István is, letűnnek a politikai színpadról; helyettök az esztergomi Kruplanics és Jagasics, a szepesi Zsedényi (a ki tegnap még Pfannschmidt volt) vezetik majd Árpád nemzetét a haladás, átalakulás és megifjodás korszakába. Elhiheti, hogy ily világban oly fényes talentum, mint a báró úr kopasz fejében rejtőzködik, kénye-kedve szerint válogathat a legmagasabb hivatalokban!

— És e leányok hisznek e változás lehetőségében?

— Meg vannak győződve: mást otthon nem is hallanak. Nézzon körül. Van itt most együtt nálam mintegy húsz férjhez adni való leány és fiatal özvegy. Ezek közül csak kettőt veszek ki. Rózát és csekély magamat, kik nem vágyunk a Klobuchevich-féle bárónéságra. A többi szívének nincs egyéb óhaj-tása. És ha volna is köztök egy vagy kettő, kinek szívében holmi regényes szerelem is fészkelne: arra való a komoly apa, a gondos mama, hogy a kételkedőt rábeszélje, szükség esetén rákényszerítse.

Még tovább is folyt volna e párbeszéd, de jöttek, mentek a vendégek, urak és hölgyek, kik a ház úrnőjét igénybe vették.

Általában véve, a főváros közép, kissé a magasba is átcsapó osztálya nagyon szívesen kereste föl a grófné estélyeit, hol az untató feszesség helyett vídámság és kedélyesség ural-

kodott. S minthogy Róza, mint most már házi kisasszony, még félgyászt viselt, a vendég leányok is egyszerűbben öltözködtek. A fényt, a pompát, csak a bútorzat, a terem építészeti dísze és a szolgálat pontossága képviselé. A zongora amott, a harmadik szobában volt fölnyitva. Ide kellett a mamáknak bevándorolni, ha Idát vagy Vilmát fölszólították, hogy verjék el legújabban betanult darabjaikat, a hallgatók gyönyörködtetésére.

A társaság kizárólag jó ismerősökből állott. Itt hiába játszott volna valaki a helyzetén fölül álló előkelőséget. Mindenki tudta, mennyibe került a másiknak új ruhája. Talán azt is: hány forintja maradt otthon a szekrényben, holnap a konyhára. A városban lakó «nagy grófnék» ide nem igen alázták meg magokat: tehát nem tündöklött a társaság szeme előtt példány, kit utánozni, kire irigykedni kellett volna. Maga Velejtey grófné is, társaságát szerényen barátságos összejevitelnek nevezé, a hangzatos és követelő estély vagy éppen soirée név még elvétve is ritkán jött az ajkakra.

Katonatisztek akkor sem vegyültek ily magyar, jobban mondva, vegyes nyelvű társaságba. Lovas ezred Pesten nem állomásozott, a gyalog és tüzér tisztek, mint többnyire hivatás szerinti katonák, más igénytelenebb körök felé vonzódtak.

Egy-kettő a rokonságból még is előtünedezett. Természetesen polgári öltözetben, mert akkor még a katona nem képezett oly szigorúan elkülönzött osztályt, mint ma.

A tisztek az egyenruhát csak a szolgálatban viselték. Délután, az utcán, vendéglőben, színházban csákós, kardos, paszomántos vitézeket senki sem látott. Akkor nevetségesnek tartották volna, ha valaki így, hadi lábon, fölfegyverkezve, kardot csörtetve, karján hölgyet vezetett volna végig a járdán.

Egyéb megkülönböztető jel köztök és a polgári lakosok között nem volt, mint hogy a katonatiszt, elkezdve a tábornoktól le a hadnagyig, bajuszt, szakált nem viselt. Láttunk az utcán kabátban, magas tetejű kalapban nyúzott pófájú férfit, az csak katonatiszt lehetett. Ez német császársági reminiscencia volt, Róma hatalmas korából. Az ellenkező csak a barbár nemzeteknek megadott engedmény lehetett. Valahogy eltűrték, ha a lengyel dsidás és a huszártiszt megnöveszté bajuszát; de a szakál, melyet hajdan a patriarchák, a középkorban püspö-

kök, kardinálok és pápák viseltek, irgalmat nem ismerő átok alá került. Talán tilalom nélkül is leborotválják, mert a szabad férfinak e megkülönböztető jele önállóságot és független polgári jogot jelentett volna.

— — —

Éjfél elverte már a toronyban, a midőn Pál úr haza vergődött.

Szokás szerint Lizi szobalyány nyitotta ki a lépcsőre vezető ajtót, és égő gyertyával kísérte be a fiatal embert, éji nyugalomra elkészített szobájába.

Itt megállott egy percze, meggyújtá az asztalon álló két gyertyát s aztán szemben a pamlaggal egy karszék hátára támaszkodva, sóhajtott. Mert Lizi szobalyány, daczára a múltó éveknek, még mindig második, vagy legalább harmadik anyának tartá magát s ez állásának kiváltságaihoz rendíthetetlenül ragaszkodott.

— Úrficskám — mondá — ma megint rossz nap volt. Kisasszonyom egész estén át nagyon gyanúsán csóváltatá fejét.

— Ugyan miért?

— Azért, mert először ma szerda van; másodszor kedves kis Palikája este felé ugyancsak kicsípte magát s ment egyenesen a Dunaparra, a hol a fiskalis leányából fölcseperedett grófné lakik.

— Rossz ház ez?

— Nem. A ház, a grófné maga, kifogás alá nem esik. De kisasszonyunk már tudja, hogy egy idő óta kakuk-ivadék telepedett a veréb fészkebe. A grófné szép, fiatal, özvegy és szabad s bolond volna, ha nem élné világát, kedve szerint. De a Frankenmarkt-sarjadék megmérgezi a levegőt. Úrficskám vigyázzon! Az égre kérem, vigyázzon! mert ha nénjével békében akar maradni, sok fiatalkori bohóságot, esztelenséget elkövethet, de azt az egyet családi írtó háború nélkül soha, hogy valaha a Zsadányi név egyesülhessen a Frankenmarktokkal.

— Ettől fél a néni?

— Ettől és ebben nincs alku, nincs kiegyezkedés. Ez a legborzasztóbb végsőségre vezet, innen nincs visszatérés. Utána csak a kitagadás, anyai átok és kiengesztelhetlen gyűlölség következik.

— Van ennek valami nagy oka? Nagyobb annál, mint a mit eddig hallottam?

— Vegyen feleségül, úrficskám, a kit megszeret; a néni előbb-utóbb kiengesztelődik: de a Zsadányi-család ősi udvarházának küszöbe és a Frankenmártok bérben tartott lakása között örökös tilalomfa emelkedik.

— Beszéljen világosabban.

— Még csak egy szót mondok. E két név között soha föl nem száradható vértócsa vöröslik.

— Vér?

— Jaj Istenem, már többet mondtam, mint szabad! Megyek, szaladok, de utánam ne fusson, mert esküszegő soha nem leszek. Jó éjtszakát!

X.

A tiltott gyümölcs édessége.

A napok szokott módon kellemesen teltek. Margit néni aggodalmat vagy elégedetlenséget nem mutatott. Lizi szobalány múltkori ijesztgetései, amolyan soha föl nem száradó vértócsával, megérdemlett feledésbe merültek. Világos volt, hogy a jó leány nem megbízásból beszélt, hanem saját phantasiajából mindent vadregényes színbe öltöztetett.

— Hiába való fecsegés — gondolá az ifju. — Soha sem hallottam, hogy valaha családjunkban, akárki is erőszakos halállal múlt volna ki. Legalább azóta nem, hogy atyám meghalt, az ezredes pedig hűtlenül elhagyta menyasszonyát s pénzért mással kötött házasságot. Nagyon merész rhetorikai figura ez innen egészen le, a vértócsáig.

Azt természetesnek és indokoltnak találta, hogy a néni-nek ne tessék, ha öcsce a szószegő völegénynek leányát megszereti. De e veszedelem, mint hitte, távolról sem fenyegetőzött. Tetszett neki a kis Róza; érdekelte szomorú sorsa, a kirablott anyának szívrepedése, s a vén apának bódult szenvedélyessége. Csak eddig tartott a regény: közvetlenebb, vagy épen melegebb érzelmek szívét nem háborgatták.

Tegyük hozzá, hogy ifjúsága daczára már tapasztalatokat szerzett s tudott azokból okulni is. Hiszen első látásra Velejtey grófné is elszédítette, s hogy e nő idősebb volt nála, nagy súlyt sem vetett a mérlegbe.

Hova lett ma a korábbi elszédülés? Nyoma sincs már, talán nem is volt soha. A fiatal ember szereti a szépet, tetszik neki a kaczer mosoly, hízeleg neki, ha az asszonyok őt már számba vehető férfinak tartják. Végre érdekes újság a szívben, ha ott eddig nem ismert érzelmek lobbadoznak föl. De ez nem a szerelem, sem az, melyet a költők megénekelnek, sem az, mely szándék és tanulmány nélkül is kivirágzik.

Róza kisasszony még ennyire sem érdekelte. Hogy még is tudomást vett a lányka szépségéről, inkább azoknak köszönhette, kik ez ismeretséget minden áron meggátolni iparkodtak. A néni megfélekedezett egy régi igazságról: hogy nincs édesebb gyümölcs, mint a mi tiltva van. Az ember már természetű gyarlósága következtében kíváncsivá lesz és megkísérli a tilalom okát kipuhatolni.

Ily erkölcsi biztonság érzetében, egy verőfényes őszi napon, sétára indult, a Váci-útczára: talán csak azért, hogy egy órákor az ebédre annál jobb étvágyat hozzon haza.

A Váci-útca akkor nem volt oly népes, mint ma, de a sétálók jobban ismerték egymást. Különösen déli tizenkét óra után, ha a «nem hivatottak» haza takarodtak. A szépen öltözött közönség végig lejtven az utcán, a német színház sarkán kitódult a Dunaparra s onnan föl azon pusztá térig, mely az épülő lánczhíd negyszögű köveivel volt elborítva. Tovább nem terjedt a civilisatio.

Olyan állású fiatal uracs, mint Pál, húsz lépést sem tehetett a nélkül, hogy jó pajtásokkal ne találkozzék. Így alakultak össze a csoportok a fekete seregből. Itt hallotta meg az ember a legfrissebb újságokat, a legérdekesebb pletykákat, adomákat és kétértelmű szójátékokat. Itt mutatták be a legújabb divatot az öltözékben, a járás módjában, az udvarlásban, néha még a beszédnek affectált hangoztatásában is.

Itt adtak egymásnak találkozást a víg czimborák a mai estére. Itt kerültek először napfényre azon fejlődő rózsabimbók, kik a lefolyt nyári saison alatt a falusi üde levegőben nyiladozni kezdtek s a növésben már annyira haladtak, hogy tánczvigalmakba is fölvezethetik őket.

A férfi-csoportok folyvást változtak. Leggyakoribb eset: hogy egyik a dobány-boltba ment, szivart vett s kijövet már más csapatra bukkant. A másik messze távolba tévelyegteté szeme világát, s ha hölgyeket pillantott meg, azok társaságá-

hoz csatlakozott. Megesett néha, hogy a fiatal ember az útcza túlsó járdáján olyan valakit fedezett föl, a kinek jó minapában «néhány napra» pénzt adott kölcsön. Átleb- bent tehát hozzá, karon kapta, és «kedvező alkalmat» adott neki, hogy emlékező tehetségét útba igazítván, tartozását leróhassa.

A nővilág akkori divatos öltözkékét leírni, hálaadatlan munka volna. Igaz ugyan, ha ma valaki az 1846-diki divat szerint öltözve, végig libegne a Váczi-útczán, oly tolongást vonna maga után, hogy a városház tornyának öre félre verné a harangot. De ez viszont is igaz. Különösen az akkori ízlés méltán föllázadna a nők mai kalapja ellen, melynek földiszí- tésében se rendszer, se tetszetős alak nincsen. Össze vásárol- nak hozzá egész halmaz legdrágább szalagot, tollat, virágot, s ha kész a mű, nem annyira összerakva, varrva és föltűzdelve, mint inkább ráhányva s barbár kézzel összetákolva van! A szemlélő nem érti: gonosz órája lehetett annak, a ki compi- lálta? vagy nem volt jó dolga annak, a ki megvette és viseli írigylendő büszkeséggel!

Épen megkondúlt valahol a közelben a déli harangszó, a midőn Pál föltekint s a hullámozó sokaság feje fölött egy hori- borgos alakot lát közelegni. Ő volt, Klobuchevich báró taná- csos, a ki irodájától megszökve, itt osztogatá szét kegyes moso- lyait, az öt bámuló közönség felé.

Szegyen a futás, de hasznos és egészséges, gondola Pál úrfi s rögtön «fél jobb»-ot komandirozott önmagának és meg- indult, hogy a túlsó oldalra menekedhessék.

De még az útcza közepéig sem érkezhettek, midőn észre- vevé, hogy a báró nem egyedül járkal. Mellette feltűnő szép- ségű hölgy lejt, s még egy másik túlvilágról leszármazott lyányka is, kit első tekintetre nem ismert.

Kétkedés nélkül megváltoztatá szándékát. A megkezdett mozdulat hevében új manővert rántott elé s a következő pillan- tatban már bemutatatható határtalan hódolatát Velejtey grófné színe előtt!

És a ki a grófné mellett, alig érintve a járda köveit, sze- rényen a földre szegezé tekintetét? Csak most ismerte meg: senki más, mint Róza kisasszony!

Mi történt e lyánykával? Honnan szedett össze ennyi új báj? ennyi minden gátot összeromboló hódító hatalmat?

Mi különös rajta, hogy Pál úr első pillantásra meg sem ismerte?

Tulajdonkép semmi. Csak hogy most teljes világításban tűnt föl előtte. Ott a teremben száz viaszgyertya füstölgő fényénél vonásai elmosódtak. Épen, mint a ki Rafael sistinamadonnáját legelőször félhomályban látta és csalatkozva, elégedetlenül távozott onnan. Most azonban a lány arczáról ragyogó napfény tükröződött: látszott, hogy minden szép, minden tökéletes, és senki hibát föl nem fedezhet rajta. Szabadon rajzolódtak ki vonásai és a rózsapírjával elöntött hófehérsége minden férfi-szemet elbűvölt, elvarázsolt. Amott annyi báj, árnyak leple alatt, ismeretlen maradt: most mint tény, mint valóság, teljes meztelenségében megjelenhetett.

Talán séta-öltözeke: a sötét violaszín felöltő, a haragos zöld bársony kalap is hozzájárult a változáshoz és így lett a kis iskolásleányból egyszerre fiatal menyasszonyi kép, a nélkül, hogy régi szerénységét és félénkségét levetkezte volna.

A következő perczben Pál úrfi elismerte, hogy a báró jelenléte valóságos Isten áldása rá nézve. Mert ha ő méltósága, mint illet, a grófné balján lépdelgett: akkor a három személyből álló csatavonal jobb szárnya, melyet Róza kisasszony képezett, egészen védtelenül és födözetlenül maradt.

Pál tehát megragadá a jó alkalmat; elszánt vitézséggel foglalá el a kedvező positiót, mely a mindjárt megindítandó támadó harcra oly alkalmasnak mutatkozott.

Rögtön tehát, egy jól oltalmazott sáncból megkezdé a csatártüzet.

— Kisasszony, mondá, mellőzve a mindennapi szójárásokat. — Egészen meglep engem, hogy Klobuchevich tanácsos is azon kitüntetett boldogok közé tartozik, kiknek meg van engedve a grófnét sétéiben követni.

— Oh — felelé a kisasszony csendes hangon, de el nem rejthetett keserőséggel — a báró most Budavár első gavalérja. Azt mondják: a jövő országgyűlés után ő lesz a legnagyobb úr a városban.

— Talán csak nem országbíró vagy tárnokmester? (Azt nem mondhatta, magyar miniszter, mert ezt akkor a legesztelenebb lehetetlenségnek tartották volna.)

— A rangját nem mondták; csak hatalmáról és befolyásáról beszéltek. Még más is jött hozzá!

— Még más is?

— Szó van már azon boldog halandóról is, a kit e nagy férfi egykor maga mellé ültet. Hogy keresik majd kegyeit e nőnek a rendjeles uraságok s mint irigykednek rá a legbüszkébb asszonyságok!

— Kisasszony — szólt megütődve az ifju. — Megengedi, hogy egy igen régies közmondást idézzek? Hát ha itt némelyek a gazda nélkül előre megcsinálják a számadást.

A leány nem tudott, vagy nem akart felelni. Elhallgatott és kísérőjére bízta, mit gondoljon e dologról. De az ifjunak eszébe jutott a grófnének múltkori szava, hogy Klobuchevich báró is egyike az (in petto) kérőknek. Ezt ő akkor tréfának vagy metsző gúnynak vette, most egyszerre fenyegető valóság származott belőle!

Épen e pillanatban véletlenül nagyobb tolongás keletkezett a járdán, úgy hogy négyen egy sorban nem sétálhattak.

Ilyenkor szokás, hogy a társaság legifjabb tagjai előre menjenek. Pál kapott az alkalmon, remélvén, hogy a megkezdett igen érdekes tárgy megvitatását bizalmasabb hangon folytathatja.

De a grófné is tapasztalt hadvezér volt; mindjárt észre vette az ellenség szándékát s azért az útca belseje felé kanyarodván, az előre sietők mögött termett. A báró, hozzá illő eleganciával (majdnem mazur-lépésben), utánozta a jó példát.

Csak hamar ezután a Kishíd-útca szögletére értek; innen a grófné a Dunapart felé indítá társaságát, s közönyös dolgokról beszélgetve, eljutottak lakása kapuja ele, a hol a hölgyek udvariasan megköszönték az irántok mutatott figyelmet.

Mikor az urak együtt maradtak, Pál úrfi minden áron szabadulni akart kellemetlen kompanistájától.

— Hány óra? — kérde, de feleletet sem várva, kirántá zsebóráját, mely pontosan félegyet mutatott. — Bocsánat uram; nálunk egy órakor tálalnak s nekem nem szabad nénikemet megvárakoztatnom.

— Oh, kérem, az ég őrizzen meg engem, hogy miattam Zsadányi kisasszony elégedetlenkedjék. Különben pedig, innen a Kecskeméti-útczáig épen tíz percz. Értem, nekünk, ilyen gólyalábú kópéknak. De ha megengedi, elkísérem önt

a Kígyóútezáig, mert rendkívül fontos újságaim vannak Biharból.

— Ah, Biharból?

— Egyenesen onnan. A múltkor Budáról, s talán Bécsből is, ráírtak a váradi nagy papokra és lesz pénz szépecskén a követválasztásra.

— Értem, egy kis lélekvásárlás.

— Bocsanat: ha vásár, akkor szabadnak is kell lennie és minden esetre a többet ígérő viszi haza a csikót. Képzelve! Találtunk követjelöltet. Olyat, hogy becsülettel oda állíthatjuk Beöthy Ödön ellenébe.

— Még titok a neve?

— Egy hét óta Bihar három negyede iszik egészségére. Papszász Lajos most az «éljen».

— Papszász Lajos tisztességes úri ember s mindig rendületlen híve volt az ellenzéknek.

— Igaz, de még sem Beöthy Ödön. Fölküldjük szépen, azután pedig majd adunk neki olyan utasítást, hogy csak velünk szavazhat.

— Ez még csak fél győzelem. Papszász Lajos inkább lemond, mint lelkiismerete ellen cselekedjék.

— Elég nekünk egyelőre, ha a jeget megtörtük. Mit akar ön? Azon megyében ez is fényes eredmény. Képzelterhet, hogy Biharországgal nem bánhatunk úgy el, mint holmi Ugocsával, Tornácskával és Csanádkával. Ott mindenütt kurtább processust csinálunk. Simpliciter leteperjük az oppositiót.

— Bicskával, vagy ólmos bottal?

— Ez a részletekhez tartozik. Ebbe mi nem avatkozunk, majd elvégzik a kortesvezérek, saját bölcs belátásuk szerint. Mi csak jó tanácsot, meggyőző argumentumokat és csapra vert hordókat adunk.

— És miért e küzdelem?

— Miért? furcsa kérdés. Meg akarjuk mutatni, hogy mienk a többség Magyarországon. Pessimo calculo: harmincz kormánypárti megyét állítunk huszonkét ellenzéki ellenébe!

— Azt hiszem, nem jó előre inni a medve bőrére.

— Oh, a mi számításunk arithmetikai bizonyosság. A biztos kétszerkettő négygyel állunk a készületlen ellenzék ellenébe.

— És ha győztek?

— Akkor majd mi mutatjuk meg, hogy kell e szép Magyarországot reformálni. Széchenyi könyvvvel, Deák beszéddel, Kossuth vezérczikkkel ment a csatába. De ha mi indítványozunk valamit, az tiszta készpénz. A főrendek elfogadják, az udvari kanczellária leküldi a királyi szentesítést. Az az igazi többség, melynek akarata törvény és hatalom. Ah, de már itt vagyunk a Kigýó-útcza sarkán; szabad még egy szót mondanom?

— Kérem, tessék.

— Herr von Zsadányi (e megszólítás azon időben nagyon járta és senki sem ütközött meg benne). Fogadja jó tanácsomat. Gondolja meg magát és csapjon föl közénk; bizony nem bánja meg. A többség tagjai az egész világon a jó konyha és a telt éléskamara mellett élnek, míg az oppositiónak a hideg és üres padlás jut. Ha én fiatal ember és Zsadányi Pál volnék, jövőmre nézve alább nem is alkudnám, mint az országbíróság, Szent-István rendje s az arany gypjú szalagja. Ez a szép dolog csak nálunk, a mi földünkben terem, az oppositio szántóföldje pedig sovány homok és kietlen köszikla.

— Mindegy, ez is jó nekünk. A Zsadányi-faj Bethlen Gáborral, Bocskayval és Rákóczi-val tartott. E hajlam oly családi hagyomány, melytől lehetetlen megválni. Nagyon meg vagyunk elégedve öseinktől öröklött állapotunkkal s nem cseréljük föl tíz annyi birtokért, ha a rang, cím mentől magasabb, annál több vele a meghunyászkodás és szolgálai lekötöttség.

— Ez elavúlt nézet, értéktelen hiedelem. Ha az Eszterházyak, Batthyányak egykor így vélekednek, ma is csak kurta nemesek, kiknek legmagasabb becsvágyok, ha Pozsonyban, Sopronyban alispánságra vergődhetnek. Fiatal barátom! itt a legszebb alkalom, mely száz év alatt egyszer adja elé magát. A *pragmatica sanctio* keresztül hajtása óta nem volt bővebb szüretje az okos és szemes embernek. Ugyan kérem, rúgjuk már egyszer felre azt az áldástalan vármegyei politikát és legyünk bölcs államférfiak. Bocsánat, ha szerénytelen voltam, de meg kellett mutatnom, mint itur ad astra.

Mind hiába! Nyakas ficzkó volt ez a Palkó, nem hajtott a szép szóra s megmaradt (Klobuchevich báró véleménye szerint) tovább is sajnálatra méltó féregnek a tormában.

Haza érkezvén, még tíz teljes percz hiányzott az egy órá-

ból. Lizi épen az asztalt teríté, a midőn sivitott a lépcsőre szolgáló ajtó csengettyűje s nagy megleeléssel látta, hogy egykor dajkált Palikája oly pontosan megjelent.

— Kisasszonyunk örvideni fog — mondá, mert a ki jókor jön, nem járt tiltott helyen.

Különös ! Épen akkor kapott dícséretet, a midőn a legelső komoly lépést tette a végzetteljes ösvény felé.

PÁLFFY ALBERT.

A PHILISTER.

Nem rossz fiú s jól mén a dolga,
Ajkán bölc, óvatos a szó,
De hogyha rája bizták volna,
Még most is állna Jérikó.
Csak suttogásra jó a nyelve
És nincs több, mint csupán egy elve:
Csak okosan!
Csak titkosan!
Soha, soha se hangosan!
Csak fogd be szád, légy bölc philister,
Csak így szeret minden miniszter.

Félhétre reggel talpra pattan;
S pont tizkor estve, — ágyba lotty!
Elvégzi dolgait robotban,
De kissé többet? — Ej, dehogy!
Adót fizet és mintapolgár:
Soh' sem parancsol — egyre szolgál,
Csak csöndesen!
Csak rendesen!
Csak mindig engedelmesen!
Mert ebből áll csupán a jóság
Ennyit kíván meg a hatóság. —

Mértékletes táplálkozása,
De soha éhen nem marad.
Jó nap szerint: bab, lencse, kása —
És pénteken eszik halat.

Délben vizes bor, ám sör este —
Igy tart soká ki drága teste.
Csak gondosan
Csak pontosan
Kicsiny dologban fontosan!
Igy elmarad láz, nátha, tályog —
S így rendelék azt bölcs szabályok.

Szeretni is kell e világon,
De nem sokat és nem nagyon.
A csöndes házastársi ágyon
Nincs vészben ideg és vagyon.
Csak egy fi, egy lány, több ne légyen,
Ha több van az már szinte szégyen.
Csak két gyerek,
De az remek!
Az Isten őket tartsa meg!
Két szende sarj, — akárki lássa
Szakasztott apja, anyja mása.

A vélemény szapora gomba,
Kiirthatatlan valami.
De oktalan, hiú s goromba
Ki el merészli mondani,
Lehet kiki száz véleményben,
De azt mind elhallgassa mélyen.
Csak hallgatás,
Megfontolás!
Nincs bölcsőbb ennél semmi más.
Ki ellentmond, könnyen marakszik —
S jaj, — ez vagy az még megharagszik!

Nemzet, haza, — kedves fogalmak,
De testi épség, — kedvesebb.
Harczra ne hívjuk a hatalmat,
Mert rémletes a sír s a seb.
Kerüljünk mindenféle harczot,
Mutassunk mindig jámbor arczot.
Csak jámbor arcz
És semmi harcz!

Halálos néha cseppnyi karcz.
 Honunkért csöndesen reméljünk
 De mindenek felett: mi éljünk!

És így tovább, — él a philister,
 Oly okosan, oly bölcs-bután!
 Törvényt, szabályt s mindenkit tisztel
 S kugliz vasárnap délután.
 Meghízik, sűrű lesz a vére,
 Meghal — s mit írunk sírkövére?
 «Élt csöndesen
 És rendesen
 És mindig engedelmesen . . . .
 Vándor! ne szánjad őt, csak azt a
 Sok élenyt, melyet elfogyasztta.»

KOZMA ANDOR.

ÚTBAN.

Ne még! ne add ki véglehelleted',
 Te, a ki nékem az elsőt adád.
 Ne hüljön még ki áldott hű szived,
 Mely értünk vert egy munkás élten át.

Hozzád repülök! Vársz reám, Anyám!
 Ajtó nyiltán csügg lankadó szemed.
 Regélnek rólam lázas álmaid,
 Órákká válik minden perczenet.

Még búcsucsókod rajt' ég ajkamon,
 De tőled én nem végbúcsút vevék.
 Biztatgatott egy halvány kis remény,
 Hogy gyermekidnek megtart még az ég.

De esti pir volt e tűnő remény,
 Aranyba vont a elhunyo napod' . . .
 Együtt valánk még egyszer boldogan,
 Aztán fiad megint csak elhagyott.

Megállj halál, ne ragadd még el őt,
Ne vidd magaddal a legjobb anyát,
Ki küzködött és nem panaszkodott,
Boldognak vallá búban is magát.

Oh hadd borúljak hű kezére még,
Áldó szavát hadd halljam hangzani
S szelíd ajkának véglehelletét
Hadd fogják föl fiának ajkai.

CSENGERI JÁNOS.

SCHERER EDMUND.*)

Scherer Edmund, ki a múlt év márcziusának épen közepén fejezte be pályafutását s kinek legújabb kötete csak azután látott napvilágot, több volt, mint pusztán műbíráló: hazájának egyik kiváló vallási mozgalma szintén az ő nevéhez fűződik, valamint nem csekély szerepet játszott a modern Franciaország politikai viszonyainak irányításában is. Elég kiváló egyéniség arra, hogy egészében tekintsük pályáját: előbb a theologusra, aztán a politikusra s végül a kritikusra vetve egy futó pillantást.

Mint theologus kezdte pályáját. Svájci eredetű protestans szülőktől származott (született 1815-ben Párisban, hol atyja bankár volt): s a francia protestantismusnak bajnokaként lett legelőször ismeretessé. Felsőbb tanulmányait Angliában, majd Strassburgban végezte, hol a germán nyelvek s irodalmak beható ismeretét elsajátította, s hol még jobban megerősödött benne a hajlam, mely őt a protestantismus keblében fölmerült nagy forradalomhoz vonzta: ahhoz a mozgalomhoz, mely tulajdonkép Angliából indult ki s a positiv keresztyénséghez sürgett visszatérést. Szorgalmas dolgozótársa lett a *Revue de Strassbourg*nak, melyet egy barátja s elvtársa szerkesztett, s mely a németeknek a keresztyénység alakulására vonatkozó munkálatait volt hivatva megismertetni; 1844-ben s 1845-ben önálló dolgozatokkal iparkodott beváltani pártjának hozzá fűzött reményeit (*A reformált egyház jelenlegi állapota Franciaországban, Egy keresztyén egyház elméletének kísérlete.*) Ugyancsak

---

*) *Études sur la littérature contemporaine*. Vol. IX. Paris, C. Lévy, 1889.

1845-ben Genfben hívták theologia-tanárnak, hol egyszersmind több egyházi folyóiratnak szerkesztője, illetve bel dolgozótársa lett. Ez időszakban rideg kálvinizmus, «intransigens orthodoxia» jellemzi Scherert, de a negyvenes évek végén mind szabadabb elvű lesz, lelki kételyek vesznek rajta erőt s kellemetlen vitákba bonyolódik saját feleivel. Így aztán odahagyta kathedráját s *Hit és kritika* című röpiratban (1850) fejtette föl lemondásának okait. Mily jelentőségű volt Scherer e lépése, s egyáltalán mily fontosságot tulajdonítottak egyéniségének már ekkortájt, egy 1854-ben megjelent mű címéből is sejthetni, mely így hangzik: *Scherer, tanítványa és ellensége. Írta valaki, a ki se egyik, se másik párthoz nem tartozik.* Genfi tartózkodásának idejéből valók az 1860-ban megjelent *Valláskritikai egyes dolgozatok* is legalább részben, mely kötetre Sainte-Beuve hívta föl a párisiak figyelmét. Úgy e kötetben, mint későbbi műveiben, önálló nagyobb munkáiban, mint rövidebb cikkeiben a szabad gondolkodásnak, az igazságnak rendíthetetlen híve gyanánt mutatkozik szerzőnk: buzgó híve a vallásnak s minden ez ellen irányuló mozgalom föltétlen ellenségre talált benne. E vallási dolgozatok maradandó lapot képeznek a francia protestantizmus történetében, mert már meglepően nyilvánul bennök azon széles körű tudományosság, a gondolatok azon mélysége, a vitatkozásnak azon ereje, mi oly nagygyá, tisztelt s rettegett hatalmassággá tette ez írók később.

A protestáns vallást, mint a szabad vizsgálat vallását magasztalta Scherer: a szabadságnak egyáltalán minden téren hő imádója volt. Irodalmi tanulmányainak legelső kötetében ily programot ad önmagáról: «A szabadság szeretete képezi könyvem alapját s titkos ihletőjét. Az elmék és jellemek szabadsága, az eszmék és tettek szabadsága, szabadság mindenki számára s csakis a szabadság érdekeitől korlátozva, íme — ha nem csalódom — azon szenvedély, mely legerősebben hat át engem, s mely következőleg összes írataimnak legbensőbb egységét képezi». Ily hajlamok mellett természetes volt, ha Scherer kathedrájának odahagyása után Párisba jövén, publicistának állott be, azon újonnan alakult hírlaphoz szegődött, mely a második császárság felhivatalos organumaival szemben a szabadelvűségnek lett harczoja, s mely idővel a legelső politikai napi lappá nőtte ki magát Franciaországban. Huszonkilencz évig, élte végeig maradt Scherer a *Temps* bel dolgozó-

társa, s hogy mennyire összeforrt lelke e lappal, mennyire rányomta arra egyénisége bélyegét, maga a *Temps* elismerte, midőn nekrolójában azt írta, hogy megalapítójának, Nefftzernek, halála óta még nem érte ekkora csapás, s hogy «a *Temps*, mely Nefftzer lapja maradt, jövőben, bár kétség kívül nem oly arányban, a Scherer lapja is fog maradni». Tulajdonkép nem volt ő pártember, épen oly kevéssé hajlott a monarchismushoz, mint a demagogiához, a republicanismushoz is csak annyiban volt híve, a mennyiben aránylag legtöbb biztosítékot talált benne a szabadság megőrzésére. A második császárság diplomatiájának gyászos következményei, melyeket előre megjósolt, a poroszok bevonulása Versaillesban érték, hol már egy évtized óta lakott: ez események lezajlása után képviselőnek választott, s mint képviselő és mint publicista úgy Mac Mahon alatt, miként később, midőn a Gambetta-kérdés égetővé kezdett válni s ő egy Weiss ellen kényszerült sikra szállni, hévvel küzdött a dictatori velleitások ellen. 1875-ben sénateur inamovible lett, s mint ilyen keményen harczolt Broglie herczeg ellen, kivel előbbi években némi affaireje volt már egy, a *Daily News*nek küldött sürgöny letiltásáért, s ki 1877-ben a képviselőház fölosztását akarta keresztül vinni: négy év múlva viszont az alkotmány revisióját követelőkkel szemben foglalt álláspontot, hogy megóvja hazáját fölösleges újabb rázkódásoktól. Nem sorolhatjuk föl itt többi politikai dolgozatait, melyekben annyi éles látás, finom lélektani elemzés, szenvedélyes ékes-szólás s fenkölt ironia, a körülmények eszélyes számbavétele foglaltatik, s melyek «valóságos remekei a politikai bölcseségnek s a leghatalmasabb tényezők közé tartoztak a közvélemény irányításában»;*) hadd fejezzük be Scherer politikai működésének vázolását a *Temps* szavaival: «Belpolitikánkban, hol a philosophus hajlamait a polemista szenvedélyességével társította, közreműködött a közszellemnek azon újjá születésén, mely a dictatúrával daczolva, lehetővé s — reméljük — véglegessé tette országunkban a szabad intézmények fölvirágzását. Egyike volt parlamentben és sajtóban azon bámulatos munka factrainak, a nemzet új életre keltésénél, mire Thiers vállalkozott s mit végre is hajtott. Ezek elévülhetetlen érdemek».

---

*) Francis de Pressensé Schererről írt nagy tanulmányában *Temps* 1889, márcz. 17.

Legmaradandóbb, legnagyobb érdemeit azonban irodalmi tanulmányaival szerezte: mint vallási s politikai író, inkább csak egy-egy érdekes átmeneti korszaknak, műlékony természetű mozgalmaknak képviselője, holott mint essayista minden időnek embere, műveit az utókor is fogja tisztelni s olvasni, épen úgy s talán még inkább, mint a Sainte-Beuveéit, kinek épen ő szerepelt elismert utódjaként. Midőn halálakor, mint olyat magasztalta a francia sajtó, ki «Sainte Beuve nagy szabású kritikájának művészetet, hagyományát s hajlamait örizte meg», ez több volt kegyeletos bóknál, a régóta általánossá vált közvéleménynek volt csak ismétlése, miként ugyancsak e közvéleményt fejezte ki 1882-ben a *Revue politique et littéraire* is, azt írva, hogy «Scherer örökölte Sainte-Beuvétől az irodalmi bírálat szepterumát s legelső a jelenkori kritikusok közt». Természetesen ő is Sainte-Beuve korszakalkotó módszerének hatása alatt áll. de, mint ily eredeti s mély elmétől várhatni, nála az már átalakult, fejlődöttebb kiadásban jelentkezik. Egyik legelső tanulmányában, melyet Sainte Beuveről írt, kijelentette, hogy «a bírálat korántsem fog megállapodni» a nagy mester módszerénél. «Mi sem ragadja meg a figyelmes elmét annyira, mint a tudományos látkör folytonos tágulása, az intellectualis talaj folytonos emelkedése s következőleg a szempontnak folytonos helycserélése. Már is előre láthatni azon percet, midőn a mostani kritika, daczára bámulatos képességeinek, szintén elégtelennek fog majd bizonyulni, s midőn több pozitív ismeretet fognak majd kívánni az irodalmi embertől, azt fogják kívánni, hogy közelebbről ismerje a természettudományt, történelmet, valláskritikát s a nagy philosophiai speculatiókat». E kívánalmakat korántsem elégítette ki Sainte-Beuve nagy tehetségű tanítványa, Taine, noha ennél a bírálat már «kizárólag tudományos munka, a philosophiának egy ága» lett; senki elesebben rá nem mutatott e genialis ember tévedéseinek lényegére, mint Scherer, midőn kimutatta, mily önkényes deductiv módszert használ, s mily képtelen formulákat keres, hogy a lélek csudás világát könnyen szétszedhető gépezetként magyarázhassa. Azon kívánalmakat ne keressük másnál megtestesülve, mint Scherernél, ki idézett szavaiban azt az eszményt rajzolta tulajdonkép, mely az ő lelke mélyén honolt, s melynek elérésére ő aztán oly sikeresen is törekedett. Ő már rendelkezett mindazon tudományos ismeretekkel, melyeket Sainte-Beuveben nélkülözött, s melyeknek

segélyével sokkal szélesebb körben és mélyebbre hatón tárgyalhatta a politika, philosophia, történetírás legkiválóbb képviselőit, egy Havetval s Renannal a keresztyénség történelmi jelentősége, az evangeliumok authenticussága felől vitatkozhatott, s közvetlen eredetiben tanulmányozás alapján beszélhetett a külföldi irodalmakról. De még lényegesebb különbségeket is találni Scherer és elődje közt, mint csakis a tudományosság foka. Helyesen jegyezték meg, hogy míg Sainte-Beuve azt kutatta, mint gondolkozott az illető a nőkről, a pénzről s az életnek bizonyos mindennapi kérdéseiről, Scherert viszont az érdekelte, mint gondolkozott az illető bizonyos philosophiai problémákról, a szabadságról, az igazságról; szóval Sainte-Beuve az ember realis egyéniségével, Scherer elveinek ideális világával foglalkozott előszeretettel. Az elvek képezték Sainte-Beuvenek leggyöngébb, Scherernek ellenben legerősebb oldalát: e pontban épen úgy megérezett az egyik a protestans theologus ridegsége, mint a másikon meg a romanticus költő szeszélyessége. Ezért hányja Scherer annyi hévvel szemére a mesternek, mily kevésbé mély meggyőződéseiben, mily kevésbé szenvedélyes rokon- és ellenszenveiben. «Semmi sincs benne, úgymond, mi lélekre vallana. Még mikor helyesel, akkor is inkább csak élvez, gyönyörködik, semmint csodál. Egy lapja sincs, mely könnyektől volna áztatva vagy haragtól remegne. Sokkal tapasztaltabb, semhogy valami csodálkozásra indíthatná. Mindent kiment, mert mindent kimagyaráz . . . Oh mily kevésbé volt doctrinaire ez író!» Annál azabb volt Scherer, ki ha nem rendelkezett az elbájoló causeur gall szellemével, pongyolaságig fesztelen kellemével, annál erősebben s tartósabban tudott fölindulni lelke mélyen, a mi aztán logikájának rendkívüli élességével társúlva, tüneményszerűvé tette dialektikáját. Majdnem harmincz éven át türelmetlenül várták a *Temps* keddi, később pénteki számait, melyekben Sainte-Beuve szokása szerint a napi irodalomnak s az ennek révén actualis érdekűvé vált régibbnek jelenségeit tárgyalva, annyi új, váratlan kilátást nyújtó szempontot tárt olvasója elé, annyi új gondolatot tudott ébresztetni benne; kíméletlen szókimondó volt s valamint méltatlanokra sohasem pazarolta elismerését, mit egy Sainte-Beuve annyiszor tett, viszont nem habozott az igazság érdekeit a legnagyobbakkal, a legfélelmesebb ellenfelekkel szemben is megvédeni: könyörtelen élethalál-harcokat vívott ilyenkor s min-

dig győztesen távozott a harcztérről; ezért csodálták őt, ezért rettegtek, sőt gyűlölték őt annyira, noha mindig elvek s nem személyek ellen küzdött s noha fegyverei mindig rávallottak lelke nemességére. De bár Scherer első sorban az elvek harczosa volt s ezek tisztázásában állt fő-fő ereje, nem kevesebb tárgyilagossággal igyekezett, mint elődje, megérteni előbb a megbírálandó írókat, s nálánál nem kisebb fogékonysággal bírt a költészet, a tiszta művészet iránt, minden doctrináktól, systemáktól elvonatkozva. «A németek szívesen ítélnek valamely művészi alkotásról azon művészeti theoriák szerint, melyeknek az kifejezője», írja Diderotról szóló könyvében: ő maga óvakodott ily németességbe esni, nem engedte elméleti rendszerek által befolyásoltatni ítéleteit. «Az összes francia bírálók közt», mondja Ducros,*) «senki sem értette meg jobban a költészetet, vagy szabatosabban: a költészet lényegét s azt, mi ezzel ellenkezik», úgy hogy e finom érzék is «valamennyi collegája fölött» fölényt biztosított neki. Jellemző, hogy senki annyiszor s oly élesen szót nem emelt a rhetorismusnak s lyraiságnak, az ékesszólásnak s költészetnek azonosítása, összezavarása ellen, mi a francziáknak régi, őseiktől, a rómaiaktól öröklött, egyetemes hibájok. Csak ket költőt tudnánk említeni, kik iránt faji s talán felekezeti elfogultságból méltánytalan volt Scherer: az egyik Goethe, kinek jellemét megvetette, a másik Feuillet, kiről mint regényíróról hallani sem akart. S hogy végül stíljéről, egy francia írónak e rendkívül lényeges sajátságáról, se feledkezzünk meg, ha nem oly színgazdag, hangulatos, hajlékony, mint a Sainte-Beuveé, de annál szabatosabb; aggódó gonddal viseltetett a francia nyelv romlatlan conserválása iránt, üldözte a zavaros metaphora-halmozást; majdnem merev, rideg, egy Taine brillians, de kevésbé tiszta irányával szemben. Stílje, mint egész írói egyénisége, egyszerű, legfőlebb aczélfényben csillog, de aztán aczél élességgel is hasít.

Ez általános jellemzés után most sorban kellene elemeznünk s kivonatilag ismertetnünk a legérdekesebbeket, legalább a *Tanulmányok a jelenkori irodalomról* köteteiből: de bár ezek szám szerint csak kilenczre rúgnak, ide nem értve még két önálló kötetet, s így jóval kisebb terjedelmet képeznek, mint a Sainte-Beuve óriási birodalma, a hol egyébiránt sokkal nagyobb

*) *Revue polit. et litt.* 1882. I.

aránytalanság is észlelhető aztán az egyes cikkek értéke közt; nincs terünk ily részletekbe bocsátkozni, különben is csak fölületes s így czéltévesztett lehetne az ily részletezés. Beérjük azal, hogy rövid statisztikát adjunk olvasóinknak e tanulmányok tárgyairól s legalább így tájékoztassuk Scherer szellemének sokoldalúságáról. Az államférfiak, politikusok, történetírók közül Tocqueville, Michelet, Guizot, Thiers, Louis Blanc, Cavour, Stuart Mill, Sismondi, Machiavelli, Ampère, III. Napoleon (Julius Cæsar) neveivel találkozunk. A theologusok, moralisták s bölcsészek közül: Chateaubriand, Lacordaire, Lamennais, Renan, Cousin, Prévost-Paradol szerepelnek; itt emlithetjük Havet (*Le christianisme et ses origines*), Villemain (*VII. Gergely története*) műveiről, a mahomedanizmusról, judaizmusról írt tanulmányait, Veuillot ellen írt cikkeit. A régibb irodalomból a XIV. századdal, Rabelaisval, Marotval foglalkozott behatóbban. A XVII. századhoz mindegyre visszatér: Pascal, Bossuet, Boileau, Molière, Lafontaine kötötték le kivált érdeklődését. A XVIII. század az egyetlen, melyből önálló, nagyobb monographiákat írt, Diderotról s kortársáról, Grimmről. Hogy a jelen század legérdekesebb költészeti mozgalmai szintén megörökítvék a kötetekben, fölösleges mondanunk, a romantika, mint a naturalismus s a parnassien-ek iskolája, a mai comédie főbb képviselőikkel szerepelnek, kiknek neveit sorban végig idézni, csak helypazarlás volna. Az antik írók közül Homer s főleg Lucretius tárgyalvák; az idegen modernek közül Gœthe, Dante, Cervantes, Shakspeare, Milton, Sterne, Wordsworth, Carlyle, Eliot (három ízben is). Eliot juttatja eszünkbe, hogy udvariatlanúl megfeledeztünk a nőkről, íme tehát csoportjuk: Sévigné, Roland, D'Épinay, Mme de Maintenon, Mme du Deffand, Daniel Stern stb. stb. E neveknek majd mindenike terjedelmes, de mindenike alapos és beható tanulmányt, néha ugyanazon themáról négyszer ismétlődöt jelöl s keretökben a legtöbbször mesterien vannak jellemezve azok a nagy alakok is, kiknek neveit talán nélkülözte olvasónk a fentebbi statisztikában. A magyar tudományos akadémia, mely újabban Sainte-Beuve tanulmányaiból adott ki magyar fordításban egy fogásnyit, nem csekély szolgálatot tenne a hazai irodalomnak, ha Sainte-Beuve nagy utódjának műveiből is hozzáférhetővé tenne közönségünknek legalább egy kötetre menőt.

BURGONYAKEMÉNYÍTŐ GYÁRAK FÖLÁLLÍTÁ- SÁRÓL HAZÁNKBAN.

A szesz és keményítő-gyártás az a két tényező, a melyek által a burgonyát a legtöbb esetben a legjobban lehet értékesíteni. Mindkét mezőgazdasági iparág nagy haladást tett az utóbbi időben. A szeszgyártás régóta honos nálunk, de keményítő-gyár nagyon kevés van az országban s azok leginkább búzából készítenek keményítőt. (A fiumei nagy rizskeményítő gyárt a mezőgazdaság körén kívül álló iparvállalatnak tekintjük.) Arra akarjuk tehát e sorokkal fölhívni a figyelmet, hogy hol és minő viszonyok között fizetheti ki magát a burgonyakeményítő-gyár fölállítása, hogy ez által a gazdaságban termelt burgonyát a legjobban lehessen értékesíteni.

Az összehasonlítás kedvéért azt a kérdést kell legelsőbbben is tisztába hozni, hogy mibe kerül a burgonya métermázsája a gazdának?

A pommeraniai gazdasági társaság erre vonatkozólag igen tüzetes számításokat tett s azok a magyar gazdaközönségnek is útbaigazításul szolgálhatnak, habár a viszonyok egy s más tekintetben eltérők. Egyébiránt a számításnál minden gazda a vidékén szokásos árakat veheti számításba s akkor könnyen eligazodhatik.

Olyan földön, a melyet normalis burgonyaföldnek mondanak, így áll a számítás:

Földbér holdanként	---	---	---	---	---	5	frt	—	kr.
Szántás	---	---	---	---	---	3	“	30	“
Trágya	---	---	---	---	---	15	“	—	“
Vetni való mag és ültetés	---	---	---	---	---	10	“	—	“
Kétszeri kapálás ekével	---	---	---	---	---	1	“	—	“
Kiszedés 60 métermázsza 12 krajczárjával						7	“	20	“
Általános költség (adó, reparaturák)	---					4	“	—	“
Összesen:						45	frt	50	kr.

Ha tehát holdankint 60 métermázsa burgonya termett, került 1 métermázsa $45.50 : 60 = 0.75$ forintba.

Azt hiszem, hogy ez a számítás az ország burgonyatermő vidékein hazánkban is beválík.

És nézzük most azt, hogy ha ez a burgonya gazdasági szesz-főzdekben földolgoztatik, mi lesz a haszon? Számítási alapúl itt megint a pommeraniai gazdasági egylet adatait vesszük föl, a mit azért lehet okszerűn tenni, mivel az adó és más viszonyok nagyban és egészben véve alig különböznek a magyarországiaktól.

Fölveszünk egy olyan gazdasági szeszfőzdet, mely 10,000 métermázsa burgonyát dolgozhat fel, a minőt négyes gazdasági forgásnál 5—600 holdas gazdaságban lehet okszerűen fölállítani. Egy ilyen szeszfőzde 22,500 forintba kerül. A szeszfőzdekben 25 hektoliteres kádak vannak és 1000 liter czeffre-űrtartalom 14 forint költséggel jár, ha öt százalék kamatot és öt százalék amortisatiót veszünk föl. A jelen esetben ez a tíz százalék 1000 liter czeffreűrtartalomnál 2 forint 25 krajczárra fog rúgni. Különbséget kell már most tenni fogyasztási és export-szesz közt. Előbbit 25 forinttal, utóbbit 15 forint 50 krajczárral számítjuk. A mennyiben az árak eltérnének, a számítás is változni fog.

A) Fogyasztásra gyártott szesznél

Szesznyeredék czefféből	Bevétel szeszből	Költség kadanként	Tiszta nyereség 24 mm. burgonyából	1 mm. burgonyából nyereség	1 mm. burgonya + 37 kr. moslékkal
9%	54 frt 25 kr	35 frt — kr	21 frt 25 kr	0 frt 88 kr	1 frt 25 kr
10%	62 „ 50 „	35 „ — „	27 „ 50 „	1 „ 14 „	1 „ 51 „
11%	68 „ 75 „	35 „ — „	33 „ 74 „	1 „ 40 „	1 „ 77 „

B) Exportra gyártott szesznél

9%	34 frt 87½kr	35 frt — kr	— frt — kr	— frt — kr	0 frt 37 kr
10%	38 „ 75 „	35 „ — „	3 „ 75 „	0 „ 15 „	0 „ 52 „
11%	42 „ 62½ „	35 „ — „	7 „ 62½ „	0 „ 31 „	0 „ 68 „

Ha export-szesznél a tíz százalék kamat és törlesztés nem számítatik:

9%	34 frt 87½kr	29 frt — kr	5 frt 87½kr	0 frt 24 kr	0 frt 61 kr
10%	38 „ 75 „	29 „ — „	9 „ 75 „	0 „ 40 „	0 „ 77 „
11%	42 „ 62½ „	29 „ — „	13 „ 12½ „	0 „ 56 „	0 „ 93 „

Utóbbi számítás arra az esetre készült, hogy ellenvethetnék, miszerint a kamat és amortiszió ép úgy mint az égető fizetése és deputatuma nem jöhet az export-spiritusznál számításba; kontingensét mindenkinek le kell égetnie, a kamatot és amortisziót a főzdnének kell viselni akár gyárt export-szeszt akár nem.

A moslék értéke azon az alapon van egy métermázsa burgonya után 37 krajczárral fölvéve, hogy annak táptartalma összehasonlíttatott másnemű takarmányokéval, melyek rendes piaczi árjegyzéssel bírnak. A földimogyoró-pogácsának ára például métermázsánként 8 forint 20 krajczár, s abban negyvenhét százalék protein, nyolcz százalék zsír és huszonöt százalék nitrogéntelen extract-anyag van. És ha ezen az alapon összehasonlítjuk árát a moslék tápértékével, kijön a föntebb írt 37 krajczár métermázsánkint. A contingensen fölülr gyártott szesz tehát annyit sem jövedelmez, hogy a burgonya termelési költségét kiadja.

Lássuk már most, hogy mit jövedelmez egy métermázsa burgonya, ha az keményítő-gyártásra használtatik föl? A keményítő-gyártás sokkal kevésbbé korlátolt a nyersanyag földolgozásában; mert az öntözésre használt vizet nagy mennyiségben föl lehet használni és az iszapot is meg lehet őrizni. Az előföltételek arra, hogy valahol kedvező helyzete legyen egy keményítő-gyárnak: 1. bőséges lágy víz, mintegy 12,000 liter egy fuvar (12.5 métermázsa) földolgozandó burgonya után számítva; 2. lankás, öntözhető terület, egy hold 75 métermázsa burgonyára számítva.

Hogy mekkora mennyiségű trágyaanyag van az öntöző vízben, kitűnik abból, hogy 25 métermázsa burgonyából kivisz a víz 9.4 kilo nitrogént, 11.6 kilo kalit, 3.2 kilo foszforsavat. 2000 métermázsa burgonya feldolgozásánál tehát 3760 kilo nitrogen, 4640 kilo káli, 1280 kilo foszforsav vitetik ki, a mennyi körülbelül 195 métermázsa kainitban, 250 métermázsa chili salétromban, 70 métermázsa superfoszfátban van.

20,000 métermázstát feldolgozó keményítő-gyárhoz 135 hold öntözhető föld szükséges.

A takarmány, melyet a keményítő-gyár előállít, csekély értékű. Az mintegy 86 százalék vizet, 0.8 százalék proteint 11.7 százalék nitrogén nélküli extract-anyagot és 0.1 százalék zsírt tartalmaznak. A hulladékot 1 forint 50 krral lehet 1250 kilogramm burgonya után számítani és pedig egy forintra lehet becsülni az iszapot (pülpe) és 50 krajczárra a lefolyó vizet.

Pénzértékben kifejezve ez lesz tehát a keményítő-gyártásnál

az eredmény. A 20,000 métermázsa burgonyát feldolgozó keményítő-gyár kerül 12,500 forintba.

Átlag nyeretik fuvaronként (1250 kilogramm) 325 kilogramm nedves keményítő; az átlag ár a fuvar leszámításával métermázsanként 4 forint 65 krajczár. Föltéve, hogy naponta 5—6 fuvar dolgoztatott föl, tesz a kiadás:

10% befektetési tőkéből egy fuvar után	1 frt 50 kr.
tüzelőanyag --- --- --- --- ---	0 „ 50 „
napszám --- --- --- --- ---	0 „ 25 „
javítási költség --- --- --- --- ---	0 „ 50 „
Összes költség 1250 kilogramm után:	2 frt 75 kr.

Bevétel:

3.25 mmázsa keményítő 4 frt 65 kr.-jával	15 frt 11 kr.
az iszap és lefolyó víz értéke --- --- ---	1 „ 50 „
együtt:	16 frt 61 kr.
leszámítva a költséget	2 „ 75 „
marad:	13 frt 86 kr.

vagyis egy métermázsa burgonya 1 forint 11 krajczárral értékesített.

És lássuk már most, hogy milyen áron lehet a burgonyát értékesíteni, ha azt föletetjük? A felelet nem könnyű, mert az eredmény különböző ahhoz képest, hogy lóval, szarvasmarhával, sertéssel vagy juhval történik a föletetés. A tapasztalás azt mutatja, hogy legelőnyösebb hízó marhákkal és hízó ürökkel a burgonyát föletetni. De hogy határozott pénzértéket kapjunk, ismét más erőtakarmánnyal kell azt összehasonlítani mint föntebb s ekkor egy tápanyagegység 1 forint 55 krajczárba jön s ekkor egy métermázsa burgonya 87 krajczáron értékesíthető. Az ár így magasnak tűnik fel. De ha meggondoljuk, hogy a burgonyában levő proteinnek negyven százaléka amid alakban van, valamit le lehet az árból ütni s kijönne 80 krajczár métermázsanként.

A hol közel jó piacz van, ott a burgonyát 1 forint 25 krajczárjával lehet métermázsanként értékesíteni s ily helyen nincs értelme a földolgozásnak sem szeszszé sem keményítővé. A szeszszé földolgozás csak úgy fizeti ki magát, ha a contingentált összegbe megy a gyártmány; de már exportra gyártott szesznél 23 krajczárt ráfizet a gazda minden métermázsa burgonya után. A ki a szesz felét contingentálva, felét exportra gyártja, az a burgonyát 1 forint 18 krajczárral értékesíti métermázsanként.

Jobb földön burgonyát nem érdemes nagyban termesztetni; a búza, árpa és kukoricza többet ad; de a fölvidéki agyagos és durva homokos földben érdemes lesz burgonyát vagy szeszfőzésre vagy keményítő-gyártásra kiterjedt mértékben termesztetni.

S így a föntebbiek alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a kinek «burgonyaföldje» van, az okszerűn cselekszik, ha negyed—ötöd részét minden évben burgonyatermesztésre fordítja, s ha ezt contingentált szeszfőzésre nem használhatja, akkor a felét adja el, a felét etesse föl; de ha a piac 10 kilométernél távolabbra esik, úgy hogy a fuvar az eladást nagyon megdrágítaná, akkor helyén való lesz keményítő-gyárat építeni és a burgonyát keményítőnek földolgozni. De itt már természetesen a pénzkérdés is szóba jön, hogy tud-e gazda alacsony kamatra pénzt szerezni, a melylyel a keményítő-gyárat fölállíthatja. A gazdára nézve tehát életkérdés igen sok esetben az olcsó pénz megszerezhetése. Mezőgazdasági ipart csakis olcsó pénzzel teremthetünk.

Mudrony Pál.

É R T E S I T Ő.

Erdőzügás. Költemények. (1883—1889.) Írta Bartók Lajos. Buda-Pest, 1889. Az «Athenaeum» részvény-társulat kiadása.

Nem tudom, nincse-e igazok azon pessimisticus hajlamú irodalomkedvelőknek, a kik azt állítják, hogy nálunk néha az irodalmi s kivált költői hírnévhez nem szükséges egyéb, mint a kitartás. Írni, és írni gyakran, évről évre, sokfelé sokfélé. Forgalomba hozni a nevet a hirlapírói barátság kellő értékesítése által; nem sajnálni az önajánlás kellemetlen fáradságát és eszközeit: a siker el nem maradhat. Az a siker tudniillik, mely szélesb körökben divatba hozza az író s értékének és tehetségének túlbecsülése, vagy félre ismerése által bizonyos magaslatra helyezi. Természetes, hogy az idők szélséye, mely a változó divatot teremti, elsöpri később az ilyféle irodalmi művek nyomát, ha bennök különben a húzamosb életet biztosító műbecs hiányzik. Egyedüli jutalmok az, hogy voltak valaha némelyek, habár csak rövid időre is, a kik azokat nyájias szemmel tekintették s talán némi gyönyörrel is olvasták.

Midőn Bartók Lajos költeményeiről véleményt mondani szándékozunk, a főntebbi eszméket az alkalom ha nem provokálja is, legalább megtűri. — Bartók a legújabb korbeli magyar verselők közt kétség kívül előkelő helyet foglal el. Kelendővé tette nevét mind szorgalmas munkássága, mind írói helyzete. Évek óta szenteli erejét egy élczlap szerkesztésére: mennyi szellemmel, humorral vagy élczzel s mily előnyére a politikai és irodalmi iránynak, a melyet szolgál: annak megítélése most nem tartozik ide. — Évek óta próbálkozik a legnehezebb műfaj, a dráma művelésével is, szűknek érzvén tette vágyó erejéhez a lyrai költészet mezejét, melyen ifjúsága egyéni benyomásainak, ábrándjainak, eszményeinek hangot adott.

Szintén nem ide tartozik megítélni: vajon a színműveiben rajzolt élet hű képmása-e, vagy csak torzítása a valódi életnek? alakjai húsból és vérből vannak-e megteremtve, vagy csak elfoszló ködképek, melyek mintegy szellőtől mozgatva, önmagokkal is ellenkeznek, és hogy a külső siker végett igénybe vett eszközök: zaj, füst és görgőtűzek értéke mondható-e egyébnek, jól eső önánításnál?

Ez úttal csak verskölteményeiről s azok között is a legközelebb megjelent *Erdőzúgás* című gyűjteményről akarunk megemlékezni.

Megakad a szem és a figyelem mindjárt a czímen, az *Erdőzúgáson*, mely első pillanatra elárulja a gyűjtemény egész tartalmán átvonuló egyik jellemző vonást, a keresettséget. Föl akar ugyan tűnni ez az erdőzúgás a címnap festményén, a hol fatörzsön vagy szikladarabon, vízesés mellett egy félig mezítelen, félig lepellel takart nő lantot penget; bontott haja úszik a szélben s fölötte valami fát vagy bokrokat a sötét légkörben szél hajtogat. Ámde ez a külsőleg is gyarlón ábrázolt erdőzúgás semmi vonatkozásban nincs a könyv tartalmával. A versek nem ismerik el magokénak a címet, sem a cím a verseket. Az író önkénye és ízlése hozta azt magával, csak azért, mert mint a bevezető költeményben mondja, «néki oly kedves az erdő». De arra, hogy e dalok nagy része az erdőben fogamzott, vagy hogy azok legtöbbször az erdőt dicsőítené, a könyvben kielégítő bizonyítékot nem igen találunk. Alig tanúskodik erről néhány versecske; minél fogva a cím megválasztását szerencsésnek, vagy találónak nem mondhatni.

A tartalom maga eléggé szűk körű. Néhány természetkép, számosabb szerelmi dal, néhány óda vagy dithyrambszerű költeményből áll az egész. Ez magában nem volna baj, mert hiszen nem a terjedelem határozza a mű becsét. A baj az, hogy a műbecs kevés. Úgy látszik, Bartók is oly véleményben van, hogy «tömni kell a formát, mint a ludat». Mintha előbb fejtöréssel összekeresné s elrakogatná az eszméket, gondolatokat, a melyek itt-ott emelkedettek, itt-ott alantas prózaiak, azután reájok szabogatná a formákat. De a forma daczos, merev, nem enged az ő kezének s hol szűk, hol bő. Az egymáshoz illő alkotás, az összhang ő nála a legnagyobb ritkaság. A nyelv darabos, a verselés kecsetlen. Technikája általában fölötte gyarló. Metszet, rhythmus, mérték, rím nem részesül nála kellő figyelemben. Dallamosságnak semmi jele. Gyakran, ha bizonyos lebegéssel s úgy látszó könnyedséggel haladnak is sorai, egyszerre csak megbotlik az olvasó valami fölbukkant s nem várt idétlenségen,

melyet vagy az eszme bizarrsága, vagy a nyelv zordonsága, vagy a verselés darabos volta dobott eléje.

Nem elégszik ő meg az egyszerűvel s természetessel se gondolatban, se kifejezésben: ezért oly szertelen, oly mesterkélt. Ha itt-ott csillog is, melegíteni ritkán melegít. Nem bírja érinteni a szív húrjait, mert nincs szívből fakadó hangja. Szerelmi dalai is ilyenén bajban szenvednek. Alig egyet-kettőt kivéve, valamennyi inkább törekvés, mint igaz érzelem szülötte.

Nehéz kihüvelyezni az értelmet egyes kifejezéseiből, verszarkaiból, sőt költeményeiből. Úgy elburkolja azt a keresettséggel, a nyelv összevisszaságával, a szórend szokatlansága és szabálytalanságaival, hogy önkénytelenül is bíráló hajlam ébred az olvasóban, műélvezet helyett. Mert hiszen a lyrai költemény nem probléma, melyet fejtöréssel oldhatni meg; nem is philosophiai abstractio, melynek megértéséhez mélyebb tanulmány kell; nem oly gyümölcse a szellemnek, melynek kemény héját fáradtsággal kell feltörnünk, hogy a benne rejlő parányi édes maghoz juthassunk. Közvetlen kiömlése az az eleven képzelettől áthatott érzésnek: mindenki által könnyen érthető s érezhető. Alakja is, mint maga az érzelem vagy eszme, melyet túlköröz, egyszerű, kristálytiszt, átlátszó.

Nagyra vannak némelyek a vers tömörségével és ürességével s lyrai költeményekben is a vaskos tartalmat keresik. Pedig ha valahol, itt érvényesül az, hogy forma teszi a lényegét. Nem annyira azt nézem, mit mondasz, mint inkább azt, miképen. Szabályos alakú dalocska, mely alig hord valami csekély eszmét fényesen ömlő hanghullámain, a zene bájával lopózik füledbe és szívedbe inkább, mint egy darabos, zuhatag módra ide-oda csapkodó versáradat, mely mint a követ, hömpölygeti a súlyos eszmét. — Bartók verseiben ezt a fülbe és szívbe lopódzó bájt nem találhatjuk.

Érthetőbbé akarjuk tenni s indokolni im ez észrevételeinket a gyűjtemény egyes darabjainak közelebbi szemléltetése által.

Itt van mindjárt az első, bevezető költemény: *Az erdő*, mely így kezdődik:

Az erdőben jársz, s tán nem is tudod:
Hol vagy? Templomban, oh mert nem egyéb ez!
És isten építé e templomot.

Nem tűnik-e föl, hogy az első sor fogalom- és mondategységből mily prózáilag vetődött a második sor elejére az a hol vagy? és hogy e második sor a három külön mondatfogalás által mint zaka-

tol? A versszak illetén alkotása, elszaggatása színművekben, hosszabb elbeszélő, leíró vagy elmélkedő versművekben talán megengedhető és szokásos is, de a lyrai költemény harmoniája ezt meg nem tűri. — A szóban forgó vers első szaka elmondja, hogy ez a templom (az erdő) temploma a tört hitűnek, a szeretőnek, a betegnek s a meghalt szíveknek. Száraz és henye alkalmazásnál nem tarthatni egyébnek azt, hogy a második versszak az elsőből folyólag nem bír mást vagy többet mondani, mint azt, hogy tehát «ha reményed és hited megintgott, ha szerelem röpit reád nyilat, ha kór miatt kedélyed is bútermő (!) s ha szíved holt lesz», majd megérted, miért kedves az erdő! E második versszak tartalma nemde egészen ott van már az elsőben?

A *Iusztai éj* Kún-László király és Édua szerelmi történetét zengi pattogó versekben. Ábránd inkább, mint valóság. Csengő-bongó hang, testetlen árnyék, melyen semmi fogható vagy érinthető nincsen.

Fölzeny a tüzek körül a *furulya*
Sí-rí epedő dala, szomoruja

s «lágý hangzati» a költő lelkét a múltba ragadják, mikor aztán a «Kúnság mezején» föltűnik előtte az a szerelmi gyász-esemény. Nem említjük, hogy a furulyát nem lehet helyesen mondani fölzenegőnek, hogy a szomorúja erőtetve odarántott rím, hogy talán kirívó festés az, mely szerint Édua «égő szívű rózsza, tündéri varázsló»; csak azt említjük, hogy midőn már László: oda! vége! vérharmatos a fű... eltűnnek az éjbe» (kik tűnnek el?): a következő négy versszak már csak fölezifrázott toldalék. Ebben a zűrzavaros félhomályban látni és hallani vél az olvasó valamit, de nem tudja, mit. Méltó idéznünk a csinálmányból egy keveset.

Tűz alszik, a pusztá álomba merült,
Ah! hajnali csillag ez (melyik) s ébreszt ez a kürt!
Nem pástor az ott, nem! hantjára ledülve.
Zeng szörnyű (!) Lehelnek rémajaku (!) kürtje.
Hah! kürtje fuvása csatára riaszt,
Mér földre remeg (!) mint szélben a haraszt (!)
Meglengeti a lobogókat e hang,
Halljátok? az ég zeng itten alant (! !)
S elzúg a vezérrel a bösz zivatar
Robogásuk alatt reng az őszi avar (!)
S egyszerre *zokogta* a kürt szava *elhal*,
Búcsút veszel óh hős, bús hattyúdalloddal.

Mit érthetni, mit érezhetni a szavak és hangok illetén ömledezéséből? Avagy bizonyos tekintetben nem épen ily bíráló alá eshetik-e a következő *Oh természet!* című költemény is, mely a természet hatalmát, örök, mindenható voltát énekli Vajda János-féle nagyot mondani akarással?

Az örök lég ajkadról egy lehellet,
Tisztán fuvallt mindeunek lelkeként,
Lapláztatván e földet, mint a pelyhet
S láthatlan karját terjesztvén felénk.

Szívém, te sírhalom vagy. Nem rosszúl gondolt kép. Csinos versecske; de a végstrophá második sorának a többiekkel épen ellentétes hangmérete megrontja a harmóniát:

Panasza ölelésbe,
Könnye csókba fulad
De csitt! benéz a hajnal,
Sír, rejtsd el holtadat.

Mily könnyű lett volna ama dissonans sor helyett: A könnyje csókba fül.

A *Szép álmokat* című rövid költeményben, ha jól számláltuk, tizenkilencszer fordul elő különböző változatban az *álom* szó. Aztán oly kifejezések: a kedves lábát csók harmatozza, a virág alél a titkos üdv alatt.

Az állatkert királya, szokásos dal a raboroszlánról, melyet Petőfinél is ismerünk; sok »kelmeiséggel», a mint Erdélyi mondaná, s a végén a szabadság stereotyp apostrophálásával. Belőle csak ezt az egy szakot idézzük:

Hah! éles füttytel vágat a vasut
Előtte, ott künn, mintha őt csufolná!
Fusson a vas-szörny! mint ő, sohse tud
Szaguldni a pusztán oly iszonyut! (!!)
A vad tovább mereng és nem mozdul rá.

Ez ugyan eléggé prózai, de még sokkal inkább az, még dallamosság nélkülibb a *Tisegrádon* című, a mely mintha valamely Zách Kláráról írott tragédia döcögős verseiből tévedt volna ide e lyrai gyűjteménybe. »Rajtad megtört rom, a bukás felhője jár».

»Trónolna fönn zsarnok s mint rettegett
Izzó ércgyomru bálványszörny, naponként
Éhének áldoztatna száz szüzet
S jók, hívek vérét inná patakokként.

Csak mint ez *idegen* királyunk régen,
 Anjou Robert Károly s te Nagy, utódja,
 Forra hozzánk s vón' ősznek lombjaképen
 Lecsüggedt zászlónk fellobogtatója stb.

.....

A dicsőséget, mely már messze pártol,
 Még egyszer visszahozná a magyarra!

Mily hangtalan, zenétlen versek! mily nyelvtörő az az «izzó érezgyomrú bálványszörny»! Azonban itt már megszólal a hazafiság is, még pedig olyan forma hazafiság, mely vért ivó zsarnokot is eltérne trónolni fönn (Visegrádon), csak visszahozná a dicsőséget a magyarra. Azon sivár, ökölbe szorított kézzel hadonázó hazafiság ez, melyben némely modern versíróink tetszelegnek magoknak. A mi van, az mind rossz; a mi volt vagy nincs, az mind jó. Sikerhez nem a kitartó, csöndes munkásság vezet, hanem a múltak dicsőítése, a tüntetések zaja, fegyverzörgés, sziklákat evő, felhőket ivó tüzes szenvedély. Így, így kell «imádni ezt a sértett hazát», s ha siker nem követte az ily honszerelmet, akkor «az eltévedt vándor hasztalan élt és fáradott», a mint ezt költőnk *Menj ifjúság* című versében a gyűjtemény végén, a maga prózai módja szerint megénekli, bevallván, hogy ő dalaival harcra óhajtotta hívni a népet, de a dalok gyöngék voltak arra, s a nép is gyöngé volt, hogy fegyvert ragadjon. Hiában! hála az égnek! nem oly időket élünk, hogy dalokkal csinálhatnánk háborút.

Halál. Idézni szükséges legalább az elejéről néhány sort:

Nagy dolgot a halálból ne csinálj,
 Mert így is, úgy is (hogyan?) ineghal pór s király.
 Én nem búsulok távozásomon,
 Mit itt kell hagyni, csak azt fájlalom.

(Így hát mégis búsul valamin.)

Ah, mert hat láb föld az ember szemén
 A láthatárt elzárja feketén, stb.

Tehát «hat láb föld az ember szemén». Aztán «onnan nem tör egekbe a gondolat; pusztulás ül az agyban; pusztá szemgödörrel a természet nem tölt el gyönyörrel; szépségein nem andalognak a dúlt érzékek», szóval ott a semmisülés van. S mégis annak említése után, hogy a költőt kedvese mosolygása vitte sírba, így végződik a költemény:

Csak várom némán türelmetlenül,
Hogy vissza hozzám ő mikor kerül.

Nincs-e ellenmondás a föntebb rajzolt érzéketlen síri nyugalom és e türelmetlen várakozás közt ?

Rokon tárgyú e darabbal a *Mi lesz velünk, ha meghalunk!* című. Az öt versszakban egymásután folytonosan ismételt e kérdésre az a határozott felelet, hogy «nincs szellemünk, csak anyagunk».

Mig a gyönyört *érezked*, addig élsz
Szebb kort ne higgy, mely hantodon *tenyész* (!)

a sírban «se nem eszünk, se nem iszunk», «fald hát egymást ember, ontsd egymás véré».

Most kell megbíznod, míg benned a pára,
Hogy jó falat légy férgek asztalára.

Akár versnek, akár philosophiának, akár moralnak vesszük, örömet ebben nem találunk. A sivár tartalomért kárpótlást óhajtanánk az előadás bájában : de az sincs.

Emlékezetül egy fiatal művésznő sírjára. Jobb versei közé tartozik. Nagyobbára őszintén, érthetően és érezhetően szól benne a szájalom és részvét. De az usolsó 4-dik rész már itt sem ment a szóvirágos keresettségétől.

A hideg zár *fölegett volna* tán
Ha egy forró kérdéssel érintettem,
És felelet *derengett volna* rám
A hervadt *ajk fölpattant bimbáján.*

Dicsőség. Érdemeül kell betudnunk, hogy nagyrészt szabályos jambusokban halad a kis költemény, de azért haladásában a szerkezet és kifejezések szokott nehézkességétől ez sem menekülhetett.

Kit béke zöld cserága, harcz babérja
Dicsőséggel takar: drágán nyéré!
Szív és fej vérző sebeit takarja, —
Irigy mulandóság, nyugodj belé.

Mi értelme van az utolsó sornak ? Mibe nyugodjék bele az irigy mulandóság ? És aztán míg az első versszak azt hirdeti, hogy

«a jelest, bár jeltelen porokban, felejtés éje el nem rejtheti, mert mint a földbe ásott kincs magasra lobban (de ez ám csak babonás néphit), ránk tündökölnék lelke lángjai (ez rím ?): addig az utolsó versszak fölsóhajt: «Oh hány nagyot feledt el a világ, kikkel nevők is prédája halálnak!» A jeles nagyot amott nem feledik, itt elfeledik.

Ehhez hasonló óda-féle daraboknak tekinthetők a *Körner fájánál*, *Munkács*, *Gábor Áron*, *Arany*, *Liszt hamvai*, *A székeley csillag*, *Nemzeti háború*, *Garibaldi*. Legtöbbszörre a szabadság s a hazafiság eszméi körül forognak, igazi lelkesedést s zavartalan gyönyört azonban nem költhetnek, különböző külső és belső fogyatkozásaik miatt. Legzavarosabb, legterjengőbb és legnehézkesebb a *Körner fájánál*, a melyben a megemlékezésből és dicsőítésből Körnernek nem jut annyi, mint a «honfoglaló barbárok harczeitól» kezdve azon tusáknak, melyeknek ez a vén tölgy tanúja volt s melyek tanúságát a költő e versszakba foglalja:

A véres ajkak győzelemdalánál,
Vén tölgy, magasztosb békés morajod: (!)
«Az böles (?) hogy hősök, ezredes tusáknál,
Egymás iránt becsülést vívjatok (!)
Mert a kik méltó ellenek valátok,
Csak ti lehettek méltó jó barátok!»

Gábor Áront nagy szólamai ellenére is jobb versei közé sorozzuk a költőnek; legalább bizonyos rythmikus ömlést, egybe függést és tiszta kivitelt találunk benne. De bezzeg visszariaszt a *Székeley csillag*, mely a székeleyek dicsőítésével foglalkoznék, de dagályos volta mellett is oly prózai nyelven, vers létére is oly darabosan, hogy abban ugyan nincs köszönet. A székeleyk

Ezer éve állnak már szavoknak
S csillaguk még nem homályosul.
Nem többen, mint egykor Thermopylén,
Leonidásként megáll mind helyén
S tengert visszaver szikláirúl.

Aztán a székeleyt az ő «csillaga tartja ébren»

«S magyar horkolásra így felel (!)
Boldog és hatalmas öcs a rónán stb.

.....

Dicsőséget majd telik, majd elfogy,
 Mint a holdapály és holddagály (mi ez ?)
 S bár szarcával nagy sokszor megöklel, (?)
 Hozzá hű vagy, nem hagyod te őt el (!)
 Ki mint a hold annyit változál!

Van-e ebben nyoma a poesisnek ? van-e valami szép ? valami gyönyört adó ? sőt van-e könnyen fölfogható s átlátszó értelmesség ? Érezteti az olvasóval a kint, melybe a mű egybeszerkesztése, Minerva ihlete nélkül, került.

Talán a hazafias és szabadságdicsőítő versekhez számítandó a *Muszka ballada* is, melynek különben lendületes és erőteljes folyamához egy kissé nagyon is vastag bevezetés a két első sor :

Apjának véres konczokban levágott
 Testén az új czár tronusára hágott.

A főntebb említett hadonázó hazafiság kilobbanása a *Nemzeti háború*, melyben a költő nem azt várja a tavasztól, hogy «fehér és kék virágot fakasszon», hanem vérrózsákat férfiak keblére, harcmezőben trombitarivalgást, nemzeti harczot, életre halálra ! Támadni fog magyar Mária újra, lesz «Tyrteusz, hogy indulóján riadjon a szív, rohamot dobolván», stb. (a szív dobolja-e, vagy Tyrtaeus ?) Ám hiszen jól van ! a költő ízlésétől és hangulatától függ a megének-lendő tárgy megválasztása ; zengjen harcias dalokat, csatára buzdító riadókat a béke csendes napjaiban, ez az ő magán mulatsága lesz, melyben senki sem fogja keresni a közérzület kifejezését, épen úgy, mint midőn valaki nyári verőfényen. ő tudja mi okból, mennydörgős viharért imádkozik. A fő dolog az, hogy a mit dalol, művésziileg dalolja, s a mit alkot, igazi szép mű legyen, minden zavaró dissonantia nélkül. S épen e részben nem mosolygott Bartók hazafias-harcias költeményeire a múzsa.

Nem sokkal több szerencse kísérte őt a szerelmi dalokban sem, pedig ezek teszik a gyűjtemény legnagyobb részét. Ha jól jegyeztük, 54—55 darabjában zengi szerelmét, itt-ott elszórva más tárgyú versek közé, majd nagyobb számmal egymás után. Ezekben is az alkotó kéz ugyanazon nehézkessége, a dallamosság érzékének ugyanazon hiánya int ránk minden lépten-nyomon. Alig találunk dalra, mely az őszinte mély érzelm önkénytelen fölolvadásából ömlött volna megfelelő összhangzatos formába. Egyikben a képek keresettsége s bizarrsága, másikban az általános dagály, ebben az alantjáró gon-

dolat, amabban a verselés példátlan gyarlóságai tűnnek föl. Nem csoda, ha néha az a gyanúnk is ébred, hogy még e dalok is prózában születtek előbb, s azután fordították zakatoló, rhythmust, mértéket és helyes rímeket ismerni nem akaró versekre. Olvassa el bárki, a kinek füle van a szavak zenéjéhez, az *Utolsó dalt* a gyűjtemény 78-dik lapján s bizonyára igaznak vagy indokoltnak fogja tartani azon véleményünket, hogy illetén verset alkotni, nyelvünk s verselésünk mai fejlettségéhez mérve, legalább is anachronismus.

A *Késő hallgatni már* (42. lap) patheticus kitorése, melyben «fölcsap a láng s elárul az egeknek», a mennyire duzzadoz a szavaktól, éppen oly kevésbé túlköröz igaz érzelmet, a mellett, hogy két utolsó versszaka valami különösen erőtetett. Csinosan foly az *Ibolyafakadás* című cyklus. Minél egyszerűbb s rövidebb versecskék, annál csinosabbak. Csakhogy az ilyféle, tetszetősen induló költeményekben is vékony jéglemezen járunk a költővel: itt vagy ott minden pillanatban félhetünk, hogy beszakad. Közönséges, százszor elénekelt dolog az, hogy a lány keblén, a lány szeme lángján hervadjon el a virág. Czifra mondás azt mondani, hogy a gyöngyvirág vágyódik «csókolni hófehér kebled halvány rózsabimbaját». Semmiségnél egyébnek nem tartható a 85-dik lap rövid, de erőtetett szójátékos dala, mely szerint a lányka kék szemei, sárga haja adják a költő zöld gondolatjait; remény színe a zöld; «lyánykám, ne hagyj meghalni szerelem miatt». Ez oly csinálmány, a melyben a költészetnek semmi része nincs, s a melyet méltán lehet a maga választotta néven, zöldnek mondani.

De legyen elég az idézet a szerelem tolmácsolásából. Valóban nem tudnánk egyetlen egy dalra sem mutatni, melyről azt mondhatnók, hogy «omne tulit punctum», s melynek arczán egy-egy dúlt vonás, vagy legalább egy-egy szeplő föl ne ötlenék.

Van néhány természetkép, néhány rajzoló vagy elbeszélő fajta verse is; de a meleg színek, a biztos vagy jellemző vonások itt is nagyon ritkák, vagy teljesen hiányzanak. A *Nyári kép* címűben a bogáncs alatt czirpelő tücsökről énekel. Csak a két utolsó szakot tesszük ide minden megjegyzés nélkül, megítélni akár az eszmét, akár a formát:

Árva bogancsot ki látja e helyen?
Mégis pompázik lángoló színekben.
Ki hallja meg
Kis tücsköt árnya lűsén?

Mégis zenél
 Busongó hegedűjén.
 Egyik virágot hoz, dalt hoz a másik,
 Szívök szeret s ezért tetszeni vágyik.
 Van szíve, a
 Teremtmény bár parányi,
 S bár csepp a szív,
 Szerelme óriási.

Az *Őszi felhők* című verscsoport kilencz költeménynyel hódol az ősnek. Reflexiókat és érzelmeket is vegyít a rajzhoz. De már mindjárt a csoport második darabjában, «Őszi eső, őszi köd, őszi szél», erőt vesz rajta a nagyot mondani akarás, a túlzott rikító színek miatt magát a tárgyat voltaképen nem is láthatjuk. A «nap vert vezérként bujdos az égen át», «varjú, holló martalócz serege lepi be a határt», «vízözön hull feketén, szaporán, farkasének (!) zeng (!) a zord éjtszakán ; puszta partú folyóvíz lesz az út, a *sötétség mossa el a falut*», stb. stb. Egyik darabját pedig ekképen kezdi :

A nemzetnek nem tart éltök addig,
 Mig egy távol nap új szülött sugára
 Villámgyors lábán földünkre bebotlik,
 És rövidebb egy rózsa virulása
 Mint árnyéka délben.

Vajon szépnek, költőinek, átlátszónak tartja s élvezi-e ezt a jámbor olvasó ? valamint hogy szépnek-e azt, midőn a költő egy leperdült platánlevélhez hasonlítva szívét, így zengedez :

Te el nem gázolod,
 Szépséges nő, *parányi lábaiiddal*,
 Sőt *apró kezeiddel*
 Mosolygva emeled föl,
 S kebledre tűzöd *kisded ujjaiiddal*.
 Így *hull* éléd szívem stb.

Azt pedig, a mit az ezután következő *Rám fujhat az ősz* című versben találunk, valódi példányául említhetjük annak az áldatlan versírási modornak, mely Bartókot hatalmába kerítette s mely őt arra ösztönzi, hogy minél távolabb járjon attól, a mi természetes.

Legtalpraesettebb e rajzoló versek sorában a *Keresztfa a hegytetőn*. Ebben a költő leginkább szabadult az üres nagy szavak,

csinált virágok és czafrangok kísértéseitől. Az üdvezítő keresztjét, a fenyvesek közt a hegytetőn egy vén fenyőbe róva, a szenvedők enyhítő, fölemelő s bátorító jelvényeül, valóban megható vonásokkal állítja elénk. Ez költemény, ez mintha nem is egy éghajlat alatt született volna társaival. Van benne élet, érzelem, valóság.

Nem folytatjuk tovább észrevételeinket, melyeket többé-kevésbé minden egyes költemény provocálhatna. Az *Erdőzúgás* általános hatása, mint a föntebbiekből látszik, nem lehetett reánk kedvező vagy kielégítő. Ha oly versíróval volna dolgunk, a ki most kezdi szárnyait emelgetni s ifjonti szerénységgel, sőt félénkséggel most adja első jeleit a költői próbálkozásnak, talán az igazságos szigor rovására is helyén volna ismertető szemlénkben az elnézés, sőt a bátorítás. De Bartók már, ha nem csalódnunk, legalább a lyra mezején, kifejlésre juttatta a maga költői vénáját s az elfogulatlan bírálat szigorát nemcsak eltűrheti, de meg is követelheti. Szívesen óhajtánók, hogy alkotó ereje még folyvást a fejlődés stádiumában küzdjön a művészi tökéletesség felé s dobja el magától azon nehézkes vagy pongyola alkatrészeket, a melyeket múzsája most megtűr, sőt talán szeret is. Úgy lesz-e ? fog-e fejlődni ? maradandóbb becsű költeményekkel fogja-e még őt megajándékozni az önbírálat, a tanulmány és a jó ízlés ? Nem tudjuk : de alig remélhető. Legalább előtünk úgy látszik, hogy erre ő nála a leglényegesebb föltételek hiányzanak.

—f.

Zrínyi ismeretlen munkája. Közrebocsátja Kanyaró Ferencz. Budapest, az Athenaeum részr. társ. könyvnyomdája 1890.

A *Siralmas* panaszt veszi e füzetben az olvasó.

Nem ismeretlen munkája ez Zrínyinek, noha tudtunkkal most jelent meg először. Már Szalay is szólt róla, hivatkozva a Kaprinay-gyűjteményben őrzött kézirati példányra. Mi nem láttuk a munka kézíratait, de úgy gondoltuk, hogy már az azokhoz csatolt jegyzetek vagy előszavak is igazolják Zrínyi szerzőségét. Azonban úgy látszik, mintha Kanyaró erre nézve a kéziratok tanúságát nem tartaná minden kétséget kizárónak.

Annyi bizonyos, hogy számos jegyzeteiben mindig újabb érvekkel törekszik bebizonyítani Zrínyi szerzőségét. Nem azért említjük ezt, mintha fölöslegesnek tartanók az ily törekvést. Igaz, hogy

a *Siralmas panasz* formája s tartalmának lényeges pontjai élénken emlékeztetnek Zrínyi többi munkáira, de van a munkában mégis valami, mit nem zrínyiesnek is nevezhetnénk.

Tudjuk, hogy a *Siralmas panasz* polémia az 1655-iki országgyűlésen terjesztett iratok ellen, melyekben valaki azt tanácsolja, hogy mondjon le az ország királyválasztó szabadságáról az osztrák ház javára, mert elvárhatni, hogy az így részünkre hódított uralkodó család felszabadítaná az országot a török járom alól. Zrínyi e fejtegetéssel szemben igen hevesen támadja meg az osztrák uralom múltját s jelenét. De nem ez a fődolog.

A kiadó helyesen jegyzi meg: «fontos körülmény az, hogy a török szövetség Zrínyinek egyetlen más munkájában sincs ajánlva, csak a *Siralmas panaszban*. S nem hogy mellette állana bár ideig vagy óráig is valahol másutt, de sőt egész nyilvános életének minden tette annak a teljes ellenkezőjét bizonyítja».

Ez valóban feltűnő körülmény. A kiadó is érzi a magyarázat szükségét. «Ki kell mondanunk abbeli meggyőződésünket» — így hangzik magyarázata — «hogy Zrínyi a *Siralmas panaszban* nem szívből, hanem csak színből ajánlja a törökkel való szövetkezést. Csupán két okból tehette e nála feltűnő ajánlatot: egyik az, hogy az olvasó annál kevésbbé tudhassa ki a munka valódi szerzőjét; másik az, hogy a sokak előtt népszerű eszme is hódítson műve valódi célzata érdekében». S mi e valódi célzat? «a magyarság egyesítése» — mondja kiadónk. — «Hogy azonban mi adjon erőt e nemzeti politikának: a törökkel és Erdélylyel, vagy pedig a svédekkel és az elnyomott osztrák tartományokkal való szövetkezés? azt Zrínyi e nevezetes műve folyamán is mindvégig homályban tartja».

Először is e «homályban tartásra» nézve akarjuk megjegyezni, hogy Zrínyi elég világosan nyilatkozik a török szövetségre nézve. «Törvényink vannak» — így szól — «kikben ha mód nélkül háborgatna az keresztyén minden igazság ellen, bizonyos conditiókkal más hatalomhoz hajlanánk». (24. l.) Világos, hogy itt nem keresztyén hatalomra gondol. Még inkább megvilágítja gondolatát a következő hely: «A némettől, ha igaz, pengig ez a hasznunk, hogy a császár frigyet tart a törökkel; de mennyi kárunkra vagyon mindazonáltal! Erdélynek pedig a magoktól szerzett frigyek hasznosabban megvagyon, mert nem vesznek így, mint mi». (26. l.)

Ebből az látszik, hogy Zrínyi bizonyos körülmények közt helyesnek tartaná, hogy Magyarország oly frigyre lépjen a portával, minőt Erdély kötött azzal. Csak bizonyos körülmények között.

A röpirat gondolatait e tárgyról így foglalnók össze: Ha a magyar egyetértene, ha vallási viszálykodás s mindenemű irigység helyett oly tapasztalt s buzgó magyar vezetésére bízna magát, mint Zrínyi, ha e vezetés alatt honvédelmét fejlesztené s le nem mondana királyválasztó szabadságáról, akkor a két ellenséges szomszéd közül, most az egyikre, majd a másikra támaszkodva, Magyarország épen úgy megmenthetné szabadságát s területét, mint Erdély megmenté azokat. De arról szó sincs, hogy a török frigyet csak színből ajánlja, mint Kanyaró hiszi, azt mondván, hogy a török frigy gondolata csak álarcz volt, melylyel Zrínyi szerzőségét akarta eltitkolni.

Igaz, hogy Zrínyi nem nevezi meg magát szerzőnek, hanem másnak nevében beszél. Ha pusztá szerénységből teszi ezt, akkor szerzőségének elhallgatása úntig elégséges s más álarczra nincs szüksége. Ha pedig merész beszéde miatt kellemetlen következményektől tartott, akkor meg inkább óvakodnia kellett volna a török frigy bizonyára nem ártatlan gondolatától. De talán azt akarta, hogy e «sokak előtt népszerű eszme is hódítson műve valódi célzata érdekében?» Nem akarjuk itt a «népszerű» kifejezés jogosságát vitatni, csak azt kérjük, hogy szükséges volt-e a *Siralmas panas* szerzőjének nem igazán gondolt okokkal részére hódítani azokat, kiket igazán gondolt heves recriminációkkal úgy is részére hódíthatott? S másrészt miért akarta volna még jobban elriasztani a török frigy ajánlatával azokat, kiket úgyis nehéz volt meghódítani?

Ily okoskodások helyett sokkal egyszerűbb s valószínűbb magyarázatát adhatta volna a kiadó a röpirat szóban forgó gondolatának.

Zrínyi 1655-ben igen el volt keseredve. Elesett a nádorságtól, melynek elnyerése érdekében már 1653-ban követet küldött Rákóczy Györgyhez. 1655-iki hangulatára nézve rendkívül jellemző Klobusiczky azon levele, melyet Szilágyi Sándor közölt a *Történelmi Lapok* első évfolyamában (116—118. l.). «Zríni urammal is gyakorta vagyok szemben» — írja Klobusiczky az erdélyi fejedelemnek — «sokszor mondja, ha lehetne, bizony ma tenne koronát fejében nagyságodnak . . . Zríni uram oly inclinációval volt, ez elmúlt napokban, ha nagyságod ott benn adna jószágot neki, talán be is menne».

Úgy hiszszük, hogy az ily idézetek többet magyaráznak, mint a körmönfont okoskodások, melyekre általában nagy hajlandósága van a kiadónak.

A *Siralmas panas*ban egy helyütt föl van említve, hogy a szigeti Zrínyi megtarthatta volna a várat, ha «bár csak kevés segít-

séget küldött volna neki német királyunk». Kanyaró ide jegyzetet csatol, idézve Halul bég beszédét a *Zrínyiász* VI. énekéből. Halul le akarja beszélni Zrínyit a hasztalan ellenállásról, mondván, hogy ha eljön is a német

Rákháton tinéktek hoz ő segítséget;
Elvesztitek akkor kedves éltetőket,
S ők török kezében találják Szigetet.

Bár az óvatos költő, fejtegeti kiadónk, Halul bég szájába adja e szavakat, mégis kitetszik belőlök, ha jobban vizsgáljuk, a személyes él. «Mert az «okos» Halulnak nem a tenni nem akaró németre, mi akkor még csak egyszerű föltevés volt, a minek valódisága csak később tűnhetett ki; hanem minden kész akarata mellett is teljes tehetetlenségére a roppant szultáni hatalom ellenében kellett volna okos beszédében reá mutatni. A mit ott a loyális költő elfedve ad, azt itt a névtelen író szabadon nyilvánítja; a keserű igazságot t. i., hogy saját biztonsága érdekében áldozta föl a nagylelkű hőst a kislelkű osztrák önzés.»

Bizony ez annyi, mint a kákán csomót keresni. Az okos Halul bég igen okosan beszélt, midőn a német lassúságára hivatkozott s arra, hogy a német nem törődik a magyar veszedelmével. Annál is inkább mondhatta ezeket, mert az első énekben Szulimán is fölolvasta Arszlán vezér ily tartalmú levelét a dívánban.

Ám Maximilián magyarok közt lakik,
Gondviseletlenül csak eszik s iszik.

Így ír a vezér egyebek közt. Különben Sziget sorsára nézve mindegy volt, ha akár a tenni nem akaró, vagy akár a tenni nem tudó német miatt kellett volna elvesznie. De Zrínyi loyális hősiességét emeli az, hogy hűségét az udvar gondatlansága sem tántorítja meg.

Nem hagyhatjuk még szó nélkül a kiadó egy másik jegyzetét. Zrínyi azt mondja, hogy ha nincs valahol jó kapitány, vannak vitéz hadnagyok s ha ezek nincsenek, vannak vajdák, tizedesek, «hogy fölemeltessenek». «Itt közölt nézetében» — jegyzi meg erre Kanyaró — «ki ne ismerné föl a rokonságot a mai cs. és kir. Reglement azon díszszabályával, mely szerint a bakának annyit kell tudnia mint egy őrsvezetőnek, az őrsvezetőnek annyit, mint egy káplárnak, a kapitánynak, mint egy őrnagynak és így tovább. A miből világért sem az következne, hadi bölcseink szerint, hogy a cs. és

kir. közbakának annyit illik tudnia, mint egy cs. és kir. tábornoknak». Ez talán élez akar lenni, de inkább illenék máshova, mint egy történelmi közlöny jegyzetei közé annál is inkább, mert nem igen ismerünk «hadi bölcseset», ki a Reglement idézett szabályában valami gúnyolni valót találna.

Többször hivatkozik kiadónk Zrínyi *Oktatás* című munkájának a Kaprinay-gyűjteményben található másolatára. Pedig ez *Oktatás* nyomtatásban is megjelent 1705-ben s újabban a *Hon* 1868-iki folyamában, gróf Ráday László is kiadta, Ráday Pál műve gyanánt. Pauler Gyula e művet Zrínyinek tulajdonította akkor, de a Wesselényi-összeesküvésről írt munkája I. kötetében (192. l.) ez állítását visszavonja, nyomós okokkal bizonyítván, hogy az *Oktatást* Nádasdy írta. Minderről a kiadónak is tudomást kellett volna szereznie.

Különben szívesen elismerjük buzgalmát. Alaposan ismeri Zrínyi munkáit és az azokból vett párhuzamos helyekkel valóban kimutatja, hogy a *Síralmas panasza* feltűnőbb helyei ellenére is egészben véve a Zrínyi munkája. Egészben véve minden esetre az, de itt-ott nem kellene-e későbbi betoldások lehetőségét is fölvennünk? Kanyaró szerint a munka egyik kézirati példányán e jegyzet olvasható: Hunc libellum Comes Simon Forgách de Ghymes stante coniuratione Rakocziana curavit recudendum in XII. Meg van-e valahol e kiadás? S ha igen, különbözik-e a kézirati példányoktól?

Viszonyaink közt nem lehet eléggé méltányolnunk a gondot, melyet Kanyaró a *Síralmas panasza* szövegének megállapítására s megvilágítására fordított. Csak az a kár, hogy németesen szólva, a fű növést is szeretné hallani. Pedig a történetíró csak akkor érdemli meg a Halul bég melléknevét, ha nem akar igen is okosnak látszani s ha a források módszeres és elfogulatlan vizsgálatát többre becsüli, mint a körmönfont combinációkat.

d.

A prózai műfajok elmélete ; írta Acsay Ferencz, benzés tanár. Budapest, 1889.

A szerző e szokatlanul vaskos kötetben azt tárgyalja, a mit újabb német elméleti írók *rhetorikának*, neveznek, e szónak sokkal bővebb értelmet adván, mintsem eddig szokás volt. A retorika e szerint a prózai műfajok elmélete, úgymint a poetika a költészeté. Acsay könyve a leírás, az értekezés, a történetírás és a szónoklat

sajátságait fejtegeti; a prózai műfajok közül tehát csak a költőieket (regény, novella) mellőzi.

Művének fő sajátága az, hogy elméletét lépten-nyomon, még kevésbé fontos tételeknél is magyar írókból vett példákkal, mutatóványokkal illusztrálja. Ebben rejlik a mű főértedme is; valóban nagy szorgalomra és beható kutatásokra mutat e tömörkedé idézet magyar költőkből, értekezésekből, történetírókból és szónoki művekből. A szerző jobban teszi, ha e részben az idézeteket és mutatóványokat más betűkkel nyomtatja vala, úgy, hogy mindjárt fölismeri az olvasó, mi a példa és mi a szöveg, míg a mostani berendezésnél az olvasó csak nagy nehezen tud eligazodni e nagy könyvben, melynek talán négy ötöd része külön meg nem jelölt idézet.

Az elméleti rész elég világosan, jó források után van megírva. Legsikerültebb a szónoki beszéd fejtegetése. Kevésbé megfelelő a történetírás elmélete. A szerző nem ismeri eléggé az idevágó szakirodalmat, azok a könyvek, melyekből különben merített, itt cserben hagyják.*) A legfontosabb, mert aránylag leghitelesebb történelmi forrás az okirat; hogy ennek milyen szerepe van a történelmi források közt, azt nem mutatja ki a szerző. Az ásatásokat sem tudja méltányolni. Ma már a világtörténet minden fontos színhelyén nagy ásatásokat eszközölnek, melyek a meglepő történelmi anyagot hozzák napfényre; talán elég e részben csak Layard, Schliemann és Dieulafoy nevét említenem, hogy eszünkbe jusszon, mennyit tanult a történetírás ez ásatások eredményeiből. A ki a történetírás elméletét akarja fölfejtetni, okvetlenül ezekkel a föld alól kikerült történelmi tanúkkal is alaposan kell foglalkoznia.

A történelmi elbeszélésmód tárgyalásánál a szerző elméletileg téves szemponton áll: ugyanis ő úgy tárgyalja a történetírás fő sajátágait, mint szabályokat, melyeket követni kell. Ő tehát megszabja, mit tegyen a történetíró, a helyett, hogy constatálná, hogy a kiváló történetírók mit tegernek. A retorika újabb tudományos alakjában

---

*) Talán szabad itt csillag alatt megvonva azon legfontosabb munkákat idéznem, melyek e részben a szerzőt fölvilágosíthatnák volna. Freemann: *The methods of historical study*. 1884. — Bernheim: *Lehrbuch der historischen Methode*. 1889. — Droysen: *Grundriss der Historik*. — Ottokar Lorenz: *Die Geschichtswissenschaft*, 1886. — Bresslau: *Handbuch der Urkundenlehre*. — Ulmann: *Über wissenschaftliche Geschichtsdarstellung* (*Historische Zeitschrift* 54, 42.). — Pflug-Hartung: *Geschichtsschreibung* 1890.

inductiv disciplina ; nem ad tanácsokat vagy præcepteket erre vagy arra a műfajra nézve, valamint a poetika sem tanít meg bennünket ódákat vagy balladákat írni, hanem csak levonja az illető műfaj szabályait a műfajba tartozó remekekből. Acsay könyvében ilyen szabályokat olvasunk :

A történeti események helyének megjelölése. Ismertesse meg az olvasót a történetíró azon helylyel, a hol az esemény lefolyik: ha-csak nem múlhatatlanul szükséges, ne változtassa sokszor a színteret, a melyben az események végbemennek. . . 407. lap.

«A történetíró pontosan jelölje meg az időt is, a melyben az esemény lefolyik: vagyis adja az év számát, esetleg a napot és órát is.» 415. lap.

A személyek jellemzése az események folyamán. Ismertesse meg a történetíró az eseményekben szereplő személyekkel ; az események folyamán föllépő új és döntő szerepet játszó egyéneket is úgy lép-tesse föl, hogy figyelmünket ki ne kerülhessék.»

«A föllépő személyt csak pár vonással — akár csak egy jellemző szóval állítsa elének az író ; a történet folyamán végbevitt tettei domborítsák ki jellemét, de — mindenkor az igazsághoz híven.» 417. lap.

Kinek adja a szerző e kissé naiv tanácsokat, melyek nagyobb részét különben a legkitünőbb történetírók nem követték ? Mink, kik nem írunk történelmi művet, nem szorulunk rá ; a történetíró pedig tudományos történelmi módszertanra szorúl, melyet Acsay könyvében nem talál meg. Az ilyen fölületes tanácsok csak az olyan könyvbe való, melynek ez volna a czíme : *A történetíró a mellényzsebben, vagy Utmutatás, hogy lehet az ember 24 óra alatt történetíró.*

Acsay könyve mindezek mellett is, különösen gazdag példagyűjteményénél fogva, határozottan hasznos kézikönyv. Csak még azt említem, hogy a szerző munkájának értékét emelte volna, ha a polemikus részeket elhagyja. lfs.

Magyar középiskola. Buda-Pest, 1890. Lampel Róbert.

E kis füzetkének megvan az az előnye, hogy fegyelmezett gondolkozású író tollából került ki, ki komolyan okát keresi állításainak. Ő is a közkeletű «nemzeti, modern» jelszavakhoz ragaszkodik ugyan, de nem marad a puszta phrasisnál, hanem többé-ke-

vésbbé philosophiai alapot is igyekszik adni állításainak. S így érdekekkel olvashatja füzetét az is, ki véleményében éppen nem osztozik.

Bizonyos elfogultság és egyoldalúság jellemzi nézeteit. Úgy látszik, kezdettől idegen a classicaí nyelvek iránt, s «Homer napja nem mosolygott rá», mert a philológiát s annak — mai tudományunkra fontosságát annyira nem ismeri, vagy nem akarja ismerni, hogy egyszerűen «philologus-pædagogusainknak» nem éppen rokonszenvvel rajzolt képe után ítéli meg a classicus nyelvek kérdését. A helyett, hogy a philologiai oktatás módszerén sürgetne javítást: egyszerűen minden classicaí képzést kiküszöböl az iskolából. Mert ha igaz is az, a mit a mai átlagos philologiai professorokról mond; abból is első sorban a philologiai tanárképzés reformja következne, nem pedig a classicus nyelvek eltörlése.

A classicus nyelvekkel szemben a «nemzeti» eszmével síkra szállani, némileg nevetséges. Igaz, hogy a román és germán kultúrnépek művelődése jobban összefonódik velök, mint a miénk. De ebből nemzeti erényt, vagy tanításuk abbanahagyására nemzeti előjogot magunknak nem kövacsolhatunk. Sokkal inkább szolgáljuk a nemzeti művelődést, ha azt mint hiányt érezzük, melyen tőlünk telhetőleg segítenünk kellene. Ámbár elismerjük, hogy a hiányon első sorban nem a középtanoda segít, hanem a fölsőbb oktatás haladása és fejlesztése. Mert ma a görög s latin nyelv gyakran csak a minél gyorsabban állást kereső tanárjelölt prédája; szerencsétlen kenyérkereset. Csak azt nem ismerjük el, hogy ez az állapot szükségképen abból a csodálatos nemzeti geniusból ered, melynek sehogy sem kell a görög. Sokkal szerényebb dolog, ha ebben tudományos életünk egy hiányát látjuk.

Szerzünk azonban egy pipa dohánnyra sem méltatja magyar szempontból a philológiát, mely pedig annyi különböző tudomány közös táplálója. Ép oly kevésbé akar tudni a nagyobb kultúrnépekkel való közösségről. Kis nemzeteknek nem szabad versenyezniök nagyokkal. A kis nemzetnek nincsenek köteleességei az «általános emberi művelődés» iránt, mely szerzünk szerint német találmány, hanem csak a faji saját-ágok kifejtésére kell szorítkoznia. A faji bélyeg kidolgozása ez az abszolút követelmény, mely fölött nincsen magasabb. Az ily fölfogás a kisebb népek elszigetelésére vezet s a pusztán «érdekes» népek sorába akarja leszorítani a magyart. Pedig egy nemzet létjogát nem csak a faji jelleg, a politikai önállóság adja meg, hanem az a szellemi erő is, melylyel az emberi művelődés közös földadataiban közreműködik. A tudománynak nem kell nemzeti

csigaház. A nemzeti érzet a leghatalmasabb érzelmi tényező s élnie kell mindenünkben oly természetesen, mint a hogy a levegőt szíjuk, a forrás vizét iszszuk. De jelszónak félérett törekvések számára nem való. A szellemi életet általában nem jelszavak fejlesztik, hanem a munka; a munkához pedig anyag kell, ezt pedig az európai cultura s tudomány eredményeiben találjuk föl. S minél szélesebb körben s minél különbözőbb úton asszimilálunk, annál jobb. Erős asszimilálás útján lehetünk majd a tudományban is önállóbbak; míg ha ennek ellenében reggel, este a nemzeti geniusra hivatkozunk, örökké csak hadonászók maradunk s az idegennek akaratlan szolgálói. Nagy nemzetek olyanok, mint a nagy égi testek, akarva, nem akarva vonzzák a kisebbeket; s a tudományban az elszigetelés elnélete a legkárosabb. Azok, kik a genius kegyelméből akarnak nemzeti tudományt teremteni s abban is mindenekelőtt az ethnographiai sajátosságokat fejleszteni, ép oly okosan gondolkoznak, mint az egyszeri magyar ember, ki azt hitte, hogy az Isten már a magyarnak lábát is úgy teremtette, hogy arra csak a sarkantyús csizma való. A szellemi élet felsőbb rétegeiben, a tudomány terén nem szabad sehol nemzeti sorompót állítanunk.

S ez szerzőnk szerint meglehetősen szűknek ígérkezik. A tudománynak, mint önczélnek; a tudományos életnek, mint magában véve becses életformának — benne már nem is jut hely. Legalább úgy látszik, hogy például a «magyar» egyetemet is utilitarius szempontból fogja föl. Ezért mondja, hogy a magyar felsőbb oktatásnak nem tudósokat, hanem gyakorlati embereket kell képeznie. Tudósokat képezni nem is lehet a magyar állam föladata, «hiszen államunk tudósait alkalmazni, munkájoknak tért nyitni csak elvétele képes». A tudományos élet szerzőnk szerint jelen viszonyainkban, úgy látszik, pusztán fényűzési czikk, mely alól a magyar társadalmat és államot könnyű szívvel fölmenti. Sőt «a tudósi játék» egyenes kárúrára van felsőbb iskoláink tényleges céljának, a gyakorlati szakképzésnek. E dologban csak egy bizonyos: a nemzeti nevelés álláspontjáról még ily szíves készséggel nem állított ki senki szegénységi bizonyítványt a magyar állam részére, mint azt szerzőnk teszi.

Természetes dolog, hogy ilyen szempontból az «általános műveltség» múlt századi német képzelgés; az oktatásra átvive a dolgot, a gymnasium s a classicus nyelvek — szükségtelenség. Így marad azután az egységes középiskola. Azaz, engedelmet! — a nemzeti egységes középiskola. Hogy azonban a «nemzeti, faji művelődés alapján» álló egységes középiskola milyen ethnogra-

phiai berendezésű, ezt nem láthatjuk a röpiratból; mert azt a sok jó, talpraesett dolgot, mit szerzőnk a középfokú nevelés mód-szeréről elmond, minden nehézség nélkül valószínű lehet a mai gymnasiumban, reáliskolában egyaránt.

Ép ezért nem is hitette el velünk a szerző, hogy az egységes középiskolának a nemzeti neveléshez valami köze volna. Az egységes középiskolának szülője nálunk egyrészt a græcophobia, másrészt pedig egy neme annak a száraz józanságnak, mely a szellemi élet terén nem a különbözőségek élénk fejlesztésében, hanem azok szintelen nivellálásában látja föladatát.

m.

AUGIER EMIL.

Ha nem csálnak a jelek, a francia színiköltészet mind jobban veszt eddigi hegemoniájából. Újabb termékei ugyan meg mindig divatosak külföldön is, de épen itt kezdik már erősen unni az újat mondani akarás e sikeretlen erőlködéseit, e ferde paradoxonokon alapuló ingatag alkotmányokat, e halmozásait a színművészet idegrázó virtuosításaira számító képtelen helyzeteknek. A párisiak magok is kedvetlenül bár, beismerik a színpadjaikon jelentkező kétségtelen pangást, melynek újabban a *Théâtre Libre* vállalkozott megszüntetésére, az által akarván fölvirágoztatni hazája drámairodalmát, hogy más-hol elő nem adható, durva hatásvadászó s a társadalmi élet szennyének legaljából merített darabokat hoz színre, fásúlt viveurökből, cocotteokból s néhány javíthatatlan tisztességesebb színházlátogatóból álló közönsége előtt. Külföldön természetesen a németek hisznek legkevésbé a francia színiköltészetnek újra fölvirágzásában, ők unták meg legjobban s éjszokon-délen lankadatlanul keresnek a többi népek drámairodalmában újabb bálványokat: a germán szellem diadalaként magasztalják Ibsen hamis erkölcsi világú műveit s mind jobban kezdenek megismerkedni egy Echegaray kiváló nagy tehetséget tanúsító alkotásaival is.

Meg kell vallani, hogy a híres triumviratus, mely minden esetleges újabb sikerek daczára is még mindig kizárólag uralkodik a francia színpadon, vajmi keveset tett ez állapotok ellensúlyozására a maga részéről. Dumas fils továbbra is csak a régi sophistának s bámulatos technikájú dramaturgnak tanúsította magát; Sardou legfőlebb annyit tett, hogy megmutatta, miszerint rémdrámákban is tud jongleuri, akrobataszerű mu-

tatványokat végezni. Harmadik társuk, Augier, ki mindig tisztultabb erkölcsi nézetekkel bírt s mindig többre becsülte a művészet föladatát, az egész évtized alatt nem adott életjelt magáról újabb alkotással. Eleve kijelentette, hogy tőle már ne várjanak többet, ő befejezte pályáját. Egy véletlen őt is, mint Labichet tanújává tette a szegény elaggott Scribe mellőztetésének, s ez a véletlen megtanította őt is, mint Labichet, korán vonulni nyugalomba. Huszonnégy éves korában lépett föl legelőször, 1844-ben a *Bürök* című kis vígjátékkal, melyet előbb a Théâtre Français, majd a *Revue des deux Mondes* visszautasított, s melynek akkora volt hatása, hogy ismét fölvirágoztatta a bukó félben levő Odéont, szerzőjét pedig arra bírta, hogy végleg szakítson az ügyvédi pályával s egészen a költészetnek szentelje magát. Négy év múlva írta *Kalandornőjét*, melyet később teljesen átdolgozott; ezt követte szintén a negyvenes években egy gyöngébb műve s végül 1849-ben az óriási hatást keltett *Gabrielle*. Íme többi darabjainak sorozata időrendben: 1850: *Furolás*; 1852: *Diane*; 1853: *Philiberte*; 1854: *Próbakő*, *Poirier úr veje*; 1855: *Arany őv*, *Olympe házassága*; 1858: *Ifjúság*, *Szegény arszlánnők*; 1859: *Kitűnő házasság*. A hatvanas évekre már kevesebb esik: 1861: *Szemtelenek*; 1862: *Giboyer fia*; 1864: *Guérin*; 1866: *Járvány*; 1868: *Förestier Pál*; 1869: *Utóirat*, *Arszlánok s rókák*. A hetvenes évek terméketlensége meg épen feltűnő: négy év múlva Labiche társaságában ír egy vígjátékot, melyet egy évvel később *Jean de Thommeray*, 1876-ban *Caverletné* és 1878-ban végleges befejezésül a *Fourchambault-család* követ. Ez utóbbi oly hatást gyakorolt az akkori párisi világtárlat napjaiban, hogy legszebb diadalaira emlékezteté Augiert, ki aztán győzelmének majdnem másodnapján, azon friss babérral homlokán visszavonhatatlanul távozott a küzdőtérrel. Lehet, hogy ő, kinek annyiszor vitatták meg nyilvánosan s elemezték behatóan tehetséget a legelső irodalmi fórumok, érezte, hogy aligha van már sok új mondani valója; sokkal szerényebb s önérzetesebb volt, sem hogy netáni succès d'estime-ekkel beérte volna s így dicsőséges visszavonulásra használta föl az első nagyszabású győzelmet. Tisztelői hasztalan iparkodtak megtörni elhatározását. Egy alkalommal a Théâtre Français egy zajos premièreje után, midőn a közönség már elvonult s ő ott sétálgatott Pailleronnal a Palais Royal kiüresült árkádjai alatt, visszagondolt múltjára, összeve-

tette jelenével s az imént átélt izgalommal: és boldognak vallotta magát, hogy már mindenen túl van. Vége már a harcznak, most már az írigység is elnézőbb iránta; semmiért sem volna hajlandó újabb küzdelemre vetemedni, hisz oda van ifjúsága, nincs meg többé régi ereje, mondá, különben sem érzi magát már otthonosan az új irodalmi irányok közepett. Ő, ki dicsősége tetőpontján is oly szerényen húzódott el a reporterek tolakodó zaklatásai elől, most zavartalanul élvezhette a magány, a csöndes öregség örömeit; csak azt sajnálta, hogy oly rövid ideig tartanak!

Az aggkor gyakran s nem épen alaptalan kaczerkodásból szokott halálsejtelmekkel foglalkozni: Augier azonban aligha sejtette, hogy oly korán fog rája nézve bekövetkezni a végleges elpihenés ideje s nem fogja megérhetni hetvenedik évét. Midőn az újabb párisi világtárlat vége felé közelgetett és zaja mind jobban növekedett ott künn a Champ de Marson, utol érte költönket a végzetessé válandó baj falusi magányában, hol a nyarat tölteni szokta; a hírlapok tudósításai mind komolyabban hangzottak s kevés idő múltán már ott voltak összeseregelve az Église de la Trinité hajóiban az irodalom s művészet kitünőségei, megadni a végtisztességet elhunyt kartársuknak. Elzengett az örök föltámadást s végítéletet hirdető *Libera*, el a Chopin-i gyászinduló mélabús accordjainak legvégsője, mely a koporsót az előcsarnokba kikísérte; elhangzottak az itt s aztán a falusi temető sirjánál tartott bucsúszózatok. Szintén hamar s egész csöndben folyt le a Théâtre Français kegyeletes gyászünnepélye, milyennel kevés íróját tisztelte meg. Most már nemcsak a költőnek, de az embernek pályája is be van fejezve, egyenisége s művei most már valóban az irodalomtörténet tulajdonába mentek át: s miután mi magyarok is nem egy élvezetes perczet köszönhetünk nekik, rójuk le mi is a kegyelet adóját azzal, hogy rövid szemlét tartunk fölöttök. Nem dicsbeszédet értünk, mert Augier elég nagy arra, hogy gyöngeségein is átragyogjanak érdemei, s mert csak elfogulatlan bírálat útján vonhatjuk le magunknak azt a tanulságot e művek tanulmányozásából, melyet egy Montégut levont, ki Augiert mint olyat magasztalta, ki valamennyi modern francia drámaíró közt tehetségeinek legtökéletesebb egyensúlyával rendelkezik: csak ily pártatlanság segítségével emelkedhetünk arra a magaslatra, honnan igazat adhatunk Étiennének, ki már ezelőtt két évti-

zeddel úgy nyilatkozott Augier írói egyéniségéről, hogy egy egész korszaknak képviselőjét tekinthetjük benne: «majdnem valamennyi újabb francia drámaírónak irányait, tapogatózásait, sőt gyöngeségeit is egyesíti magában, s az ő történetében többé-kevésbé mind azon művelt szellemek története föllelhető, kik a napjainkbeli színműnek szentelték tehetségeket».

I.

A francia színiköltészet hatásának egyik főtítka mindig abban rejlett, hogy szoros kapcsolatban állt az élettel, úgy a nagy klasszikusok, mint Voltaire meg Diderot, valamint Musset, sőt egy Hugo alkotásaiban is. Midőn a romanticusok szilaj phantasmagoriái ellen a prózaibbá s erkölcsösebbé vált korszellem egy egész iskolát hozott létre, ennek az úgynevezett école du bon sensnak szintén e kapcsolatot szilárdítani volt egyik főtürekvése. Ez iskolát rendesen igen rövid életüként szokás emlegetni, holott egész napjainkig élt lényegének hagyománya, épen magában Augierban, ki ez irány híveként koczkáztatta volt annak idején első próbálkozását a színpadon s ez irány szelleméhez alapjában véve mind végig híu maradt, elannyira, hogy akárhányszor, ha a művészet közt s közte kellett választania, nem habozott a művészetet áldozni föl s költőből moralistává szállott alá. Pailleron azon szellemes cikksorozatban, melyben oly megható istenhozzádot mondott elhunyt barátja szellemének, elragadtatja magát a rokonszenvtől, midőn azt állítja, hogy Augier «sohsem csinált a színpadból se tövényszéki, se templomi szószéket, se nem prédikált, se vád- meg véd-beszédeket nem tartott, mert úgy hitte, hogy a színműnek tulajdonkép tetszeni, érdekelni s meghatni a czelja, nem pedig valamit bizonyítgatni, a mihez úgyis pontosabb kutatás, komolyabb eljárás mód s biztosabb forma szükségeltetik».*) Holott senki, még egy Dumas fils sem, szónokolt többet és fesztelenebbül. A romantikának szenvedélymámor dicsőítésével szemben, mint az erénynek, a családi örömeknek magasztalója lépett föl, épen úgy, miként Feuillet, ki azonban tehetségének nagyobb-

---

*) *Émile Augier*, par Éd. Pailleron, de l'Académie Française. Paris, 1889. (Külön lenyomat a *Journal des Débats*ból.)

szerű kifejtését a regényírás terén hajtotta végre s ez átpártolással egy veszedelmes versenytárstól mentette meg Augiert; s midőn Dumas fiú és társai a romantikai szenvedély dicsőítésének mintegy újabb neme- s módjaként a tévedt nők hírhedt faja számára foglalták le a közönség érdeklődésének s rokonszenvének javarészét, senki ez ellen sújtóbb, könyörtelenebb vádbeszédet nem tartott, mint Augier. Annyira erős volt költőnkben kezdettől végig a moralista irányzatosság, hogy behatóbban kell ez oldalát megvilágítanunk, bármily vázlatosnak tervezük is e rövid ismertetést.

Mindjárt a *Ciquèben* már az erény költőjeként áll elénk Augier. Ez antik világban játszó idyll hőse egy blazírt dandy, ki megundorodott a gyönyöröktől, vagyonát silány megrontóira készül hagyni s öngyilkosságra akar vetemedni, midőn beleszeret egy rabszolganőjébe, kit félreismert gyöngyként szintén el akart dobni magától, s e szerelemtől új életre kel. Tehát e szellemes kis apróságnak is mély erkölcsi jelentősége van: az elsűlyedni készülő léleknek egy tiszta, nemes indulat által megváltatását, újjáteremtését ábrázolja. De az erény apostolául tulajdonkép *Gabrielleben* szegődik költőnk; itt kezdi meg a nyílt harczt. E színmű, melyet a Monthyon-díjjal jutalmazott az akadémia, az irodalomnak híres trióját, a férjet, nőt s imádót vezeti elénk újra, mely annyit szerepelt *Werther* óta és pedig legmerészebben George Sandnál, ki a férjet teszi öngyilkossá. Augier mellözi az ilyen fajta regényes, de hazug megoldást; ő az örvény szélére rohanó párnak, nőnek s imádónak idejekorán eszméltető szöveget küld utána, fölfedve szemök előtt a közeli jövőt, a mámor gyors elszálltát, viszonyuknak kellemetlen, majd épen átkos s átkozott teherré válását, gátló hatását a férfi munkásságára s esetleg egész jövőjére, örök, letörülhetetlen gyalázatát az egyszer elbukott nőre s e nő leányának jövőjére is. Ez eszméltető szöveg megállítja lépteiket, habozást kelt lelkökben, mely kölcsönös lemondással végződik: a nő visszatér férjéhez, kinek érdemeit most jobban tanulta méltányolni, vissza gyermekéhez, s a családi körben találja föl az igazi boldogság egyetlen légkörét.

Kétségtől nagyon hétköznapias ez a megoldás, de Augier tudta, hogy az igazi morál nem is a paradoxonok csillogó álvilágában keresendő. A lemondás, a szenvedélyből ki-gyógyulás itt a nő részéről történik első sorban, még pedig

úgy szólva a szenvedély lobbot vetésének első percében, mielőtt mélyebbé vált volna a baj: húsz évnyi időköz után *Paul Forestier* újra tárgyalta e themát, még pedig ezúttal a férj részéről és a lehető legválságosabb körülmények közepett. Paul egy egész lényet átható szerelmi viszonyában félreértésből csalódottnak véli magát s e miatti kedélyfásúltságában megnősül, hogy atyjának örömet szerezzen vele. A félreértés megszüntével természetesen még szilajabban lángol föl az elnyomott, de elfojtani nem bírt szenvedély, s mindent megemészttéssel fenyeget. E mű költőnknek mint moralistának is legmerészebb alkotása, mert itt a szenvedély minden kigondolható, enyhítő, sőt jogosító körülménnyel rendelkezik, a kötelesség mint félreértés és kijátsztatás által octroyált kényszer tűnik föl; szóval, minden motívum összegezve, miből egy romanticus író az ittasult szenvedély csapongó rhapsodiáját teremtette volna meg. Augier azonban mindettől csak a házasság dicsőítésére illetődik. Mint régebben a nő, úgy most a férj számára sem tud más éltető légkört a törvényes, családi életen kívül; ezért Paul, midőn nejében az önfeláldozás angyalát fedezi föl s öngyilkossági szándékáról értesül (à la Jacques, mert úgy látszik, Camilleék titkon Sand-ot olvasgatták bent a zárdában!), megszegyenül, elfogja a lelki furdalás s visszatér azon oltárhoz, hol egyedül ég számára tartós, nyugodt, melegítő tűz. A törvény szentesítette szívbeli gerjedelmek e kizárólagos magasztalásáért nyárspolgári szükkeblültséget s korlátolt elméjűséget hánytak szemére költőnknek, mint a ki nem akar tudni oly körülményekről, melyek közt a házasságon kívüli viszony is menthető, sőt szeretetünket és tiszteletünket érdemli. Augier utolsóelőtti darabjával *Mme Caverlet*vel, felelt e vádakra, melyben azt a mindenesetre meglepő dolgot követi el, miszerint a szenvedélynek áll pártjára. Hősnője ágytól s asztaltól van elválasztva férjétől; mindkét gyermekét neki ítélte oda a törvényszék, mert férje nem csak hogy eltobzódta kedveseivel hozományát, nemcsak ismételten megalázta, megsértette őt szeretői kedvéért, hanem utoljára még gyermekeit is hozzájuk hurczolta. Mint immár félig özvegy nő egy nagynénjéhez vonúl a gyermekekkel, itt találkozik azzal a férfival, ki méltó hozzá, de kiről le akar mondani, midőn nagynénje igaztalan gyanúból elüzi őt s így egymás karjába hajtja a két nemes lényt. Férj s feleség gyanánt élnek aztán a világ előtt, boldogan mindaddig, míg hazugságra alapított családi körüket

utol nem éri végzete. Voltak némelyek, kik a divorce érdekében szóló védbeszédnek tekintették e művet, holott vajmi mást akart vele szerzője. Helyzetöknek visszássága megakadályozza, hogy az immár fölnőtt lánykát hozzáadhassák ahhoz, kit szeret s ki őt szereti; fölkeresi magányukat a férj is, ki most már semmivel sem érzi magát neje alatt állónak s visszaköveteli gyermekeit, fia előtt felfödi az igazságot s megrendíti szívében az anya iránti tiszteletet. Vagyis arra figyelmeztet bennünket Augier, hogy a nő a törvény szentesítette határokon kívül, a legszerencsésebb esetben is idővel mint anya fog keserűen bűnhődhetni.

Mik a házás élet igazi boldogságának föltételei, úgy látszik ez a kérdés különösen érdekelte Augier lelkét: ez azon pont, melyhez mindig visszatér s melyet minél több oldalról igyekszik megvilágítani. Néha valóságos párdarabokat, társképeket alkot, mint *Gendre de M. Poirier*-ban és a *Beau mariage*-ban, melyek mindketten arról szólnak, milyen legyen a férj és nő viszonya egymáshoz, ha különrangúak. Amott egy eladósodott büszke marquis s egy naiv lelkű gazdag polgárleány, emitt a tudománynak egy szerény anyagi viszonyú embere s egy blazirt, dúsgazdag előkelő ifjú hölgy állnak szemben egymással: a marquis házassága után is henye, galant életet folytat, mígnem erősen bajba keveredik miatta, hogy aztán időközben tisztelni s imádni tanúlt nejének bocsánatát megnyerve példás férjjé s a társadalom munkás tagjává váljék; az ifjú tudós viszont, kinek addig csak üres báb, garde dame szerep jutott neje mellett, jellemszilárdságával s önfeláldozó munkaszeretetével csodálkozást, vonzalmat, majd mély szerelmet ébreszt abban az elkényeztetett, scepticus gyermekben, ki addig csak hozományhajhászt akart látni benne. A *Pierre de touche* hőse már kevésbbé hajlandó a szív s kötelesség szavára hallgatni s így egyenesen elijesztő például szolgál: megtagadja művészetét, noha ennek köszönheti váratlan meggazdagodását, elfogja a nagyzás hóbotja, szakít kebelbarátjával s jegyesével, tehetetlen zsákmányúl esik cselszövő új környezetének, mígnem eszmél ugyan, de már későn s csak azért, hogy Dandin sorsára lássa magát kárhoztatva a most már el nem kerülhető közel jövőben. Sőt mi több, a családi kör szentélyének buzgó örévé szegődik költőnk, a honnan prophetai haraggal üz ki minden méltatlan elemet. Így ifjabb korában divat

volt Manon Lescautnak romanticus kiadású unokatestvéreiért rajongni; ő is bebocsátotta színpadjára e hírhedt typust, de csak azért, hogy kudarczait ábrázolja. *Aventurière*jében még némi szánalmat tanúsít a tisztességes élet után vágyódó cour-tisane iránt, kiről ép akkor rántják le álarczát, midőn már-már sikerült belopnia magát a családi körbe, s ki düh és bosszúvágy helyett ellenállhatatlan szerelmet érez támadni szívében ép terveinek kegyetlen megsemmisítője, az ő könyörtelen megsze-gyénítője iránt. E darab írása óta azonban, mint a *Mariage d'Olympe* egyik alakja vallja, «határozottan vesszőparipája lett a kornak a bukott nő rehabilitálása; költők és regényírók, színmű-írók lázas eszmékkel töltötték el az ifjú elméket a szerelemben megváltatásról, a lélek szüziességéről s más metaphysicai para-doxonokkal, melyeket aztán ama hölgyek ügyesen fölhasználtak, hogy férjes nőkké, nagyvilági nőkké emelkedjenek föl». Elany-nyira, hogy ugyanazon író, ki a *Marion Delorme*ok egy újabb fajáról, a *Kaméliás hölgyekről* írt érzékeny történetet, maga is haragjával sújtotta most a *Demi-monde*-ot. Augier tehát ismét foglalkozott a cour-tisane-nal s ezúttal czelját elérten rajzolja, mint a kinek egy előkelő, neve tisztaságára féltékeny családba tényleg be sikerült jutnia, hogy aztán beleúlv a nem neki való, egyhangú életmódba, elvesse álarczát s régi életmód-jához akarjon visszatérni, magával rántva a sárba a nevet, mely immár az övé is lett. Íme az akkori társadalom egyik rákfenéje, a maga borzasztóságában, a mint az erénynek utolsó men-helyét, a családi kört metelyezi meg: miként segíteni e bajon? Szerzőnknek ezúttal sem a divorce kérdésén járt az esze, nem ötlík elméjébe arra gondolni, vajon a szent szék nem talál-hatna-e valamilyes expedienst e marquis-család becsületén esett homály eloszlatására: nem, ő ép oly rövid mint brutális eljárást javasol: lelöveti a kéjhölgyet apósával, mint a család becsületének fő örével. E pisztolylövés, e rögtönítélet nemcsak Augiernak, de az egész divatos színiköltészetnek legmerészebb megoldása, az egyetlen brutalitás, mire Augier lelkének nemes hevében, erkölcsi fölháborodásában ragadtatta magát, közön-ségének meghökkenése, elragadtatott tetszés-zaja, szenvedélyes tiltakozása között. A cour-tisane-nal így végezve, a családi élet-nek egy másik, kevesebbé múló jelenségu, általánosabban em-beri baja kötötte le figyelmét, mint a mely szintén sürgös or-voslást igényel: a lionne pauvre, ki a kitartott fille-nek s a tisz-

tességes férjű, fényűző hajlamú polgárnőnek különös vegyüleke, — egy házasságtörő nő, ki szeretőjével kitartatja magát s így ugyanakkor, midőn férjének szarvakat rak, becsületébe is belegázol; ugyanakkor, midőn saját családjától elvonja szeretője szívét, a közös családi vagyont is meglophatja vele. Augier nem ismer óvószert e borzasztó syren ellen, mely áldozatait csak akkor hagyja el, ha egyszer már megölte őket s aztán visszamerül a maga körül fölvert szennyos hullámokba, hogy újabb áldozatra lessen: a *lionne pauvre*, miután férjének és szeretőjének lelki nyugalmit feldúlta s őket feneketlen pénz-zavarba juttatta, kimegy a piacra, ott árulni bájjait, közönséges fille *entretenu* lesz belőle s egyetlen bűnhődése, hogy rája is e társadalmi osztálynak közös sorsa várakozik a jövőben, az elfonnyadt virág sorsa, melyet szemétdombra löknek. Legutolsó művében is a társadalmi életnek egy másik, nem kevésbé kényes kérdését érintette meg Augier, a maga végzetes hatásában, mit az illető egyének egész életére gyakorol: az ifjúkori megfontolatlan lépésnek súlyos következményeit úgy a nőnél, ki egy perczre könnyelműségnek engedett, s kit aztán kedvese gyanakodásból elhagyott, hogy egy egész életen át bűnhődjék; valamint e nő gyermekénél, a «természetes fiúnál», ki itt korántsem oly bálványa a társadalomnak, mint a Dumas hazug világában, hanem inkább számkivetettje, kinek sok keserves munkába, hosszú önfeláldozásba került, míg vagyonra tudván szert tenni, állást biztosított magának az életben.

Külön kell megemlékeznünk befejezésül egy terjedelmes csoportjáról költőnk alkotásainak, minők: *Ceinture dorée*, *Jeunesse*, *Effrontés*, *Fils de Giboyer*, *Maitre Guérin*, *Contagion*, *Lions et Renards*. E művek avúltak aránylag legtöbbet egyéb társaik közt, mert ezekben sok a politikai és társadalmi satyra. Elfogúlt pártszempontból gúnyolják, ostorozzák a legitimistákat s ultramontanokat; a születési aristocratia üres gőgjét s kárörömét, melylyel ez új demokrata társadalom hibáiban gyönyörködik, mint közeli összecmlásának biztos előjeleiben, a clericalismus obscurantismusát, mely szent szavakat hangoztat ajkán, de szívében csak világi hatalomra táplál vágyakat s ezek elérésére föld alatt dolgozik, aknákat ásva s gyújtva ellenfeleinek lába alá. De ez csak melléktárgya e daraboknak, tulajdonképi s fő tárgyát a társadalmi életnek főleg a Lajos Fülöp kora óta erősebben föllépett nagy erkölcsi tévedése

képezi: a pénzaristocratiának uralomra vergődése aljas börze-speculatiók révén, a közvélemény meghajlása e szennyes siker előtt s a nyilvánosság nagyhatalmú örének, a sajtónak, megvásárolhatósága, az egyetemes materialismus, mely csak egyetlen egy ideált ismer, elérni a nervus rerum bírhatását s ez által biztosítani magának azt a csodatevő szert, mely előtt minden földi kéj ajtaja főtárul. Mivé válik e «járvány» hatása alatt az egyén boldogsága, a családi élet: ezt kívánja itt fölmutatni Augier, a kor általános viszonyainak keretében. Az anya, kit keserű csalódások tanítottak e szomorú philosophiára, maga iparkodik positivista hajlamokat csepegtetni gyermeke szívébe, kiölni igyekszik belőle minden regényesen fenkölt ábrándot, hogy meg ne téveszthesse gyakorlati érzékét. Így aztán a szív első, szűzies gerjedelmei helyett csak számító hozományhajhászatnak leszünk tanúi. A nő megfélemlszik jó hírnevéről s a bukás szélére ragadtatja magát, oda, hol közönséges kéjhölgyekkel érintkezhetik s jóformán közējök is vegyül; a férfi a Mammon-imádás s a Venus-barlangok orgiáinak mámorától megszállva, minden magasabb eszméit, legszentebb kötelességeit feledi. Vége minden nagynak, nemesnek, tisztának: rút érdekhajhászat, önző cselszövény s végül fásúlt kábultság az élet. Ha az újabb nemzedék romlatlanabb tagjaiban végre erélyes szószólója akad az ideálnak, ettől a megromlott társadalom összes kötelékei megrendülnek: meg a legszentebbek, így a gyermeki szeretetei, a fiú apjával szakítani kénytelen, s a lány boldognak vallhatja magát, ha apja váratlan tönkrejutásával kiengesztelheti múltja bűnét a hecsületes emberek előtt, kiknek minden alkalommal erősen jelentkező erkölcsi fölénye egy jobb jövő hajnalának zálogaként enyhíti e különben oly sötét színezetű képek komor hatását.

II.

Ilyen conservatív hajlamú moralista lakozik Augierben. Azonban bennünket csakis annyiban érdekel morálja, a meny nyiben költészetével kapcsolatos s erre irányító befolyást gyakorolt. Ezt a befolyást főleg azon jelenségen fogjuk észlelhetni, mi legbiztosabb jele a drámaíró tehetségének: a szenvedélyek festésének művészetében. S hogy láthassuk, az indula-

toknak mekkora terjedelmű skáláján s mily merészen képes játszani költőnk, tekintsük ep azon két darabját legelsőbb, melyekben oly erősen kibélyegezve találtuk erkölcsi irányzatosságát: *Gabriellet* és *Paul Forestiert*. Ezekben élesen nyilvánulhat mind azon gátló hatás, mivel az oly ridegen conservatív morálnak okvetetlenül lennie kell a drámaíró művészetére. Világosabban szólunk, nehogy félreértsen olvasónk: erkölcsösség s nagy költészet nem hogy kizárnák egymást, de sőt szoros kapcsolatban állnak egymással s egy Shakespeare meg egy Racine ép oly mély erkölcsi tanulságok tárházai, mint a mekkora művészi tökélyek; de mihelyt a költő a szív tévedéseinek története helyett, negatív tanulság helyett egyenesen követendő mintaképeket állít színpadjára, azonnal oly térre jutott, mely vajmi veszedelmes művészetére nézve, bírjon bár egy Corneille tehetségével. Talán túlságnak fogják nemelyek találni, hogy egy Augiernél a fronde fönséges dramaturgjának nevét ejtettük ki, hadd említsük meg tehát, hogy egy Cartault*) korántsem habozott már ezelőtt több mint tíz évvel határozott párhuzamot vonni a két író közt, kimutatva mindkettő alakjaiban a honneur közös imádását, a szenvedély-legyőzésnek néhol a helyzetek hasonlóságáig menő rajzát (Gabrielle és Stéphano, Pauline és Sévère), nem is említve a Corneille verseiből kölcsönzött fordulatok, kifejezések jelentékeny számát. Csak egy lényeges különbséget felejtett el Cartault kiemelni a régi s a divatos költő közt, ép azt, mi ránk nézve ezúttal legtöbb tanulságot nyújt s mi legjobban mutatja, mennyire alant szárnyal Augier pathosa, a nagy classicussal szemben: ugyanis hiányzik nála azon magasztosító érzet, melyet a lemondás hősiességének öntudata nyújt, a szenvedély-legyőzésnek nincsenek nála fönséges vértanúi, szentjei; az ő alakjainak lemondása tulajdonkép csak a rossznak odahagyása a jóért, tévedésből föleszmélés, ráterés az egyedül üdvözítő útra.

Kivált *Gabrielle*ben észlelhető ez, mint mely kevésbbé mélyebb hangnemben van tartva. Gabrielle, bár bájos hat éves leánykája van s férje minden vágyát betölti, csalódottnak hiszi magát a házasságban. Mily prózai e férj, ki zsémbel, hogy ingéről gomb hiányzik, hogy neje nem veszi számba a mosni adott

---

*) *La théâtre contemporain: Émile Augier; Revue politique et littéraire* 1878. I.

ruhát, hogy nem gondoskodik az érkező vendégek kedvencz ételeiről, s ki mint nevetséges gyöngeségét titkolja előtte apai gyöngédebb érzelmeit, s legfőlebb arról az időről ha ábrándozik, midőn elég gazdagok lesznek majd, hogy «egy fiúgyermek fényűzését is megengedhessék magoknak». Ily környezetben elszigetelve érzi magát Gabrielle s a nap nagy részét regényolvasásban, merengve tölti a pamlagon. Ha Bovaryné emléke vissza nem tartana ily szavak helytelen alkalmazásától, majdnem azt mondhatnók, hogy bizonyos physiologiai kielégítetlenség bántja. Az új életre ébredt természet «átható szaga» (senteurs pénétrantes) izgatja őt, «heves ábrándozás» után eseng a természet ölen, szerető karon csüngve. «Óh miért jöttünk mi ki ide falura, kiált föl ismételten, az újjáéledő, langyos, friss nedvű tavasz az én ereimbe is különös nedűt csepegtetett, szilaj életkedvet (une fureur de vivre), lázongó hevületet (rebellion) érzek keblemben, mi megrémít s megittasít». Szóval oly környezetnek s oly — megfelelő naturalista ízű kifejezéssel élve — talajnak hatása alatt állítva elénk hösnőnk, mely tökéletesen előkészíti őt arra, hogy regényes lelkével az első csábra elbukjék. A csáb is ott leselkedik már a háttérben, a férj titkárjának személyében, ki azóta, hogy elárulta szerelmét Gabrielle előtt s emez pedig eltiltotta vallomásainak folytatásától, a reménytelen imádó néma szerepét játszsza. Azonban nem mondhatni, hogy Stéphano alakja ott szerepelne a nő merengéseiben, mint vágyainak megtestesülése: annál meglepőbb tehát, hogy délelőtt még így állván a dolgok, déjeunertől estig acut válságra kerül a dolog s még az éj előbbre haladta előtt meg is gyógyúl a baj. Gabrielle arról értesül, hogy Stéphano párbajt vívott érette; ez elég arra, hogy vizontszerelmet érezzen magában föllobbanni s hogy ezt be is vallja imádója előtt: egyúttal azonban örök távozásra kéri, mert talán nem érzi magát különben elég erősnek a kísértéssel szemben. Majd hirtelen belátva, mily károsan hatna e távozás a fővárosból kedvesének egész jövőjére, visszavonja kívánságát s még nagylelkűbb lemondással arra kéri, fogadja el az ép kínálkozó előnyös parthiet. Stéphano e fokozódó követelésekre, e gyors kedélyhullámzásokra csak megvetéssel felel, föltüzeli Gabrielle féltékenységét, ki aztán erejét veszítve, e végzetes szavakat súgja fülebe: «Ne nősüljön, s nekem bocsásson meg az Isten!» Most már úgy érzi, megszűnt tisztességes nő lenni; lázas izgatottság

fogja el, a bukást megelőző szédület. Egyenes lelke nem tűrhette a hazugságot, maga készíti kedveset a szökésre férje távollétében. Egy pillanatra ugyan ingadozni látszik ártatlan ifjúságának emlékeitől, de érzelmes habozását, ellágyulását hamar leküzdi. Szerencsére elég korán lép be a szobába a férj, ki mindenről tájékozva van s résen áll, hogy folytassa s befejezze azon nőrokon művét, ki saját bukásának elbeszélésével iparkodott volt visszatartani Gabriellet az örvény széléről, eléje idézve a múltból mind azon titkos gyötrelmet, mit bűnös viszonya vele szenvedtetett s mitől végsőig kínoztatva, megváltatás gyanánt fogadta a borzasztó pillanatot, midőn férje fölfedezte a titkot s a felbeszakítani nem bírt viszony elvégre véget ért. Julien maga ékesszóló s igazán *pro domo sua* tartott beszédében felfödi a szökni készülő pár előtt, mint szándékozniak magokat száműzni a társadalomból, hogy aztán mint egymáshoz lánczolt rabok megúnt magányban tengessék életöket. A két elvakult megborzad e revelatiótól, örökre búcsút mondanak egymásnak s a nő odaveti magát a férj lábaihoz, mindent megvallva s ítéletét várva. Kétségtelen, hogy ez az oly gyorsan fokozódó s ép oly hirtelen lehülő szenvedély nem sokkal több pusztá idegrohamnál, mert különben több időt vett volna igénybe kezdődése, fejlődése s múlása: pedig Augier moralista céljának is jobban megfelelt volna, ha mélyebb, igazibb viharzását rajzolja a szívnek, mert akkor nagyobb lenne Gabrielle lemondásának érdeme. Egyáltalán nagyobb lett volna tiszteltünk a hősnő iránt, ha kevésbbé óvakodik megteremtője a szenvedély fényoldalainak, mámorteli gyönyöreinek rajzától, ettől a romanticus themától, melylyel szemben oly ridegen foglalt álláspontot, saját művészetének kárára, — s ha kevésbbé fordítja minden gondját a bűnhődés elijesztő festésének kiszínezésére. Ez Eliotra emlékeztető eljárás által, melyet oly remekül cselekvénynyé jelenítve s a színmű központjául alkalmazva ismetel a *Lionnes pauvres*, itt egészen másfelé fordul rokonszenvünk: majdnem megszeretjük a bűnt, Adrienne és Julien mély pathosú elbeszélései révén, melyeknek hallatára egy más nő mint Gabrielle, így kiálthatna föl: «Mindegy! Legalább éltem, élveztem az életet, nemcsak egyhangúságban vegetáltam át, mint különben tenném!» Így aztán Augier Gabrielleje távolról sem ölt oly arányokat, mint ama sphynxek, kiket egy Feuillet hoz színre: az a női társszereplő, ki a házasságtörő nő szenved-

délyének még erősebb hullámozását idézhetné elé a feltékenység kínjainak felköltésével, Stéphano leendő neje itt különben is a színpalak mögött marad s csak futólagos motivumként szerepel egyszer alkalmilag. Ezért hiányzik a befejezésből is a meggyőző hév, úgy hogy Gabrielle e kitörő végfölköltésére, mit az az öröm csal ajkára, miszerint prózáinak vélt férjében fenkölt, költői lelket födözött föl: «O père de famille, o poète, je t'aime!» Étienne szellemes észrevételét ismételhetjük: «Ce n'est pas là une bien solide garantie».*) Azt egyébiránt szívesen elismerjük Gabriellenek, hogy Julienje nagyobb költő mint logikus, mert különben aligha ejtett volna ki neje előtt oly ötletet, miszerint a házasságtörés vagy fenséges vagy csak nevetségesen silány bűn lehet, — mely Gabriellere nézve veszedelmes nézet nyilvánítása itt annál fölöslegesebb, minthogy Augier maga sem osztozott benne, miután se fonséges tragédiát, se vígjátékot nem alkotott hősnője történetéből, kit a házasságtörésnek csak velleitásainál maraszt s aztán hamar kijózanít.

Paul Forestier már egészen más világ, ez már minden föltételével, egész hangnemével rendelkezik a tragédiának: itt adta ki Augier minden erejét, minden merészségét, mire csak képes volt. Soha ennyire mélyen nem merített Racine tárgyköréből, soha ennyire közel nem jutott Feuillet légköréhez, és soha ennyi megütődést, sőt megbotráncozást nem keltett erőszakosságaival: mint egy új Aeolus, fölszabadította színpadján az indulatok viharait, melyek mindent elpusztítással fenyegetnek. A keret maga Tennyson bájos melancholiájú idylljeihez méltó ötlet: egy öreg férfi s nő, kiknek életökben le kellett mondaniok egymásról, gyermekeik egyesülésében mintegy a síron túl kelnek egymással lelki házasságra. Az ifjú pár boldogsága azonban hazugságon alapszik; a férj, mély szenvedélyében csalódottnak véelve magát, blazirtságában nősült meg, megcsalva ez által nejét, s meg önnön szívét, melyből kialudtnak hitte a régi tüzet, holott ott izzik az a rája omlott hamu alatt, mint titkos, fojtott düh az egykori, állítólagos hit-szegő ellen. Oly fektelen hévvel imádta volt Leát, hogy szenvedélye mi akadályt sem akart ismerni, nem ismert középútát a szilaj rajongás s a szilaj gyűlölet között: egy kis összezőr-

*) *La comédie contemporaine. Revue des deux Mondes*, 1868 decz.

dülés a legsötétebb gyanúkat támasztotta lelkében s aztán midőn Lea nagylelkűen titkos távozásra rá engedte magát beszéltetni Paul atyja által, elkeseredése nem ismert határt a nő ellen, ki annyi jelét adta szíve mélységének s tisztaságának, de ki előtte most már csak lelketlen kaczer. Bosszú, ez lesz lelkének be nem vallott, de legégetőbb vágya. E vágnak többé-kevésbé öntudatlan része van megnősülésében is már; ugyan ez okból akar a később visszatérő Lea előtt minél boldogabbnak látszani nejjével: mohó kárörvendezéssel óhajtja Leát a maga képzelt családi boldogságával arczúl ütni. Egy hitvány fecsegő barátjától azt hallja, hogy Lea egy bizonyos este, mint dobta magát oda karjai közé lázas önkívületben, külföldön tartózkodásakor: e szegyen hallatára nem jut eszébe, hogy azon nap ép az ő esküvőjének volt napja; csak keserűen fölkaczag, mert most már — úgymond, nyiltan bevallva azt, mi régóta titkon bántja — nyugodt lehet lelkiismerete. Ég lába alatt a föld, hogy Leához rohanhasson, szeme közé vágni gyalázatát; izgatottságában durvaságra ragadtatja magát nejjével szemben, egészen ki van forgatva lényéből. Végre van ürügye megjelenni az előtt, ki egykor szívéhez volt forrva: minden szava szúrás, reszket a kéjtől, hogy ütött végre a számolás percze, türelmetlenül dobja el az udvariasság álarczát, durván sértegeti Leát s épen e sértegetés hevesességéből sejtetheti, mennyire vágyik lelke mélyén bár egy mentekező szót hallani. Midőn Lea igazolja akkori hirtelen, titkos távozását, kisikamlani érzi lábai alól a talajt, megzavarodik, s mint azok szokták tenni, kik utolsó ervökből is kiverettek, fásúlt közönyt negélyez: nem akar tovább vitatkozni, úgymond; Leának jogában állt úgy cselekedni a mint cselekedett. De ismét eszébe jut Lea gyalázata, mely az első percz óta oly borzasztóan égeti őt s újult haragra gyúlva, tör ki: «Nem, nem állt jogodban az első jött-mentnek dobni oda bájjaid, melyeket egykor én imádtam, s melyeket már a múlt emlékeiért is jobban tisztelhetnél volna!» Fektelen dühhő fokozódik haragja: «Meggyaláztad magad, térdre courtesane, kérj tőlem bocsánatot!» kiált, földre sújtva kedvesét, kit soha melyebben nem imádott mint most, e férfiatlan sértés pillanatában. Aztán beáll a visszahatás, túlfeszült idegei elernyednek, zokogva roskad le, s annyira legyőzve érzi magát, hogy nyiltan eseng Leának, adja bármi elfogadható magyarázatát szégyenteljes lépésének. S hogy megkapja a legegyszerűbb, leg-

természetesebb magyarázatot, mit maga is megtalálhatott volna, ha elfogultsága el nem tompít benne minden lélektani érzéket: egyszerre egész eddigi élete romba dől a maga hazugságával s családi életének romjain tombolva ül diadalt régi szerelme. Felejtí nejét, nem akar tudni kötelességről; csak Lea szegényét nem felejtíheti, tehát mámorba akarja fojtani eszméletét s oly erőszakos szerelmi dühnek esik rabúl, hogy Lea szolgáját kénytelen védelmül hívni s kiutasíttatja. Így állítva elének Paul szerelme, a szenvedély hatalmas, merész logikájával fejlesztve, melynek — nem tudjuk — lélektani finomságait csodáljuk-e inkább vagy pedig megrázó drámai erejét. Vessünk most egy pillantást a másik főszereplőre, Leára. Ez ifjú hölgy, ki keserűen csalódott férjében, s épen válópört folytat ellene a darab megkezdődésekor, lelkének minden hevét, szűzies érintetlenségben maradt nemes indulatait Paullal való viszonyában összpontosítja; büszke lelkét megalázza, ha kedvesét még büszkébbnek találja, sőt érte élni-halni képes, mi több: lemondani képes róla, ha boldogsága úgy kívánja. Lea szerepe egyébiránt inkább szenvedőlegesnek van tartva az ezután következőkben, de van két momentuma, melyekből szenvedélyének egész nagysága, mélysége kiérzik. Az egyik tulajdonkép elbeszélés, illetve részben elbeszélés, részben önvallomás s ama körülményeket részletezi, melyek közt Lea elbukott. Társaság van nála, midőn Paul hűtlenségéről, esküvőjéről értesül váratlanúl. Elrejtí lelkének élesen nyíló kínjait, de egész lényén meglátni, hogy valami különös történt vele: mindegyre sáppad, meg lázas pírban eg arcza, szemei szilajon lángolnak, hangja rekedt és metsző, fagyasztóan gúnyos majd fenkölt hevülettől ihletődött, visszautasító s kihívó modorú egyszerre. Midőn éjfél ut az óra, Paul nászjének órája, «egyszerre megjelenik lelki szemei előtt a nászszoba, egész lényét dühös vágy hatja át, megboszszólni, meggyalázni magát, szóval valami szentségtörést követni el, a mivel kiérdemelje hát sorsát». Odadobja magát egy tolakodó imádójának, ki zavart kedélyállapotát fölhasználva, merészebb a rendesnél, s kit még az imént is megvetéssel utasított vissza, miként aztán a delirium elszűntekor iszonyodva űz ki. Mint látni, e helyzet megkapó merész, Augier valóban annyira vakmerőnek találta, hogy nem merte drámailag megjelenítni; azonban nem sokkal kevesebbet merészelt azon másik jelenetben, hol a törvényes hitvest, Camillet, Leával, a

szeretővel állítva szembe, minden erkölcsi irányzatosságának ellenére, akaratlanul is az utóbbinek fogja pártját. Mily együgyű, növeldebeli kis lyány ez a Camille, a ki meghittén arról cseveg rokonának, Leának, hogy ő nem törődik férjének nőtlenkori szeretkezéseivel, mert azt az igen okszerű, de vajmi kevésbé tiszta, regényes elvet tanulta a zárdában, miszerint a szeretők csak arra valók, hogy a leendő férjnek a türtöztetésben segítségére legyenek (à donner patience à nos futurs maris), kitombolhatására alkalmat nyújtsanak s a durva mámor elszálltával vágyat keltsenek benne a házasság élet tiszta elvei után. Mily fönséges haraggal, marczangolt szívéből vérezve fölszadkódó szavakkal felel e conventionalis, nyárspolgári fölfogásra Lea! «Igen, úgymond, a férfi szenvedélyt hazud, holott csak érzéki kéj után eseng; szent szavakat használ, holott csak önzés, ámitás az egész! Azt hiszi, jogában áll megcsalni a szegény nőt, ki elég oktalan, szerződés nélkül adni át neki magát: zsákmány ez neki, melyet lelki furdalás nélkül használ föl éhsége kielégítésére s aztán mint megúnt fölösleget ép úgy dob el. De még sem, kiált föl Lea, szilaj daczczal, még sem minden ámitás ez örvényben. A szerencsétlen elhagyatott nő, kinek csak a késő bánat maradt, oly fölindulások emlékét hagyja cserében a férfinél, milyeket a most diadalmaskodó feleség aligha fog benne kelteni, mert egy szívben csak egyszer támadnak azok; igen, a szerető az, ki daczára elhagyatásának, gyötrelmeinek, gyalázatának, száanalommal tekinthet a másikkra!» Hihető-e már most, kérdehetjük, ily előzmények után, hogy ez a Paul, ki családjától szökni akar s valósággal magával akarja ragadni Leát, — ki atyjának kíméletlenül hányja szemére ármányát, melylyel az ő viszonyuknak régebben véget vetett volt, s azon ponton áll, hogy a házasságon fölül a természetnek ezt a kötelékét is, a fiút szétszakítsa, hihető, hogy ez a Paul már Camillenak pusztá megjelenésére ingadozzék, s hogy mikor atyja kíméletlenül felfödvén szökési szándékát Camille előtt, ennek csak a zárdába visszatérésről kell beszélnie, hogy Paul már is megtérjen? Vagy épen, hogy kevés vártatva Camillenak regényes öngyilkossági szándékáról értesülvén, bűnbánó könnyek között hulljon térdre előtte s szívének örök hűségéről, mély szerelméről biztosítsa? Miként *Gabriellenél* nem jutott eszünkbe azt kifogásolni, miért nem rajzolta szerzőnk a házasságtörés kiábrándulásának physiologiai történetét a la

Mme Bovary, ép úgy nem kifogásolhatjuk most, miért nem rajzolta ugyanannak lélektani történetét à la *M. Camors*: de azt már igenis joggal vethetjük Augier szemére, miért mellőzte itt a szenvedély és kötelesség feuillet-i hatalmas harcztát, mely valószínűbbnek tűntethetné föl Paul elhatározását, holott ez most minden lélektani hihetőségnek hijával van. Épen oly kevéssé fogadhatjuk el Leáról, hogy mikor Paul hűtlenségének okairól értesülve egyszersmind nagy szerelmének régi hévvel lángolásáról meggyőződhetik, e szenvedély szilaj hangjai ne hozzák együttrezgésbe az ő szíve húrjait, mintha az ő lelkében mi tűz sem égne már. Paul erőszakosságaira csak a leglealázóbb kiutasítással felel s azután nőül megy imádójához, azon megrendítő éj kétes dicsőségű hódítójához. Holott Lea is van oly finom lélek, nemes erkölesi érzékű lény, minő a *Petite Comtesse* s így neki is le kellene vonni tudnia a végzetes, tragicus következményt ballépéséből, ha egyszer kétségbeesett daczában foltot engedett esni ártatlanságán: nemde különös tehát, ha Augier mégis oly szerepet kényszerít rá, mintha Feuillet hősnőjével például egy Björnson Leonardájának szerepét akarná eljátszani? Ha Augier költészete e művében szárnyalt legmagasabbra, soha sem is bukott aztán ilyen mélyen alá a magasból.

Az újabb francia drámairodalom alapján az a nézet lett hagyományossá, hogy immár lejárt a tragédiák ideje, költőknek s a közönségnek ma már nincs érzékük a tragicum iránt: csak Versöhnungsdrama kell ma, mely lehetővé tegye, hogy kellemes végbenomással távozzék a néző, föelve lévén: minden jó, ha vége jó. Valószínű, hogy e nézet hirdetőit már Ibsennek erősbülő cultusa zavarba fogja ejteni; viszont ha majd akad alkalmunk e folyóirat szívességéből Echegaray műveit olvasóinkkal megismertetni, látni fogjuk, hogy igenis van divatos drámaíró, ki majdnem mindig tragédiákat teremt, s kinél a tragicum nem sokkal kisebb szerepet játszik, mint egy Shakespearenél vagy Racinenál. A mi azonban Augiert illeti, tény, hogy ő korántsem emelte hazájának drámaköltészetét azon fönséges magaslatra, hová a regényt Feuillet tudta emelni, ki korunknak talán legtragicusabb szellemű költője. Augiernál a legmerészebb conceptiók eltörpülnek a kivitelnél, befejezése nem kelti bennünk a «félelem és szánalom» tisztító érzelmeit, nem emel föl. *Paul Forestier* után jóformán fölösleges újabb

bizonyítékokat idézni, de vádunk nagyon erős természetű s így megérdemli az erősebb indokolást. Legalább két-három darabot legyen szabad tehát még fölemlitenünk. A *Jeunesse* Augiernak azon egyetlen műve *Paul Forestier* mellett, melyben pályájának utolsó húsz évében a verses formához tért vissza: e külsőség már mutatja, mennyire magasabb hangneműnek tervezte ezt a művét is. E darabban az anya, kit saját keserű tapasztalatai tanítottak meg rá, mily oktan a szerelmi házasság kellő vagyoni fődözet hiányában, érdekházasságra akarja rábírní fiát. Midőn föltárja gyermekének saját házasságát szomorúságait, mint vetették meg ő s férje, a fiú apja, igaz szerelmükért a kínálkozó anyagi előnyöket, mint hidegült aztán szerelmök a szükség beálltával s az ifjúság elszálltával barátsággá, majd megszokássá, csaknem megúnt teherré: e vallomás a legremekebb, legmegdöbbentőbb helyek közé tartozik nemesak költőknél, de az egész újkori irodalomban. De mi hatást eredményez? A fiú, ki eddig anyja óhajának megfelelően haladt, a szerencse istennőjétől kér tanácsot az elhatározó választás idején, játékra teszi vagyonkáját, elveszti s aztán üres tárczával, de telt szívvel állít be falusi egyszerűségben boldogan élő sógorához, hol unokatestvérével találkozik s hova anyja is követi. Itt e jóltevő környezetben enged a szerelemnek, sőt anyját is engedelmesebbnek találja: elveszi unokahugát, mi közben anyja Pilátusként kezeit mossa. Mily esés ez V. fölvonás a IV.-ben foglalt elbeszélés megrendítő erőteljességéhez mérten! A *Ceinture dorée*-ban Trélan nem veheti el szíve választottját, noha viszontszerettetik, s noha maga az apa kínálja neki lányát: tiltja becsülete, mert Rousselnek csak a törvényszék előtt kifogástalan jó hírveve, szennyes üzelmeknek köszöni vagyonát, sőt mi több, Trélan apja is ott szerepel a múltban áldozatai közt. Mily fontos thema lehetne ez az apa, ki reszket, nehogy a való megtudása előlje lányában a gyermeki szeretetet, mikor ő csakis érette él, ez a hősszerelmes, kinek szívében a becsület, szüleinek emléke vív kemény tusát a szerelemmel; ez a lány, ki, nem értvén a dolgokat, csak mellőztetését érzi s ki szívének e megsértéseért azzal akar bosszút állni, hogy szívtelen kaczerára készül átváltozni, az első jött-mentnek oda készül nyújtani, nem: dobni kezét, s kibén aztán, ha a valót megtudná, mint vetne lobbót az igazi szerelem elfojtott tüze, mily ellenállhatatlan erővel dühöngne, annál is inkább, mert apját immár nem tisztel-

hetven többé, erkölcsi érzéke is megbénult e csapástól! De Augier mindezt csak mellékesen, futólag érinti: kényelmesebben találja vagyonilag tönkre juttatni Rousselt, mintha ez a rehabilitációval volna egyértelmű, s aztán Trélant egyenesen kérőként léptetni föl. Vagy vegyük a *Contagiont*, melynek cselekvénye kevéssé igazolja címét. Igaz, hogy bár nem annyira széles vonásokkal, mintsem inkább nyers színezéssel — festve benne a kor romlottsága, de e romlottságnak metelyező hatása, a darab tulajdonképi tárgya, nincs elének állítva a maga borzasztóságában. Mert mi ez a Lucien de Chellebois, ki csak divatos negélyezésből szegődik a d'Estrigaud bárók bámulói s barátjai csapatjába, de kinek lelke teljesen ép s az első szóra a maga nemességében tárul föl? Vagy érdekelhet-e közelebbről Léon testvére, ez a gazdag fiatal özvegy, ki courtesaneit hajlamokat látszik táplálni, de sokkal korlátozottabb, nyárspolgáribb elme és szív, sem hogy bűnre vetemednék; egyszer oktanuln durva kelepcebe megy, de akkor is kimenti a szerencsés véletlen, a báró szeretőjének képében. André Lagardenál, ennél a fenkölt szellemű mérnöknél, még leginkább mutatkoznék a járvány hatása, de oly hirtelen s minden előkészítés nélkül jön, hogy nem vehetjük egvébnek, mint az orgiától, a champagnetól s a kéjhölgyek bájaitól okozott márnak, mely hamar el fog szállni: Augier a válságos perczben, midőn e hőse nemtelen lépésre akar vetemedni, ittasultságában, anyjának egy ifjúkori levelét juttatja kezébe, mely anyja erényében megrendíti egy pillanatra hitét, a mi nagyon is melodramai, idegrázónak tervezett s teljesen fölösleges fogás, mert André kisebb, egyszerűbb eszközök árán is kijózanodnék. A főcselszövő ráadásul tönkre megy a börzén, a becsületes emberektől egy rakás szidást rak zsebre és szeretője is, ki addig vagyonát kínálta cserébe bárói czímeért, faképnél hagyja. Valóban ez már sok a jóból; ennél egy Dickens sem erényesebb, nem conventionalisabb.

Igazságtalan volna arról megfedekezünk, hogy Augier nemcsak «gondolt merészet és nagyot», de ki is merte azt vinni, s oly disharmonicus, kínos accordokkal fejezi be egy-egy művét, mintha egész más természetű elmenek volnának szüleményei. *Maitre Guérin*, kit aljas üzelmeiért saját fia megvet s elhagy, miként el az ő rabszolgaságában megöszült s most szintén fölkizadni merő felesége, végnapjaira egymagára marad, uzsoraügynökének s öreg cselédjének rabjaként: ügynököt kénytelen

meghívni, hogy legyen kivel ebédelnie, látszik, mint retteg a rája váró elhagyatottságtól, látszik, mint sajog ez a sötét lélek, melyet öreg élettársának elhinni nem tudott távozása ketté hasított. «Talán ez a legmerészebb dolog, mit valaha színre hoztak», vallja Montégut is; «ez utolsó fölvonásnál sohsem adta nagyobb bizonyítékát Augier tehetsége erejének.»*) E darab leleményéből tudvalevőleg túlságos fesztelenséggel merített Ohnet *Grande Marnière*jében: *Serge Panineja* viszont azt tanúsítja, mily sokáig zúgott az írók s közönség fülében a *Mariage d'Olympe* befejező pisztolylövése, mely — hogy az *Etrangère* nyelvén szóljunk — egy ellenséges vibriónak kipusztítását jelzi. Legutoljára hagytuk a legnagyobbat: a *Lionnes pauvres*. Ziláltabb, kínosabb befejezés ennél nem képzelhető. Pommeau, az öreg férj, tisztának hitt feleségének egyszerre értesül házasságtörésről s megvásárolhatóságáról, — boldogsága, becsülete s vagyona tönkretételéről; számúzi magát házából s gyámleányához megy, hogy legyen, hol nyugalomra hajtani le fejét éjjelre, holott itt is tönkre van téve minden családi élet, a mit azonban gyámleánya nagylelkűen titkol. Midőn aztán Léonnak keblére akar borúlni, Thérèse ösztönszerűleg közéjük lép, s Pommeau szeméről leesik a hályog, neje büntársára ismer rá Léonban. «Te voltál zsidó!» kiált föl s aztán még jobban összetörve távozik, mint bolygó zsidója a földült családi életnek, az egyetlen megmaradt jó barát karján, a kinek azonban, ha nincs szintén része az ő szegyenének növelésében, inkább a körülmények véletlenének, sem mint saját érdemének tudandó be. Nem lephet meg, ha a legellentetesebb irányú ítéletek találkoznak e mű magasztalásában, s ha a naturalismus nagyhangú vezérei csak úgy dicsőítik «hatalmas perspectivát nyújtó befejezéseért», mint a Montégut-k nem haboznak egy Lear, egy Oedipus történetével hasonlítani össze a Pommeauét, mint a mely ha kevésbé nemesen is, de nem kevésbé mélyen indít meg, nem kevésbé kegyetlenül facsarja szívünket.

Mindazonáltal e jelenségek csak kivételesek s költőnk tehetségének inkább nagyságáról, semmint rendes irányáról tanúskodnak. Ha azon művek felől kérne valaki fölvilágosítást, melyekben legharmonicusabban nyilvánul Augier tehetsége,

*) *Esquisses dramatiques: Émile Augier. Revue des deux Mondes.* 1878. Apr.

legtökéletesebben fejlesztve ki alaptermészete: úgy egészen más darabokra utalnók. Utalnók *Mme Caverlet*-ra, e bájos idylli világra, melyet földúlással fenyeget egy hirtelen támadt viharförlhő. Borzasztó katasztrófa van kitörőben, tönkreteendő a szerető lelkek boldogságát, a világ becsülését s a gyermeki szeretetet. De a törvényes férj szerencsére elég alávaló csak pénzesikarási szándékkal jönni, megvásárolják áttérését a protestáns vallásra s elválását. A viharförlhő jótékony csöndes nyári záporban ömlik alá, mitől minden megújul, fölüdül. A családi kör boldogsága most már igazibb alapon, egészségesebb s biztosabb viszonyok közt, fokozódva folytatódik. Szint-úgy utalnók a *Gendre de M. Poirier*-ra, mely házasságtörési dráma, bájosan érzelmes kis roman intime formájában. A megbántott nő, kit férje csak vagyonáért vett el s aztán esküvője másodnapján újra kezdte egy régibb viszonyát, egy növeldeből alig kikerült lányka, telve regényes nemességgel. Inkább csak szóval veszi oly komolyan férje bűnét, semmint tettleg is: sőt lelke mélyén még örvend is talán neki, mert általa alkalmá nyílik hamupipókéből királynői diszbe öltözni férje előtt, kaczeran föltárni előtte szívének mellözött kincseit, nagylelkűségével sújtani férjét, szerelmet s késő bánatot ébreszteni benne. Sejti, hogy az aristocrazia galant világában nem szokás annyira zokon venni egy kis hűtlenkedést, meglegszik tehát egy kis nehez-telessel, s miután férjét próbára tette, bűnhődésül hiúságának föláldozására bírta, megbocsát és szent a béke. Az egész kis incidens csak arra szolgált, hogy az érdekházasság szerelmi házassággá alakuljon át s így egy boldogabb jövőnek legyen záloga. A legszerencsésebb inspiratiót e nemben ép pályája végén találta meg szerzőnk, a *Les Fourchambault*-ban: egyetlen egy darabjában sem adott az érzelmeknek ennyi egyszerűséggel s természetességgel hangot, sehol sem sikerült ily bájos harmoniával, az erőszakosságok kikerülésével ábrázolnia az indulatok mélyebb hullámzásait. Mennyi az ifjú üdeség azon szellemes jelenetben, hol Bernard és Marie Letellier a szívnek, az igaz szerelemnek jogait védve Blanche előtt, önkénytelenül egymás iránti mély vonzalmukat árulják el! Mennyi a férfias erő azon jelenetben, hol Bernard előtt végre föltárja anyja származásának régóta rejtegetett titkát, vagy abban, hol a két féltestvér közt tettelegességre kerül a vita, mit aztán kiengesztelés követ: nem csoda, ha e jelenetek hatása alatt úgy az első elő-

adatás estéjén, mint most is, Párisban csak úgy mint külföldön mind erősbülve hullámszik végig a nézők sorain a tetszésmoraj, elragadtatott lelkesültségben törve ki végül. Olyan ellenállhatatlan varázsú e mű, minden gyöngéi daczára is, mint egy szép őszi alkonyat, melyen a tavasznak s nyárnak egyesült kellemeit bűvösen megaranyozza a hanyatlóban levő nap fénye.

III.

Mily mérvű Augier képzeletének leleményessége, mily erős logikája: e pontokat kívánjuk még röviden érinteni, a pályáján észlelhető küiső, irodalmi befolyásokról, műveinek szerkezetéről, jellemeinek rajzáról mint a költő alkotó erejének s művészi képességeinek főbb bizonyítékairól szólva némi keveset. E pontoknál, mint a melyek inkább gyöngébb oldalait képezik költőnknek, kevésbbé lesz ugyan alkalmunk, mint eddig, Augier tehetségét csodálni, de annál mélyebben fogunk beláthatni a jelenkori francia színműirodalom fogyatkozásainak titkaiba.

Augier pályája, meglepő ingadozásaival, képzeletének erősen impressioniv természetére mutat; úgy szólva minden phasisát megtalálhatni nála, legalább nyomaiban, a jelenkori dráma fejlődésének. Noha épen nem olyan beteges ideálvilág után vágyakozó lélek, telve melancholicus merengéssel, s minden érintéstől hosszan, mélyen megrezgő húrok sincsenek szívében, hanem egészséges, prózai természet: mégis sok próbálgatásba, recidivába került, míg teljesen meg bírt szabadulni Musset bűvös köreiből, ki egy alkalommal, egy csinos kis grisette-tréfa dramatizálásánál (*L'habit vert*), egyenesen munkatársául is szegődött, s míg oda hagyhatta Théophile Gautier görög világát s leszokhatta a Chénier-től tanult, elsajátított fordulatokat. A romantika zajos diadalú nagy mesterének szelleme, a történelmi dráma terére is átesábitotta egy perczre: *Marion Delorme* hatása alatt írta *Diane*-jét, s — mellesleg mondva — az *Aventurière* átdolgozásánál is *Hernani* hatása alatt áll, Ruy Gomez mintája szerint idomítja Monteprede-ját, sőt Hugo verseinek remek zenéjéből is átvesz reminiscentiákat. Ponsardnak s az école du bon sensnak befolyása alá kerülve, végre megtalálja igazi útját: az erény védőjeként lép föl, conservativ

szellemű drámákat ír a családi boldogság érdekében, majd pár évvel később megkezdí azon művek csoportját, melyeket bátran foglalhatni e Ponsardtól kölcsönzött gyűjtőcím alá: *Honneur et argent*. A reális életviszonyok merészebb rajzára egy Dumas fils sikerei bátorítják föl. Lindau,*) ki nem szereti Dumast, büszkén utal a *Mariage d'Olympe*-re, mint erőteljes visszahatás jelére a *Dame aux camélias* ellen: feledi a szellemes német essayista, hogy időközben Dumas is egy *Demi-monde*ot írt. Nem egyszer kölcsönöz alakokat, sőt helyzeteket is Augier e nagy versenytársától: így az öreg Duval s Gautier Margit közti jelenet ismételve *Paul Forestier*-ban, Forestier és Lea közt; Bernard is valószínűen a *Fils naturel*-nek köszöni létét valamint Bordognon a Dumas raisonneur-alakoknak. A régi classicusokról se feledkezzünk meg: Corneilleről már emlékeztünk; jegyezzük meg még, hogy Molièretől is sok kifejezést, fordulatot, rímet sajátított el. De ne feledkezzünk meg főleg munkatársairól. Jellemző, hogy műveinek egy harmadát más írók segítségével írta, kik közül némelyek huzamosabb és rendes segítői lettek; s mindenek fölött jellemző, hogy legkiválóbb remekeit mások collaborálásával teremtette: így egy Sandeau finom, gyöngéd lelkétől ihletődve tudta megalkotni a *Gendre de M. Poirier*-t, valamint Foussier szilajabb, merészebb szellemétől kellett bátoríttatnia, hogy a *Lionnes Pauvres* megírhasssa.

A képzelet erejének fogyatékosága meglátszik e művek szerkesztési módján is. A perc ihlete helyett eleve kiszámított, néha geometriai ridegségű módszert találunk. Így például meg-esik, hogy mint a *Mariage d'Olympe*-ben, az első jelenetekben már kimond egy thesist (mit kelljen tenni a családba belopozó courtisanenál?) s az egész darab ennek szolgál illusztrálására csattanós pointe-jével egyetemben. Ifjabbkori darabjaiban még gondosan ügyelt volt arra, hogy a cselekvénynek meg legyen a maga központja, mely körül forogjon, — meghatározott célja, mely felé törjön; még később is, mint *Gabrielle*-ben, néha épen a classicusok hírhedt időegységéhez ragaszkodott, mint a cselekvényegység egyik biztos segédeszközéhez, bár ez által ép a lélektani valószínűséget veszélyeztette. Megengedett magának viszont olykor bizonyos bravourt (még pedig mennyi virtuositással hajtva végre!), hogy két cselekvényt olvassszon szerves

*) *Aus dem litterarischen Frankreich*. Augierről szóló czikk.

egészsze egybe, így a *Gendre de M. Poirier*ben, hol egy házasságtörési dráma játszódik egy nagyzási hóbotot gúnyoló bohózat keretében, vagy a *Lionnes pauvres*ban, mely két családnak tönkretételét ábrázolja, a házasságtörés által. Azonban még többször alkalmaz egy másik eljárási módszert, mely nagyon tetszhetett a Goncourt-testvéreknek s mindazoknak, kik a hagyományos s bizonyára egyedül helyes egységes szerkesztési módnak elvi ellenségei. Így főleg azon műveiben, melyekkel korát ostorozza. A *Jeunesse* előadatásakor azt hányta szerzőnknek szemére a bíráló,*) hogy nem rajzolta a kor romlottságát elég erős vonásokkal, kellő méretekben, a közelet keretében, hanem csakis mint családi, egyéni kérdést fogta föl: igaz, de ennél még nagyobb baj az, hogy aztán még így sem tudott megfelelő bátorságot tanúsítani s egészen elejtette a nagy problémát, melyet egy egyénnek lelki életében tárgyalandó volt. A mit a *Jeunesse* szerzőjétől kívánt a bíráló, az különben is több joggal volna egy regényírótól kívánható. Úgy semmi esetre sem kívánatos egy drámaírótól, a hogyan Augier későbbi darabjaiban megvalósította. Az *Effrontés* s folytatása, a *Fils de Giboyer* mind olyan dramatizált korrajzok, egy elfogúlt satiricus torzképeinek sorozatai, valódi kaleidoscopok, egy-egy epizódyszerű themával, mely a tarka-barka képeknek legalább külső egybefűzésére, összetartására szolgál, minő például az utóbbiban az apa és fiú viszonya. Érdekes ugyanily szempontból a még későbbi *Contagion*ra vetnünk egy tekintetet, mely ép úgy mint folytatása, a *Lions et renards*, majdnem cselszövény-vígjáték, de annyi csoportjával a szereplőknek, kiknek mindenike tért követel magának, hogy egyikök sem gyakorolhat mélyebb hatást lelkünkre s a főalak, ki mindent intézni látszik, maga is mellékes jelentőségűvé törpül. Három főcsoportot különböztethetni meg e darabban, úgy mint: 1. D'Estrigaud s a háta mögött álló üzerek meg courtisane-ok, a járvány tulajdonképeni képviselői; 2. az öreg Tenancier, mint a család becsületének őre, az ifjú Tenancier s nővére, a fiatal özvegy, kik a járvány köreiben forognak, de az elbukástól megmenekülnek; 3. André Lagarde, ki csak azért szédül meg egy perczre, hogy aztán annál erősebben küzdjön a mótely ellen; továbbá nővére, ki az ifjú Tenancjernak örangyalul van szánva.

*) *Montégut a Revue des deux Mondes* 1858-iki évfolyamában.

E csoportok közül egyik sem emelkedhetvén túlsúlyra, epizódok egymásutánját kapjuk, melyek központosítása helyett inkább arra törekszik Augier, hogy lehető hatásosan alkossa meg azt a jelenetet, mely a cselekvénynek vagy itt helyesebben szólva: az eseményeknek kigondolásakor eszébe ötlött s mely annyira megragadta képzeletet, hogy tulajdonkép ez egy jelenetért írta az egész darabot: így itt azért a jelenetért, midőn André orgia közben eszméletre tér. Nem akarnánk azok túlzásába esni, kik Augier minden darabjában hajlandók egy-egy ily jelenetet mutatni ki s azt állítják, hogy e darabok voltaképen nem egyebek, mint négy-öt fölvonásra fölhighitása egy-két fölvonásnyi anyagnak: de tagadhatatlan, hogy számos művével igazolja szerzőnk e súlyos vádat. Azt sem hallgathatjuk el itt, mily kevés inventio nyilvánul e jeleneteiben, sőt vannak némelyek, melyeket egész stereotypszerűleg ismétel majd mindenik darabjában: ilyen a tisztátlan múltú apa viszonya fenkölt lelkületű s e múlttól mit sem sejtő gyermekéhez, esetleg ez által bűnhődése, s még inkább az a fogás, a mikor valaki saját élményeinek elbeszélésével kívánja a másikat valamire rábírní (*Gabrielle*, *Paul Forestier*, *Les Fourchambault* s kivált a *Jeunesse*, melynek épen ez képezi fő jelenetét). S hogy minden rosszat elmondjunk egy lélekzetre Augier drámáinak technikájáról: ez az író, ki sokszor egy Dumas legművészeibb expositióival, egy Sardounak legbrillánsabb mesefejlesztésével versenyez, s ki mindig oda bírja bilincselni a színpadra a néző figyelmét annyira, mint bárki más, viszont nem egyszer elhanyagolja a színszerűség illusiójának legelemibb kíváncsiságait is. Ezért gúnyolták aztán annyira, hogy alakjait mint valami automatákat rángatja ki s be színpadján, úgy hogy ha valamelyik fölöslegessé vált, az ildomosan távozik, vagy távoztatatik, viszont ha valamelyikre szükség van, ez rögtön belép az ajtón, mire a bentlévő így kiált föl: «Ah épen önről beszélünk!» vagy «Épen önhöz készültem!» vagy még naivabbúl: «Ez szép öntől, hogy eljött hozzánk!» Ha valakinek ily látogatóba jöttekor egy másik egyénnel van előbb elvégzendője, «jelenete», úgy a vendégfogadó úr vagy hölgy csak e jelenet lefolyása után állít be, miután szerencsére egy kis halaszthatatlan teendője volt vagy mert a cselédek csak az imént ertesítettek vendégének jöttéről stb. A *Ceinture dorée* e tekintetben minden hihetőség határán túl megy: a hős, ki estére csak

Perzsiába készül indulni, minduntalan ki s be jár, hogy újra meg újra beálljon előtánczosnak azon keringésbe, melyet az összes alakok egy circulus vitiosusban lejtének, a helyett, hogy előre haladnának, mígnem a szerző is beleűn czéltalan ugráltatásukba s végre hajtatja velök azt, a mit mindjárt az első fölvozásban megtehettek volna.

Az árnyak és fénynek ugyanily különös váltakozását észlelhetni a jellemrajzolásban is. Mily pazar halmaz a finom, szellemesebbnél szellemesebb observatióknak, azoknak a lát-szólag odavetett vonásoknak, melyek a lélek mélyéről vannak ellesve, azon *mot*-knak, melyek a szívnek örvényébe villámszerűen világítanak be! Augier kifogyhatatlan az oly sokat jelentő apróságokban, mint a *Jeunesse*ben, hol azt beszélve el, hogy a férj az egykor visszautasított gazdag nővel találkozáván, kinek arczán a jólét tovább megóvhatta az ifjúság rózsáit, hazamenet, a mint szegényesen öltözött, hervadozó nejlére rápillant, e kegyetlen megjegyzést szalasztja ki ajkán: «Gondolj kissé magaddal, te már venülsz!» vagy minő a Fourchambaultné fölkiáltása, midőn Bernard kezének súlyát érezni s tűrni kénytelen: «Ah ilyen férj kellett volna nekem!» Ez apróságokban rejlik Augier hatásának egyik fő-fő ereje. De ha nem ily részletben, hanem egészekben tekintjük alakjait, ha a lélektan bonczkésével állunk nekik, hamar lehül elragadtatásunk, a legtöbbször nagy csalódás érzete váltja föl. Mindjárt szemünkbe szökik a logikátlanság, a pszichologiai valószínűtlenség, mi ez emberek nagy részének tetteiben nyilvánul. Csak egy pár példát. Miként lehet Stéphano oly vak, hogy Juliennnek szokatlan s hirtelen jövő bizalmaskodásából, még inkább világos cselzásainak hosszú sorozatából észre ne vegye, hogy a férj mindent tud? Elképzelhető-e egy oly nemes lényről, minő Pierre Chambaud hogy tudományát egy hiú vén bolond dilettansnak áruba bocsássa, fölfedezéseit pénzért másnak neve alatt engedje forgalomba jönni s aztán nősüléskor leendő anyósának leglealázóbb föltételeit elfogadja, melyek első cseléddé teszik őt a házban. S vegyük a legerősebbet: az öreg Forestier, római ridegségű híve a becsületnek, ki az igazságért saját fiát is el képes ítélni s mégis nemtelen ármányra tud vetemedni! Eltávolítja titkon Leát fiától, azzal az ürügygyel, tegyék próbára szerelmének mélységét s ha a próba kedvez, ő is belenyugszik viszonyukba. Pedig kevéssel azelőtt hallotta, mily sötét gyanú rágódik Paul

lelkén, s tudhatja, hogy Lea távozása csak növelni fogja a bajt. Paul fásúltságát aztán arra használja föl, hogy elvétesse vele azt, kit régóta menyének szánt. Mikor Lea elbukásáról értesül, nemcsak lelkiismerete nem szólal meg vádlóan, de még egy szánó szava sincs, holott az első fölvonás elején már az is fölhaborította, hogy valaki udvarolt Leának, az ő rokonának! Általában véve azt mondhatni ez alakokról, hogy nincs elég intensív lelki életök, a legtöbbször nem is egyediségek, csak típusok. Leghíresebb két alakja, d'Estrigaud és Giboyer, a társadalom bűneinek majdnem symbolumjai. Gabrielle, Julien, Stéphano nevei helyett bátran állhatna ez a jelzés a színlapon: Nő, Férj, Imádó, valamint Lea és Camilla nagy duójában csak a Hitvest és Szeretőt látjuk szembeállítva. Annyira hasonlítanak egymáshoz ez alakok, miszerint összevegyülnek emlékünkből, elmosódnak. Határozott csoportokba foglalhatni őket; íme egy pár ily csoport: a Musset-i blazirt viveurök, de kiknek lelkök még újjászületni képes (az ifjabbkori darabok hősei: Clinias, Fabrice, Chalcidias); a vagyonuk miatt magokat szerencsétleneknek érző, igaz szerelem után esengő eladólányok (Caliste, Clémentine, Catherine); a szerencsétlen szerelem miatt külföldre, más világrészbe utazó férfiak, kik nem akarnak hozományhajhászoknak látszani (Trélan, Pierre, Chambaud, Pierre, Champion, kinek egyébiránt valósággal Afrika-utazó missiója van); a megtévedő, de könnyen megtérő bárányok (Lucien de Chellebois, Léopold Fourchambault) stb. stb. Csak a szellemes emberek nagy seregét említjük még meg: Augier minden alakja sziporkázik a szellemességtől, még a leg-együgyűbb is. Planche-t néha roppant idegessé tette ez a folytonos «marivaudage»;*) de ez a túláradó esprit egyszersmind nagy előnyére vált költőnknek egyfelől a párbeszédek csodálatosan művészi szövése-nél, másfelől az oly genális alakok teremtesénél, minők de Presles marquis s ki ennek idősebb bátyjaként tekinthető, de Pingoley marquis, vagy akár a már nyárs-polgáribb Bordognon, ki Dumasnak legtündöklőbb, legszeretetre méltóbb hasonnemű alakjaival méltán vetekedhetik.

Mint minden szellemes ember, Augier is sok visszásságot tud észrevenni, rendkívül kifejlett érzékkel bír a comicum iránt s így könnyen hajlik a torzító túlzásra. Ez magyarázza meg, ha

*) A *Ceinture dorée* bírálatában. *Revue de deux Mondes* 1855.

annyi tér jut drámáiban a comikai elemnek, ha alakjai akárhányszor caricaturáig vannak túlhajtva. Rendkívüli hatást tud ezzel is elérni. A *Gendre de M. Poirier*t bizonyára Poirier alakjáért nevezte el az irodalomtörténet e század egyik legkitűnőbb vígjátékának:*) mennyi elmésséggel, sőt Molière-i humorral rajzolva ez a «bosszút álló Dandin», ki nagyravágásának kielégíthetése reményében vastag bőrrel tűri a rovására eső tréfákat, majd csalatkozva, pulykaméregtől duzzad, s oly fojtott dühhel vág aztán vissza, hogy mindig túlló a célon s önmagát sebzi meg fegyverével. Kár, hogy daczára azon józan észnek, gyakorlati okosságának, melylyel egyénisége fölruházva, durvaságaiban, korlátoltságában s főleg nagyravágásában bohózati alakká torzúl, így kivált a darab végén. Molière alakjai is rendesen még jobban meg vannak rögzödvé hibájokban a darab végén, de Poirier nagyzása végül már valóságos mániává fajultán jelentkezik. Akárhányszor megsajnáljuk a bájos Antoinette-et, hogy ily apóst kellett hoznia férjének a corbeille de noce-ban. Ez a disharmonicus viszony apa s leánya közt még rikitóbban ismétlődik a *Ceinture dorée*ban, hol az apa már szennyes múltú s mégis bonhomme gyanánt akar szerepelni; nem érti, mit kifogásolnak benne az emberek; mindenkit titkos megvetőjét látja, kezdve a szolgától, ki véletlenül (egy kulcsot keres) zsebbe mélyeszti kezét az ő jelenlétében: mikor azután belátja bűnét, elfutja a méreg a pénzes zacskók láttára, miket ép akkor hoznak, s a földre vagdossa őket, a mi valóban már mégis tulságosan durva comicum. Sőt szegény Calistének nem elég, hogy ily apja van: ráadásul két oly imádó zaklatja, kik közül egyik is sok volna: egy hörzespéculans, ki dandyt játszik, madrigálokat rögtönöz és silány fecsegő, meg egy hóbortos Wagnerista zongoramester. Augier annyira kedveli az ily disharmoniát, hogy legkomolyabb alakjaival akárhányszor állít ily nevetséges, sőt hitvány partnereket szembe. Így *Gabrielle*ben Adèle férjét oly torzképnek festi, hogy a házasságtörő nő bűnhődésének jelentőségéből rendkívül sokat levon általa: ez a Tamponnet, ki neje kedvéért költői hajlamokat s zene utáni rajongást negélyez, noha minden verstől s zenétől

---

*) One of the best plays of the century. Saintsbury, *Short history of the french literature*. La meilleure de notre temps, la seule qui réponde à l'idée qu'on se faisait autrefois d'une comédie. Montégut.

iszonyodik, a legrövidlátóbb félreértésből, szokásból féltékenykedik, — ép annyira ostoba, mint unalmas. Szegény Leának sem elég a maga szégyene, a szintén inkább bosszantó, mint mulatságos Beaubourgnak, ennek a sentimentalis nyegle pimasznak, ki akkor éjjel gyalázata eszközéül szolgált, s ki azóta folyton házassági ajánlatokkal üldözi, lealázó vallomást kell hogy tegyen Paul iránti szerelméről s aztán, hogy Pault jobban megtarthassa a kötelesség korlátai közt, nejévé lesz. Fourchambault oly gyávának s együgyűnek van föltüntetve, hogy alig bírjuk elképzelni, mint szerethetett valamikor ily férfit Bernard anyja, miként viszont az a nő, ki Bernard anyjának helyét tartja elfoglalva, Fourchambaultné egy megvénhedt, de még mindig élni akaró, üres szívű s fejű, semmis divatbáb. A megvetés, a harag nem mindig rossz tanácsadó, a művészt legalább kitűnően ihletheti: Augiert azonban csak ily torzításokra ragadta pályája végén, miként ragadta pályája korábbi feleiben, mikor a társadalmi élet ferdeségeit, a politikai ellenpártokat oly maró gúnynyal kívánta volt megbélyegezni főbb képviselőiben, s oly élő alakokat vitt színpadra bankárjaiban s ultramontán journalistáiban, hogy a közönség ujjal mutatott a páholyokra, szóval mikor költő helyett pamphletistának állott be.

Nem fejezhetjük be azonban e rövid szemlét a nélkül, hogy rá ne mutassunk Augier azon pár alakjára is, melyeknek alkotásában szintén a túlzás szelleme ihlette ugyan, de melyeknél legközelebb állt szerzőnk azon ponthoz, hogy végre egy jellemvígjátékot is alkosson az eddigi comédie des mœurs-ök után. Itt azon merészség, melyet eddig néhány jelenet brutalitásának erősebb kiemelésére (Lea s Paul közti jelenet, az orgia a *Contagion*ban), s még többször nyelvenek koronkénti meglepő, Dumas-szerű drasticusságára, sőt cynismusára szorítkoztatott, itt e merészség az elemzés hideg kegyetlenségének fokozására van fordítva. Ha ez alakokat szemléljük, alig hihetjük el, hogy ugyanazon költő alkotta őket, ki a legtöbbször oly erőtllenül conventionális a nagy szenvedélyek festésében. Olympe immár tisztességes nő, egy gazdag aristocrata neje; de a csöndes családi kör tiszta örömei közt ép oly fásúlt unatkozás lepi meg, minő az erényes lelkeket viszont a bűn orgiái közt fogja el. Ez a fertőzött lény azon bajnak rabja, melyet a költő *nostalgie de la boue* névvel jelöl: múltjának szennye, szilaj förtelmei után vágyódik vissza. Mint föllélekzik, midőn végre anyjával magára

marad s mily boldog, hogy az első jött-ment segélyével vad bacchanaliát csaphat e szeplőtlen falak közt; leiszsza magát, fölfordítja a bútorokat s ledér dalokra gyűjt. Nem elégszik meg azzal, hogy férjét behálózta, a női ártatlanságot is behomályosítja ragályos lehelletével, meglopja a szív legszentebb titkait, hogy aztán okiratokat lopva, ő diktálhassa a föltételeket, midőn a család fölfedezvén kilétét, száműzni készül öt. Íme egy csaló, tolvaj kéjhölgy, minőt Dumas sem mert színpadra vinni, s ki inkább is volna valami női fegyházba való. Mert az ily feketére festett ördög legfőlebb undort kelt bennünk, lelövetésekor káröröm fog el bennünket; de a nagy, az igazi költők nem ily hatásra töreksenek Jagóikkal, Richardjaikkal, nem így feketítik be ez embereket, kik Olympenél nagyobb bűnösök s mégis emberibb lények. A másik alak, melyről itt még szólni akarunk, Séraphine már nem ily mérges kigyó, ki csak marni tud, de szintén minden erkölcsi érzék híján levő nő, ki ott végzi, a hol Olympe kezdte volt: egy pályatévészett, tisztességes nőnek tévedt fille entretenue. Az udvarlók jól megsejtik lényét s mint tapasztalt vadászebek, kitartóan követik nyomát. Hazugság, csalás egész élete; nincs benne érzéki hév, sem álérzelmesség, a fénytízésnek ördöge tartja hatalmában egész lényét; kártyajáték, zálogház, kedvesének váltója, az ő segédforrásai, mint bármely courtesane-nak; egyetlen lelki harczát a kifizetendő számlák idézik elő. Azon nőnek fojtott haragját érezve, kinek boldogságát s vagyonát meglopja, nem tud egyebet gondolni, minthogy udvarlójának elhalászásaért neheztel; valamint férjét is azzal véli lecsillapíthatni, mikor ez felfödözi kétszeres gyalázatát, hogy hiszen már ő szakított kedvesével! Valóban semmi erkölcsi érzék sincs e nőben, egy vékony szál sincs! Férje nélkülözéssel teljes jövőt helyez kilátásba bűnhődésül, erre kitör igazi természete, rekedten fölkiált: «Én nem akarok szegény lenni! A ki nem gazdag, minek nősül?» A férj száműzi magát lakásukból, meglevő pénzét elküldi neki, s ő a színházba siet új ruhájában a többet ígérőnek eladni magát. A második császárság censurája kifogásolta, miért nem bűnhődik Séraphine, szépségének himlő által elvesztésével. Augier a *Nanák* teremtoinek hagyta azt a dicsőséget, hogy a himlőoltás hasznosságát bizonyítgassák, s meglegedett azzal, hogy egyik alakjával röviden vázoltassa azt a szomorú jövőt, mi a fille entretenue-re a kalandok zaja után vár. Nagyobb kár az, hogy Augier beérte az-

zal, hogy egy társadalmi typusnak képviselőjévé tegye Séraphinet, kinek alakját egy Daudet Alfonz majd *Mme Bovary* és a *Vanité* hatására alatt lélektanilag melyítve utánozza, Sidonie Chèbeben, s ki itt még sokkal fölültesebb erkölcsi életet él, semhogy egy tragédiának központjává válhassék. Augier maga is érezte ezt s ép ezért pusztá eszközzé, másodrangú alakká engedi törpülni Séraphineját, kit az utolsóelőtti fölvonásban már le is léptet színpadjáról, hogy annál zavartalanabbul fordíthassuk figyelmünket Pommeaunak, illetve Leonnak s Teréznek, a darab tulajdonképi főalakjainak sorsára.

IV.

Ezelőtt több mint harmincz évvel az esprit gaulois egyik legkiválóbb divatú képviselőjének jelentette ki a bírálat Augiert, mint olyat, kiben több a szellemesség mint a képzelem, több a világosság s józanság, mint a mélység, több a vidámság, mint a kellem, a jó kedv, mint a merengés, — ki egészséges, nyílt lélek, erős hajlammal a satírára, comicumában leleményes, nyelvében nyers, sőt cynicus.

Összegezzük föntebbi észleleteinket, hadd lássuk, helyes-e ez a kép? Előre is mondhatjuk, hogy ép oly helyes mint a mily finom, csak épen pár vonással kell kiegészítenünk: milyennek az erkölcsi nemesség, a bűn kérlelhetetlen üldözése, kedélybensőség, férfias hév. De részletezzük kissé kevésbbé általánosságban tartva azon jelenségeket, melyeket Augier költészetében találtunk.

Fenkölt, tiszta szív ő, ki az erénynek apostolául lép föl, de ki az erkölcsi közvetlen tanúság kedvéért, a közízlés conventiáinak tiszteleteért a legtöbbször lemond arról, hogy nagyszabású művészi tehetségét a szenvedélyek fékevesztett tombolásának ábrázolására fordítsa. Nincs elég bizalma, mint moralistának, az erkölcsi világrendben, mely pedig akkor érvényesíti legtanúságosabban jogait, midőn az ellene lázadó indulatok hullámai széttörni kénytelenek szilárd szirtjén; sem elég művészi bátorsága nincs a tragicum e rombolásait megrázó erejökben s hatásukban állítani elénk; inkább törpíti művét odáig, hogy az «vihar egy pohár vízben» legyen, nagy conceptióit elejti. Igaz, hogy néha meglepően kínos disharmoniájú accor-

dokkal hangzik ki nem egy műve, néhol szilaj indulatok harczát tárja elénk: de ezek inkább csak oly *tour de force*-ok, melyekkel kivételesen s majdnem szeszélyes próbálkozásból mindössze erejének nagyságát akarta bizonyítani. Tulajdonképi elemét azon themák képezik, melyek úgyszólván az érzelmek skálájának közepén játszanak. Darabjai megszerkesztésében szintén kevésbé enged az ihlet ötleteinek; néha mértani ridegséggel állítja föl alkotmányát; megtörténik, hogy a valószínűség rovására ragaszkodik a hírheít egységekhez; viszont még többször esik abba a másik túlságba, hogy puszta képsorozatokat tárjon szemünk elé s ezek segélyével toldozza-foldozza darabját, melyet tulajdonkép egy vagy két nagy jelenet kedvéért írt. S a mi több ez az író, a ki a drámai technika leghíresebb virtuózainak annyiszor méltó vetélytársa, sőt alkalom adtán esetleg még nekik is mintául szolgálhat, annyira megy a pongyolaságban, hogy a színpadi *illusio* ellen vét s alakjainak automatyszerű rángatásával a színszerűség legprimitívebb törvényeit megsérti. Ez alakok rajzában, a jellemzésben a bámulatos finom *observatiók*-nak rendkívüli sokaságát használja föl, roppant gazdag az oly apróságokban, melyek egy-egy szóval a lélek melyét tárják föl; de az egész alak megteremtésében kevésbé szerencsés. Akárhányszor a logikával, a lélektani hihetőséggel száll perbe saját vesztére; rendszeren halvány typusokat hoz létre, melyek egymásba folynak emlékünkből, elmosódnak. Legsikerültebbek, legeletteltesebbek elmésségével alkotott alakjai, szellemes emberei; szellemességének túlárado kincseit egyáltalán minden alakjára pazarolja, a mellett hogy a dialogok páratlan szövésére is hihetetlen mennyiséget juttat. Erős comikai érzeke lévén, hajlik a bohózatos elemhez s legkitünőbb műveinek egyikében egy ily bohózatos alak mesteri festésével majdnem megközelíti Molièret; fájdalom, hogy akárhányszor túlozza, helytelenül alkalmazza; torzképeket nyújt s a legkomolyabb motívumokat sértő comicummal veszi körül, *patheticus* alakjainak nevetséges, sőt bántó partnereket ad. E túlzás élesíti tollát s teszi váratlan merészsze elemzését két remek alakjának teremtése közben, melyekkel határozottan a jellemvígjáték magaslatára emelkednék, ha ugyanazon túlzási hajlam viszont arra nem csábította volna, hogy az egyik nőből legfeketébb ördögöt, a másiktól minden erkölcsi ideg híján levő divatbábot alkosson, s mindkettőnek eltávolítson szívéből minden oly emberibb

húrt, mely bennünk utánrezgést kelthetne; complex belvilágú élő lények helyett üres jelképekké változtassa őket.

Ezek után korántsem fogjuk Augiert egy Lindauval*) Dumas fils vagy ép Feuillet fölé emelni, korántsem fogjuk azt jósolni ugyanez íróval, hogy Dumasnak homlokán rég hervadt lesz már a babér, midőn az Augierén azon friss zölden fog még virúlni: de annyit túlzás nélkül elismerhetünk, hogy a divatos franczia színiköltészetben Augier egyetlen komoly vetélytársa Dumasnak, kit moráljának tisztaságára nézve fölülmúl, s kivel művészetére nézve legalább is egyenrangú. Valóban, Augier azonkívül, hogy néhány maradandóbb remeket is alkotott az általa művelt alsóbb rangú műfajban, műveinek összessége által csakugyan legérdekesebb alakjai közé tartozik az újabbkori franczia irodalomtörténetnek: egyfelől képzeletének rendkívüli fogékonysága következtében a külső, irodalmi hatások iránt, úgyszólván az egész jelenkori franczia színiköltészetnek fejlődését mutatja a maga különböző phasisaiban, másfelől tehetségének élesen kibélyegzett fény- s árnyoldalaival a modern franczia színmű szépségeit s gyöngéit rendkívül tanulságosan tárja föl.

HARASZTI GYULA.

---

*) *Dramaturgische Blätter* II. Augierről szóló czikk.

A RÓMAI BIRODALOM PROVINCIÁI.

Második közlemény. *)

II.

HISPANIA.

Mommsen ezek után a következő sorrendben ismerteti és festi művészi ecsettel az európai provinciák közállapotait.

Hispania meghódítása 727-ben (27 Kr. e.) be lévén fejezve, s Augustus személyesen szervezvén, elmondhatá, hogy az oczeán partjai, Cadixtól az Elbe torkolatáig, a császári sasoknak engedelmeskednek.

A hatalmas nagy ország ősi lakossága már a köztársaság által romanizáltatván, a császárság idejében alig szerepel. A latin nyelv s római divat volt uralkodó még azon községekben is, melyeknek nem volt polgárjoga, és Augustus végső éveiben Róma civilisatiója teljesen meggyökeredzett.

A birodalmi kormányra nincsen semmi befolyása Hispaniának, de annál nagyobb van a hadsereg kiegészítésében. Az ott állomásozó legiókat Spanyolországban sorozzák, a polgárjoggal nem bíró területekről pedig a segédcsapatokat, és csak midőn jelentékenyen megkevesbítik a helyőrséget, részesül Bætica azon kétes értékű kiváltságban, hogy fölmentik a katonakötelezettség alól.

Hispania gazdag lévén, a birodalomnak egyik fő pénzforrása volt, de hogy mennyivel járult az évi háztartáshoz, azt nem állapíthatjuk meg.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 164. számában.

A kereskedelem rendkívül virágzó.

Hogy a latin műveltség mily széles körű és intensív volt, leginkább a vallási és irodalmi viszonyok bizonyítják.

Lusitania, Callæcia, Asturia, hova nem özönlének úgy a gyarmatosok, megtartá icus és ecus végzetű nevekkel bíró hazai isteneit: Endovellicus, Eæscus, Vagadonnæcust stb., de Spanyolország többi részében alig találunk egyetlen fogadalmi követ is, melyet ép úgy ne állíthattak volna Italiában, mint Hispaniában.

Irodalma van már a köztársaság idejében is, de Cicero mégis csak azért említi a cordubai költőket, hogy gáncsolhassa verseiket, s ez talán jogosult akkor, mert az augustusi idők latin irodalmát még itáliaiak alkoták, és nagy ritkán működik közre egy-egy provinciális író, mint Augustus könyvtárnoka, a philolog Hyginus, ki mint rabszolga született Hispaniában. De ezután a spanyolok veszik át, ha nem is a vezetők, legalább a tanítók szerepét. Így a cordubai Marcus Porcius Latro, Ovidius tanítója és példányképe, s földije és ifjúkori barátja Annæcus Seneca, csak egy évtizeddel ifjabbak, mint Horatius, s már odahaza hosszasan taníták az ékesszólást, midőn Rómába költöznek át, hogy ott nyissanak új iskolát. S ők ketten valódi képviselői a republicanus szólásszabadságot és szabadosságot fölvaltó iskolai retorikának. Latro, midőn egy nyilvános tárgyaláson mint védő szerepelt, belesül beszédjébe s csak akkor tudja folytatni, midőn az eljárást iskolájának termébe helyezik át. Seneca fia, Nero minisztere, a kor divatos bölcsésze, s unokája, Lucanus, a császárság-ellenes irány költője, történetileg nagy jelentőségű, bár irodalmilag kétes értékű tevékenységet fejtenek ki. A császárság első idejében a bæticai Mela Claudius alatt, Columella Nero alatt, amaz rövid földrajza, emez pedig földművelési, részben költői nyelven írt munkája által vívott ki nevet, a kor stylisáló-tanító írói között. Domitián idejében a gadesi költőt, Caninius Rufust, az emeritai bölcsészt, Decianust, a bilbilisi szónokot Valerius Licinianust, honfitársuk a szintén bilbilisi Valerius Martialis, Vergilius és Catullus mellé helyezi s mint Corduba csillagait ünnepli — nagyrészből hazafiságból, de ő maga méltán versenyez kortársaival finomság, szövevényesség, — de könnyelműség, frivolitás és üresség dolgában is. A spanyol irodalom legkiválóbbja, Marcus Fabius Quintilianus (35—95.), az Ebro melleki Calagurrisból való. Atyja már

tanítá Rómában az ékesszólást, őt magát Galba vitte a fővárosba, hol mint Domitian unokaöccsének nevelője, fontos állást foglalt el. Rhetorikai tankönyve, részben római irodalomtörténet is, egyike a classicus kor legkiválóbb termékeinek, s eszmegazdagsága, finom tiszta irálya, és természetes egyszerűsége által messze kiválik divatos kortársai közül. Sok részben az ő érdeme, hogy az irodalom iránya, ha nem javult is, legalább változott. Később az általános pangásban a spanyolok nem tűnnek ki. Működésökben a legfontosabb az, hogy teljesen hozzásimúlhatnak az anyaország irodalmi fejlődéséhez. Cicero természetesen gúnyolja a spanyol költők, bárköltői érrel bírók ügyetlenségeit, provincialismusát, s még Latro latinságát sem találja kifogástalannak a Rómában született s ép oly előkelő, mint finom és szabatos Messala Corvinus. De Augustus után minden megváltozik. A galliai rhetorok, az afrikai egyházi írók bizonyos mértékig mint latin írók is idegenek maradnak: Seneca és Martialisról, irányuk alapján, ezt nem lehet elmondanunk; az irodalom őszinte szeretetében pedig, s annak helyes fölfogásában egyetlen itáliai sem múlta fölül a calagurisi nyelvmestert.

III.

GALLIA.

Galliában nem a hódítás, a megtartás volt a római politika legnagyobb vívmánya. Ezt a megnyerés és elijesztés, s a megosztás tapintatos alkalmazása által érték el, bárha a nagy, rajnai hadsereg elég félelmissé tévé a hódítókat.

A szervezés Augustus műve volt.

Az első császár a megerendszeren alapuló képviseletet is adott a nagy tartománynak, s Drusus 742-ben (12 Kr. e.) augusztus 1-én helyezte el a Saône torkolatánál Róma és a császár geniusának oltárát.

A képviseletnek meg voltak saját javai, melyet az ő tisztviselői igazgattak, s bizonyos mértékig befolyást gyakorolt a provincia közügyeire is. Hogy közvetlenül is beavatkozott volna a politikába, annak csak annyi nyoma van, hogy a vészteljes 70-dik évben a trevereket Róma iránt való hűségre inti,

de joga volt, s ezt gyakorlá is, panaszt tenni a császári tisztviselők ellen; és ha a kivetés nem tartozott is hatáskörébe, az adót mindenesetre a képviselőt repartíálta különösen akkor, ha az mind a három, s nem csak egy tartományra vettetett ki. Ily tartománygyűléseket a kormány minden provinciának engedélyezett, már csak azért is, hogy bizonyos vallási centralizációt hozzon létre, s ezzel együtt organumot is létesített, mely kérélmeket s panaszokat juttatott a császári kormány elé. S mégis Galliában ez intézmény valóságos kiváltság, mert csak itt fejlődött ki egész teljességében. De az intézmények súlyát nem annyira az adományozott jogok mérve, mint inkább az általok s bennök képviselt testületek szabván meg, az egyes gall megyék ereje ép oly erőssé tévé az országgyűlést Lyonban, mint gyöngévé az egyes Lellen községek gyöngesége az argosit. A császárok idejében a latinizálással együtt járó homogen fejlődést ez intézmény kétségtelenül nagy mérvben előmozdítá.

Szervezetét eléggé ismerjük, s a benne képviselt megyék számából látjuk, miképen bántak el a nemzetiségekkel. Kezdetben hatvan, később hatvannégy megyéből csak négy volt Aquitaniai iber. Ők csak a Traján idejében kapott külön tartománygyűlésen jutának méltó képviselőhöz. A főváros, Lyon, nem jelent meg az országgyűlésen.

Lyon lakosai teljes polgári joggal bírtak. A déli provinciák községei az itáliai községi jog szerint szervezvék, — a három Gallia lakosai azonban kizárattak a római jogból.

A Lyonban született Claudius már sokat enyhített e viszonyokon. Vespasian kiterjeszté a latin jogot a helvétekre, majd a sequanokra, utóbb pedig általános lön az egész Galliában.

Az ősi cultus még Galliának déli részeiben is tovább virágzott, mint Andalusióban. Arelate, a nagy kereskedő város, csak Italia isteneinek emel ugyan oltárokat, de Fréjus, Aix, Nimesben, s az egész partvidéken közkeletnek övendenek a nemzeti istenségek. Aquitania iber részeiben is megtaláljuk a hazai cultusnak, a keltától jelentékenyen különböző maradványait. A déli részeken előkerülő istenképek sokkal kevésbbé térnek el a rendestől mint az éjszakiak, de velök sokkal könnyebben kiegyezett a hatalom, mint papjaikkal, a druidákkal. Hiába való fáradság lenne, teljes képét adnunk ennek a speculation és imaginatió alapuló különös tannak, csak idegenszerű-

ségét és rettenetes voltát illusztráljuk néhány példával. A beszéd hatalmát kopasz, ránczos, napégetett öreg ábrázolta, kezében furkós bot és íj, s átlukasztott nyelvéből finom aranylánczok nyúlnak az őt követő ember füléhez. Ez a kelták Ogmiusa, kit a görögök Heraclesnek öltözött Charonnak néztek. A Párisban talált föliratos oltáron három istent látunk: a középben Jovis, balra Vulcan, jobbra Esus «a rettenetes, az ő borzasztó oltáiraival», — mint egy római író nevezi, pedig ő mégis a béke műveinek istene és a kereskedelmi forgalomé; munkához van gyürkőzve, mint Vulkán, kezében kalapács és harapófogó stb. Egy másik, gyakran előforduló istenség, valószínűleg Cernunos, guggolva ábrázoltatik, fején szarvasagancsok vannak, lánczczal díszítve, ölében néhány pénzes zacskó, s előtte marhák és szarvasok, symbolizálván, hogy a talaj mindennek forrása. Az az óriás különbség, mely e barokk formákban, s nagyon földi dolgok összezavarásában tetszelgő kelta Olymp, s az egyszerű emberi formákat kedvelő görög, és az emberi fogalmakat kedvelő római cultus között van, eléggé illusztrálja mily roppant úr tátongett a hódítók és kelták között. S ez előzményekkel nagy fontosságú következmények kapcsolódnak össze: mindenféle titkos szerek és varázslatok; a papok egy füst alatt orvosok is, és megtörtént, hogy az áldozatul leölt emberek húsával gyógyíták a beteget. Így nem csodálható, ha a római kormány ellensége volt a druidismusnak. A lyoni nemzeti ünnep behozatala, s a nemzeti cultusnak ezzel való összekapcsolása, kétségtelenül a druidismus, s ennek évenként Chartresban tartott papi consiliuma ellen irányzott sakkhúzás. Augustus nem tett ellene közvetlenül semmit sem, csak a római polgároknak tiltá meg a mysteriumokban való részvételt. Tiberius már fölосzlatá a papságot, de nem sokat használt, mert Claudiusnak ismételnie kell elődjének edictumát. Britanniát leginkább azért szállották meg a rómaiak, mert ott volt a druidismus fészke. De mindennek daczára mégis nagy szerepet játszik az elszakadási kísérletben, melyet a gallok a Claudiusok kihalta után tőnek. A Capitolium égése, mondák a druidák, a dolgok változását hirdetik, és éjszak fog uralkodni dél fölött. Ez később megtörtént ugyan, de nem az ő javukra. A galliai isteni tisztelet sajátosságai még később is éreztetik hatásukat, midőn a harmadik században rövid időre gall császárság keletkezik. Ennek érmein leginkább Herculest látjuk, részint görög-római alakban,

részint pedig mint a gall Deusiensis vagy Magusanus formájában. Később nyomuk vész, és Diocletianus idejében csak javas asszonyok jósolgatnak itt-ott, s még a főnemesek dicsekednek druida őseikkel. — A keresztyénségnek már nem volt számottevő ellenfele.

A voltaképi Gallia tudományosság dolgában a tanítás és tanulásnak valóságos Kanaanja, a mi kétségtelenül a druidismus sajátos fejlődésére és hatalmas befolyására vezethető vissza. A druidismus nem volt naiv néphit, hanem kifejlett s követelődző theologia, mely felölelé az emberi gondolkozás és tevékenység minden ágát: a physikát, metaphysikát, a jogi és orvosi tudományokat, mely — a nemesi körökből toborzott tanítványaitól állítólag húsz évi szorgalmas tanulást kívánt. Tiberius és utódjainak tiltó rendeletei első sorban ez iskolákat érinték, megszüntetvén azoknak nyilvános működését, de végleg mégis csak akkor szűnnek meg, midőn a gall ifjúság kiképzésére ezekkel ép úgy szembeállítottak a görög-római műveltséget adó tanintézetek, mint a chartresi druida conciliummal a lyoni. S ezt korán megtevé a kormány, bizonyítja, hogy a Tiberius idejében támadt forradalom hívei mindenekelőtt Augustodunumot (Autun) akarák elfoglalni, kézrekerítendőek az ott tömegesen tanuló nemes ifjúságot. És kétségtelenül a lycæumok voltak az új nemzedék képzésének legfőbb eszközei — bárha idegen műveltséget adtak, — s közülök a legkiválóbb aligha a teljesen római Lyonban, hanem Gallia legtekintélyesebb megyéjében a hæduokében volt. A görög-római műveltség, bár előbb elleneztek, később az ellentétek elenyészésével annyira áthatotta a népet, hogy a kelták inkább szereték és ápolák azt, mint mestereik. A gentleman-képzés, mint az ma Angliában első sorban a latin, s csak aztán a görög nyelvű lycæumok által történik, a régi gallorománoknak majdnem kizárólagos privilegiuma volt. A tanítókat jobban fizetik, mint Italiában, s méltányosabban is bántak velök. Már Quintilianus elismeréssel említ néhány kiváló galliai, törvényszéki szónokot, s nem ok nélkül teszi Tacitus, a híres gall ügyvédet Marcus Apert, a szónoki művészetéről írt finom dialogjában a divatos szónoklat védőjévé a ciceroi iránynyal szemben. A gall egyetemek közül később Burdigala foglalja el az első helyet, mint a hogy Aquitania messze fölötte állott közép és éjszak Galliának, annyira, hogy az V. században írt dialogus szerint a chalon-sur-saôni

pap alig mer megszólalni a művelt tudós aquitan körökben. Itt működött Gratianus császár nevelője, a híres Ausonius. Augustodunum is fontos góczpontja maradt a galliai studiumoknak, s még meg vannak a beszédek, melyek az intézet visszaállításáért Nagy-Konstantin előtt kerőleg és köszönőleg mondattak. Irodalmi működése ez iskoláknak csekély értékű: dics és ünnepi beszédek, alkalmi versek stb. A szónoklat és versírás mindig egyik attribútuma volt a tanárságnak, s az irodalom tanára, ha nem is született, de mindenesetre okleveles költő volt. Legalább a költészet megvetése, mely az egykorú görög irodalomnak jellemvonása, a nyugotiakra nem ragadt el. E versekben az iskolai reminiscenciák, s pedanteria az uralkodók, és csak ritkán találunk oly közvetlenséget, mint Ausonius moseli útazásának élénk és átérzett leírásában. A beszédeket, csak a császári udvar előtt nagyon későn tartott példákban ítéltetjük meg, melyek valódi mintái annak, miképen lehet sok szóval semmit sem mondani, és sok szóval oly óriási gondolat-szegénységet árulni el. S midőn a gazdag anya fiát, a gall szónoki művészet elsajátítása után Rómába küldte, hogy tanulja meg a «gravitas romana»-t, úgy ez uraktól könnyebben el lehetett sajátítani a szópompát, mint méltóságot. A korai középkorban még mindig irányadók valának e termékek, s az ősi keresztyenség idejében Gallia a jámbor versek és iskolai irodalom hazája, — de a keresztyenség által támasztott mozgalmak nagy vezérférfiai még sem itt nőttek föl.

IV.

GERMANIA.

A két Germania tisztán katonai tartomány, s története csak a Rajnamelleki legiók harczainak elbeszélése. E hadjáratok ugyan legtöbbször teljes győzelemmel végződnek, de azért a birodalmat az első évszázadban mégis folytonos izgatottságban tartják. A jobbpárti szabad germánoknak jóformán évenként ismétlődő rabló hadjáratai, majd a friesek (28), a chaukok (41) lázadásai, Gannascus (47) fölkelése, Civilis forradalma (69/71) töltik be az első század nagy részét. Csak Vespasian erélyes uralma vet véget e véres mozgalmaknak. Saturninus lázadása

Domitian uralma alatt már veszélytelen. — Trajan és Hadrian idején pedig a legiók számát felényire apasztják.

Körülbelől ez időtájban vonják meg a «limes germanicust», a megerősített határvonalat, mely alapján még most is áll.

A germaniai határvonal 250 római mérföld (368 klm.) s a provincia északi határán kezdődve, befogja a Taunust, a mainzi síkságot egész Friedberg vidékéig; innen délre fordul a Majna felé, melyet Grosskrotzenburgnál, Hanau fölött ér el. A Majnát egész Wörthig követi, azután a Neckar felé irányulva, Wimpfennél csatlakozik hozzá, és többé nem hagyja el. Később e határvonal elé egy másodikat is vontak, mely a Majnát Wörthön túl egész Mittenbergig követi, s innen leginkább egyenes irányban Lorch felé megy, Stuttgart és Aalen között. Itt csatlakozik a rätiai határvonalhoz, mely 120 római mérföld (174 klm.) hosszú s Kelheim mellett, Regensburgon fölül távozik a Dunától, és innen az Altmühl két-szer átlépve félív alakban érkezik Lorchhoz. A felső germaniai limes meg van erősítve, s egymástól félnapi távolságban (15 klm.) lévő castellumok sorozatából áll. Hol a határt nem természetes vonalak, mint a Majna vagy Neckar alkotják, ott pallisádokat raktak, később pedig, folytonos sánczokat hánytak, melyeket őrtornyokkal láttak el. A castellumok nem lévén egymással összeköttetésben, nincsenek egymásra utalva, s azon úton kaptak segítyt — ha szükség volt reá, — melynek védelmére a végponton épültek. A ræti határvonalon nincsenek őrtornyok, de a castellumok csak négy-öt kilométer távolságra vannak egymástól.

A harmadik századig békével bírta Róma Germaniát, csak egyszer kellett a chaukok ellen harczolnia. De 213-ban már a küzdelmek végtelen sora indul meg. Ekkor tűnnek föl először az alamannok, s ezóta, mintha kicserélték volna a békés szomszédokat. 236-ban Maximinus harczol ellenök, bár győzelmesen, de mégis alig tudja a mozgalmakat kellő korlátok közé szorítani. 253-ban ismét lángra lobban minden, midőn a legiók Itáliába mennek, hogy Valerianust császárrá tegyék. A jobbparti törzsek erre mindnyájan fegyvert fogtak, és csak Gallienus megjelenése után csöndesültek le. De midőn ő a Dunához megy, egyik főtisztje, Postumus — kire fiát, s a határok védelmét bízta — lázad föl, és gall császárrá választatja

magát. A magára hagyott Gallia azonban nem bírván a barbárokkal, ezek évről évre dúlják a határvárosokat, megyéket, lerombolva, porig égetve. Postumus utódja Tetricus belátván a helyzet tarthatatlanságát, meghódol Aurelianusnak, s a vaskezü ember rögtön csöndet teremtett. 275-ig egy lélek sem mert mozdulni. Hirtelen halála azonban csak új mozgalmakra volt jel, melyeket Probus vérbe fojtva, jó időre biztosítá ismét a rajnai határt.

V.

BRITANNIA.

Britannia meghódításának egyik fő oka Gallia teljes biztosítása volt. S e czélt elérték, mert halálos csapást mértek a druidismusra, melynek góczpontja Mona szigete volt, — mert Britannia keltái többé nem avatkoztak többé a continensen lakó fajrokonaiik ügyeibe, — de a kormány azon hiedelme, hogy az új hódítás könnyen föntartható lesz, nem teljesült, mert állandóan négy legiót kellett helyőrségül állomásoztatnia a nagy szigeteken, s még éjszakon két megerősített határvonalat is építtetnie.

A tartomány katonai tekintetben egyike volt a legtekintélyesebbeknek, s rangban csak a két germaniai és syriai főhadparancsnokságok előzték meg.

Anyagilag a provincia igen keveset jövedelmezett, s talán folytonos deficitben volt, de mint sorozó terület annál nagyobb fontossággal bírt. A britanniai cohorsok a birodalom legjobbjai közé tartoztak.

Britannia nemzeti szervezete megyei volt, — de a rómaiak községivé alakítván azt, a nagy-szigeti megyék csak földrajzi fogalmak, mint a hispaniaiak. A concilium meg volt itt is, de távolról sem oly nagy jelentőségű, mint Galliában.

A lakosság helyzete kielégítő, a kereskedelem virágzó, mert az úthálózat sehol sem volt annyira kifejelesztve, mint itt.

A romanizálás körülbelöl annyira haladt, mint Gallia közép és éjszaki részeiben. A nemzeti istenségeket: Belatucadrus vagy Cocidiust, s a Minervával azonosított Sulist, már latin nyelven imádta a nép.

A művelődés gyorsan terjedt. Hadrian idejében Britanniát a gall iskolamesterek által teljesen meghódított területnek tekintik. «Már Thule is arról beszél, hogy tanítót fogad.» E tanítók leginkább latinok voltak, de akadtak görögök is, és Plutarchos említi, hogy Delphiben Britanniából hazatérő tarsosi görög nyelvmesterrel beszélt. Wales és Cumberland kivételével Angliában már nem beszéltek a régi nemzeti nyelvet, de ezt nem az angolok vagy szászok írtották ki, hanem a latin elől hátrált meg önként a hozzáférhetetlen hegyek közé; s a britanniai, nemzetiségüket vesztett keltáknál senki sem ragaszkodott hívebben Rómához. Nem ők szakadtak el a birodalomtól, ez mondott le rólok, s midőn legutolszor értesülünk a derék népről, segílyt kérnek Honoriusztól a szászok ellen, de azt nyerek válaszul, hogy segítsenek magokon, a hogy tudnak!

VI.

A DUNAMELLÉKI PROVINCIÁK.

A Duna mellékén Augustus politikája és fegyverei teljes győzelmet aratván, kormányának végső éveiben öt nagy kormányzóság van a folyam jobb partján: Rætia, Noricum, Alsó-Illyria vagy Pannonia, Felső-Illyria vagy Dalmatia és Moesia.

Rætiában a civilisatio nem igen fejlett ki. Az Alpoknak zordon éjszaki lejtői nem igen vonzának települőket.

A szomszéd Noricum egészen más képet mutat. Italia a legkönnyebben éjszakkelt felől lévén megközelíthető, Aquileia kereskedelmi összeköttetései Friaulon át a felső Duna felé, a noricum-i vasművekhez, s a juli Alpokon át a Száva völgyébe, már a köztársaság idejében készíték elő a római határok kiterjesztését. A számos virágzó kereskedő város annyira romanizálta Noricumot, hogy a birodalomhoz csatolást elég volt egyszerűen kihirdetni. Az eredetileg kétségtelenül illyr, később jó részben kelta lakosság nem mutatott semmi ellenállást, s épen oly önként hajlik meg a római politika mint civilisatio előtt, és Claudius császár idejében az egész terület, még a Dráva völgyétől a Tauernnek által elválasztott éjszaki rész is, az itáliai községrendszer alapján szervezetett. Noricum Italia ki-

egészítő részének tekintetvén, a legiók sorozásánál ugyanazon kedvezményekben részesült, mint az anyaország. S a két első században azon oknál fogva, hogy a birodalom központjának szomszédságában ne legyenek főhadparancsnokságok, a helyőrségi szolgálatot nem rendes csapatok, hanem auxiliumok látták el.

Felső Illyria vagy Dalmatia a császárság alatt új kor-szakba lép. A görög Apollonia (Valona) és Dyrrachium (Durazzo) mellett, még a köztársaság idejében keletkeznek a latin Epitaurum (Ragusa-vecchia) Naronæ, Salonæ és Jader, melyek nagy szerepet játszanak Pompeius és Cæsar harczaiban is. Befolyásuk alatt rohamosan terjedt a romanizálás, különösen azután, hogy polgárjogot kapnak. A belső részek azonban nem tartának lépést a partokkal. De ennek helyi akadályai valának, melyeket a római kormány óriási költségei ellenére sem tudott elenyésztetni. A burnumi tábor védszárnyai alatt a Kerka völgyében, a delminiumi alatt a Cettina partjain meghonosulnak ugyan a latin műveltség és szokások, de a vízváltstón túl az Adriai tenger és Duna között csak oly kezdetleges viszonyok uralkodtak, mint a törökök Boszniájában. A római birodalomnak a harmadik században bekövetkezett hanyatlása nem érinté Dalmátiát, sőt Salona éppen ekkor éri virágzásának tetőpontját, különösen midőn Diocletian visszavonulva a birodalom gondjaitól, palotájának kertjében lelte legnagyobb örömét. Az ipar és kereskedelem Aquileiában s Salonában összpontosult. Bosznia gazdag vasbányái a késői császárság idejében szorgos művelés alatt voltak; roppant erdei kitünő fát adának; virágzott a szövőipar, melynek emlékét a dalmatica nevű egyházi ruha még most is föntartja. Dalmatia teljes ellatinosítása a római birodalom történetének egyik legfontosabb jelensége, s e tartomány és Macedonia határa nyelvi és politikai határ is nyugat és kelet között. Julius Cæsar és Marcus Antonius birtokainak mesgyéje Scodra (Scutari) volt, épúgy, mint a IV. században midőn az imperium két felé osztatik. Macedoniában kezdődik a hellenismus, Dalmatiában pedig a latinismus végződik.

Dalmatia a császárság idejében mint politikai tényező nem szerepel, de annál fontosabb Pannonia, mert legiói ép oly befolyást gyakorolnak a dalmát és moesi seregekre, mint a rajnaiak a hispan és britanniai hadtestekre. A római civilisatio

itt teljesen a századokig fönállott táborok nyomában kelt s virágzott, legelőször Noricum határán, hol Sabaria a szomszéd provincia városaival együtt kap polgárjogot. A belső részek csak a főhadiszállásoknak a Dunához költözte után szerveztettek. A nyugoti részeken Scarabantiát a Flaviusok adományozták meg civitas-szal, míg Vindobona és Carnuntum a főhatalom közbenjárása nélkül alakulnak táborvárosokká. A Száva és Dráva között Sisciát és Sirmiumot a Flaviusok, a Drávánál Pætoviót Trajan teszük városokká, Mursat (Eszék) pedig Hadrian emeli Coloniává. Az illyr, de részben kelta ős lakosság gyorsan ellatinosodott, s a nemzeti nyelv csak a megközelíthetetlen vidékeken maradt fön.

A Duna jobb partjának alsó részét, a Margus hegyvidékeit mindkét parton, s a Duna és Hæmus között elterülő síkságot a thrákok lakták. Nemzeti nyelvök az idök későbbi viharaiiban elveszvé, most azt sem határozhatjuk meg többé, hogy faji-lag hova tartoztak. Általános érvényű jellemzés sem maradt fön rólok, csak egyes vonások, melyek a műveltségnek meglehetősen alanti fokán állóknak festik őket. Vitéz katona-nép volt és maradt végig. Lakhelyeiket Tiberius 19-ben csatolja Rómához, de 21-ben már fegyvert fognak függetlenségökért, 25-ben ismét, mert a besorozott ifjúságot övéik nem akarják elbocsátani külföldi katonai szolgálatra, s még három évtizednek kell eltelnie, hogy békés alattvalókká legyenek.

Moesia történeti emlékei nem adnak hírt ily ellenállásról. A síkság nem is alkalmas szívós védelmi harezokra, a viminaci-umi legiók pedig nagyon közel voltak.

A határon túl lakó, balparti népek elég békések: a hermondurok, markomanok, jazygok; csak a dákok valának félelmesek, mióta Decebal újra egyesíti népét.

Ekkor valának először érezhetők a hiányos határvédelem hátrányai, káros hatásai.

Decebal megerősödvé trónján, hadait teljesen római mintára szervezé, egyenesen azon célzattal, hogy a birodalom aldunai tartományait meghódítsa, s e nagy terv kivitelére mindenfelé ujonczoztatott, összeköttetésekét szöött, és követei még a ktesiphoni udvarhoz is eljutának. Ez nem maradhatván titkon, a háború nagyhamar kitört, s a legelső áldozat Moesia legátusa, Oppius Sabinus lett. Erre Domitian Cornelius Fuscust küldé ellene, de ez is elesett. A császár maga ment tehát Moe-

siába, s hadvezére, Julianus, Tapænál (Karánsebes?) súlyos csapást mért a királyra, midőn az uralkodó, a nélkül, hogy elég erővel rendelkeznek, még a suebeket is megtámadja. Két háborút egyidejűleg nem víhatván, személyes kudarcza után visszahívta Julianust, hirtelen békét köt a dákokkal, s betöréseiket megváltandó, évjáradékot fizetett vitéz ellenfelének.

E kétes értékű béke Marcus Ulpius Traianus trónra lépéig tartott. Az új császár Nerva halála után, mielőtt bevonult volna székvárosába, a Duna mellé érkezett, s ott töltvén 98. 99. telét szakadatlanul szervezett, készült, hogy a birodalom méltóságához illően kezdhesse meg a háborút. Ekkor rendelé el a felső germaniaiakhoz csatlakozó Duna-jobbparti út megépítését is, mely 100-ban elkészülvén, azonnal átadatott a közforgalomnak. Hadjáratát csak a következő év tavaszán kezdé meg. Viminaciumnál kelt át a Dunán, s egyenesen Sarmizegetusa ellen tört. Decebal a búrok, s néhány szomszéd törzsszel szövetséget köt, hősiesen ellentállt ugyan, de a győzelem még sem volt kétes. A király testvére fogolylyá lőn, kiszabadult tömerdek római rabszolga, s visszavétettek a Domitián serege által elvesztett sasok is. 102-ben tévék le fegyvereiket a dákok s a béke értelmében Decebal lemond függetlenségéről, kiadja foglyait, harci gépeit, fegyverkészleteit, és helyőrséget fogad Sarmizegetusába. Nem sokáig maradtak barátok. 105-ben már újra Daciában van a császár, mert Decebal a bekeföltételeket nem tartá meg, sőt a birodalommal barátságos népek birtokait is sorban megessonkítja. Ezúttal bekövetkezett a catastropha s Dacia római tartomány lőn.

A Duna védelmezésére érvényben volt rendelkezések Dacia meghódítása által nem változtak meg. Az új tartományt excentricus positionak tekinték, mely csak délen függ össze a birodalom határával, míg három oldalról ellenségek fogják körül. A Duna és Tisza köze továbbra is megmaradt a jazygok birtokában, délen vannak is a Dunától a Tiszáig, s innen a daciai hegyekig érő sánczok, de hogy mikor keletkeztek ezek, teljes biztossággal még most alig mutatható ki. Bessarabiát is átvágja egy kettős zárvonat, mely a Pruthtól a Dnjestrig nyúlva, Tyránál ér véget, s szintén római eredetűnek látszik. Ha ez való, úgy Moldva, Bessarabia déli része és egész Oláhország be valának kebelezve a római birodalomba. De ez csak névleg történt, tényleg aligha, mert eddig semmi nyoma e terü-

leteken a római telepedésnek. A Duna volt kétségtelenül a fő határvonal. És nagy szerencséje Rómának, hogy a népmozgalmak lecsillapodván a Rajnánál, fölhasználható legióit emitt, s Vespasian idejében még csak hat, Domitián alatt nyolcz, míg Traján alatt már tíz hadtest van a Dunánál és ezzel kapcsolatos, hogy a moesiai és pannoniai parancsnokságok — előbbi Domitián, utóbbi Traján által ketté osztattak, s midőn a daciai is fölállított, a dunai főhadparancsnokságok száma ötre emelkedett.

Traján daciai háborúját hatvan évi nyugalom követte. Teljes béke, különösen a Duna torkolatánál, sohasem uralkodott ugyan, s igen ketes értékű volt a barbárok megfizetése is, hogy ne háborgassák a határokat, mégis az emlékek föntarták, hogy ez időszakban a községek, városok egymásután keletkezének és virágzának, s Pannoniában Hadriant és Piust számos város tiszteli alapítójaként. E szélesöndre azonban rettenetes vihar következett: a marcoman háború, mely nagy részben a határokon dült ugyan, de tizennégy évig tartván, s a provinciák egész sorára terjedvén ki, megrázkódtatta a birodalomnak még alapjait is.

Nagyon kicsinyes okból tört ki: Pannónia helytartója nem akart szállást adni egy hazátlan törzsnek.

A lehető legrosszabb időben lepte meg az imperiumot. A keleti háborúk után pestis támadván, a katonaság és nép megtizedeltettek; a drágaság óriás mérveket ölte, nagy pénzszűkség támadt, s az adók nem folyván be rendesen, az állam pénzügyei kimondhatatlan zavarokba süllyedtek. És a birodalomnak nem volt egyetlen tábornoka sem, kire a nagy hadjárat vezérletét reá lehetett volna bízni. A békeszerető bölcsész kénytelen vala személyesen állani hadainak élére. Tizennégy évig küzdött a Duna mellékén, s midőn végre legyőzé ellenfeleit be kelle látnia, hogy a mai Csehország és Magyarország egész területének bekebelezése föltétlenül szükséges a birodalomra nézve, de nagy tervét már nem hajthatá vegre, 180 márczius 17-dikén jobb létre szenderült Vindobonában.

Fia Commodus, minden komolyságot nélkülöző fiatal ember, épen ellentéte atyjának, csak hogy visszatérhessen Rómába, kivoná helyőrségeit a bekebelezésekre szánt területekből, oly békét kötve elleneivel, milyent ezek még teljes győzelmök esetén is alig remélhettek.

E viharra ismét békés évtizedek következnek. De 238-ban már megint fegyverzaj tölti be a Duna mellékét: a góthok árja érte el a határokat. Harczaik még nem döntik meg a birodalmat, de következményeik nagy befolyást gyakorolnak a birodalom katonai mint politikai életére.

A rajnai legiók suprematiója a dunamellékiekre száll át, s a markoman háborúk óta jóformán minden egyes esetben ezek töltik be a császári trónt. Hadrian óta a hadseregből egészen eltűnik az italiai elem, s a hadtesteket állomáshelyeiken sorozván, a legényseg s a közkatonákból vált centuriók majdnem kizárólag Pannonia, Dacia, Moesia és Thráciából származnak. A két új legio Marcus idejében egészen Pannoniából telt ki, s a kiegészítések, melyek e vészes viharokban oly szükségeseek valának szintén a rendes állomáshelyekről soroztattak. A dunai hadsereg suprematiája a Severus korabeli három császár háborújában szilárdult meg, különösen az illyr katonaságé, mely nagyon is kitűnt, midőn Severus a gárdát újjászervezte. A kormány legmagasabb köreiből e fenség nem volt észrevehető, míg a katonatiszt állami tisztviselőnek tekintetett, bár a centurianatus közbevetésével a lovagi rangot mindenki elérheti s az illyrek megnyervén azt korán, e réven a thrák Gaius Julius Verus Maximinus 235-ben; a pannon Traianus Decius 248-ban császárok lőnek. Midőn Gallienus nem épen alaptalan gyanúból a senatus tagjait kizárta a tisztek sorából, viszont ezeket is kizárta a senatusból, és így a tisztekre is kiterjesztetett az, mi már régen érvényes volt a katonákra, (tudniillik, hogy nem a senatus, hanem a császár katonái). Így egészen rendén van, hogy az illyr vidékekről származó katonák szerepelni kezdenek a kormányban is, még pedig a legelső helyen, mint császárok, mert a hadsereg tölte be a trónt. Így Gallienusra a dardan Claudius következik, majd Aurelian Moesiából, Probus Pannoniából, Diocletianus Dalmatiából, Maximinus Pannoniából, Constantius Dardaniából, Galerius Sardicából stb. s ez utóbbiakról kiemeli egy író Konstantinus idejéből, hogy nem nagy műveltségűek valának ugyan, de kitűnő császárok, jó életiskolában töltvén ifjúságukat, mint földművelők s katonák. Ez volt következménye annak, hogy Italia fölmentetik a hadi szolgálat alól. A történet igazolja, hogy olyan uralkodói jog, mely nem támaszkodik fegyverre, nem tartható fenn. Elveszté azt Italia is.

VII.

HELLAS.

A provinciák e hosszú sorozatában pezsgő, valódi termékeny élet van, csak Hellas, a dicső Hellast érinté az elmúlás fagyos lehelete. Politikailag nincs a legcsekélyebb befolyása sem, országgyűlései csak vallási ünnepélyek tartására gyűlnek össze, népe tétlen, terméketlen, fajilag, társadalmilag, szellemileg egyaránt. De régi civilizációja még foszlányaiban is szép volt, és hatásos: még mindig hódított, különösen az imperiumban. A rómainak legfőbb törekvése görög műveltség szerzése és terjesztése volt; a községi reformot az alexandriai görögöktől veszik át, s meghonosítják cultusaikat, míg a görögök elfordulnak a specialis latin istenségektől, nem fogadják el a Polybios által legjobbnak magasztalt kormányrendszert sem, megvetik a latin civilisatiót, s az állam nyelvét is csak azok tanulják meg, kik hivatalos pályára készülnek. Tanulása soha sem volt általános. Plutarchos, ki annyi római dologról írt, kinek párhuzamos életrajzai oly nagy hatást tőnek, ki alaposan ismeri a birodalom közviszonyait, nem tudott latinul; s teljes otthonosságot csakis azon görög írók szereznek benne, kik egyúttal magasrangú állami tisztviselők is, mint Appianus, Dio Cassius. Belsőleg tehát nem sok változás történik, de annál több külsőleg. Athén kormányzása, közigazgatása a császárság idejében csak oly rossz, mint előbb, s mégis Görögország számos oly vonást tud fölmutatni, melyek méltók szellemi fenségéhez. A gladiatorjátékok Achájában nem honosúlnak meg, csak Korinthusban, s midőn az atheniek nem akarnak jobbak lenni istmusi versenytársaiknál, egy derék polgár keserű hangon kérdi, hogy miért nem állítanak előbb oltárt a könyörtület istenének, és az igazak utálattal fordulnak el az arena véres látványaitól. A rabszolgákkal sehol sem bánnak oly enyhén, mint itt. Görög tulajdonos csak görögnek adá azokat, habár idegenekkel is alkuba bocsátkozhatott volna, — de ez nem tartatván illőnek, nem volt szokásban. Ezért alig van rabszolgakereskedés. És a görög humanismusnak nagy része volt abban, hogy a császárság sokat enyhített a rabszolgák

helyzetén. Csakis Hellasban történhetett, hogy Epiktetos, ki nem volt szabad, s nyomorúlt anyagi helyzetben élt, a legelőkelőbb és legkiválóbb emberekkel fesztelenül érintkezheték, kik mint tanítványok hallgatták őt, följegyezve, kiadva beszélgetéseit. Marcus Aurelius e nicopolisi rabszolgát tekinté mesterének, példányképének. Nem érezék a luxus szükségét, csak a csinnal párosított egyszerűséget szerették, arra szoktatva a fényűző, gyakran műveletlen, dölýfös római nagy urakat is hellasi útjaikon. Nem szerettek hazájokon kívül keresni fényes, de milliónyi bajjal s teherrel járó existentiát. «Miképen tudtad elhagyni a napfényt; — kérdi egy görög, Rómában talált ismerősét — Hellast és boldogságát, szabadságát, ezért a tolongó tömegért». És Hellas jobbjai csakugyan nem kívánczoktak Rómába s Róma szolgálatába, mely jó részben el is volt zárva előlök, Claudiusnak a latin nyelvre vonatkozó edictuma óta.

De a mily szép gyümölcsöket termett a magánélet, annyira nem vonzó a nyilvános, a politikai. A közkormányzat rossz volt, telve corruptióval, a tartományban ép úgy, mint az autonom városokban, annyira, hogy a birodalmi kormánynak ellenőröket (correctores) kellett a municipiumokba küldeni, hogy megakadályozzák a túlkapásokat.

A hellenismusnak egyik legfőbb baja, hogy a tehetséggel párosúlt ambitio nem talált kielégítést. S így a becsvágy lassan eltörpülván, elaljasodván, oly úton keresett és talált táplálékot, mely anyagi s erkölcsi romlást hozott a népre. A játékszenvedély oly erőt vesz egész Hellason, hogy az kiírtással fenyeget minden nemesebb jellemvonást, s a római kormány nem hogy megszorította volna azt, inkább elősegíté még, magára vállalván a vele járó közterhek jelentékeny részét. Az olymposi játékok az ifjú Görögországban helyesek, jók valának — illetek hozzá, de a férfiasodó nemzet életéből nagyon kiríván, a diadochok számba sem vevék azokat, míg a római kormány ismét visszaállítja e költséges multságokat, sőt szaporítja, megengedve az elaggott nemzetnek, hogy ismét foglalkozzék gyermek- és ifjúkora szép játékaival. De a mi régen jó volt és hasznos, most pusztító ragálylývá lón, és a közélet közép-pontjává.

Méltó pendantjai e játékdühnek a városi institutiókban lábra kapott visszaélések. A polgári czímmel, a városi hivatali, mint papi rangokkal kitüntető decretumokkal, a köztereken

fölállított gyalog és lovas szobrokkal formális kereskedést űztek, néha oly illetlenül, hogy a hatalomnak gyakran teljes szigorral kellett közbelépnie. S a kínálat nagyobb lévén a keresletnél, utálatos tolakodás fejlett ki: fölkerestek minden számbavehető embert — jó borra való reményében, nem kerüli el figyelmöket semmi alkalmatosság — különösen a császárok életébe vágó, mi végre szolgai versengéssé fajulván, megvetéssel töltött el minden józan embert.

A pénz, mint árukereskedés teljesen pangott, hasonlóan a mű-, kézi- és gyáripár, s a mi volt is mindezekből, idegenek, leginkább itáliaiak kezébe került, holott ezelőtt megfordítva volt. A külkereskedelem megszűnt, a kikötők üresek valának és puszták, romokban heverve. A hajdan oly virágzó mezőgazdaság minimumra olvadt. Az úton nem jár senki, — elhagyottak, — s a római kormány a régiakat sem javíttatja, nem hogy újakat építene. Minek? Hella s haldoklott!

VIII.

KIS-ÁZSIA.

Kis-Ázsia közviszonyai hasonlíthatatlanul jobbak.

A hatalmas félszigetnek a görögöket megelőző népessége sokáig fönmaradt még a császárság idején is, de tűnőfélben van mindenhol. Bythinianak egy részében thrák törzs lakott; Phrygia, Lydia, Kilikia, Kappadokia, sokféle és csak kevésé ismert népcsaládokba tartozó lakossággal bír. De ezeknek nincsen semmi jelentősége: fontossággal csak két nemzetiség bír: a korai századokban bevándorolt görögök és galaták vagy kelták.

A görögök korán megszállották az Aegéi tenger szigeteit és partjait, de a régi időkben még nem települnek be a félsziget belsejébe, bár civilisatiójuk elhat oda is. S e szerencsétlen földrajzi helyzet okozá, hogy az ázsiai görögök még kevésbé tudnak egyesülni, mint az európaiak. Az idegen hódítók egymást váltogatják területeiken, s ezért kitörő lelkesedéssel fogadják Nagy Sándort, midőn megalapítja a macedon birodalmat. Hódításai óriás területet nyitnak meg a hellenizmusnak. Behatolnak a belföldre is, s az új államalakulások, a királyok által alapított

nagy városok: Thessalonika, Antiochia és Alexandria körül csoportosúlnak. Ezeknek uraival küzdenek később a rómaiak. De Kis-Ázsia legnagyobb részét nem fegyverrel hódítják meg, békés úton száll az reájok, gyakran örökségképen.

Az ázsiai kormányzat sohasem szerveztetett egységesen, mert a provinciák, egyenkint, a birodalomhoz csatolásuk alkalmával rendeztetnek be. S midőn a császárság és senatus megosztoznak a birodalom kormányán, Kis-Ázsia egészen a senatusnak jutván, föllállítatik a négy proconsularis kormányzóság: Ázsia, Bythinia és Pontus, Kypros, Kreta és Kyrene. A későbbi hódítások azonban a császár kormánya alá helyezettek. Augustus szervezi Galatiát, melyhez Claudius Lykiát csatolá; Kappadokia Tiberius alatt lőn császári helytartóság. Kilikia szintén helytartóság és külön legatust kap. Hadrian később a Bythiniával egyesített Pontust becseréli a lykiai és pamphiliai helytartósággal, és e szervezet megmarad a harmadik század végéig, a senatus társkormányzásának teljes megszünteig.

A görög városok, leginkább a partokon keletkezének, vagy a folyók alsó völgyeiben, s ezek ott teljesen hellenizálják a benszülött lakosságot. A belföld görögösítésében a diadochok kormányai híven követék Nagy Sándor intentióit, s az bámulatra méltó haladást tőn, úgy hogy a városok fejlődése, megszilárdulása már teljes volt, midőn a rómaiak megszállják a nagy félszigetet. Nem is maradt sok tenni valójok, inkább csak ki kellett választaniok a nagyobb városok kötelekéből, s városi hatósággal fölruházni a nagyra nőtt közsegeket.

A császári kormány a görögöknek az egész hellenismusra kiterjedő képviseletet nem adott ugyan, de a városok egyesülése ellen sehol nincsen kifogása. Az Augustus által szervezett kis-ázsiai conciliumok csak olyanok, mint az európaiak. Céljok az ellenőrzés, a panaszok közvetítése, s a császár vagy császárság ünneplése. Augustus 725-ben (= 29 Kr. e.) engedi meg Ázsia és Bythinia tartománygyűléseinek, hogy székhelyeiken: Pergamon és Nikomediában templomot építvén, őt isteni tiszteletben részesítsek. Ez lassanként kiterjesztetvén az összes provinciákra, a római kormány fő elve: az administratív és sacralis ügyek egyesítése mindenhol végrehajtatott.

A császártisztelet mellett el van terjedve Kis-Ázsiában minden cultus, s a velők kapcsolatos minden babona, szédel-

gés. Az asylumok sehol sincsenek oly divatban, mint itt, menhelyet találván bennök minden gazember. — Tiberius idejében a senatus annak megszorítását rendeli el. Asklepios sehol sem tesz annyi csodát mint itt, különösen Pergamonban hol mint Zeus Asklepiost tisztelik. Kis-Ázsiaiak a tyanai Apollo abonotichosi Alexander stb.

Az igazságszolgáltatás a városok kezében van, s ítéleteik ellen a római törvényszékekhez kellett föllebbezni.

A városi tisztviselők az előkelő polgárok közül választottnak. A közvagyon a curator reipublicæ fölügyelete alatt állván, beleegyezte nélkül a városi hatóság nem határozhat fölhasználása felől. De ez nem lévén általános, sokfelé a városokat teljesen megrontó gazdálkodás folyt.

Kis-Ázsia a birodalom leggazdagabb tartományai közé tartozván, pontosan befolyó évi adója a kincstár legbiztosabb jövedelmi forrása. A lakosság jólétét egyformán elősegíti a kifejlett mezőgazdaság, ipar mint kereskedelem.

A tudománykedvelés a művelt görög vidékeken általános lévén, a közoktatásügy virágzó, s alig van város, melyben ne lennének közkölségen föntartott tanintézetek. A köztársaság nem törődik ez intézetekkel, de a császárság idejében újra élednek azok, és visszakapják adómentességöket a tanítók mint orvosok. Sajátságos kinövései e civilisációnak a sophisták. Ők foglalák el az írók helyét, s előadásaik pótolák az irodalmi termékeket. Szónoklataik, hangzatos, czifra nyelven, megtartatnak úton-útfélen, nyilvános és magánkörben, útcaszögleteken, s erre tanítják az ifjúságot is, mely mohón műveli a latin mint görög rhetorikát, de ép oly üresen és szellemtelenül, mint mesterei. E sophisták előadásaik hatásosabbá tételére fölhasználnak minden meg és meg nem engedett eszközt: hanghordozást, taglejtést, fényes öltözetet, színészi fogást, concurrentiát, claue-ot stb. S a közönség tódul előadásaikra, mint a circusba, és a bon-tonhoz tartozik megbámulni, megtapsolni őket. És a milyen a publicum, olyanok sophistái, rendesen elkényeztetett, követelő, képességeikre módfolótt büszke emberek, pedig hatásuk elenyészik az utolsó tapssal. De hát divatosak valának. Keletök egyforma mindenfelé, s a császárság idejében nőttön-nő. A sophistákat mint árúcikket küldik mindenfelé, olyant a milyen kell, latint vagy görögöt; gyárilag neveltetnek, s minél nagyobb a kereslet, annál tömegesebben

készítettnek elő, természetesebben mindig gyöngébb, de annál csillogóbb anyagból.

De még sem ily sötét és fölületes az egész szellemi világ. Prusai Dion Vespasian és Traján idejében a philosophia tanára; Galenus császári orvos Marcus és Severus udvarában. Galenusban kellemesen lep meg, hogy a világfi s udvaroncز finom modorával mily philosophiai és nagy irodalmi műveltség párosúl. Dion minden tekintetben méltó társa. A hellenizmusnak, melyre igazán reállik a költő szava, hogy: nyugtában is ugyanaz a nap, — méltó képviselői ők.

Kis-Ázsia az ó-korban még Nyugotnak a kiegészítője, társadalmi viszonyai, civilisatiója, politikai összeköttetései ezernyi kötélekkel csatolják Európához, de a legnagyobb világ-rész határos részei már nem tartoznak, nem tartozhatnak Nyugothoz, ez Kelet, melynek létföltételei, fejlődése, közviszonyai egészen mások, Európáéval gyakran homlokegyenest ellenkezők.

A római birodalom meghódítva Kis-Ázsiát, közvetlen szomszédja lön Keletnek, szultánjainak, s Mithridates ellen vívott háborúival megkezdődik a harcok végtelen sorozata, melyeknek folyamán összeütközik Armeniával, s ennek révén Parthiával.

IX.

PARTHIA ÉS AZ EUPHRATESI HATÁR.

Mommsen lelkiismeretes gonddal beszéli el a nyugoti és keleti világbirodalmak elkeseredett küzdelmét, politikai, társadalmi ellentéteiket, élénk színekkel ecseteli Parthia képét, céljait, hatásait a szomszédokra, s mindezt oly terjedelemben, hogy könyvének e része a legnagyobb, legvonzóbb, mert sok, nagyon sok analogiát találunk e rég elmúlt viszályokban korunk küzdelmeire, véres harcaira és napjainknak nem egy bizarr jelensége lesz érthetőbb a pogányság végső századait megrázó parallelák által.

A parthokat és dynastiájokat Mommsen következetesen skytháknak mondja, skytháknak az általános, ismeretlen eredetű fölfogás alapján, holott azok éppen olyan jó áriák, mint

magok a perzsák, s velök együtt az uralkodóház, melynek története homályos és szaggatott annyira, hogy e kiváló történetíró sem tudja kitölteni mindig a nagy hézagokat, az általa használt adatok alapján, holott a britt encyclopediának újabb kiadása itt-ott kipótolta vagy legalábbb tűrhetővé tett némely hiányt.

A parthok idegen volta mellett mit sem bizonyít, hogy lovasok, a perzsák is jól megülték harczy ménjeiket, dynastiákat pedig soha sem ismerték volna el, ha csakugyan nem hazai származású. Aria volt az is, és bukása nem a legitimitás győzelmét jelenti, hiszen négy századon át uralkodott. És végre is Iránban nemcsak a görögök, arabok, szeldzsukok és mongolok idejében uralkodtak idegenek, mert kilenczszáz év óta nyelv mint vér szerint minden dynastia török, így a Timuridák, Sefevik, Kadzsarok stb. Még a Sassanidák hivatalos jelentése sem mondja az Arsakidákat idegeneknek, csak a birodalom egységének visszaállítását hangsúlyozza. Annak, hogy legitimitásukat a mythicus királyoktól való származásukkal akarják igazolni, nincsen semmi jelentősége: ily nemzetsegfát a Sassanidák udvari tudósai is készítettek.

Bukásukat saját gyöngeségök okozza, birodalmuk lazasága, míg a Sassanidákat a szilárd, egységes szervezet, egyöntetűség jellegzi, s ők nem alap nélkül mondják az Arsakidák korát a rész-királyok uralkodásának. Ez apró fejedelmek csak akkor engedelmeskedtek uroknak, ha már nem lehet egyebet tenniök, valódi királyok tehát, így is neveztetnek s nem satrapáknak, mint Mommsen teszi. Királynak mondja Strabo még Elymais fejedelmet is, pedig e tartomány a birodalom központja mellett terül, s nagy szerepet játszik az Achæmenidák mint Sassanidák alatt. Pompeiusszal önállóan alkudozik királya. A főváros közvetlen közelében Mesene, a Tigris felső völgyében Adiabene királyai uralkodnak, a mesopotamiai sivatagon pedig egy arab emir Hatra várát építi, mely daczolva Traján és Septimius Severusszal, aligha nyitá meg kapuit Ktesiphon nagy királyának. Atropatene, Persis uralkodói, néha teljesen függetlenek. A dynastia gyöngeségének bizonyítéka az is, hogy Seleukia önkormányzattal bír a főváros közvetlen szomszédságában, és fölvonó hídjait akárhányszor — büntetlenül húzatja föl a nagy király előtt. Úgy látszik nem érezték az összetartozás szükségét. Egészen máskép alakúlnak a Sassanidák biro-

dalmának belviszonyai, mely hódítás által egyszerre alapított, s nem nemzedékeken át verődik össze. Szigorúan ellenőrzött s fegyelmezett vazall fejedelmek itt csak a határokon vannak, s midőn a dynastia tagjai király czímmel kormányoznak is egyes tartományokat, csak oly alárendeltek, mint a többi helytartó. A főnemesség a Sassanidáknak is sok kellemetlenséget okoz ugyan, de még sem játszik úgy a tiarával, mint az Arsakidák idejében.

Az nem epen kétségtelen, hogy a Seleukidák nem viselik a «nagy király» czímet, mert «Ázsia királya» a benszülötteknek valószínűleg a perzsa udvari szokásoknak megfelelően fordítottatott, mint Indiában történik most az angol királynak «császár» titulussával.

Mommsen a keleti világbirodalom vallási viszonyain, — külön fogva a két dynastia idejét — könnyen, gyorsan átsiklik, s itt-ott oly határozott állításokat kockáztat, hogy azokhoz látszólag, alig férhet kétség. Pedig számtalan fontos kérdés van még eldöntetlenül, melyek megoldása föltétlenül szükséges, mert a parthok által cultivált vallás számos istensége elhatol nyugotra, nagy hódításokat tesz a római birodalomnak legtávolabbi részeiben is, sőt befészkelődnek kellően átalakulva a keresztyénységbe is, (Mithra Solinvictus = Szt-György lovag); a keresztyén egyház pedig szervezetének jó részét a Sassanidák vallásának hierarchiájából veszi át.

Így alig lesz érdektelen összefoglalnom, mit a legújabb nyomozások kiderítének a két dynastia államainak vallási viszonyairól, és ezzel talán határozottabb, sőt néhol más alakot fog ölteni a kép, melyet Mommsen, talán fejezetének oecónomiájára való tekintettel, csak vázlatosan rajzolt.

A keleti világbirodalom vallásának tanai, parancsai, szertartásai, szent énekei az «istení eredetű» Avestában szedve össze. A gyűjtést már az Arsakida I. (?) Vologeses (51—77 Kr. u.) kezdi, s a Sassanida hitbuzgó II. Sapor (309—379 Kr. u.) zárja le a könyveket, melyek már I. Ardaskir (226—241.) által mindenkire kötelezővé tettek. Az indiai és yezdi parzik szerint lett volna még egy ős Avesta is, melyet Sitamgar (= Nagy Sándor) égetett el. De ez nem való, a zoroastrismust nem üldözi a macedon hódító, utódai még kevésbbé, s így a mythos csak a szent könyvnek nagyon is kései eredetét bizonyítja. Mégis hiányosan szállott az utókorra: Mahomet hívei pusztiták el

legnagyobb részét. A maradvány: vallási törvénykönyv, melyhez néhány mythologicus fejezet járul (Vendidad); áldozati ima és hymnus (Vispered és Jasna) s egy-két fohász a legfőbb istenségekhez.

Vallási irodalom azonban volt már korábban is. Hermippus említi, hogy Zoroaster két millió versből álló szent könyvet írt; az áldozatoknál a mágusok mythicus hymnusokat énekelnek (Her. I., 132.), és pedig legalább Pausanias idejében, (V. 26, 6) egy könyvből. Sokan állítják, hogy az Avesta e régi vallási irodalomnak folytatása és töredéke, sőt az ős időkbe — 1100—600 Kr. e. — helyezik keletkeztét, nyelvi okokra hivatkozva. Az Avesta ugyan nem a Sassanidák, vagy a kései Arsakidák nyelvén íratott, tehát a közép perzsa vagy pehlevin, de az ó-perzsákén sem. Az Avesta nyelve iráni dialectus, melynek újabb formái vannak, mint az ó-perzsának, s mely ettől függetlenül fejlődött. S ez azt igazolja, hogy nem a tulajdonképi Perzsiában keletkezett, hanem keleti Iránból származott be oda, és Kelet-Irán nyelve fogadtatott el vallási czélokra. Ezért fordíttatott le a Sassanidák idejében pehlevi nyelvre. mert a nép már nem értette szent könyveit, mint nem a zsidók az aramai versiót, jóval a keresztyénség előtt. De ebből még mi sem következik az Avesta korára nézve, mert a parzik is írhattak, mint a zsidók, hazájoktól távol szent nyelvökön kanoni textusokat, s írtak is, mint a szövegek bizonyítják, melyekben a szent nyelv formái sokszor hibásan használtatnak, és hamis értelemben alkalmaztatnak. S az a körülmény, hogy az Avesta a földrajzi neveket sokkal újabb formában használja mint az ó-perzsa és görög, szintén az újabb eredet mellett bizonyít.

Az Avesta korát csak a könyv tartalmából, s a perzsa vallási történetből állapíthatjuk meg. Mazda vallása az ó-ária cultusból valószínűleg keleti Iránban fejelett ki. A legrégebb hiteles adatok Darius és utódjaitól, meg Herodottól (I. 131—140.) származnak, és utóbbinak följegyzései annyival fontosabbak, mert szerzőjük nem tudván perzsául, nem ismeri azoknak vallását sem, csak a vallási élet külső nyilvánulásait látja s jegyezgeti föl. S Darius és Herodot adatai teljesen megegyezők, de nem vágnak össze az Avestával. Az Avesta szerint nagy bűn eltemetni a holtakat, s a perzsák ezt még élőkkel is megteszik. A szentkönyv szerint a holtakat ragadozók zsákmányául kell átengedni; e szokás az ős időkben csak néhány

kelet-iráni törzsnél divatozik és a mágusoknál, a Sassanidákat megelőzőleg pedig sehol sincs róla szó, hogy ez mindenkire kötelező lenne. (Agath. II. 23.). Az Avestában, Mithra, Anahita, Haoma nagy szerepet játszanak, míg Darius fölrataiban ez istenségek teljesen háttérbe szorúlnak Ahuramazda előtt; Mithra s Anahita csak II. Artaxerxes óta divatoznak, míg később jóformán egyedüli urai a perzsa Olympnak. A «perzsa istenségek» tisztelete általános lesz egész Elő-Ázsiában (Strabo XI., 8, 4, 14, 16. XV., 3, 14 kv.); az Arsakidák és indo-skytha királyok mazdajacsna, de még sem találjuk sehol az Avesta vallását, csak a Sassanidák idejében emelkedik az törvényerőre, midőn parancsai a legnagyobb pontossággal hajttnak végre. A végkövetkeztetéshez tehát kétség sem férhet, hogy az Avesta nem a fejlődés kezdetén, hanem annak végén keletkezett, valószínűleg Persisben — honnan a tisztán nemzeti reactio is kiindult — még az Arsakidák korában, s a Sassanidák alatt fejeztetett be. Fontos körülmény az is, hogy az Avesta naptára az Achæmenidák idejében még ismeretlen, és csak később lesz közkeletű Persisben, Kappadokiában stb.

Ez eredményekre juttatnak bennünket a belső okok is. Az a passus, mely a manichæusok ellen polemizál, (Vendidad, 4, 130 kv., — Darmesteter: *Zendavesta* I, XL.) interpolált lehet, épen így a Sassanidák idejebeli ragái főpaprak (Zarathustra) említése (Jasna 19, 50.), de ha erre vonatkozik a Vendidad 1, 60. pontja, úgy kétségtelen, hogy ennek első része (fargard) a Sassanidák idejében keletkezett. Az Avesta, teljes erős szervezettel bíró egyházat tesz föl, melyet az állam elismer és támogat, de a mely utóbb oly hatalmasra fejlődik, hogy az államhatalom alig említettetik (Vend. 18, 25.). A parancsok nagy pontossággal fogalmazvák, s áthágóit súlyosan büntetik. És ha Geldner (*Studien zum Avesta* I, 10.) jól magyarázza a «pesótanu és tanuperetha» szókat, úgy ez az egyház még excommunicalhat is. Az Arsakidák és Achæmenidák idejében ily állapotok, milyeneket az Avesta megkíván, lehetetlenek valának, s ha meglettek volna, nem enyészhetének el nyomtalanúl, míg a Sassanidák korában minden megfelel a szent könyv követelményeinek, s így az ő kormányaik alatt keletkezett, és a rituále rendkívül gondos kidolgozása, kifejlett vallási casuistica, hoszszadalmas, józan, minden lendület nélkül való előadás, a legfárasztóbb unalmasság és mindig ismétlődő stereotyp phrasisek

jellemzik az egész könyvet. Csak néhány a régi időből származó részben van elevenség, máshol nem találunk határozott egyéniségre valló kifejezést, meleg, közvetlen érzést, a vallás nagy eszméjeért való lelkesedést, ezek pedig oly tulajdonok melyek — fölírataiból következtetve — Darius szent könyveiben kétségtelenül megvalának. A legjellemzőbben lép előtérbe e jelleg a regék földolgozásában, holott az irániaknak terjedelmes és sok közvetlenséggel alkotott regeköre volt. Az Avestában pedig sehol sem találunk, élénk üde fölfogást, költői földolgozást; a régi nagy hősök alakjai elmosódnak s egyedül arra szolgálnak, hogy a rendszerbe öntött tanokat, dogmákat exemplificálják. Ily könyvről csak akkor hihetnők el, hogy az őskorból származik, ha a leghatározottabb bizonyítékaink lennének mellette. Nem a szabad, erőteljes ifjú kornak terméke az, hanem a késő s mindent eltaposó vallási reactióé. — (V. ö. Renan: *Journal asiatique* VII. 16, 29 kv.; Ed. Meyer: *Geschichte des Alterthums* I. k. 503. kv. l. stb.)

Néhol a politikai viszonyok elbírálásában is találkozunk egyenetlenségekkel, így Augustus császárnak nagyon is indicált békés eljárását rosszalja, de azért Traján hódításait is megrója, bár ha két század mulva Diocletian ugyanoda vezetési sasait, hova Dacia meghódítója, s ekkor mégis, talán önfeledten, igazságot szolgáltat Trajánnak.

A két világbirodalomnak egymással való örök harczában nem emeli ki a folytonosságnak legfőbb okát, az ellentétet Nyugot és Kelet között, melyet sohasem lehet kiegyenlíteni, nem ha a nyugotiak uralkodnak keleten, s megfordítva még kevesbbé. Az ellentét pedig, mely a rómaiság, s a védelme alatt lévő hellenismus és Parthia között minden pillanatban szakadásig feszíté a húrokat, sokkal nagyobb volt, mint az, mely a magyar s török élet-halál-harczot fölidézte, mint az, mely Anglia és a hinduk között a brittek minden jó szándéka ellenére sem simúlt el, s alig is fog békésen elenyészni, ha csak az anyagi erő nem áll szembe vele mindig oly túlnyomó fölénnyel, hogy elnémitson minden ellenmondást. A római birtokok a stabilismus megtestesedései, s az egységé, míg Parthia szétदारolt-ságával, hűbér királyaival homlokegyenest az ellenkezője. A császár hatalma a legiók ellenállhatatlan erején, s a római intézményeket rég elfogadott népek közakaratan alapszik, míg Parthia királyának trónját magasra emelheté a főnemesség

rokonszenve, támogatása, s megdönthető ellenszenve, gyűlölete. Róma korlátlan urának soha sincsen oka keresnie a háborút, a birodalomban izzó elégtelenség vagy a szenvedélyeknek más irányokba terelése miatt, míg Parthia nagy királya minden évben harczol, hogy kielégítthesse féktelen nagyjait, s ha Rómával nem húz minden nap ujjat, csakis gyöngesége miatt nem teszi, mert a veszített háború rendesen trónjába, életébe kerül az Arsakidáknak. És különösen így van ez a dynastia utolsó századában, midőn a fejedelmi vérnek minden életerejét fölemésztik a ktesiphoni udvar buja gyönyörei, épen akkor, midőn a Tiber partján Trajánnal kezdődőleg a császárság fényének, nagyságának tetőpontját éri el. A Sassanidák trónraléptével nem minden század lévén egyformán termékeny, Róma elhanyaglik, s a nagyobb erő az új dynastia karjaiban van, míg Claudius, Aurelianus, Tacitus, Probus, Carus és Diocletianus föl nem rázzák a megzsibbadt nyugatot, és ekkor ismét az imperium javára hajlik a világ sorsának mérlege. Ez még nem tevé jobbá a helyzetet, az ellentéteket nem simíthatá el, még kevésbbé mint Róma meggyöngyülése, s nem enyészethet el a földrajzi viszonyok által teremtett kényszerhelyzetet sem. És ez valóban nyomasztó volt — Armenia fekvése miatt.

A nagyterjedelmű ország mint ék fúródik a két birodalom közé. Míg fönnáll az örmény nagy-királyság, válaszfalként terül Róma és Parthia között, mint Európa s Oroszország közt az egykori Lengyelország, mint Afghanistan Anglia s a czárok birodalma közt, de bukásával a nagyhatalmak összetűzése elkerülhetetlenné vált. Antonius kezdi meg a háborúkat Nagy Sándor birodalmának visszaállításáról ábrándozva, de elbukik, nem Keleten, Actiumnál, s örökét, ha terveit nem is, Augustus veszi át. Hidegen számítva és mérlegelve mindent, és ismerve a viszonyokat, Armeniát nyugton hagyja, tudva hogy Lucullus és Pompeius fényes győzelmei is kárba veszttek e zordon fön-síkon, melyet erős nagy nép lakott, hatalmas feudális nemességgel, mely ép úgy torzsalkodott a trón fölött s királya ellen mint egykor a német-római császárság hűbéresei tevék, küzdve egymás ellen is, ha nem akadt jobb zsákmány másfelé. A birodalomra nem volt veszélyes az ilyen Armenia, míg a római helytartónak örök küzdelme lett volna, a szabadság, jobban szabadossághoz szokott nemességgel, melyet a római politika nem

tűrhetett volna meg hűbérúri intézményeivel, jogaival, kiváltságaival, hanem leigázott volna, mint tette Britannia, Gallia és Hispania gazdag főuraival. De e küzdelem szintén provocálta volna a szomszéd Parthia beavatkozását, s így a háborúkat az sem akadályozhatta volna meg, ha Armenia római lesz, mint nem akadályozá meg, hogy Örményország az Arsakidák secundo-geniturája lön. De ezzel csak rosszabbak lettek a viszonyok, mert a vér szerint s nemzeti culturájánál és vallásánál fogva Parthiához szító és tartozó állam, mely önmagában is nagy és hatalmas, míg egyfelől védelmet adhat hűbérurának a sasok ellen, másfelől mint vazall állam a legjobb medium, hogy a parthiai tömegek akadály nélkül érhessék el az imperium keleti birtokainak gyöngyeit: Kis-Ázsiát, Syriát. E két tartományt pedig a leghitványabb kormány sem bocsáthatá prédára, ezt biztosítani kellett és megtartani, mert birtoklásuk a birodalom létföltételei közé tartozott. Nero kormányának találékonysága, mely Armeniát Róma hűbérévé tévé, Arsakida királylyal, egy időre biztosítá a békét, de ez a legheterogenebb elemek egyesítése lévén, lehetetlenségének, tarthatatlanságának csakhamar ki kellene tűnnie, s ki is tűnt a császárság második századában, midőn az Arsakidák családja pillanatra emelkedni kezd, midőn Ktesiphonban belátják, hogy a római Armenia esetleg végveszélyt hozhat Parthiára, s Chosroes, Traján ellenére, Pakoros Axidares helyett Parthomasirisnek adományozza a koronát. S a nagy királynak a főnnállott nemzetközi szerződések szerint ugyan nem, de nemzeti szempontból teljesen igaza volt, mert Armenia Rómára nézve is ép oly medium, mint Parthiára; ott valóságos porta orientalis, — itt porta occidentalis. A harczok tehát ismét megújulnak, és csak a legnagyobb császár halálával érnek véget. Hadrian Nero politikáját inaugurálja ugyan, de azért az okokat, melyek a háború tüzeit szakadatlanúl táplálták, nem tünteték el, és megint kitörnek a harczok, változó szerencsével, ugyanazon alapokon, ugyanazon okokból, melyek között lassanként a nagy eszme is szerepet kezd játszani, hogy nyugatot bírják mindig a nyugotiak, de kelet legyen a keletieké! Ez eszmét az Arsakidák bukása után, kiknek politikájában nyoma sincs a nemzetiségi érzetnek, a Sassanida restauratio veti föl és propagálja, s már Ardaskir alatt 230-ban nyilvánul az, midőn a ktesiphoni udvar visszaköveteli Rómától mindazon tartományokat, melyeket Darius és Xerxes birtak, tehát egész Ázsiát. Armenia szintén

Kelet hatalmába kerül, s az erőteljes új irány, új politika, a nagy keleti birodalom újjászületése, a római fegyverek teljes leveretésében s Valerián császárnak az ellenség kezére kerültében culminál. Az imperator fogságba jutása egyértelmű lévén detronisatiójával, Nyugot császár nélkül marad, s keleti birtokaiban Odenathos alapít új, semita birodalmat, és sikerrel küzd a semiták iránt nagy gyűlölettel viseltető Sassanidák ellen, kik ép oly ellenségei valának neki most, mint előbb a rómaiaknak; még Armeniát is elfoglalja, és ha a külső formákat megtartja is az imperium küldöttjei előtt, tényleg teljes függetlenséget élvez. Utódja, özvegye Zenobia, erős kézzel tartja össze férje birtokait, de a birodalom iránt tartozó kötelezettségeiről megfelelkezve, megtámadja Egyiptomot, Aurelian trónrajutásakor! Armenia, az új perzsa birodalom, Róma integritásáról lévén szó, háttérbe szorúlnak most, s a hatalmas császár mindennek előtt Palmyrát dönti meg. Az új közbelső fekvésű keleti birodalom ezzel megbukván, a Sassanidák és imperium ismét szemben állanak, s Carus sikerrel küzd ellenök, Diocletian pedig újra elfoglalja és bekebelezi Armeniát, Mesopotamiát. A birodalom így természetes határokat kapott, de súlypontja is keletre ment át, keleti birodalommá látszott átváltozni, s újra éledt hatalmával, nagyságával szemben a Sassanidák nem léphetvén föl a nemzetiségi eszme zászlóvivőiként, az ó-kor keleti kérdése egyszerűen birtokkérdéssé válik, azon stadiumba jutva el, melyben ma van az, hacsak egyszerűen a törökökre vonatkoztatjuk.

A rómaiak keleti kérdése azonban sokkal egyszerűbb volt, mint a mienk, ott egy állam küzd egy állam ellen, nem kellett megosztani a nyereményt; míg korunkban ez lesz legnehezebb része a megoldásnak, s talán ép úgy fegyverre fog kelni az egész művelt világ, mint akkor, midőn a római császár parancsolt Britanniától Mesopotamiáig, a nagy királyság pedig a Tigris és Eufrattól az Indusig!

Végül, hogy a parthok miért nem vertek arany pénzt, lehetetlenség megfejtetni, de az tény, hogy nem a római császárság iránt való reverentiából tartózkodtak ettől: ennyi szerepnyiséget nem lehet föltételezni egy keleti uralkodóról.

AZ ÁLLAM-ÖSSZETÉTELEKRŐL.

A tudományos elméleteknek a két utolsó század folyamán a kulturállamok közjogi fejlődésében jelentékeny szerep jutott. A kölcsönhatás, melyet az egyes nemzetek államjogi rendszerei egymásra gyakoroltak, csak igen kis részben történt az intézmények átültetésének útján, hanem legnagyobb részt azon elvek általános befolyásának volt következménye, melyeket a tudomány emberei a tétéles jogokból levontak. Bodin tana az állam souverainitásáról adta a leghatalmasabb lökést az újkori egységes absolut monarchia kibontakozására a középkori rendi állam bonyolult és széttagolt alkatából. Montesquieu fölfogása a hatalmak szétválasztásáról, melyre az angol alkotmány hibás elemzése vezette, mint alapelv ment át az éjszakamerikai nagy köztársaság szervezetébe s onnan az újabb, mesterségesen létesített charták legnagyobb részébe. Ugyancsak Montesquieu eszméjének hatása alatt s az Unio alkotmányából vezette le Tocqueville a maga elméletét a souverainitás megosztásáról a szövetséges államban, mely bejutott a svájcei alaptörvényekbe s jelentékeny befolyást gyakorolt a német birodalom alakulására. Az államjogi elméleteknek elemzése, az eredményeknek helyes megállapítása tehát elsőrendű politikai jelentőséggel bír, s ez a jelentőség még egyre fokozódik, a mint a magasabb műveltség terjedésével a tudomány haladása mind közvetlenebbül érinti az alkotmányos fejlődés tényezőit.

A hűbérszervezet enyészésekor a souverainitásnak, a forradalmak s alkotmányválságok korszakában a hatalmak megosztásának tana játszott szerepet; ma, mikor a nemzeteknek nagyobb, tágabb körű egységekbe való társulása van napirenden, az állam-összetételek kérdése nyomúl előtérbe. Természe-

tes dolog volna, hogy mindazon nemzetek irodalma, melyeknek állami életét alapjaiban érinti, kiválóan foglalkozzék vele. Magyarország közjogi helyzete olyan, hogy két irányban érdekelhet bennünket az állam-összetételek lényegének kutatása. Úgy az osztrák-magyar, mint a magyar-horvát viszony természete végleges meghatározásra vár, melyből szükség esetén megoldhassuk az eldöntetlen kérdéseket. Fájdalom, államjogi irodalmunk, mint általában, úgy e téren is hézagos és fejletlen. Nem úgy a német birodalomban, melynek szokatlan és bonyolult összetétele egész sorát idézte föl a német publicisták elméleteinek. Ezek vizsgálták és meghatározták a fogalmakat, elemeikre bonták az intézményeket, s nekünk, ha saját viszonyaink alapos ismeretére vágyva, az elemzés és jogi következtetés ösvényére lépünk, az ő tudományos munkálkodásuk alapjára kell helyezkednünk.

A német irodalomban az állam-összetételek tanát bátran a szövetséges állam (Bundesstaat) theoriájának nevezhetjük. És valóban, az állam-összetételek megítélésének kérdése azon fordul meg, vajon a szövetséges államnak, az államok fölött létező államnak, fogalma logikailag és jogilag megszerkeszthető-e? Waitz, ki a németeknél a kutatást 1862-ben megkezdette, föltétlen igennel felel. Ő is azt tanítja ugyan, mi korának még általánosan elfogadott nézete vala, hogy az állam fogalmától a souverainitás elválaszthatatlan, azonban ő Tocqueville-lel a szövetséges államban két egymás mellett fönnálló, teljesen elkülönített kormányt, két souverainitást lát. Szerinte úgy az összeség, mint az egyes tagok valóságos államok, melyeknek souverainitása csak kiterjedésében, s nem tartalmában szenved megszorítást. A tag-állam nem is része a szövetséges államnak, hanem egymás mellett fönnálló, bár ugyanazon elemekből létesült külön államok.

Waitz nézete egy ideig föltétlen elismertetésre talált hazájában s általános uralomnak örvend ma is hazáján kívül. Ma már Németországban Gareis egymaga vallja,*) ő is változtatással, az érdekmomentum bevonásával. Az újabb német jogászok figyelmét ugyanis nem kerülte el azon belső ellenmondás, mely e tanításban rejlik. Waitz a souverainitást minden magasabb hatalomtól való függetlenségnek definiálja. Csakhogy a souverai-

*) *Allgemeines Staatsrecht.*

nitás szokott fogalmában az oszthatatlanság és kizárólagosság is épen úgy befoglaltatik, s azért terjedelemben való megosztása képzelhetetlen. Vagy a souverainitást kellett tehát az államtól külön választani, vagy a szövetséges állam eszméjét mellőzni. Néhány csekély számú író, Seydel, Held, Zorn, ez utóbbi útát választották, a túlnyomó nagy rész azonban a hagyományos fölfogással szakított s lehetőknek vallotta nem-souverain államok létezését.

Azon iskolához, mely a souverainitásnak az állam-fogalomból való kizárásával akarja a szövetséges államban a tagok és az összeség külön-külön önálló államiságát kimagyarázni, nagy tudományú férfiak tekintélyes sora csatlakozott. Egyes homályos kísérletek után Hänel volt ez irány megalapítója.*) Ő az államnak azon jogi hatalmát, hogy saját illetékességének körét önmaga állapítja meg, nevezi souverainitásnak. A szövetséges állam szerinte a részek e souverainitását «áttöri». A részek azonban mégis valóságos államok maradnak, a mennyiben «az önkormányzati testületek fogalmát áttörve, állam módjára, vagyis saját jogon és saját törvények szerint állami feladatokat teljesítenek». Ez elmélet, bármily homályos is különben, határozottan fölfedi már azt a kényes pontot, melyben az új rendszernek minden hibája sarkalik. Ha elvonjuk a részekről a souverainitást s azt kizárólag a szövetségnek foglaljuk le, minő fogalmi különbséget találunk akkor a tag-állam s a nálánál alsóbb rendű önkormányzati testületek között? Hänel valamennyi követője e kérdésre igyekszik előzőinél kielégítőbb feleletet találni, mi közben egyre határozottabban hangsúlyozzák, hogy a szövetség souverainitása a rész-államokat nem is «áttöri», hanem valósággal megszünteti.

Hänel nyomába legelőször Laband, a jelenkor legkitünőbb államjogásza, lépett. Nagyhirű munkáiban a tagállamok alkatából három lényeges vonást emel ki, mint melyek ezeket a tartományi, megyei vagy helyi községektől megkülönböztetik. Az első, hogy a részállamok a magok összeségében a szövetséges állam souverain hatalmának viselői, a második, hogy ezek a szövetséges állam souverain hatalmának egyedüli közvetlen alattvalói, a harmadik végre, hogy hatalmi körüket nem átvitt, hanem

---

*) *Studien zum deutschen Staatsrecht. (Die vertragsmässigen Elemente der deutschen Reichsverfassung.)*

saját jogon bírják. Csakhogy e hármasság különbség elenyészik a szigorúbb elemzés világosságánál. Különösen azon állítás ellen fordult rögtön és teljes egyértelműséggel a közjogi irodalom, hogy a szövetséges államnak közvetlenül polgárai nincsenek. Nemcsak, hogy minden államnak leglényegesebb, senki által nem vitatott alkatrésze a polgárság, nemcsak, hogy az ezekre gyakorolt közvetlen befolyás nélkül államhatalom nem képzelhető, de sőt maga a német birodalom alkotmánya, melynek magyarázatára pedig e theoriának szolgálni kellene, annyira ellentmond, hogy maga Laband sem tartja fönn következetesen tanítását. Hasonlóképen elvetette az irodalom azon megkülönböztetést, hogy a tagállamok a fensőbb egység souverainitásának hordozói, míg az önkormányzati testületek nem. És csakugyan, minden egyebet nem tekintve, ez elvet jogilag formulázni s alkalmazva értékesíteni lehetetlen volna.

A bírálók beható fejtegetései után Laband legnevezetesebb követője, Jellinek, mesterének három tétele közül már csupán egyet tartott fönn. E tárgyról szóló kitűnő monographiájában *) az államnak általában, tehát a részállamnak is, megkülönböztető jeléül a hatalomkörnek saját jogon való bírását fogadja el. E kifejezésnek azonban magyarázatába is bocsátkozik. Szerinte «saját jog a jogilag ellenőrizhetetlen jog», s állam «azon testület, mely állami hatalmat ellenőrzés nélkül gyakorol». Persze itt ismét az «állami» hatalom közelebbi meghatározása volna szükséges! De helytelen a saját jognak az ellenőrizhetetlen joggal való azonosítása is. Éles logikával mutatta ki ezt Rosin, rögtön Jellinek munkájának megjelenése után.**) És kimutatta ugyanakkor azt is, hogy sem a «saját jog», sem a «jogilag ellenőrizhetetlen jog» az államiság kriteriumául nem használható. Mert hiszen mindennemű jogosítvány az illető jogalanynak saját joga, a jogi ellenőrzés pedig bizonyos tekintetben a legalsóbb rendű testületek ellenében sem gyakorolható, más tekintetben viszont szerződéses alapon az egységes államnál is képzelhető.

A saját jog elméletének megdőltével elfogadhatatlannak bizonyult Laband harmadik tétele is. Ismét szabad tér maradt

*) *Die Lehre von den Staatenverbindungen.*

**) *Begriffstudien über Souveränität, Staat, Gemeinde, Selbstverwaltung.*

tehát az államfogalom fölépítésére. Rosin a cél-momentumot vonta be rendszerébe. Szerinte az államot a községtől csak az különbözteti meg, hogy a helynél magasabb, nemzeti célok megvalósítására tör. Ámde, melyek azok a nemzeti célok? Mi által különböztethetők meg jogi határozottsággal a helyiektől? — Rosin véleményéhez közel állanak Brienek újabb tanai. *) Meyer pedig abban látja a határvonalat, hogy az állam, legyen bár tagja valamely szövetségnek, föladatát saját törvényei szerint oldja meg s szervezetét saját törvényeiben állapítja meg. **) Azonban a legalsóbb rendű községnek is van saját hatáskörében statutárius joga, ellenben szervezetének megállapításában a legmagasabb rendű közületek, a svájci kanton, északamerikai állam, német tagállam is, kötve vannak bizonyos általános szabályok intézkedéséhez, minő például a kormányforma előírása.

Mind e különböző, a modern alkotmányok jogi elemzéséből kiinduló rendszerek föllállítói eredménytelenül fáradoztak azon, hogy az államot fogalmilag szigorúan megkülönböztessék az emberiség egyéb szerves egyesüléseitől. Ez eredménytelenség arra bírta a tudomány legújabb képviselőit, hogy az államot a testületek sorába vonják, azok körén belül igyekezzenek ismertető jeleit megállapítani. Rosin és Brie érdekelméletei már ez iránynak kezdetét jelenték. Meyer egy lépéssel tovább ment s hangsúlyozta, hogy az állam csak egy szem az alacsonyabb és magasabb rendű rokonjelenségek láncolatában. Legújabban aztán a Gierke-féle egyesületi theoria, mely diadalmasan hódít a magánjog terén, kísérté meg erejét az államjog alapkérdéseinek megoldásában. Magának Gierkének e tárgyról adott vázlatos tanai nem sok újat tartalmaznak. Egyidejűleg föntartja az államsouverainitás és a szövetséges állam eszméjét s Waitz fölfogásától tulajdonképen csak annyiban tér el, hogy a souverainitásban osztozó szövetséget és tagállamokat nem helyezi egymás mellé, hanem az utóbbiakat az előbbinek, mint felsőbb egységnek, organikus részeiül tünteti föl. Annál következetesebben s meglepőbben alkalmazta tanítványa, Preuss, az új magánjogi iskola elveit a közjogra. Munkája †) az utolsó

*) *Theorie der Staatenverbindungen.*

**) *Lehrbuch des deutschen Staatsrechts.*

†) *Gemeinde, Staat, Reich als Gebietskörperschaften.* Berlin, 1889.

lehetséges kísérlet a szövetséges állam eszméjének megmentésére s úgy azon jogi élnél fogva, melylyel a kérdést érdeklő összes fogalmakat bonczolja, mint tételeinek eredetisége által arra ösztönöz, hogy bővebben foglalkozzunk vele s kutatásaihoz fűzzük saját gondolatainkat.

Preuss constructiójának alapjául az egyesület s az intézet fogalmait veszi. Egyesület (Genossenschaft) szerinte személyeknek minden összetétele, melyben a tagok magasb egységgé való összealakulásának elve befoglaltatik. Intézet (Anstalt) minden kívülről jogi alakulattá szervezett egység. E fogalmak tehát ellentétesek, a mennyiben az egység létesülése az előbbiben bensőleg, önkéntesen végbemenő, az utóbbiban pedig külső, transcendens akaratnak folyománya. De ha ellentétesek is, keresztezhetik egymást. E keresztezés történik a testületben (Körperschaft) vagyis azon egyesületben, melyben a benn rejlő egység valamely rajta kívül létező hatalom elismerése következtében az egyes személyen fölül álló valóságos öszsz-személyiséggé vált. A testületek a szerint, a mint az egyesületi vagy az intézeti elemnek jut szervezésökben nagyobb szerep, reszint létesítettek (gewillkürte), reszint létesültek (gewordene). Az utóbbiakhoz tartoznak a családon, törzsön és népen kívül, melyek leszármazási testületek, a község, az állam és a birodalom, más néven szövetséges állam. A mi e hármat minden más testülettől megkülönbözteti, az az, hogy organismusukban a tisztán személyi elem mellett, mint principium individuationis, egy tárgyi alkatrészt, a terület, is helyet foglal. Község, állam és birodalom területi testületek (Gebietskörperschaften). A község, még pedig úgy a helyi, mint a kerületi és tartományi község, az állam, még pedig úgy az egyes, mint a szövetséges állam, intézeti jellegöknél fogva szerves részei magasabb rendű testületnek s egyidejűleg egyesületi jellegök következtében alacsonyabb rendű személyiségeket organikusan foglalnak össze.

A legfelső alakulatnak, a birodalomnak, szervezetében az intézeti elemet a még hiányosan kifejtett nemzetközi általános állam-egyesület adja. E különböző fokú egymásba kapcsolódó területi testületek két csoportját, a községet és államot, a területi fenség választja el. Tagállam és birodalom bírják a saját területükkel való rendelkezés, vagyis a területi fenség jogát, ellenben a helyi község, a kerület és a tartomány nem. És ez

zel megkaptuk az államiság kritériumát a szövetséges állam eszméjének föladása nélkül.

Azonban Preuss elméletének is megvan a maga lényeges hibája, és ez abban gyökerezik, hogy eredményeihez nem az összes ismert tapasztalati jelenségekből való következtetés, hanem pusztán a mai német birodalom szervezetének elemzése útján jutott. Munkájának elején ki is jelenti, hogy nem igyekszik általános érvényű tanokat állítani föl, hanem csupán egy német államjogi rendszer fölépítésére törekszik. S nem lehetne ellenében kifogást emelni, vagy csak igen keveset, ha föltevéséhez híven ily módon formulázná tételeit: a német községeket, tagállamokat, sőt magát a birodalmat a német birodalom államjoga területi testületekké alakítja; a községtől az úgynevezett tagállamot Németországban a területi fensőség különbözteti meg stb. Ámde ő elter eredeti szándékától, általánosítja meghatározásait s az államiság lényegéül tünteti föl azt, a mi csupán a német tagállamok megkülönböztető jele. Pedig maga elismeri, hogy a területi testületek tana csak a mai német jogállam viszonyaira alkalmazható, sőt ott is bőven találni zavaró momentumokat. Ő azonban ezeket a befejezetlen fejlődés rovására írja, oly állapotok között pedig, mikor a testületi elmélet alapján az állam-organismus ki nem magyarázható, mint a régi római-német birodalomban, egyszerűen el nem ismeri államnak létezését. Szerinte az állam az emberi társas együttlétnek nem okvetetlen, hanem csupán legfejlettebb alakja.

Azt az általános fogalmat tehát, melyet viszonylag új, de azért több százados gyakorlat az állam (status, s ebből eredő state, état, staat stb.) megnevezéssel jelölt meg, Preuss teljesen mellőzhetőnek véli s az állam szót egy aránylag ritka jogi alakulat, a területi fensőséggel bíró területi testület részére akarja lefoglalni. Ez a jognak nála található fölfogásából magyarázható. Gierkénél és követőinél ugyanis a jog az államtól független fogalom.

Ily fölfogás mellett természetesen lehetségesnek látszik jogilag rendezett emberi közösségek létezése állam nélkül.

Ámde az általánosabban elfogadott meghatározás szerint, melynek elemzése jelen tanulmányunk keretén kívül esik, a jog a társadalmi együttlét föltételeinek összege a közös-

ségi és egyéni cselekvőség tekintetében, mely összesen mindig az állam akarataül jelentkezik.*)

A jog és állam viszonyának ez értelmezéséből azon további igazság keletkezik, hogy az államiság kritériumát az egyes államjogok meg nem határozhatják. Az államfogalom fölül áll az államjogon, mely, mint minden jog, a kész, magában befejezett államnak akarata. Az állam-fogalmat a tapasztalati állambölcsélet állapítja meg, az államjog tudománya legföljebb következtetéseket vonhat belőle.

A tudományos tapasztalat azt bizonyítja, hogy a teljes műveletlenség állapotát nem tekintve, az emberiséget mindig és mindenütt elhatárolt társadalmak zárják magokba, melyek saját törvényeiket kényszer-hatalommal érvényesíteni képesek. Ez uralkodó társadalmakat nevezzük államoknak. Annyiban igaz tehát Gierke iskolájának tana, hogy tudniillik az állam nem egyedül álló jelenség, a mennyiben belső természetét tekintve, a társadalmak hosszú sorába tartozik. De meg nem állhat Preussnek azon további állítása, miszerint az állam külső alakja szerint, azaz jogilag is csupán egy szem az emberi különböző fokú közösségek egybekapcsolódó láncolatában. Az állami társadalmat sajátos tulajdonsága, az uralkodás, vagyis a kényszer-hatalommal való kizárólagos rendelkezés nemcsak minden más társadalomtól élesen megkülönbözteti, hanem a körébe eső társas egyesülések egyedüli szabályozójává teszi. Uralkodó voltából következik, hogy fölötte semmi magasabb hatalom nem létezik, a mi viszont azt eredményezi, hogy akaratát más, mint a természetes lehetőség határa, meg nem kötheti. Önként korlátozhatja saját működését, de ez esetben szabadságában áll ismét ki lépni a korlátok közül. Nem képzelhető ellenben a mondottak szerint az, hogy hatalmi körét részben elveszítse, valamely fölsőbb organizmusba illeszkedjék. Tehát az államok fölött létező államnak, a szövetséges államnak, fogalmát megalkotni logikailag lehetetlen.

Ily módon azon eredményre jutottunk, melyre a német jogászok közül Seydel és elvtársai. Seydel Waitznak fölfogását a megosztható souverainitásról döntötte meg s avval együtt a szövetséges állam eszméjét is elvetette.**)

*) Lásd Pulszky Á. *A jog- és állam-bölcsészet alaptanai.*

**) *Der Bundesstaatsbegriff.*

államok eddig szokásos kategóriáját egyszerűen a tagok souverain önállóságát meghagyó szövetségek körébe kell sorozni. Teljesen azonos alap gondolatból indult ki Held, a ki Seydellel egyidejűleg tette közzé fejtegetéseit,*) csakhogy ő a szövetséges államokban az összességnek ítéli oda a souverainitást, a tagállamokat pedig pusztán önkormányzattal bíró területi alosztályoknak tekinti. Ehhez a véleményhez csatlakozott Treitschke az ő politikai, s Zorn **) az ő nagyérdemű jogi munkáiban. A *souverainitásnak, e lényeges tulajdonságnak, hiányában*, így okoskodik Zorn, «a részállamok a szó szoros értelmében már nem is államok, mert náluk az államfogalom első lényeges vonása, a souverainitás, hiányzik».

Heldnek és Zornnak tanai közel állanak az általunk mondottakhoz, csak hogy ők nem az államnak, mint uralkodó társadalomnak, természetéből, hanem az állam-souverainitásból vonják le következtetéseiket. Mi azonban a souverainitás fogalmát teljesen és okvetetlenül mellőzendőnek véljük. Ebben természetesen nem vezet Preussnek fölfogása, ki rendszerének egyéb részleteivel összhangzatosan nem az államnak, a mint ő e kifejezést érti, hanem kizárólag egy, már kiveszőben lévő jogi alakulatnak, az absolut monarchiának, characteristicumául tünteti azt föl. Mi a fogalmat azon okból tartjuk elvetendőnek, mert fölösleges és zavarokra ad okot, magát a szót pedig visszaóhajtjuk adni a francia nyelvnek, a honnan vették, s a hol eredetileg nem jelent egyebet, mint bármely téren a legmagasbat, a legfőbbet. Ám nevezzük «souverain»-eknek az uralkodókat, mint az államhatalom legmagasabb csúcsán állókat, a nélkül, hogy e végből magyarázatul az állam-souverainitást emlegessük, de ne csodálkozzunk azon sem, hogy a régi francia jog a felső bíróságokat «cours souverains»-nek, sőt ezek elnökeit «souverains du parlement»-nak nevezi. Ily értelemben az állam is «souverain», lévén a legmagasabb rendű minden össz-személyiség között. E körülmény azonban az állam-souverainitás szokott fogalmát ki nem magyarázza. A souverainitásnak államjogi tartalma, ha egyáltalában van neki, ugyanaz, a mi az államiságé. Mi szükség van reá, hogy azt, a mi valamely államnak lényege, azonfölül még külön mysticus valaminek.

*) *Die Verfassung des deutschen Reichs.*

**) *Das Staatsrecht des deutschen Reichs.*

souverainitásnak fogjuk föl? Held és Zorn tanát sokkal nehezebb lett volna megtámadni ellenfeleiknek, ha pusztán az államiságból, s nem az államnak souverainitásából vonják le következtetéseiket. Hänel és Laband iskolája egyszerűen elkülönítette a souverainitás önálló fogalmát az államétól, s a Held-Zorn-féle theoria által támasztott nehézség elhárult a szövetséges állam eszméje elől. E különválasztás persze fényesen bebizonyította aztán a souverainitás fogalmának teljes hasznavehetetlenségét, mert így, az államiságtól függetlenül, bármennyire fáradoztak is rajta, nem sikerült tartalmát meghatározni.

A souverainitásra való tekintet nélkül, tisztán az állam fogalmából következtetve, vetettük mi el az államok fölött létező államnak, a német Bundesstaatnak, eszméjét. Seydellel együtt azt tartjuk, hogy államok társulása csupán kétféle alakban képzelhető; az egyik, midőn a részek összeforrnak egyetlen állammá, a másik, mikor az egyes államok államiságuk minden csorbitása nélkül szövetségre lépnek. Maga az államiság azon egyetlen határvonal, mely az államjogi alakulatok eltérő csoportjai közt vonható. Az államon alúl csak fogalmilag megkülönböztethetetlen önkormányzati testületek, az államon fölül csak lényegök szerint osztályozhatatlan szövetségek léteznek. Azonban a legmagasabb rendű önkormányzattal bíró országok egyfelől, a szoros és állandó szövetségek másfelől annyi hasonlatosságot mutatnak az állammal, hogy szükségesnek látszik azon jogi jelnek határozott kiemelése, mely a tétéles államjogokban az állami társadalmat mutatja. E jel az önrendelkezés joga, melynek létezése vagy nem létezése valamely «tagállam»-nál legvilágosabban abból ítélhető meg, vajon a kötelék felbontása a tagoknak jogkörébe esik-e, avagy az összeség akarata ellenére részei csupán ellenében alkalmazott erőszakkal szakíthatók el.

A mondottak szerint azon államjogi alakulatok, melyeket a szövetséges állam kategóriája alá szokás sorozni, mint például a svájci szövetség, az éjszakamerikai Unio, a német birodalom, nem államokból összetett államot, hanem pusztán egyetlen államot képeznek. Alkotmánytörvény határozza meg a részek összetartozását, hogy tehát a tagok bármelyike függetleníthesse magát, vagy változtathassa az összességhez való viszonyát, ez alkotmánytörvény módosítására van szükség.

E módosítás megtételét, a központi hatalom körének terjesztését vagy összevonását, avagy egyik tagnak a többitől való elválasztását eszközölni, Németországban maga a birodalom, maga a központi hatalom van jogosítva. Bátran mondhatjuk tehát, hogy a német császárság részei, a három városi köztársaság, az öt nagy s számtalan apró monarchia, jogkörüket a birodalom akaratából bírják, az egyetlen német államnak tág hatalomkörrel fölruházott orgánumai. Svájcban és Észak-amerikában sem történhetik alkotmánymódosítás egyes résznek akaratából. Midőn az alkotmányjog alkotásának bonyolult eljárásában az «állam», illetőleg kanton szerepet játszik, azt az egésznek, az egyetlen államnak orgánumaként teszi.

Ily fölfogásnak azon egyetlen körülmény látszik ellenmondani, hogy maga a szövetséges államnak létezése a részek akaratának kifolyása, a mennyiben ezeknek megegyezése, mintegy szerződésre lépése, teremtette meg azt. Erre nézve azonban idézzük Jellineknek, a szövetséges állam e védőjének, szavát. «Minden előzmény, mely által egy államnak megalkotása történik, nélkülözi a jogi jelleget, pusztán tény, mely csak történetileg s nem jogi formában fogható föl. . . . Az államalkotás ténye azonos az alkotmányalkotás tényével. Állam és alkotmány egymástól elválaszthatatlanok. . . . Az állam fogalmában a leglényegesebb momentum, hogy az meghatározott rend, s a rend előtt létező rend önmagában ellenmondás. Ezért valamely államnak első rendje, első alkotmánya távolabbról le nem vezethető». Más szóval: a szövetséges államok alakulásának magyarázata mindenkor az, hogy egy tágabb körű uralomra törekvő társadalom több szűkebb körű társadalom fölött győzedelmeskedik, megfosztja őket uralkodó voltuktól, vagyis államiságuktól, s az önkormányzati testületek alárendelt szerepére szorítja. A szövetséges államot bármely egységes államtól fogalmilag tisztán megkülönböztetni nem lehet. Az állam lényege mindenkor azonos, bár alkotmánya egyedileg más és más. Ez alkotmányok azon csoportját, mely tág önkormányzati testületeknek nagy működési kört enged, nevezhetjük szövetséges alkotmányoknak, olyképen, mint a hogyan demokratikusoknak mondjuk azon monarchiákat, melyekben fontos befolyás jut az alantas néposztályoknak. A szövetséges állam épen úgy politikai, s nem jogi fogalom, mint a demokratikus monarchia.

Ezek után természetesnek fogjuk találni azt is, hogy mint főntebb kimutattuk, a legfejlettebb államjogi irodalom, a német, hasztanúl törekedett az úgynevezett tagállam fogalmát az önkormányzati testületekétől megkülönböztetni. A különbség nem létezik, mert az előbbit az utóbbi, tágabb körű fogalom magába zárja. Az önkormányzati testületek sorába persze igen sokféle jogi alakulat tartozhatik. Község, kerület, megye, tartomány, ország nem általános fogalmak, hanem a történeti fejlemények s az egymáshoz való viszony szerint az alkotmányokban mást-mást jelentenek. Az egyes államok kebelén belül természetesen mindig találunk oly lényeges vonásokat, melyek a felsőbb rendű testületeket az alacsonyabbaktól megkülönböztetik; e lényeges vonások azonban államonként változók. Az országos autonómiának, a társországok helyzetének charakteristikumául nálunk például az tekinthető, hogy akaratauk, illetőleg országgyűlésök akarata nélkül jogkörük nem változtatható. Németországban a «tagállam» természete más, annak megkülönböztető jeleül Preuss a területi fensőséget ismeri. Továbbá némely alkotmány a legmagasabb önkormányzati testületek ellenében jogkörük túllépésének esetén kényszerhatalmat szab meg, míg másik nem ismeri törvényeinek ilyen sanctióját. Azon megkülönböztető jelek tehát, melyek egy-egy államban a felsőbb rendű közjogi alakulatot az alsóbbtól elválasztják, nem alkalmazhatók önkormányzati testületek általános, egyetemes érvényű fogalmi megkülönböztetésére, mert egyik mérték szerint az látszik közülök alacsonyabbnak, mely a másik mérték alkalmazása által legmagasabbra jut.

Legmagasabb rendű alakulat az, melyet országnak nevezünk, mert ez elnevezés nem csupán széles körű jogot, de históriai múltat is föltételez. Ez elnevezés illeti meg a szövetséges állam eszméjének elvetése után az úgynevezett tagállamokat is. A svájci szövetség úgy sem ismer tagállamot, csupán kantonokat. Az Uniót államok alkotják ugyan, de még az 1789-diki alkotmány létesülése óta a legtekintélyesebb amerikai írók hosszú sora vonta kétségbe ezeknek államiságát. Legnehezebb azon nyelvgyakorlat mellözése, mely a német birodalom részeit államoknak nevezi. Nemcsak mivel ezek között nagy kiterjedesű, népes országok, sőt egy régi nagyhatatom foglalnak helyet, hanem főleg ősi uralkodó családai, monarchikus alkatuk miatt. Meggyökeresedett észjárásunkkal ellen-

kezik, hogy uralkodó fejedelmet államfő helyett önkormányzati testület örökös fejéül tekintsünk. Alighanem egyik fő oka volt ez a német jogászok azon buzgó törekvésének, hogy az állam divatos erőteljes fölfogása ellenére hazájok királyságai, hercegségei, fejedelemségei részére az állami jelleget kimutassák. Pedig azon következetlenség, melylyel a birodalmi alkotmány a tagállamok sorát meghatározza, elég intő jel lehetett volna arra nézve, hogy itt főleg az uralkodó személyére voltak tekintettel. Így például a sokban egymástól elkülönített Coburg és Gotha egy államként szerepel, míg Waldecknek külön államiságot tulajdonítanak, bár fejedelmének üres címével szemben a porosz királynak azon joga áll, hogy a teljes kormányzást, még pedig porosz államhivatalnokok által, eszközölheti. Még világosabb a tanulság, mely Mecklenburg helyzetéből meríthető. Mecklenburg három alkatrészből áll, Mecklenburg-Schwerin s Mecklenburg-Strelitz nagyhercegségekből és Ratzeburg fejedelemségből. A két nagyhercegségnek törvényhozása közös, ellenben Ratzeburgé teljesen különálló. Viszont a kormányhatalom Mecklenbnrg-Strelitz s a fejedelemség közt közös, Mecklenburg-Schweriné pedig elkülönített. Mit tesz ily körülmények közt a birodalmi alkotmány? Nem ismeri el mindhárom rész államiságát, nem is tekinti őket egyetlen államnak, valamint nem egyesíti a két szorosabban összeforrt Mecklenburgot, hogy megkülönböztesse tőlök Ratzeburgot, hanem elfogad két államot, a két Mecklenburgot, mert hiszen két nagyherceg uralkodik, s Strelitznek Ratzeburggal közös az uralkodója. Az államiságnak ily megállapítása könnyítheti annak fölismerését, hogy a német birodalom részeinél is az állam megjelölés csupán történeti maradvány s a mai viszonyok közt már nem bír értelemmel. Inkább áldozzuk föl e történeti maradványt, mint az államiságnak helyes és következetes fölfogását. S ha egyik-másik alkotmánynak betűje ellentmond, gondoljunk Seydel szavára: «A törvényhozás épen oly kevésbé határozhatja el, hogy valami állam legyen állami tulajdonságok nélkül, mint a hogyan természeti törvényeket eltörölni keptelen».

Az úgynevezett szövetséges államok tagjainak jogi jellege minket magyarokat közelről érdekel, azon hasonlatosságnál fogva, mely köztük s a drávántúli társországek közt létezik. A magyar-horvát viszonyt, e maga nemében csaknem egyedül álló jelenséget, melyhez csupán Izlandnak a dán államban

elfoglalt állása mutat meglepően azonos vonásokat, a magyar tudomány még nem értelmezte végérvényesen. A Szent-István koronája alatt egyesített országok állami egységét folyton hangsúlyozzuk ugyan, s azon kevés horvát, separatista tendenciájú író állításaira, kik a «három-egy királyság» állami jellegét védelmezik, alig vetünk ügyet, másrészt azonban észrevétlenül haladunk azon az úton, mely a magyar és horvát fel egyenjogúságára vezet. Pedig ezt a jogegyenlőséget, a «közös» és a külön magyar orgánumoknak összeesését szoktuk azon lényeges vonásnak tekinteni, mely a mi államunkat a német, svájci, amerikai alakulatoktól megkülönbözteti s a szövetséges állam elfogadott teoriájának daczára a társországok államiságát czáfolja. Ámde e különbség Németországgal szemben nem létezik s már ez oknál fogva is Svájczal s az Unióval szemben lényegtelen. Lássuk e kérdést részletesen.

Poroszország helyzete a német császárságban, a kormányhatalom orgánumait illetőleg, egészen megközelíti Magyarország helyzetét Szent-István birodalmában. Hogy a porosz-német viszonytól eltérően a magyar országgyűlés a törvények szava szerint az össz-állam szerve is, ezt igen könnyű pusztán alakí s nem lényeg szerinti különbségnek minősíteni, mert tény, hogy ez alakilag változatlan országgyűlés álladékaiban, tagjaiban a szerint változik, a mint speciálisan magyar, avagy a társországokra is kiható működést végez. Hogy pedig az államfő hatalomköre nálunk az egész államterületen egyetlen személyben összpontosúl, az e körülményben rejlő egyesítő erőt ellensúlyozza azon jogi lehetőség, hogy egy, a király és a társországok gyűlése által hozott törvény bármikor más módozatokat állapíthat meg a közös államfő jogainak a társországok külön ügyeiben való gyakorlására. Vagyis az államfői jogkör ma ugyan tényleg a Szent-István birodalmának minden részében egységes, jogilag azonban csupán a speciális magyar és a ma helyesen államiaknak nevezett ügyekben képzelhető megoszthatatlannak. Mindebből pedig következik, hogy Poroszország jogi állása a német birodalomban s Magyarország helyzete a szent korona országai között sok lényeges vonásban megegyezők. És valamint nem különbözik fogalmilag a svájci kanton, az amerikai «állam», a német «tagállam» a mi társországainktól, úgy ezekhez ismét közel áll a dán Izland, Izland helyzetéhez hasonlító Finnországa, Finnországaéhoz Ir- és Skótországa, ezek mellé

pedig az osztrák tartományok sorakoznak. És így tovább, a tisztán közigazgatási provinciákig!

A már fentebb előadottak szerint természetesen ez igazság fölismerése minket csak annak hangsúlyozására vezet, hogy mind ez országok ép úgy nélkülözik az állami jelleget, mint a szövetséges államok részei, s hogy az államon alúl csupán önkormányzati testületek léteznek. Ezek sorába tartoznak a mi társországaink is, mert önrendelkezési joguk nincsen. Az ő országgyűlésök, midőn a magyar-horvát viszonyt meghatározó törvények hozatalában részt vesz, mint az egységes magyar állam orgánuma, az alkotmány által reáruházott hatáskört tölti be. Épen így létesül a két kamarai rendszer mellett két akaratból az organikus egység, a parlament akarat, és hogy világosabb példát idézzünk, épen így teremtett egységes államtörvényt a régi Erdélyben a három nemzet külön-külön hozott határozata. Ha ennél többet jelentene az 1868-diki 30. törvénycikk utolsó szakasza, ha két külön állam megegyező akaratán nyugodnék a magyar korona országainak szervezete, akkor úgy a társországoknak, mint a szűkebb értelemben vett Magyarországnak bírnia kellene azon törvényes jogot, hogy a szerződéses kötelekből kilépjen.

Még érthetőbbé lesz azon jogi vonás, melyet mi az államiság kritériumának tartunk, ha e közjogi alakulatokkal, melyeknél a részek az összesség javára államiságukat veszítik, szembe állítjuk az államok társulásának azon másik módját, mikor azok államiságuk minden csorbitása nélkül szövetségre lépnek. E csoport közül az előttünk legismertebb, mert legközelebb fekvő jelenségre, az osztrák-magyar állam-szövetségre utalunk. Oly szövetségről van ott szó, mely a két állam életebe közös intézményeik kiváló fontosságánál fogva mélyen belemenyül, sőt fölületes vizsgálat után talán még szorosabbnak tetszik, mint például a német birodalmat összetartó kötelék. Hiszen az osztrák-magyar szövetség épen azon ügyekben szerepel közösen, melyekben az individualitás legszembetűnőbb, tudniillik a nemzetközi képviseltetés s a fegyveres hatalom ügyeiben, míg Bajorországnak vagy Württembergnek külön hadserege s diplomatiája van. Azonban ez a szoros kötelék nem organikus összetartozásnak, hanem két, folytonosan megegyező önálló állami akaratnak kifolyása. Nincs jogszabály, mely akár az osztrák, akár a magyar állam önrendelkezését megkötné.

A szövetség két külön, bár összehangzó törvényen nyugszik, s mindkét felnek hatalmában áll a maga törvényét bármikor változtatni s ezzel a köteleket tágitani vagy fölbontani. Igaz, hogy az 1867-diki kiegyezés a *pragmatica sanctio*ra, mint alapra, mint kötelező, quasi közös alaptörvényre hivatkozik. Ámde a *pragmatica sanctio* más nálunk s más a Lajtán túl, s ebből folyólag a benne megállapított kapocs, az uralkodó közössége nem örökös és okvetetlen, hanem csak az esetek bizonyos sorára szóló. Magyarországon a magyar *pragmatica sanctio* alapján helyre állhat a szabad királyválasztás joga oly időben, mikor Ausztriának még saját *pragmatica sanctio*jából kifolyólag örökös fejedelmei vannak. De még hogy ha a két *pragmatica sanctio* tökéletesen egybehangzanék is, mi akadályozhatná akár az osztrák, akár a magyar államot, hogy e törvényt, mely reá nézve csupán mint saját törvénye kötelező, önállóan változtassa s az által esetleg a másik feltől teljesen elszakadjon? Igaz, hogy egy ilyen törvényhozási tényhez a közös uralkodó részvétele szükséges. De ha e részvétel ugyanazon physikai személyt illeti is mindkét államban, jogilag az teljesen külön és önállóan történik, még a miniszteri alkotmányos ellenjegyzést sem végezné valamelyik közös miniszter, hanem az illető állam minisztere. Ilyen, a szövetség szétbontását magában foglaló törvényeknek hozatala az uralkodó személyének közössége folytán politikailag talán alig, de jogilag minden bizonynyal képzelhető. Ausztria is, Magyarország is bírják tehát az önrendelkezés jogát s ezzel az államiságot.

Azon összehasonlítás, melyet imént a német királyságok és saját államunk között, ügyörüket illetőleg, tettünk, figyelmeztessen minket, hogy a közös ügyek minősége, a hatalmi kör megszorításának mértéke nem alkalmas arra, hogy abból kiindulva, fogalmi megkülönböztetést tegyünk. Minthogy pedig államok közt csupán megegyező akarat alapján képzelhető egyesülés, s így ez egyesülések csak a közös ügyek több-kevesebb számát s kisebb-nagyobb fontosságát illetőleg térnek el egymástól, az államon fölül az államszövetségek között az osztrák-magyar vagy svéd-norvég szoros összeköttetéstől kezdve a nemzetközi posta-egyesületig s az együttesen háborút viselő államokig, fogalmi különbség épen oly kevésbé található, mint az államon alól az önkormányzati testületek között általános-ságban, a helyi községtől kezdve a hatalmas Poroszorszáig.

Lehetne ugyan erre nézve azon ellenvetést tenni, hogy az államszövetségek aszerint osztályozhatók, a mint csupán meg-egyező szabályok szerint járnak el, avagy közös orgánumokkal is bírnak. E különbség azonban annyira esetleges, hogy ily csoportosítás mellett a két nagy dualisticus európai monarchia a közös főhadvezér parancsnoksága mellett háborút viselő független államokkal jutna ugyanazon egy szűkebb kategóriába.

E pontnál még egy további kérdésre, az uniók kérdésére, kell kiterjeszkednünk, melynek alapján egyedül vélük jellemezhetőnek ujabban oly jeles közjogi íróink is, a minő Nagy Ernő,*) az osztrák-magyar viszonyt. Nagy Ernő Jellinek nyomán úgy találja, hogy külön alkategóriát képeznek azon államszövetségek, melyek oly módon jönnek létre, miszerint két vagy több államban a főhatalmat ugyanazon physikai személy gyakorolja.

Mellözve a különböző fölfogásokat, a melyek az uniók további fölosztását, azok neveit s különösen a reál- és personál unio megjelölések használatát illetőleg nálunk és Németországban kifejezésre jutottak, magunk részéről csupán azon meggyőződésünket kívánjuk indokolni, hogy ez uniók az államszövetségek alkategóriáját nem képezhetik. A kormányforma az állam lényegét nem érintvén, helytelen azt osztályozás alapjául tenni akkor, mikor épen az államiségről, az állami élet több-kevesebb függetlenségéről van szó. Ha az uralkodó személyéből kiindulva osztályozunk államjogi alakulatokat, lehetetlen, hogy az uniók sorában össze ne foglaljuk mindennemű monarchiáknak a fejedelem közösségén alapuló egyesüléseit. Ámde a monarchikus alak épen úgy lehet államnak, mint állam keretén belül létező autonom országnak sajátja. Az uniók kategóriája e szerint áttöri az államiség válaszvonalát, úgy azon alúl, mint azon fölül eső jelenségeket foglalhat magában és ennek következtében okvetetlenül elvetendő.

Mert, mint kimutatni megkísértettük, hogy ha az államjogi alakulatokat lényegök szerint, jogi különböztetések alapján s nem külsőségeik után akarjuk osztályozni, az államiség azon

---

*) *Budapesti Szemle*, LVI. kötet 379. lap.

egyetlen általános határvonal, mely a különböző csoportok közt vonható. Vagyis, mint hogy a részek azon egyesülésénél, midőn államiságuk az összesség javára veszendőbe megy, államokról, államösszetételről helyesen szó nem lehet; az állam-összetételeknek, mint jogi jelenségeknek, csupán egy alakja van, a tagok államiságát csorbíthatlanúl meghagyó állam-szövetség.

B. JESZENSZKY BÉLA.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

Hatodik közlemény. *)

XI.

A második szerdán.

Egy este Pál szépen és atyafiságosan vacsorált, letette asztalkendőjét, kezét csókolt a néninek, nyugalmas jó éjt kívánt s visszament szobájába.

Itt Lizi foglalatoskodott; megvetette az ágyat s rendezte másnapra a mosdó és öltöző készüléket.

Csak hogy egész sor gyanús jel árulá el, hogy ifjú uram megint rosszban töri fejét! A karszék hátára patyolat-fehér ing volt vetve; mellette a széken fehér mellény, kesztyű és nyakkendő; a fogasról fekete frakk s más hozzá való lógott alá; még a fénymázos cipő sem hiányzott.

— Úgy látom — kezdé Lizi — ma megint megyünk Velejtey grófné estélyére.

— És ha úgy is volna? — felelé az ifju, kissé nyersebben, mint egykori dajkájával szemközt szokta.

— Oh, kérem, nekem semmi közöm hozzá. Csak engedje meg, hogy valamire figyelmeztessem.

— Akkor csak hamar ki vele.

— Egy szó az egész. Vigyázzon úrficskám, ha már megy, legalább jól viselje ott magát.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 160., 161., 162., 163. és 164. számaiban.

Pál hatalmasan kaczagott, de hangja elárulta, mennyire erőlteti a jó kedvet.

— Ezer ördög — felelé — ez furesa tanács. A hetven-hetedik nagyapám sem hallotta, hogy úri estélyen kétszáz gyertya fénye mellett, férfi ember még rosszúl is viselhesse magát.

— Bocsánat: a mit én mondtam, nem lehet pajkos tréfával elütni. Kisasszonyunk már tudja, mi történt a grófné házában, most vagy három hete.

— Titkos policziát tart a néni?

— Nem tart, de vannak, a kik önkényt, a legjobb szándékból hordják a híreket. Tudja meg, hogy ma estére Czibak-házyné ő méltósága is jelen lesz az estélyen.

— Mit törődöm vele! Lesz ott még több vén asszony is.

— Azt mondják: a méltóságos asszonynak nem csak jó szeme, de csodálatosan éles hallása is van. Ha tehát a grófné estélyén bizonyos fiatal ember rossz fát tenne a tűzre: holnap a reggeli kávé mellett felelni fog kisasszonyunk bírói széke előtt.

— Így vagyunk? — felelt Pál és dühösen toppantott a padlóra. — Kemek leselkednek rám? Annál jobb. Nem vagyok gyermek, hogy járszalagon ránczигálhassanak. Most már azért is megmutatom, ki vagyok? Valóban nem volt szándékom, de még ma koporsóm zártáig tartó szerelmet vallok a . . . (itt elakadt szava s csak később veté utána) a grófnénak.

A szobalyány vállat vont.

— A grófnénak mondhat, a mi tetszik. Ott nincs vesze-delem; de tegyük fel, ha volna is? (Itt meg Lizi akadt meg és ér-zé, mint pirul el arcza.) Hanem ott mellette, az a másik, az a kicsi jószág, a ki tegnapelőtt a Váczi-útczán a járdakoptató uracsok előtt oly föltünést okozott.

— Mondja, furoret csinált.

— Oh kérem, nem azért olvastam fel kisasszonyom előtt legalább száz regényt, hogy e szót sem érteném. De beszéljünk a magunk dolgáról. Kisasszonyunk retteg, hogy öcsce könnyel-műen játszik a tűzzel s egyszerre halálosan beleszeret a Frankenmarkt leánykába.

— Nénikém tudja, hogy ily fiatal koromban házasságra nem gondolok. Én is akarnám egy kicsit élni világot, mint mások. A házasságra, épen mint a halálra, mindig van ideje az embernek.

— Mást olvastam én egy szép könyvben. Azt, hogy ha a férfi szerelmes, készen lehet a legnagyobb bolondságra. A fiatal ember maga sem tudja, hogy kerül a kelepczébe. Eleinte csak udvariasságból szépeket mond, a leány szívesen hallgatja; aztán példázgatni kezd, ezt meg megérti; végre egy gyöngé órájában kiszalaszt valami meg nem gondolt szót, azt pedig elfogadja. Ekkor az úrficska meg van fogva s nem talál többé útát a visszavonulásra.

— És ezt az én Lizim mind tudja?

— Mondtam, hogy olvastam. A magam csekély eszemtől még azt teszem hozzá, hogy széles e világon minden leány, asszony, ha férfi szól hozzá, legelőször is azt gondolja: ez talán szeret engem? vagy nem sokára szeretni fog. Ezt akartam mondani: most pedig a vén dajka egész alázatossággal jó mulatságot kíván.

— Köszönöm, rajta leszek. Tudni fogja a néni, hogy elmentem?

— Ha kérdi, megmondom neki, ha nem kérdi: nem szokásom a fecsegés és árulkodás.

Ezzel elhagyta a szobát s Pál úr nagy gyorsasággal öltözni kezdett, a mi nem csekély föladat volt. Nevelte a bajt, hogy lucskos, esős idő járt s az inast kocsiért kellett küldeni. Ha meghallja a néni a robogást a kapu előtt, bizvást eltalálja, ki ment ki a házból ilyen későn?

— Mindegy. Avagy, nem vagyok én szabad ember?

— — — —

Tíz óra után együtt volt a grófné társasága; húsz hölgy felannyi férfi, de nem rosszúl válogatva és összeszedve. Czibak-házyné, mint legújabbán bevezetett ismerős, sokáig beszélgetett a ház úrnőjével. Később menthetetlenül Klobuchevich báró oltalma alá került és alig győzé fogadni a bókokat. Nem épen szépséges volta miatt, hanem hogy mily boldog lehet az a nő, a kinek országosan tisztelt férje van! A dicső hazafi, államférfi s főispáni helyettes, a ki alig néhány hónap alatt megfekezhetette a legnyakasabb vármegyét!

Alig tudott tőle szabadulni. Azután ment azon szoba felé, a honnan zongorahangok hallatszának. Útközben találkozott az épen érkező Pállal, a ki azonban tiszteletteljesen félrebb vonult, s nem vette igénybe a kínálkozó szerencsét, mely különben utol érte volna.

Söt távoztában foga között érthetetlen hangon dörögé:

— Itt a spion!

A háziasszony Pált, mint régi ismeröst, söt rendes bejáratost, csak rövid szóval fogadá. Úgy futólag kérdezősködött is Margit néni egészségéről, de asszonyi szokás szerint feleletet sem várva, tovább ment.

A fiatal ember jól tudta, hogy Frankenmarkt kisasszony a leányok között a zongoraszobában ül. De éppen ott üté föl sátorát (akarám mondani) ott emelé föl trónját Czibakháznéné asszonyom, ő méltósága is. Tehát várnia kellett, míg az estély forgandóságaiban szerencsésebb constellatio alakul.

Időtöltés tekintetéből éppen jókor jött egy hatalmasan gallonirozott inas, a ki ezüst tálczán fagyaltot hordott s Pál csemegézve kereste föl azon társaságot, mely Klobuchevich bárótól a legmesszibbre esett.

Itt a pamlagon két díszes mama terjeszkedék széjjel; mellettök, jobbra-balra, mindkettőnek leánya. Kellemes fiatal teremtmények, ha bár (a törvény kiméletlen betüje szerént) éppen most érték el nagykorúságuk határidejét. Szemközt velök két igénytelen külsejű úr teljesíté az udvarlók kötelességét. Mindkettő titkár (budai nyelven: die Herren Sekretairs) játszotta az ellenállhatatlan házasulandó szerepét. Különben ott az irodában derekabb legények, mint itt a salon puha szőnyegén. Egyik kicsi, vörös, kopasz; másik nyurga, bajusztalan és parókás. Szóval: a legkapósabb kérők osztályának eszményképei.

Pál letelepedvén, mindjárt megijedt s megbánta elhamarkodását. Hát ha éppen valamely bizalmas társaságot zavar meg megjelenésével? Már föl akart kelni, a midőn az egyik mama, közvetlenül hozzá intézé szavait:

— Nincs igazam, Herr von Zsadányi? Valóságos fekete hálátlanság ettől az idegen gróf leányától, hogy el akarja hagyni a Velejteyné házát, a hol valóságos második anyát talált?

— Bocsánat: kiről van szó?

— Kedves mamám — szolt közbe az egyik kisasszony — ne ítéljünk, hogy meg ne íteltessünk, azt mondja az írás. Róza talán nagyon helyesen cselekszik. Érzi magában a kötelességet, hogy engedelmeskednie kell, de szíve föllázad. Mit tehet egyebet? Inkább vissza megy atyja házába, mint sem fölláldozza magát s kezet nyújtson oly férfinak, kitől visszaborzad.

A mama, de nem csak ez, hanem a másik is, jól megértette e beszéd rejtett titkát. Nem is sok őszinteség lappangott a szép szavak alatt: mert a két nagykorú kisasszony méltán írgyelhette Róza szerencsáját, melyre a természet rendje szerint az idősök több igényt tarthattak. Mert Klobuchevich bárót már sok szép szem követé házasulandó útjában és senkinek öröme nem válhatott, ha egy betolakodott idegen (magok között «jött-ment»-nek nevezték), halászsa el előlök a legkövérébb falatot.

Pál még mindig adós volt a felelettel, de úgy látszott, választ nem is vártak tőle. Az asszonyoknál mindig fő dolog, a mit ők mondanak, a felelet közönyös, az ellenvetés kész sértegetés.

Titkár uraimék gyakori fejbólintásokkal adtak igazat a mamáknak. Elismerték, hogy ez «birtokháborítás», valóságos lázadás Budavár kisasszonyainak öröklött jogai ellen. Hozzá gondolták: mentől előbb eltisztul e hivatlan a házból, annál hamarább villan föl új reménysugár, más érdemesebbek s régen várakozó versenyzők számára.

Most már az illem legelső szabálya követelte, hogy titkár uraimék is színt valljanak.

— Azt mondják — szólt az egyik, a kicsi, vörös kopasz — hogy ez a leány egészen vagyontalan.

— Nincs annak egyebe, mint a mi rajta van — suttogá a mama, érezvén, hogy ily közönséges szomszédasszonyi megszólás ellenkezik a hely eleganciájával.

— Annál inkább súlyosabb rajta a háladatlanság vetke — folytató a másik mama. — A grófné nagylelkűsége azonban határtalan. Saját megtakarított tőkéiből tízezer forint hozományt ad a leánynak.

— Tízezer forintot! — rémkedék a kicsi, vörös kopasz titkár. — Nekem hat esztendeig kell szolgálnom, hogy aprónként ennyi pénzt lássak. Csinos összeg, a mai szűk világban.

— Ez még nem minden — vevé át a szót a második mama. — Senki sem tudja honnan? még más tízezer forint is érkezett a leány számára. Talán a holdból, vagy egy Indiában meghalt nagybácsi hagyatékából? Elég az hozzá, hogy Róza kisasszony ma húszezer forintos parthie.

— Richtig — bölcselkedék a nyurga, bajusztalan és parókás — tíz és tíz ezer, épen húsz ezer. És senki sem gyanítja, ki lehet e titkos benefactor!

— Még maga a grófné sem; a mit én azonban nem hiszek. Fő dolog, hogy a pénz a szekrényben fekszik; a vőlegény is meg van fogva hozzá, csak a menyasszony fejeskedik.

A kis titkár homlokának redői roppant kérdőjelt mutatának. Ki adta? ki küldte? mert végre is tízezer forint nem terem minden bokrban. Ily regényes historiák csak az érzékeny szívű Kotzebue klasszikus theatrom-darabjaiban fordulnak elé.

A parókás titkár mélyebbre bocsátkozott a dolog magyarázatába. Ki érdemlette meg e pénzt? a szép leány vagy a megholt anya? Hát ha maholnap valami rettenetes criminalitás kerülhet ki a dologból!

— Annyi szent igaz — szólt egyik mama — én el nem fogadnám, még akkor sem, ha megkínálnának vele.

— Én pedig visszautasítanám, látatlanban is — liczitált rá a másik — hozhatnák élém, akár ezüst tálczán.

— És ha én a pénz látására gyöngé volnék is, itt van leányom, a ki szabadkoznék.

— Inkább büszke megvetéssel megkétszerezném a tízezer forintot és elküldeném a kórház javára!

Szóval: magasztos látvány volt, hogy a két mama mily erényesen és nemeslelkűen viselte magát. Ha a titkos adományozó jelen volna és hallaná, bizonyára meg sem kísérlené az ily önzéstelen lelkeket megvesztegetni!

Pál mindezt végig hallgatta. Álmában sem hitte volna, hogy e napon egyszerre ennyi friss újságot hallhat. A báró, vőlegény! Róza kisasszony pedig inkább haza megy atyához, mint sem bele egyezzek!

Ott belebb a harmadik szobából zajos éljenzés és tapsvihár hangzott elé. A vendégek tódulva siettek a zaj felé, de még ütközben értesülének, hogy Czibakháznén, megunva a leányok ízléstelen kalapálását a zongorán, épen most mutatta meg, mint kell annak játszania, a ki ily közönség előtt művészetével föllépni merészel.

Nagyon természetes, hogy ily zenei talentum fölfedezése után a jelenlevő urak, sőt hölgyek is a legnagyobb lelkesedéssel kérték a folytatást. Klobuchevich báró, a ki maga nem játszott, de elismert műértőnek tartatott, mindjárt előkeresett a hangjegy-halmazból egy igen háládatos darabot, és oda állott a játszó háta mögé, hogy a lapokat forgathassa.

S mikor ő méltóságának finom újjai ismét villám gyor-

sasággal futkározni kezdtek a fehér és fekete billentyűk sorozatán és másodszor is fölhangzott a klasszikai mű örökszép harmoniája: történt, hogy Róza, mint házi kisasszony erre-amarra foglalatoskodván, egyszerre, egy egészen néptelen szobában, szemközt állott Pállal, a ki a magányt kereste s az imént hallott újságokon töprenkedett.

Mindketten megijedtek, mert ez volt a legelső alkalom, melyben tanúk jelen nem létében láthatták egymást. Egyszerre úgy néztek egymás szemébe, mint ha hosszú keresés után véletlenül találkoztak volna.

— Róza kisasszony — kezdé Pál, teljes részvétet eláruló hangon. — Igaz, a mit az egész társaság beszél? El akarja hagyni e kedves és vendégszerető házat?

— Nincs más, mit tennem.

— És haza megy, édes atyjához?

— Oda nem mehetek. A papa iszonyatos levelet írt: azt követeli, fogadjam el legelőször is a pénzt; küldjem át neki a felét, mert Párisba akar menni.

— Dolga van ott?

— Azt írja, hosszas és szorgalmas tanulmány után fölfedezte a legbiztosabb rendszert, melylyel minden játék-bankot kiűrit. Százezreket fog haza hozni s megosztja velem vagyonát. Tehát mit csináljak? Itt nem maradhatok, mert háládatlan és engedetlen nem tudok lenni. A papának pedig pénz nélkül nem kellek.

— Elmegy anyjának rokonaihoz?

— Gyermeek korom óta hallom: hogy a bukott bankároknak sehol és soha sincs rokonsága.

— Talán csak nem gondolt a kolostorra?

— Ott már voltam egyszer. Elvittek, hogy ne lássam a fenyegető végromlás előjeleit. Aztán szívem már kővé vált, hiába erőlködném, nincs bennem apácának való hit és ájtatosság. A képmutatást pedig gyűlölöm.

— Értem, tökéletesen értem, de valahová még is mennie kell. Mert ily fiatal korában nem gondolhat arra, hogy mint nevelőnő, kis leányok tanítására vállalkozzék.

— Erre nem számíthatok. A nevelőnői álláshoz kevés az elméleti ismeretem; a gyakorlati pedig kevesebb a semminél. Aztán most és később is a sors játéka oly akadályt gördített elém, melyet soha le nem győzhetek.

— Minő akadály ez?

— Születésem és rám nézve közönyös és értéktelen, talán épen gyűlölt, rangom és czímem. Ugyan ki venne szívesen házához gouvernante-ot, a ki született grófnő? a kit az uraság és cselédség komolyan vagy gúnyból comtesse-nek nevezne?

— A mi ezt illeti, akad a gazdag polgárság házaiban hely, a hol büszkeségöknek tartanak, ha nevelőnők kétségtelenül előkelő származással bír, és valóságos grófnő.

— Ilyen háznál a titkos indok csak a hiúság és kérkedes ingere lehet. Itt azonban nincs szív, nincs érzelem és őszinteség. A vendégek előtt dicsekednének, hogy egy fizetett személy magas ranggal bír, de magok között, megvető hangon csak a «koldus grófnő» volna nevem.

— És ennyi visszariasztó ok daczára még is menni akar?

— Minden áron. Az elmenés az első kérdés és elháríthatatlan szükség. A hova? alig bírhat fontossággal.

Pál elhallgatott. Voltakép kifogyott a találgatásokból, mert azon utolsó lehetőségre, mely még fönmaradt, nem gondolhatott. Ha a papa háza, a zárda köfal-kerítése, a nevelőnői foglalkozás, mint valószínűség felre volt vetve, mi maradt még hátra? Egyedül a színpad! és ennek három külön faja, a dráma, az opera és (e gondolatában lelke föllázadt) a ballet!

Egy ideig mélyen nézett a leányka szemébe, mintha onnan rejtett titkokat tudna kipuhatolni. Majd csodálta, hogy e gyermek, ki legfőlebb tizenöt éves korát érhetette el, így beszélhet, ily élettapasztalással bírhat!

De így van ez minden elzüllött családban. A gyermekek hamar érnek, gyorsan megismerkednek a napról napra élőködés keserűségeivel, nyomorúságaival. Látják az örökös elégedetlenséget, a szülők közötti harczot, hallják a szemrehányásokat s megtanulják, mi a nélkülözés, a nyugtalanság és az . . . adósság! Fogalmok sincs a boldogok otthonáról, a hol az áldott egyszerűség uralkodik; a hol nem töprenkednek, miből fizetik a házbért? honnan teremtik elé a mindennapi szükségre valót?

Az ezredes házában azonban jöttek mentek az idegenek, kiket ott nem szívesen láttak, kik követelő magokviselete által megmutatták, hogy itt elvégezni való dolguk van, kik szerzett joggal fölfegyverezve, zavarják meg a család békéjét, kiket nem lehet parancsoló hangon kiutasítani.

Ily családban nevedett Róza kisasszony. Jókor ismerte

atyjának szenvedelyét a játék iránt s minden házi viszálynak tanúja volt, a mi e bedughatatlan forrásból keletkezett. Nem maradhatott titokban előtte, hogy gondos anyja szükségesnek tartotta vagyonának végső romjait elrejtetni. Láttá anyjának kétségbe esését, a midőn a férj ez utolsó szükségére föntartott pénzt, úgy szólván elrabolta. Mi is láttuk őket, a midőn Bécs felé utaztak, az öngyilkosságot megkísérlő atya ápolására Jelen volt, midőn anyja a fájdalomtól leveretve, szívgyörcsökben meghalt, atyja pedig eltorzítva, erkölcsileg megsemmisítve vissza jött Magyarországba.

Ily rettenetes iskolában a gyermek idő előtt megérik; ezért fejlődött ki benne oly korán az önállóság érzete; ezért birt erővel, hogy ha kellett, saját sorsáról is határozhasson.

Épen most a távol szobákban dühösen tapsoltak. Czibakházyne bevégezte a zene tekintetében művészileg épített és mesterileg lejátszott finalét. Megköszönte a hallgatók tetszésnyilvánítását: de a szünni nem akaró fölbátorítás ellenére újabb mű előadására nem vállalkozott.

Csak úgy könnyedén, és mint a ki rá van szokva, fogadta a hivatottak és nem hivatottak bókjait s aztán éles szemével szétnézett a szobában, mintha valakit keresne. Sokáig vizsgálódott, míg végre megpillanthatta, hogy Róza kisasszony ott áll az ajtó mögött, mely a lakás bensőbb s a vendégek számára ki nem nyitott osztályába vezet.

Úgy történhetett ez, hogy Róza kisasszony a rögtönzött concert végével kisurrant egy mellék ajtón, áthatolt a grófné lakó és háló szobáján s most helyet foglalt a zongorajátékot hallgató vendégsereg háta mögött, mintha kezdettől fogva, onnan meg sem mozdult volna.

Más részről Pál is bevegült a szétoszlani kezdő társaság legsűrűbb csoportozatába és senki sem gyaníthatá, hogy a lefolyt percekben két fiatal szív nyílt estélyen, tanúk és háborítás nélkül találkozást tarthatott!

Ez titok volt köztök s mindketten büszkék valának a számitás nélkül sikerült csel eredményére. Talán még inkább a szerencsére, hogy gondolataikat kicserélék és a lányka elmondhatá panaszait.

Különösen Pál érzette, hogy e második szerda lelke vágyát kielégíti, reményeit túlszárnyalja. Tehát, mint a ki teljes megelégedésére bevégezte a napot, nem sokáig késedelmeske-

dett, hanem mindjárt a legelső volt, a ki jó alkalom elefordul-
tával kiosont a tereméből, fölvette az előszobában téli öltönyét
és haza ment.

Mint máskor is történt, az éjfeli órák közelegtével a tár-
saság széteszlott. Róza kisasszony kezét csókolta a grófnénak és
szobájába zárkozott. A cselédség eloltá a gyertyákat, kiszellőz-
teté a termeket, rendbe hozá a széttaszírgált asztalokat, pam-
lagokat és karszékeket s várta, hogy engedelmet nyerjen az éji
nyugalomra.

Kivételesen azonban a grófné nem egyedül vonúlt háló
szobájába. Ő méltósága, Czibakházyne asszonyom, még itt ma-
radt, egy pár bizalmas szóra, a kandallóban élénken pattogzó
tűz világítása mellett.

Leülvén, még egy csésze theát szörpöltek s aztán a ház úr-
nöje így kezdé meg a titkos értekezletet:

— Kedves nénikem: nem vagyok képes eléggé kifejezni
örömet, hogy ily rendkívül kellemes körülmények között
köthettünk ismeretséget. Mit gondol? mikor találkozhatik Zsa-
dányi kisasszonynyal?

— Holnap nem. Nekem egy átvirrasztott fél éj is elég,
hogy más napra hasznavehetetlen legyek; de holnapután min-
den esetre.

— Oh kérem, nem azért szóltam, mintha sürgetném:
mert egy pár nappal korábban vagy később semmit sem
határoz. De ha beszél vele, vigye meg neki hálámat és köszö-
netemet, a szegény árva érdekében. Különösen pedig adja tud-
tára, hogy óhajását szent törvénynek tekintem s a rám bízott
titkot soha semmi szín alatt, míg élek, el nem árulom.

— Erről se én se barátnőm soha nem kétkedtünk. De
úgy látom, hogy a leány önfejű, akaratos, válogatós és nem
hallgat a jó tanácsra.

— Hígye el nekem, hogy ellenkezése nem egyéb a ter-
mészetes tartózkodásnál. Mi asszonyok tudjuk legjobban, hogy
akármint álmadoztunk leány korunkban, a legelső pillanatban,
melyben a kérő mint húsból és vérből álló valóság megjelent,
rettenetesen megijedtünk. A kínálkozó vőlegény soha sem ha-
sonlít előre kirajzolt eszményképünkhöz: de mint férj ez sem
lesz rosszabb a többinél. Én mondom ezt, a ki teljes harmincz
evvel fiatalabb voltam férjemnél és mégis meglehetősen bol-
dogul éltem vele.

— A mi ezt illeti, én még czifrább dolgokról tehetek bizonyosságot. Nálam az ellenkező fordult elő. Hat évvel voltam idősebb kérőmnél és sok böles néni es jóakarató szomszéd aszszony rábeszélése kellett ahhoz, hogy elszánjam magamat. Czibakházy uram, akkor olyféle kurta szolgabíró, reggeltől estig esküdözött s csak szerelme örökkévalóságáról beszélgetett. Persze, hogy látta hátam mögött azt a kétezer nyolczszáz hold jó földesekét is Somogyban, a mi rám nézett, a mi elfödött arczomon egy pár kétes vonást, a mi redőnek is beillett. Különben pedig elismerem, hogy Klobuchevich báró, ha nem is *Pál és Virginia*-féle regénybe való ideál, de mint férj, mindenesetre megjárja.

— A fő dolog, hogy e lánykát iszonyatos atyjának hatalma alól kiszabadítsuk. Más fiatalabb férj, a ki nejét imádja, nem bírna elég erővel nejét atyjától külön választani. De a báró úr lesz saját házában, hamar eltilt minden fölösleges kedélyeskedést, sorsára hagyja az apóst, a ki úgy is gond nélkül élhetne tisztességes nyugdíjából, csak azt nem teheti, hogy mindig telt zsebbel a kártyaasztal mellett töltse éjeit.

— Akkor férjhez kell adni, mentől előbb.

— Ez az én szándékom is; de kényszerítésről szó sem lehet. Ki tudja, hát ha irtozik ez embertől? Van a nőkben ily megmagyarázhatatlan ellenszenv, melyet a józan ész és megfontolás sem győzhet le. Hiszen már arról is beszélt, hogy elhagyja házamat!

— Ezt nem mondhatta komolyan. Elmenni innen, a hol második anyát talált!

— Világosan mondta: boldogtalan nem akar lenni, de engedetlen még kevésbé. Ha tehát e kettőn kívül nem lesz más választása, keresni és meg fogja találni az utat, mely minden kérdésnek véget vet. Oly hangon mondta ezt, hogy rettegés fogott el.

— Ah, kis leányos szóbeszéd.

— Mindenesetre rejtélyes és kétértelmű. Az én időmben a leányok, különösen a nagyon fiatalok, csak akkor utasítottak vissza valamely különben elfogadható kérőt, ha már mást szerettek.

— Ez eset itt nem foroghat szóban.

— Arra is gondoltam: időt engedek neki a megfontolásra. Hiszen várhat. Még oly fiatal.

— A leány bizvást várhatna: de a bárónak nem sok vesztegetni való ideje lehet. Aztán most még ráérhet a házasságra, míg a legközelebbi jövőben kizárólag a politika veszi igénybe. Egész világ beszéli, hogy a jövő országgyűlés után Klobuchevich báró helytartósági alelnök, vagy éppen másod kanczellár lesz.

— Ez csak a mai kormánypárt hiú képzelődése. Közötök az okosabbak nevetik ez erőködéseket. A régi hatalmas ellenzék még él s ha most hiában nem is fogyasztja puskaporát, eljön majd a követválasztás napja, s akkor mindnyájan együtt lesznek s nem engedik ős Magyarországot kötött kézzel Metternich lábai ele leborúlni.

Czibakháznő észre vette, hogy a grófnéval szemben rossz utra tért, a midőn a politikai kérdést fölvetette. Különben pedig olvasóink tudják, hogy a jó Klári néni korábban egészen másként beszélt.

Az is föltűnhetik, hogy a méltóságos asszony Klobuchevich bárót, kit nevetséges figurának nevezett, most egyszerre leghathatósabb pártfogásába veszi.

Nem történt ez véletlenből és elegendő ok nélkül. Egyszerűen barátnője, Margit néni, a ki a tízezer forintot is adta, küldte őt ide titkos diplomatiái missióba, hogy a Frankennmarkt kisasszonyt minden áron, élve vagy halva, minél előbb fökötő alá segítse!

Mert Margit néni lelkében nem a böszü, nem a gyűlölet lángja dühöngött. Inkább jót akart vele. Mit kívánhat e leány többet, ha tanácsosné, báróné lehet belőle? A fő dolog volt, hogy menjen az útból; vigyék át Buda várába, s dugják el örökre az ő Palikájának szeme elől!

Nem haragudott a leányra az atyja vétkeiért. Hiszen láttuk, hogy nem régiben, a gőzhajón, a midőn még nevét sem ismerte, mily csodálatos rokonszenvet érzett iránta. Mint ölelte magához, mily odaadással ápolta anyját.

Tehát csak egytől rettegett, hogy Pál, a ki az ezredes leányát mindjárt első látásra, «szépséges szép leányzó»-nak nevezte s azóta is többször találkozott vele, megszeretheti.

Akkor pedig . . . . .

Czibakháznő megijedve tapasztalta, hogy a grófné álláspontja ellenében kifogy az érvekből. Utolsó menedéke lett volna megkérdeni, vajon nem lehetne-e az ide járatos társaságban

más fiatal embert kiszemelni? Bizonyosan többen voltak, kiknek tetszett a jó házból származó, egy kis hozománynyal is ellátott leányka. És ha eddig hallgattak, annak csak egy oka lehetett, hogy az alárendelt hivatalnok nem merészkedett föllebbvalójával versenyre kelni.

De nem lehetett bátorsága e kényes és kétélű kérdést megpendíteni, mert félt, hogy a grófné legelőször is Pált fogná például fölhozni: ekkor pedig Czibakháznén saját maga alatt vágta a fát, saját feje fölért gyújtotta meg a ház tetejét.

Hallgatott tehát; érzette, hogy a grófné lelkesedéssel fogadná az eszmét, hogy Pál és Róza között a házasságot közvetítse; a szó teljes értelmében kényszerítve volt, hogy tovább is Klobuchevich báró zászlója alatt folytassa harcát.

A báró pedig szerette a grófné pártfogoltját. Már, hogy is ne szeretne volna a negyven és ötven év közötti agglegény a friss, élénk és természetes tűzzel kínálkozó feleséget? Még hozomány tekintetében sem lehetett panasza: mert ha húszezer forint még azon időben sem volt hallatlan nagy összeg, de még is tetemesebb volt, mint a minőről Budán a burocracia gyászvitézei álmadozni szoktak.

Most már kitűnt, hogy a grófné pártfogolja ugyan a bárót, de nem ragaszkodik tervéhez föltétlenül. Csak egy jobb hiányában adja anyai tanácsát.

Ezzel Czibakháznén küldetésének célja nehezült. Különböben pedig, a jó asszony csak barátnője, Margit néni, kedviért vállalkozott a háladatlan munkára. Őt magát nem háborgatta a gondolat, hogy egykor épen maga Pál fogná e leánykát oltár elé vezetni.

Igen, mert Czibakháznén maga sem tudott mindent! Ő csak arra emlékezett, a mit egykor Biharban beszéltek, hogy Frankenmarkt gróf, dsidas főhadnagy hűtlenül elhagyta jegyesét. Ez ugyan Margit néni nézve örökös háborút jelenthetett: de azért nem lehetett elegendő ok arra, hogy évek sorának lefolyta után, a két család sarjadékai ne egyesülhessenek.

Aztán meg, hol volt az megírva: hogy Pál csakugyan megszeretheti az ezredes leányát? Margit néni csak azt tudta, hogy Róza kisasszony szép, bájos, elvarázsló teremtmény. Ő magais, míg nevét nem tudta, csodálatos rokonszenvet érzett iránta: ez még nem biztos következtetés Pál érzelmeire is.

Más részről Margit néni csak bölcsen és elővigyázatosan

cselekedett, ha Róza és Palikája között minden közeledést megakadályozni törekedett. Miért? Azt ő, de csak is ő tudta legjobban!

Mi mindeddig egy igen kétes forrásból, Lizi szobalyány ajkáról, csak annyit hallottunk, hogy végső esetben holmi «föl-száradhatatlan vértócsára» is hivatkozás történhetik!

XII.

A tavasz nyíltáral.

Harmad napra, Czibakháznén beszámolt küldetése eredményéről, de maga is elismerte, hogy elértesztésében lényeges hézag rejtőzik. Töredelmesen megvallotta, hogy ízléstelen kerepelés után, kitört belőle a mesternő önérzete, nem állhattott ellen hiúságának, zongora mellé ült és ezalatt több mint fél óra eltelvén, a macska és a tejfel őrizetlenül maradt.

— Úgy érted, hogy ezalatt ketteskén bizalmasan csevegthettek?

— Történhetett, de nincs rá bizonyosságom. A legutolsó accord elhangzása után udvarias taps keletkezett; én szétnéztem a szobában, egy ideig hiába kerestem őket, de később megpillantottam az egyik ajtóküszöbön öcsédet, a szemközi bejárás mellett pedig a leányt. Ki tudná megmondani, vajon a házi kisasszony, nem kerülő úton jutott ide? Annyit el kell ismerned, hogy ha az ember kémkedik is, ily népes estélyen, a hol három-négy szoba van nyitva, nem lehetünk valakinek mindig a sarkában.

— Ez természetes. Társadalmi lehetetlenséget én sem kívánhattam. De a kik szeretik egymást, azoknak egy másodperc is elég a kölcsönös egyetértés bebizonyítására. Akad elég véletlen közeledés s akkor egy elnyomott sóhaj, egy sokat jelentő pillantás a szembe, ezer szónál többet megmagyaráz. Más minden egyéb fölösleges szertartás: megtörténik vagy elmarad, nem változtat a dolgok állapotán.

Pál egész héten semmi különös változást sem tapasztalt a háznál. Margit néni tovább is anyai szeretettel gondoskodott fiacskája jóletéről és kényelmeiről. Még pénzzel is többször kínálta meg, mint a mennyit az ifju el tudott költeni, a mi való-

sággal fényes bizonyíték Pál úrfi correct életmódjáról a fővárosban.

Egy deczemberi zúzmarás napon megint szerdát hirdetett a naptár, s Pál újra ott volt Velejtey grófné barátságos estélyén.

A legelső közelebbi ismerős, a kit megpillantott, Czibak-házyné volt, a ki nyájasan viszonzta az ifju köszöntését, de basiliskus szemével érthetőleg kijelente: ma nem zongorázunk; ma jobban szemmel tartalak, gyönyörűséges mákvirágom!

A fiatal ember azonban nem kételkedett, hogy előbb vagy utóbb még is talál egy pillanatot, melyben Róza kisasszony-nal, ha csak három szót is, tanúk nélkül szólhat.

Járt tehát föl és le; üdvözölte a ház úrnőjét; közönyös beszélgetésbe keveredett néhány felismerős vendéggel s csak azt nem érthette: hol marad oly sokáig a hírelt boldog vőlegény, Klobuchevich báró? A múltkor sem volt itt, de akkor azt mondták, sok a dolga. Hivatalbeli főnöke éjjel-nappalra való fontos munkát bízott rá s a nagy talentumok átka, hogy a haza szolgálatában a szív vágyairól is olykor lemondani kényszerülnek.

Pál úrfi ezalatt, romolhatatlan étvágygyal pusztítá a grófné fagyaltját s ha megszomjazott, egyik csésze theát a másik után töltögeté rája. A házi kisasszonynak pedig ilyenkor «ezer teendője» akad, járkál keresztül a szobákon, nézi, hogy hiány ne mutatkozzék; mindenütt jelen legyen s néha csak ott nem, a hol keresik.

Így történt, hogy egész sor sikertelen kísérlet után, Pál úr szépen rálesett s valamelyik nyílt ajtó szárnya mellől elibe toppanva, útját állhatta.

— Kisasszony! szabad valamit kérdenem?

— Örömmel szolgállok, ha felelhetek.

— Csak egy rövid szót. Miként történhetik, hogy boldog Klobuchevich bárót sehol sem láthatom?

Róza kisasszony nevetett. Még nagyon őszinte lelkű kis lyány volt; még nem tanulta meg a tudományt, hogy másként kell beszélni a fiatal emberrel, másként a vele együtt járó iskola leánynyal. Tehát imádni való nyíltszívűséggel mondá:

— Nem jön ide, mert ma két hete addig unszolt, míg megmondtam neki: nem szeretem és inkább meghalok, mint az övé legyek.

— Ezt mondta neki? Megértette és megelégedett vele?

— Nagyon savanyú képet mutatott. Aztán azt mondta: ád nekem két szerdát gondolkodóra s ha akkor sem hall jobb újságot, föbe lövi magát, vagy más leányt keres.

— Ez dicsőséges párbeszéd volt. Nálunk falun, a paraszt azt mondaná rá: épen olyan a mosdó, mint a törülköző. Mind a kettő tiszta, világos és könnyen érthető. De mához egy hétre még is itt lesz a válasz meghallására.

— A mint neki tetszik: de a néni még ma kijelenti a társaság előtt, hogy elháríthatatlan okok személyes jelenlétét követelik Somogyban. Holnapután indulunk Velejtére.

— Mit hallok! Honnan e rögtöni változás? Oh Róza kisasszony, kérem, nézzen rám: avagy én is nem száanalomra méltó savanyú képet mutatok.

— Úgy látom, e hír meglepte.

— Mondhatom, végkép levert. Ez a villám lecsapása a felhőtlen égből. Szeretném hinni, hogy nem sokáig maradnak ott az unalmas falun.

— A karácsony ünnepét mindenesetre ott töltjük s ha a farsangot szép csöndesen átéltük, nagybőjtben nem keres a jó keresztyén mulatságot.

— Irgalmas egek, ez úgy hangzik, mint ha húsvétig is ott maradnának.

— A néni terve szerint április és május hónapban bejárjuk Olaszországot, megnézzük Velenczét, Milanót, Flórenczet, Rómát, Nápolyt.

— Mennybéli hatalmak, el ne hagyjatok.

— Olaszországból, tengeren Marseilles-en át, ellátogatunk Párisba. Júliusban a néni az emsi fürdőben akarja a meleg vizet inni. Augusztusban pedig a svájci havasok völgyeiben hűselünk.

— Szeptemberig én megőrülök e magányban és elhagyatottságban.

— Láthatja uram, hogy Klobuchevich báró a kért második szerdán túl még sokáig várhat újabb válaszra.

— Mit törődöm én a báróval? Ez az ember egy év alatt úgy is megvénül, talán meg is hal agg elgyöngülésben. De én kisasszony? Én a ki már-már reményleni kezdtem, hol találjak vigasztalást?

Erre bizony Róza kisasszony, ha gondolt is valamit, nem

tudott, vagy nem mert szíve szerint felelni. Szerencséjére éppen most húzódott egy csoport vendég azon szoba felé, melyben a zongora állott, s az urak kérve kérték a kisasszonykákat, egy-egy darab lejátszására. Ez nagy udvariasság volt tőlök, de reménylették, hogy később kárpótlásul Czibakháznén művészetét is élvezhetik.

Ekkor már elterjedt a társaságban a leverő hír, hogy (legalább az idén) ez a legutolsó összejövetel a grófné vendégszerető házában.

A szó teljes értelmében leverő hír volt ez. Mert azon időben Pesten csak három vagy négy aristokratikus család élt, a hol a legmagasabb társaság összejött. E kör azonban hermetice elkülönöztette magát. Otthon és egymás között bizonyára jól is mulattak, minden feszesség nélkül. Különösen pedig nem sokat fárasztgatták magokat a magyar nyelv tördelésével, hanem beszéltek folyvást németül, a legvalódibb lerchenfeldi dialectusban. De hogy is beszélhettek volna ott magyarul, ha a grófok társaságában az «ön» és «kegyed» megszólítást semmi áron befogadni nem akarták, az ízléstelen «maga» pedig régen kiment a divatból.

Ellenben Velejtey grófné, a ki ügyvéd leánya volt, nagyon sokat adott arra, hogy a főváros művelt magyarságát hetenként egyszer összegyűjthette.

Czibakháznén ez úttal nem maradt utoljára. Hallván, hogy a grófné és Róza kisasszony hosszú útra készülnek, azonnal átlátta, hogy az ő kemkedéseire itt többé szükség nincs. Búcsuzásakor mondá:

— Kedvesem, Isten áldjon. Különben pedig úgy is ma jöhettem volna hozzád legutoljára.

— Hogyan, nénikém is útazik?

— Nem, gyermekem, hanem a Duna hatalmasan zajlik. E hét végén kiszedik a hajóhidat s akkor Buda messzebb lesz Pesttől, mint Makó Jeruzsalem-től. Bocsásd meg a köznapi hasonlítást. Egyike ez azon közmondásoknak, miket drágálatos férjem uram mindig nyelvén hord, a hányszor ott alant a bocsukoros «karok és rendek» körében, hamis lelekkel a népszerűséget hajhászsa.

Pál elveszté kedvét s fejét lehorgasztva egy félre eső karszékre telepedék, úgy hogy némelyek azt hitték, elaludt. Róza kisasszonynyal, kit a búslakodó nénik a búcsúpillanat köze-

ledtével egészen anyai szárnyaik alá vettek, ez est folyamán többé szót sem válthatott.

A szokott időt ugyan megvárta, de aztán eltűnt a teremből, fölvette téli öltönyét s gyalog indult haza felé. Lelkében pótolhatatlan ür támadt, érezte, hogy ezután semmi sem érdekelheti: az ifjúság örömei, a jó barátok, víg czimborák és pajkos pajtások.

Mikor meghúzta a kapu csengetyűjét, egyszerre jó gondolata akadt.

— Nincs más menekvés, mint valami tisztességes munka!

De hogy ily kénye-kedvén nevededett uracs miféle munkához fogjon? arról még homályos sejtelme sem volt. Majd gondolkodik éjjel az ágyban s ha reggel fölébredt, bizonyára megtalálja az eszmét, melyet most hiába keres.

— — — — —

Másnap reggel a kávé mellett Pál úrfi már nyugodt kedélylyel beszélé el nénjének a lefolyt estély eseményeit. A midőn pedig a sor grófné s Róza kisasszony nagyszerű útazási tervére került, Margit néni közönyt színlelt, de szemének ragyogása még is elárulta, mily kellemes meglegedés keletkezik szívében.

Pál csak azt várta, hogy Lizi fölszedje az edényt s akkor, rövid töprenkedés után, mint a ki jéghideg fürdőbe akar ugrani, egyszerre elhatározá, hogy megkezdi rohamát.

— Nénikém, fontos beszédem volna veled, ha nincs sürgős dolgod és meghallgatnál.

— Fiacskám, már sokszor mondtam: nekem nincs sürgősebb dolgom, mint ha kívánsz valamit és én teljesíthetem.

— Köszönöm, néném, jóságod fölbátorít. Röviden szólva: állapotomról és életmódomról akarok beszélni, mert végtelenül elégedetlen vagyok önmagammal.

— Te? elégedetlen?

— Kérlek, légy nem csak jó és kegyes, hanem igazságos és szigorú is. Kérdelek: mi vagyok én tulajdonképen? Nem mondom, hogy valami hírhedt korhely frater, de bizonyára a legkíméletesebben szólva: ilyféle közönséges járdatipró!

— Te, járdatipró?

— Vagy ha jobban hangzik: ilyféle elegans kövezetkop-tató, a mi egyre megy.

— Én pedig azt felelem, egyik sem vagy. Ha az ember Zsádányi Pál, az elég és punctum. Ugyan kivel cserélnél, barátaiddal?

— Én? egyikével sem, de vegtelenül óhajtanék valami hasznos munkát vállalni. Olyan tisztességes dolgot, a mi a Zsadányi Pálsággal összefér. Teszem azt: van itt Pesten két első rangú táblai ügyvéd: Kubinyi és Benyovszki. Mit mondanál rá, nénikém, ha én ez urak irodájában, ha eleinte fizetéstelen ügyvédsegédi foglalkozást keresnék?

— Mit mondanék — felelt Margit néni elrémülve, s fölugrott székrétől. — Azt, hogy az én beleegyezésemmel soha!

— Soha? és miért?

— Csak azért, mert míg áll Zsadányban a díszes udvarház s mellé ötezer hold kövér föld, adósság nélkül, addig sárreتي Zsadányból soha sem lesz nemzeti fiskális uram!

— Néni! az ügyvédkezés nagyon különböző fajta kenyérkereset. Van piaci ügyvéd, a ki a kofák és szatócsok kurta pörét viszi; van, a ki világos adósságokat hajt be; van, a ki földeket és zálogos birtokokat keres: de van Pesten, a ki csak a főlebbezett ügyeket mozditja elé, és csak a kir. táblával és septemviratussal van dolga. Ilyen lehetnék magam is.

— Soha! semmi szín alatt.

— Kérlek, nénikém, az ügyvédség más boldogabb hazákban a legelső lépcső a fölemelkedésre. Az értelmes és szemügyes ügyvédből lesz a megyei, városi szónok, a képviselő, sokszor még a miniszter is!

— Pál! — kiáltott a néni, tekintélyének összes maradványait összeszedve — egy szót sem többé erről, ha velem békében akarsz maradni!

Bizonyára föltűnhetett, hogy Margit néni, a ki erősen kifejlődött conservatív hajlamai daczára, jól ismerte az újabb világ viszonyait, ily határozott és ellenmondást nem tűrő ellenszenvet mutatott öcsse szándéka ellen.

De más volt itt a bökkenő!

A néni (alkalmasint nem is nagyon tévedve) mindjárt az első szó után megérzette a gyanús, az idegen szagot. Egyszerűen eltalálta, hogy fiacskája nem annyira a tentaszagú irodába szerelmesedett, mint inkább utat keres a függetlenség felé! Ez pedig egyértelmű az engedetlenséggel, jövőben talán még egy eltitkolt házassági szándékkal is! Szóval: világos «casus belli» a néni és unokaöcs között, a megalkuvási lehetőség kizárásával. De a nyílt háború kitörése előtt megkísérlé, ultimatum alakjában, az alkut és kiegyezkedést.

— Gyermekem — mondá régi megszokott anyai hangján — ha komoly kedved van a munkára, ajánlok neked foglalkozást, mely helyzetedhez méltó lesz. Ott van Biharmegye, menjünk haza s meglásd, még a tisztújítás előtt a legelsőbbben megürülendő szolgabíróság a tied!

— A szolgabíróság nem elégíti ki becsvágyamat. Több mint háromszáz ilyen van széles Magyarországon és egyik olyan tormába esett féreg, mint a többi. Annak való, a ki többre nem képes, vagy kenyerét keresi vele.

— Kezdetnek mindig elég. Ismertem szolgabírót, a ki később országgyűlési követ, viczispán végre főispán lett. Gondold meg, hány fiatal nemes csemete van, a ki boldog, ha megtették esküdtkének.

— Ez a pálya a régi sáros országúton halad, melyen a magyar ifjúság Mária Terézia óta vakon bukácsol. Én magasabbra nézek. Én életemet szeretném a mérlegbe vetni, győzni, vagy elbukni. Ha van erőm és kedvez a szerencse, fölemelkedem; de ha gyümölcsöző tehetség helyett csak meddő vágyat adott az Isten: arról sem tehetek. Élek, meghalok és mint más, én is kapok sírom fölé követ és fölírást.

Most már világosan látta Margit néni, hogy nagy a baj: mert ha a fiatal ember egyszerre ellágyul, halálról, sírversről ábrándozik, akkor valahol a szív legtitkosabb redőiben megbomlott az egészséges rend s valami váratlan válság fenyeget. De tovább folytatá:

— Nem akarsz szolgabíró lenni? Hát ne légy, az sem nagy szerencsétlenség. Másodszor mondom, menjünk haza; még szállásunkat se tartsuk fönn. Űlj be szépen zsadányi birtokunkba, mint született földesúr. Tanuld meg a gazdálkodást. Vess búzát, repcét, kukoriczát. Tenyésztesz finom gyapjút adó juhot, szép lovat és bécsi mézárósnak való hizott ökröt. Ez is pálya s a mellett jó és rossz sorsban úr marad az ember, a ki annak született.

— Oh nénikém, nagyon kecsegtető elmélet ez, de a gyakorlatban minden fonákjára fordul. Ha én Zsadányban fészket verek és gazdálkodni kezdek, a tiszttartó, az ispán még a béres gazda is kineveti járatlanságomat; ha pedig teljesítik parancsotomat, rajtam a felelősség, rajtunk a kár a vallott kudarc után. Aztán csapatostól jönnek hozzám a jól ellátott tanyára a szomszéd urak, öregek és fiatalok, kikkel lélekölő gyötrelem

a mulatság, kikkel csak az ivás, kurjongatás, dáridó, sőt a kártyázás költözik a házba. Ki tilthatja ki őket, a nélkül, hogy a magyar vendégszeretetet szent kötelességét meg ne sértse? Ha pedig elkülönzőm magamat, elbizakodott és orrát főnhordó úrficskának neveznek, a ki köznemes létére, grófok, bárók társaságába akar befurakodni.

— Igazad van, fiam — felelé Margit néni, a kit szilárd álláspontjából nem lehetett kitolni. — De mit tehetünk róla, ha ilyen világban élünk? Csak azt hidd el, hogy széles e Magyarországon, millió ember között egyet sem találasz, a ki két rossz közül választhatván, a te sorsodat visszautasítaná s helyette beállna Kubinyi és Benyovszki uraimék kancellariájába, hogy a penészes aktákat porozgassák.

— Így van, én sem tagadom. De végre is van ügyvédi diplomám. Miért tanúltam, miért ijedeztem, hogy megbukom a censurán, ha égő gyertya van kezemben, s az evangelium tanítása ellen, a véka alá kell rejtenem?

— Ah, ne beszélj nekem a diplomáról. Ugyan kinek nincs? Van a megyei kenczellistának, a főjegyzőnek az alispánnak és a főispánnak is. Van magának Majláth György országbírónak is! Hogy van-e gróf Apponyi Györgynek, a ki ha igaz, ma-holnap főkancellár lesz? nem tudom: de hogy fényes hivatalát, ha megkapja, nem praclarumának fogja köszönni, arról felelek.

Ily vitézül tartotta magát Margit néni s még azon napon kimondta a határozatot, hogy a szállást ugyan megtartják, de még hóolvadás előtt haza utaznak Biharba.

Pál engedelmeskedett. Miért is ellenkezett volna, ha Róza kisasszonyt jövő szeptember haváig úgy sem láthatja?

XIII.

Ősz kezdetén, 1847-ben.

Pál tökéletes falusi gavallér lett. Bajusza meghosszabbult, szakála megsűrűsödött, hangja megvastagodott, de szolgabíróságot még sem vállalt, bár ezüst tálcán prezentirozva kínálták vele.

Eleinte ős Zsadányban rendes korhely-kompánia vert

fészket és Henczidától Bonczidaig folyt Isten áldása, míglen Margit néni előállott «quos ego»-jával, kijött falura, kezébe vette a ház kormányzását s akkor a czimborák úgy megijedtek az öreg kisasszony rendszeretétől, hogy még a határt is meszsze kikerülték.

A kormánypárti politika a «fontolva haladás» czíme alatt óriási térfoglalással dicsekedhetett. Budán, a bécsi kancellarián győzelmi orgiákat ültek. Klobuchevich báró, mint a virradó új korszak Deák Ferencze, harmincz bécsi fonttal többet nyomott a mérlegen s hátra vetett nyakkal sétált az útczán, mint a ki már Széchenyi Istvánt is leteperte!

A tömegesen kinevezett főispáni helyettesek csodát műveltek. Hiába kiáltott rájuk Kossuth Lajos, hogy ti csak csehországi Kreiszhauptmannok vagytok: a meg nem számlálható sereg, mely hivatalt keresett, iszonyú üvöltésével gonosz hírbe hozta az ellenzék minden törekvését. Apponyi György, mint próféta, a kinek jövődölése beteljesedett, büszkén verte mellett, s Metternich herczeg előtt is elmondható: lássa, excellentiád, így kell elbánni a magyar ellenzékkel! A főispáni helyettesek pedig valósággal megérdemlették a szép fizetést, melyet a megye penztárából vett rendes hatszáz forinton felül, a kormánytól kaptak.

Az országban pedig a kishitűek kétségbe voltak este, mert egész Európában a legfeketébb reactio uralkodott. Sehol semmi remény, semmi vigasztaló jel a jobbulás felé. A szabadelvűség kezdett kimenni a divatból: a hazafiakat aggodalom fogta körül. Miként nyáron, tartós szárazság után a szem hiába keres az égen egy kis felhőt, melyből néhány csepp eső lehullhatna: úgy láttuk kiaszni a mezők zöldjét, és csak a kormány megvásárlott teremtményei tartottak hegyen-völgyön lakodalmat.

Őszre fordulván az idő, a pártok minden órán várták az országgyűlésre meghívó királyi levél megjelenését. Több megye, le nem győzhetve türelmetlenségét, gyűléskedni kezdett s megvitatta a követeknek adandó utasításokat. A többi közt Pest-megye, a teljes erővel összeröfönt kormánypárt ellenére, oly liberalis utasításokat szerkesztett össze, hogy Éjszak-Amerika akár mely republikánus kantonja bátran dicsekedhetett volna vele. Régi nemzeti politika volt, mentől bővebben szabni a «jámbor óhajításokat», hogy kenyértörés alkalmával, ha alku-dozni kell, legalább a veszett fejszének nyelet haza vihessük.

De a pestmegyei utasítást készítő közgyűlés lefolyása, egyszerre váratlanul, mintegy az égből lepottyanva, eddig egy lélektől sem sejtett, óriási titkot fedezett föl!

Volt bámulás, rettenetes kiábrándulás és a szörnyű csodálkozásban a kezeknek összecsapása!

Halljuk csak! és bámuljunk.

E sorok írója, mint «éljent kiáltó hallgatóság» jelen volt Pestmegye e gyűlésén, tehát mint szemmel látó, mint füllel halló tanú tehet bizonyosságot.

Napirenden levén a követeknek adandó utasítás ügye, gróf Dessewffy Emil, az akkori kormánypárt kitünősége, beszéde kezdetén elsorolá, minő üdvös reformokat várhat az ország. A közgyűlés roppant többségének ez ígéret távol sem lehetett elég: de mint a kívánatok minimuma, még is volt benne valami kézzelfogható valóság.

Úgy van. Reménylhattuk, hogy kapunk kalács helyett korpapogácsát, dinnye helyett tököt, ananasz helyett uborka-salátát. A valami pedig mindig több az eddig megszokott semminél.

Ám de az ígéretnek meg volt határozva az ára is, még pedig «sine qua non» alakjában. Ez a nagy ár pedig sem több, sem kevesebb, mint hogy az országgyűlés fogadja el és terjeszse ki Magyarországra az osztrák dohány-monopoliumot!

Gróf Dessewffy igen bölcsen elhallgatta, mi történik majd ez egyedárúságból befolyandó jövedelemmel? Meglehet, azt gondolta, hogy csinálunk belőle országos pénztárt, melyből vasutat, csatornát és vízszabályozási műveket hozhatunk létre. De oda fönn Metternich herczeg csak az innen remélt négy vagy öt millió forint jövedelemre kacsingatott: hogy e pénz is, mint a néptől beszedett adó, a vám- és só-jövedelem, beömljék az osztrák financia feneketlen hordójába, minden számadási kötelezettség és felelősség terhe nélkül.

És e kipattant titok egyszerre más világot teremtett a magyar politikának eddig befelhőzött egén. Egy jelre, mint a színpadon történik, eltűnt a kietlen és minden vigasztalást megtagadó pusztaság s helyébe ezer égő gyertyával fénylő palota benseje rajzolódék szemünk elé.

A mit Széchenyi hazafisága, Deák Ferencz bölcsesége, Kossuth fölizgató szónoklata nem tudott megteremteni, meghozta azt számunkra a legpompásabb kortes-argumentum, mely úgy az értelmiséget, mint a nyers erőt egy táborba egyesítette.

Az osztrák kormány jól tudta, hogy az egyházi és nemesi birtok megadóztatását az országgyűlésen keresztül nem viheti. Úgy értvén e kérdést, hogy az új adó egyszerűen az osztrák financia torkába vetessék. A grófok, bárók sőt még nagy pap uraimék is ragaszkodtak a régi közmondáshoz: «amicus usque ad marsupium», a hol németnél-magyarnál megszűnik a kedélyeskedés.

Bizonyára máskép áll a kérdés, ha e jövedelemből külön magyar pénztárt alakíthatunk, hogy azon forrásból a vasúti, csatornázási és vízszabályozási munkálatok költségét fedezzük.

A gondolat, hogy a magyar országgyűlés, a dohány egyed-árúságát megszavazza, csak az osztrák burokraták négyszögű fejében fogamzhatott meg. A néptől fizetett adót a só- és vám-jövedelmet már régóta vitték Bécsbe: de hogy e mellé a «nagy pipájú kevés dohányú» magyar ember még a dohányzacskóját is az osztrák trafika gazdálkodása alá adja: erre a karok és rendek tábláján egyetlenegy szavazatot sem talált volna.

Természetes következés, hogy a magyar ellenzék az osztrák észjárásnak e kificzamodását teljes mértékben a maga hasznára kizsákmányolta. A minden áron, a derűre-borúra kormánypart halálos sebet kapott. A tisztességes elemek elismerték, hogy hiába beszélnek ezután Bécs jó szándékairól. Senkinek sem lehetett kedve holmi szöszért, csepüért, tizszeres árt fizetni.

Maga Klobuchevich báró is megingadozott eddigi rendíthetetlen bizalmában. Valami tündér súgta fülébe, hogy a magyar főkanczellár, a helytartósági és kamarai elnök, ha vastag fajta excellentiás úr is, de távol sem csalhatatlan talentum. Ő is megmondta magának, vagy kedves nénjének Puspacher tanácsosnénak, hogy: bolonddá tett minket a német, arany hegyeket ígért s világra jő a dohány-monopolium alakjában a mesebeli nevetséges égerke!

E közben levél érkezett Zsadányba.

Pestről Váradra egy héten kétszer még csak elczammogott a posta s megérkezett negyed napra: de míg innen keresztül-kasul a falukra is kijuthatott, napok hetek teltek bele. De az emberek nem voltak elkényeztetve. Megemlékeztek a még rosszabb időkre, a midőn külön alkalom volt szükséges arra, hogy valaki a fővárosból friss újságot halljon.

Pál már a czímezésről fölismerte, ki keresi föl őt félre-eső magányában? s megtörvén a pecsétet, olvasá, mint következik:

«Palkó, hol vagy, hol kalandozol az Isten háta mögött, hogy itt senki még híredet sem hallja?

Mit csinálsz? te is jársz a püspök ebédjére, te is falatozol a kortestanyákon a káptalan urak örökös juhús-paprikását és avas szalonnával leöntött túrós csuszáját? Itt mi megteszszük Kossuthot követnek, de itt fogadásból tízet tesznek egyre, hogy Bocskay István hívei, nagy Biharmegye, megbuktatja Beöthy Ödönt, saját egyetlen mai dicsőségét!

Sokkal kisebb, de annál érdekesebb újság, hogy Velejtey grófné hosszú útjából (némelyek esküsznek rá, hogy a földtekét körül hajózta, s a világ hatodik részét is fölfedezte) épen és egészségesen haza érkezett s most mihelyt dér mutatkozik a gyepen, megtartja rendes szép szerdait.

Vele jött Róza kisasszony is, a nélkül, hogy valaki ráismert volna. Hogy érted ezt? úgy, hogy ha eddig kedves és csinos is volt, ma pompás, igéző, gyönyörű és az eszeveszettségig mindent agyonverő szépség lett belőle! A hányan itt vagyunk, boldogok és boldogtalanok, mindnyájan bolondulunk utána.

De hiába keresnéd őt a grófné házában. Nincs ott, még a helye is meghűlt, miután majd botrányos pör lett a dologból. Velejteyné megátalkodva követelte, hogy nála maradjon, de az ezredes apai jogaira hivatkozott s egy lucskos reggelen egy maga (de ez is brachium militare volt a maga nemében) karon kapta, s haza vitte, gyalog, esőben, pocsekban és bokáig érő sárban!

Képzelheted a megrögzött kártyás csalatkozását és dühösségét! Vele született katonai észjárásával szentül hitte, hogy leánya zsebében azt a bizonyos húszezer forintot is megtalálja! Csak hogy a grófné okosabb volt; betette a pénzt az árvák kasszájába és ott is hagyja, míg a leány nagykorú lesz, vagy a mi ezerszer hamarabb megtörténik, férjhez megy.

Azt beszéli a krónika, (vulgo: városi pletyka), hogy az apja bezárja, éhezteteti és veri! (kétségtelen hazugság) és kényszeríti, hogy férjhez menjen (lehet valami a dologban). Kérde: ki a boldog, a ki még az első fagy előtt haza viheti? Hát bizony nem más, mint a budai büzhödt bureaukracziának ismeretes Falstaffja, Klobuchevich báró, tanácsos, a kinek meg van en-

gedve, hogy háromszor egy héten eljárjon a házhoz, de még odáig nem jutott, hogy vacsorára is megmaraszszák.

És a mulatságos kis consiliarius most már nagyon alább hagyott korábbi főnhéjazásával. Dessewffy gróf szerencsétlen dohánytrafikája lerombolta legszebb kilátásait. Most már olcsóbban alkuszik. Megelégszik, ha a húszezer forintos szép leánykát megkapja. Lemondott álmairól, hogy ő lesz Magyarország igazi Széchenyi Istványa s a vénhedő lovag homályosodó szemeit Róza kisasszony csoda bájai elkápráztatták.

Mit mondanál tervemhez? Avagy nem mi, ilyféle hegyke suhanczok és elegans naplopók volnánk hivatta arra, hogy a dologból rangunkhoz méltó sportot csinálván, kiszabadíthatnok Magyarország «nyarának legszebb virágát» a kéjszomjazó vén sas körmei közül?

Én részemről minden végsőségre készen vagyok. Utolsó szükségben, ha minden kötél szakadna, magam is feleségül venném a leányzót. Hát még te! a ki teljes életedben regényhős voltál, s a kinek csak egy áldott jó nagynéni beleegyezését kellene megnyerned! Az én imádott apám azonban praktikusabb észjárású öreg úr, a ki két-három ezer holdas leánynál szegényebb menyet látni sem akar házánál.

Ezt akartam neked, mint régi ezimborád és a dologtalan hivatalban hű kollegád, mai napon megírni. Mit határoztál? Ha neked volnék, rögtön ülnek kocsi-ra, lóhátra s fölrandulnék Pestre, szép hazánk rongyos kis fővárosába. Azért jöjj, siess, rohanj, akár gyalog is s aztán majd bővebben megbeszéljük, mit lehet tennünk e szörnyű inségünkben.

Addig pedig szervusz.

Maradtam a sárig hű pajtásod. Tekintetes nemes Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék tiszteletbeli aljegyzője m. p.»

Pál háromszor végig olvasta e levelet s mindannyiszor ezer és ezer meglepő újságot talált benne. Mindig jól esik a számkivetésben élő halandónak, ha valaki a nagy világban, még megemlékezik róla.

Vannak emberek, kikkel ha szemközt ülsz, tanácskozol vele, kéred valamire, alig tudsz elbánni velök: de ha távolból levelet írsz hozzá, megleped új hírekkel, rögtön fölmerült eszmékkal, azonnal fölhevülnek s készen állnak a legkockázatosabb kalandokra.

Ilyen volt Pál. Letette a levelet, nyugtalanul járt föl s alá szobájában és elhatározta, hogy útra kél, még azon áron is, ha most életében legelőször komolyan is összeháborodnék Margit nénjével.

Miért ne menne, ha oly nemes vállalatra hívják? Mi akadályozhatná? Még pénze sem hiányzott, mert tavasz óta a zsadányi birtokot úgyszólván haszonbérbe bírta a nénitől. Nagyon atyafiságos és tisztán szóbeli szerződés volt az, a mama és fia, a néni és öccse között, és csak arra néztek, hogy a mi a fiatal embernek kellett, megtarthassa, a maradékot pedig olvasatlannul átszolgáltassa.

Dél felé járván az idő, meg kellett várni az ebédet; addig becsomagolta ruháit a legnagyobb bőröndbe s megparancsolá a kocsisnak, hogy pontban két órára fogja be a lovakat, mert indul Váradra. Oly út, mely urasági lovakkal is megtartott négy teljes óráig.

Maga az ebéd a legsiralmasabban ütött ki. Pál csak turkált a tálakban, iszonyú bosszúságára a szakácsnénak, a ki éppen ma föltette magában, hogy úgy főz, úgy süt, hogy az úrfi még az *Angol királyné* és a kaszinó vendéglőjét is elfeledje.

A meghatározott órában útnak indult. Szokás szerint figyelmeztette a kocsist: nem a tied a ló, nem a tied az ostor: tehát hajts, mint Isten tudnod engedte. Rohantak tehát a poros úton, olykor átsaptak a gyepre is; jobbról-balról fölünedeztek a falvak tornyai, míg kelet felől a szőlővel beültetett halmok s végül az erdélyi határ bérczei zárak el a láthatárt.

Hat órákor ott poroszkáztak végig a püspök nagy templaoma mellett, szépen úri módon koczogtak végig az apácák utcájának (éppen nem dícséretes) kövezetén, és bú nélkül behajtottak a Zsadányi-féle ház zöld kapuján át a csendes udvarra.

Legelőször is Lizi szobalyány került elé a ház belsejéből és örömet fejez ki a váratlan látogatás szemleletében: de csak hamar elkomorult arcza, észrevevén, hogy Palika sokkal több pogyászt hurezol, mint a mennyi egy pár napra Váradon szükséges. Mindjárt gyanakodott s volt is oka eltalálni, hányat ütött az óra?

Egyelőre bevezeté a fiatal embert azon szobába, melyben ily alkalmakkor be szokott szállani és intézkedett, hogy az a rémséges nagy bőrönd kár nélkül tegye meg útját, a kocsiról a hálószoza szögletébe.

Azután azon jogánál fogva, melyet hosszú szolgálata és egykori dajkasága következtében szerzett és mai napig épségben föntartott, minden bevezetés nélkül rákezde:

— Kisasszonyom nincs itthon. Elment valamelyik barát-nője látogatására, de szokása szerint nap lemente után haza jő. Addig pedig bölcsen tenné, ha meghallgatná, a mit a vén szobalyány mond.

— Jaj Lizikém, ne kerítsen ily roppant feneket. Beszéljen bátran, a mint nyelvére jön, úgy is tudom, minden szava szívéből származik.

— Én is azt hiszem magamról. Tehát ne kerülgessük a forró kását, hanem száz szónak is egy legyen a vége: Úgy-e úrficskám, készülünk egyenesen Pest felé?

— Hogyan, Pest felé? Magának ördöge van, hogy így kitalálja.

— Nem találtam ki, hanem előre jól tudtam. Bizonyosan hosszú levelet kapott a pajtásoktól és híják vissza?

— Ezt is tudja?

— Ezt már csak sejtettem. De ne vegye rossz néven, ha jó tanácsot akarok adni. Ha majd engedelmet kér kisasszonyunktól az utazásra, mondja meg őszinten, igaz lélekkel és nyíltan, mi baja, mi czelja és mi az óhajtása? Csak attól őrizkedjék, hogy meséket, czifra históriákat komponáljon és köztünk legyen mondva, valami éktelenül nagyot hazudjon!

— Ah, hogy én valami nagyot hazudjak? Ezer mennykő! Pompásan kiüthetett Váradon az én távollétemben a korlátlan sajtószabadság, hogy a szobalyány az úrral így merészkedik diskurálni!

— Bocsánat: a szobalyány neve, most is a régi «hallgass»! de a vén Lizinek van bátorsága, ha nem a maga érdekében prédikál! Hogy pedig bölcsen beszéltem, mindjárt bebizonyítom. Figyelmeztetem úrficskám, hogy kisasszonyom mindent tud: három levelet kapott Czibakháznétól, s már hallotta, hogy az a gazdag grófné haza jött kóborlásaiából, újra összegyűjti vendégeit, de azt a bizonyos «szépséges szép leányzót» a vén kártyás papája elragadta, otthon örzi s ma-holnap el is lakodalmazza.

Pál úgy mutatta, mint ha ennyi haszontalan pletyka hallatára szörnyen megharagudnék. Hogy tehát véget vessen a

kellemetlen jelenetnek, karon kapta a vén fecsegőt, és minden kíméletet félre vetve, kilódította a szobából.

Magában pedig elismerte, hogy a vett tanács tiszta szín-arany. De éppen akkor okoz az igazság legnagyobb bosszúságot, ha képtelenek vagyunk ellenmondani.

Este hét óra után a néni haza érkezett: már az udvaron meglátta a zsadányi kocsit, melyet a cselédek éppen betoltak a fészer alá. Az elébe futó Lizi is elújságolta, hogy mivel volt éppen elfoglalva, a midőn hirtelen nyikorogva nyílt a kapu és Pál úrfi váratlanul megérkezett.

Mindamellett a találkozás a néni és unokaöccse között a régi föltétlen bizalom jelei közt folyt le. Úgy látszott, hogy Margit néni lassanként alku-t köt az idővel és átlátja, hogy egy jól kifejelett bajszszal másként kell elbánni, mint korábban a jámbor hitű kis fiucskával.

De azért imádott Palikáját forrón megölelte és összevisz-sza csókolgatta. Örvendett a viszontlátáson s csak mint mellé-kes dologról tudakozódott: van-e megérkezésének különös célja?

— Eljöttem — felelé az ifju — hogy szíves beleegyezese-det kérjem. Itt Biharban, a két püspök és káptalan öblös pugyillárisa ellenében, hiába való minden erőködés. Beöthy Ödön helyett Papszász Lajos a követ: de ezzel az ellenzék nem sokat veszt. Egy pár tüzes szónoklattal kevesebb, de a szava-zatok aránya nem változik. Annál nagyobb a veszedelem Pes-ten, a hol Kossuth Lajost minden áron meg kell választanunk. Levelet kaptam barátaimtól, hínak a fővárosba, mert életre-halálra korteskednünk kell. A pesti választás lesz az elhatározó ütközet Bécs és a nemzet között. Oh nénikém, tehetném-e, hogy e nagyszerű csatából elmaradjak?

— Jól van, fiam.

— Elbocsátasz?

— A mint akarod: ha azt hiszed, menned kell, tehát menj . . . de én is veled utazom!

— Ah néni, igazán?

— Nem engedlek egyedül abba a gonosz és elromlott városba, akár mily hosszú és fáradságos az út odáig.

— Egészen ellenkezőleg. Szent-István nap óta Váradról Pestig az út csak kirándulás, kevesebb a gyermekjátéknál. Szolnoktól kezdve nyitva van a vasút! Csak addig küzdünk az

ösi nyomorúsággal; onnan túl rohanunk, röpülünk, mint másutt, boldog Európában évek óta szokásban van!

Úgy látszott, hogy néhány percz óta a néni belharczot vív lelkében. Ajkára oly szó tolakodik föl, a mire eddig soha szüksége nem volt: de bele fogózkodva anyai kötelességeinek öntudatába, legyőzte ellenszenvét és kérdé:

— Ki írt neked levelet?

— Ki más, mint egyik hivatalbeli kollegám, a főjegyzőség irodájából.

— Mernéd nekem e levelet fölolvasni?

— Oh néni . . .

Rettenetes pillanat érkezett meg. Olyan, melytől Pál úr régen félt. De minden eshetőségre készen levén, mint a kinek nincs más menedéke, egy kicsit köszörülé torkát és hazudott!

Hazúdott! azt tette, a mit nyolcz esztendő fiúcska korában sem tett, ha czukrot lopott a szelenczéből. De az ember soha sem tudja, mikor lép azon végzetteljes lejtőre, mely kérelhetetlenül mindig alább vezet, a nélkül, hogy többé szabad út nyílne a visszatérésre. És mondá:

— Sajnálom nénikém, de nem tehetem. Először: mert én e levelet már tegnap fölhasználtam fidibusznak. Másodszor: mert az ilyen jó pajtások között váltott firkában oly diákos stílus uralkodik, hogy . . . . . hogy is mondjam? finom érzelmű úri hölgyek fülebe nem való.

— Akkor nem vagyok rá kíváncsi. Mikor indulunk?

— Az parancsodtól függ.

— Akkor mehetünk mindjárt holnap reggel. Én hamar készen vagyok pogyászommal. Szolnokig saját kocsinkon: onnan ha úgy tetszik, az új vasúton.

— Dicsőséges kirándulás lesz! Ah nénikém, mily boldog vagyok.

— Örvendek, ha kedved szerint cselekedtem. De nem tréfa az, a mikor ily múlt századokba való teremtmény, mint én vagyok, életében először a vasútra ül!

— Nincs abban semmi rendkívüli. Valamikor nekünk magyaroknak is, meg kellett kezdenünk az európai életet. Meglásd, mily vidáman ülsz a koci párnáján; kinézesz teljes kényelemmel az ablakon s az alatt az erdők, mezők és falvak tornyai, mintha lábok kerekedett volna, mind szemeink elé kanyarodnak.

— A múltkor az apáczáknál ebédeltem. Valaki a vasútról beszelt s a fejedelemasszony ájtatosan fölsóhajtott: «attól félek, mondá, hogy ez is csak a mindig leselkedő sátán talál-mánya».

— Honnan tudja ezt a fejedelemasszony?

— Talán csak istenfélő lelkében támadt e gyanú: lehet, hogy más bölcsőbbtől is halhatta.

— Például a püspöktől?

— Azt én nem tudom, csak hallottam, hogy ő méltósága is kárhozatosnak tartja, hogy az ember a négy lábú ló helyett, pokoli tűzzel fűtött vasgépekre bízza életét.

— Szóval: a locomotiv, a sátán talál-mánya. Én azonban azt kértem volna tőle: vajon Isten sugalmazásából történik, ha bizonyos palotákban megnyitják a telhetetlen papzsákok, etetik, itatják, a torkosságig a bocskoros nemeseket, hogy mint öntudat nélküli barmok, járuljanak a szavazó asztalok elé, az osztrák miniszterek parancsolatára? Ez a sánta Lucifer talál-mánya, nem a füstöt pöfékelő mozdony!

PÁLFFY ALBERT.

A FELHŐK.

El-elnézem a felhőket,
Úgy szeretem nézni őket,
A mint szállnak fenn az égen;
Új alakot
Váltakoznak ott
S eltűnnek a messzeségen.

Sötétben a hegyre gyűlnek,
De napfénytől fehérülnek,
S vidám kedvvel oszolva szét,
Mint báránycsordák,
Be-bejárják
Az ég tágas kék mezejét.

Néha hajtja őket a szél,
Vándorfelhő megpihennél!
Hajh szállnod kell, most mint gályák,
Majd mint sárkányok,
Bérczek ormán:
Száz alak a szél dagályaként.

De hova oly seregestül?
Háborúba, villám dördül.
Zúg a harc, majd ki-kifárad
S fénynyel, könnyel
Szívárványok kel:
Összefoly az öröm s bánat.

Szép, ha derült az ég boltja,
Egy-két felhő minden gondja,
Rózsaszínt vált az is lassan,
S emlékképen,
Enyhe-szépen
Visszamosolyg a ma gasban.

Hajnal, alkony egymást váltja,
Mindenik felhő barátja.
Biborfényben felhők szállnak :
Itt a hajnal,
Arany hajjal!
Ők hirdetik a világnak.

Alkonyra is hiven várnak,
Tornyaivá tündérvárnak
Változva át ott lebegnek,
És ragyogva,
Lánglobogva
Őrzik kapuját a mennynek.

El-elnézem a felhőket,
Úgy szeretem nézni őket,
Órahosszat nézem gyakran,
S mint a gyermek,
Elmerengek
Rajtok félig öntudatlan.

És úgy érzem, mintha lelkem
Velök, bennök szállna fennen,
S emlék, remény, ábránd, eszme
Uj alakot
Váltana ott
S a távol kódébe veszne.

GYULAI PÁL.

FELFÖLDI MARI.

Partok, mezők, folyóvizek
 Montgom'ry-vár vidékén!
 Viruljon ott fa és virág
 S lejtse hulláma békén.
 Későn haladjon ott a nap
 A látkör ormain túl,
 Mert végbucsút ott vettem én
 Felföldi szép Marimtúl.

Mi zöld, mi kedves volt a nyír!
 S minden bokor mi vídám,
 Míg illatos lomb árnyain
 Öt keblemre szorítám!
 A boldog óra, röptiben
 Reánk, ki tudta, mit hoz?
 Éltem, üdvöm kötöttem én
 Felföldi szép Marimhoz.

Mint esküvénk s ölelkezénk,
 A búcsuzás percében!
 S fogadva, hogy találkozunk,
 Mint váltunk el végképen!
 Oh a halál fagyos szele
 Mindent korán letipra,
 Most zöld halom, hűs föld borúl
 Felföldi szép Marimra.

Oh halvány már a rózsaaajk,
 Melyet csókom behintett,
 A fénylő szem lecsukva már,
 Mely rám szendén tekintett.
 És porlik a szív csendesen,
 S felém szerelme int csak:
 De bennem képe mindig él
 Felföldi szép Marimnak.

AZ IPARI KARTELLEKRŐL.

Második közlemény. *)

IV.

AZ IPARI KARTELLEK. *)

Ipari és egyéb kartellek. — Kartellstatistika. — Történeti visszapillantás. — Egyes kartellek.

E fejezetben tulajdonképeni tárgyamhoz érek. Mielőtt azonban a leíráshoz fognék, egy rövid fölvilágosító magyarázattal tartozom.

Az «ipari» kartellekről szól ez értekezés és ugyanez a címe e fejezetnek is. Önkénytelenül merül föl már most az a kérdés, vajon nincsenek-e más kartellek is, mint ipariak? A feleletet e kérdésre már a köznapi életből merített tapasztalat is megadhatja: más kartellek is vannak.

A mint a verseny a gazdasági cselekvés legkülönbözőbb térein észlelhető, úgy az együttes eljárás sincs a cselekvés bizonyos terére szorítva. Már eleve valószínű tehát, hogy mind e téren találkozhatunk kartellel is, vagy ha a dolgot más szempontból nézzük: mind e téren lehetünk együttes eljárásból, kartellból származó monopoliumot. De lássuk közelebbről, hogy hányféle tere van tulajdonképen a gazdasági cselekvésnek? Első sorban a termelést és fogyasztást kell megkülönböztetnünk.

E különbséget megtéve, nézzük a fogyasztás terét. Itt a versenyt illetőleg tehetünk egy érdekes megfigyelést. Tudjuk,

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 164. számában.

hogy a kereslet és kínálat jelenségénél például, úgy a keresők mint a kínálók versenyével van dolgunk; mindazonáltal nyelvünk, ha pusztán versenyről szól, csak a kínálók, az eladók versenyére gondol, nem pedig a keresőkére, a vevőkére is, minek lélektani magyarázatára még később fogok visszatérni.

Hogy vagyunk már most a fogyasztás terén az együttes eljárással? Kétséget nem szenved, hogy a fogyasztók is együttesen járnak el: ezt az úgynevezett fogyasztási egyesületek vagy szövetkezetek mutatják; a kartell névvel azonban ezeket nem szokás illetni.

A két alakzat külső megkülönböztetése is könnyű. Csak akkor ütközhetnek e megkülönböztetés nehézségbe, a mikor a fogyasztási egyesület nem szorítkozik pusztán a javak beszerzésére, hanem termelésekkel is foglalkozik. — Ilyenkor azonban rendesen arról lehet a fogyasztási egyesület természetére ráismerni, hogy az egyesített vállalatok, nem mint a kartellnél, főleg egynemű cikkek előállításával foglalkoznak, hanem, hogy össze nem tartozó és különmemű cikkeket termelnek.

A fogyasztás tere tehát elesik; marad a termelésé. Lásunk már most itt fölosztás után. Hogy mi alapon nyugszik emez, az e helyen közömbös; fontos csak az, hogy az egész fogalmat kimerítsük. — Mezőgazdaság, ásványtermelés, ipar, kereskedelem, közlekedés — ezek az ismeretes foglalkozási ágak. Hogy azonban a termelés, vagy értékképződés minden szempontját kimerítsük, ezek mellett még a munkát és a tőkét magokban véve kell szem előtt tartanunk. Végezzünk előbb ezekkel.

Tudjuk, hogy a munkásoknál van együttes eljárás. A munkás-egyesületek, a strike-ok, egy szóval az egész munkás mozgalom ennek élő tanúbizonysága. Ha a munkát egyszerűen árúnak nézzük, akkor azokat a munkás-egyesületeket, melyek befolyást akarnak gyakorolni a bér magasságának megállapítására, a munkavevők kartelljeinek mondhatjuk. Egész következetes tehát, ha egy újabb író (Baker) a különböző termelési ágak monopoliumainak mellérendeli a munkapiacz monopoliumait. Azonban az élet közel fekvő okoknál fogva a munkásokat a vállalkozóktól megkülönböztette és így nem is érezzük a munkás-egyesületek fogalmi rokonságát a vállalkozók kartelljeivel.

•

A mi a tőkét illeti, ügyelnünk kell e fogalom ismeretes két értelmére. Ha a tőkén csak pénzt értünk, akkor a hozzá tartozó foglalkozási ág kartelljeit a kereskedelmi kartellekhez vesszük. De ha a tőke tágabb értelmezését is tartjuk szem előtt, akkor sem lehet különös tőkekartellekről szólni, mert a tőke, épen ez értelmezés szerint, a termelési javakkal általában azonos. Így tehát se a tőke, se a munka terén nem kell kartellt keresnünk. Marad tehát a fentebb említett öt foglalkozási ág. Ezek rögtön négyre apadnak, ha arra figyelünk, hogy az ásvány termelést és a gyári ipart az ipar szóval lehet összefoglalni. Ez értékezés folyamán az ipar szót mindig e tágabb értelemben használom és az ipar tere tehát az, a hol a kartelleket vizsgálni fogom.

Hogy vagyunk azonban a közlekedési vállalatokkal, a mezőgazdasági termeléssel, és hogy a kereskedéssel? Nincsen talán ezeknél kartell? Már a mindennapi életből tudhatjuk, hogy e kérdésre igenne kell válaszolnunk. Vasúti és hajózási kartellek igen gyakoriak és már régen állanak fenn; a vasúti igazgatás fejlődésének úgyszólván egy korszakát épen a kartellalakítás jellemezi.

Hogy egy csak később meghatározandó fogalmat itt alkalmazunk, ha a kartell-alakítás *intenzitását* nézzük, kétségtelen, hogy ez a közlekedési vállalatoknál nagyobb, mint az ipar terén. Az ellenkező áll a mezőgazdaságról és kereskedésről. E téren is találkozunk ugyan kartellekkel, de ezek — mint látni fogjuk — az ipariaknál gyöngébbek és a kartell-alakítás is itt sokkal kisebb mérvben történik, mint az ipar terén; az intenzitás itt csekélyebb.

Hogy miért van ez így, és hogy mi jelentősége van ennek, annak a magyarázatát majd a VII. fejezetben kísérem meg, E helyen egyelőre elegendő azt tudnunk, hogy az ipari kartellek mintegy közepes helyet foglalnak el. Előttök vannak a közlekedési vállalatok kartelljei; utánok következnek a mezőgazdasági és kereskedelmi kartellek. Már maga ez a közepes helyzet indokolja, hogy miért helyezendő súly az ipari kartellekre. A közlekedési vállalatok kartelljeiben a képződés egy szélső esetét kell látnunk; a vasútak sajátos természetűe már szinte magával hozta a kartell-alakítást, és oly annyira a vasútak e természetével kapcsolatos ez az alakítás, hogy, ha csak a

vasútakon tanulmányozzuk a kartelleket, akkor föl nem ismerhetjük általános sajátosságukat.

A mi pedig a mezőgazdaság és a kereskedelem kartelljeit illeti, jelentőségök is sokkal csekélyebb és a kartell-alakítás maga is sokkal ritkább e téren, sem hogy ezek beható vizsgálatot igényelnének, vagy hogy a vizsgálatnak kellő anyagot szolgáltathatnának. Mondom, mindez magában is indokolja azt, hogy miért nem foglalkozik ez értekezés behatóan a közlekedési vállalatok, a mezőgazdasági és a kereskedelem kartelljeivel. Volt azonban még egy indok, mely különösen ellene szólt annak, hogy a vasúti kartellek tüzetesebb tanulmány tárgyává tétessenek.

A vasút-ügy terén történt tulajdonképen először az, hogy az orthodox tan szabad verseny elmélete következtében jelentékeny csorbát szenvedett. A szabad verseny elvét a világ minden vasútjánál alkalmazták, és előbb-utóbb öntudatosan vagy öntudatlanul eltértek ettől. Ritkán is foglalkozott tudomány és közvélemény annyit egy kérdéssel, mint tette azt a vasúti igazgatás kérdésével. De ha így a kutató és vizsgáló egyrészt egyengetett úton járhat, másrészt az a veszély is fenyegeti, hogy bármit mondjon is, az olvasó véleménye elfogult lesz.

Ezt a veszélyt igyekeztem kikerülni, a mikor dolgozatomban, mennyire csak lehetett, a vasúti kartelleket figyelmen kívül hagytam, sőt még példaképen való alkalmazásokról is lemondtam.

Az egyes termelési vagy foglalkozási ágak kartelljeinek egymáshoz viszonyáról különben még a VII. fejezetben lesz szó.

Térjünk tehát át az ipari kartellekre.

Mindenekelőtt kétségtelen, hogy a kartell-alakítás nem egészen új dolog.

Már 1771-ben egyesültek Éjszak-Anglia szénbánya-tulajdonosai, hogy az árakat együttesen megállapítsák. 1786-ban ez egyesülésből szövetkezet lett, melynek célja a «limitation of the rends» azaz a termelésnek megszorítása volt. — E megszorítást azzal indokolták, hogy «a nyílt kereskedelem vészthözó versenyt szült».*)

L. Cohn I. 515. l. Már Roth Konrád, augsburgi kereskedő, is tervezett egy kereskedelmi kartellt 1579-ben. Meg akarta vásárolni az

Még több példát hozhatnák föl arra, hogy már a régiebb időben találkozunk egyes kartell-alakításokkal. Kétségtelen azonban, hogy tömegesen csak az utolsó két évtizedben mutatkozik a kartell-alakítás tűneménye. A mostan is létező kartellek közül a legrégebb talán a német fehérpléh-kartell, mely 1862-ben keletkezett. A legtöbb jelenleg létező kartell azonban alig néhány évnél hosszabb életű.

Hogy a kartell-alakítások jelentőségéről valami fogalmat alkothassunk, mindenekelőtt a kartellek száma iránt kellene tájékozódunk. — Jó kartellstatisztika segítségével nagyjában meg lehetne állapítani, hogy mily szerepe van a kartelleknek az ipar körében. Azonban ily statisztika még nem létezik. A mi van, az csak újság-közleményekből összehordott anyag, melyben teljesen megbízni nem lehet. Mindazonáltal még e fogyatékos anyag is alkalmat ad néhány érdekes következtetésre.

Az 1889-diki kartellstatisztika szerint, melyet *Die Industrie* közölt, ez évben Európában és Amerikában volt 249 kartell. Ezek közül 97 esik a Németbirodalomra; 50 az Egyesült-Államokra; 31 monarchiánkra; 10—10-nél kevesebb Belgium, Franciaország, Svájc, Olaszország, Svédhon, Dánia és Oroszországra. 11 kartell volt nemzetközi. — Meg kell azonban jegyezni, hogy e statisztikában a vállalkozók egyesületeinek eltérő alakjai nincsenek megkülönböztetve. Kartellek, trustok és syndikatusok, sőt ringek is egyaránt befoglalvák. Az utóbbiak száma azonban csekély.

Ha az ipar egyes ágait szemléljük, azt látjuk, hogy a legtöbb kartell-alakítás a vas- és fémipar, a szén- és egyéb ásványtermelés terén van. Csak ezek után következik a szövő-fonó ipar.

De hasonlítsuk össze az 1889-diki statisztikát az egy évvel azelőttivel. 1888-ban a két világrészben volt 131 kartell. Ezek közül Németországra esett 53, az Egyesült-Államokra 21, monarchiánkra 18, Angliára 10, Franciaországra, Svájcra, Olaszországra, Belgiumra, Skandináviára és Oroszországra együttvéve 29. Nemzetközi kartell volt 10.

Föltűnő, hogy mekkora növekedést mutatnak az 1889-diki

---

egész világ borstermelését, hogy azután tetszőleges árakat szabhasson. Csakhogy e terv megghiúsult. L. *Die Geschichte zweier verunglückter Privatmonopol-Unternehmungen im XVI. u. XIX. Jahrhundert.* (Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft. Bd. XCVII. p. 62. et seq.)

számok az 1888-diakhoz képest. Azonban e növekedést nem szabad a tényleges kartell-alakítások gyarapodásának betudni. Csak az utóbbi években kezdtek a kartellekre figyelni és így természetes az, hogy az a statisztika, melyet pontosabb s gondosabb észlelés útján szerkesztettek, nagyobb eredményeket is mutat föl. Van azután még egy körülmény, mely noha kétségtelen, hogy a kartellek száma egyre szaporodik, mégis arra kényszerít bennünket, hogy épen az e számokban mutatkozó emelkedést csak bizonyos megszorítással tartsuk a tényleges viszonyokkal meg egyezőnek. E körülmény az, hogy a kartellek az utóbbi években titokzatos jellegüket már is el elvesztik. Így tehát nemcsak annak kell a számok emelkedésének egy részét betudnunk, hogy a megfigyelés körüli érdek növekedett, hanem annak is, hogy a kartellek most nagyobb mérvben lépnek a nyilvánosságra, mint azelőtt. De épen az, hogy a kartelleknek mintegy természetében rejlik a nyilvánosság kerülése, egy más következtetésre is nyújt alkalmat. Az folyik ugyanis ebből; hogy a tényleg létező kartellek száma jóval nagyobb azokénál, melyek létezéséről tudunk.

Honnét ered azonban e titokzatosság? Miért kerülnek a kartellek a nyilvánosságot? Hogy e kérdésekre megfelelhessenek, egy rövid történeti visszapillantást kell tennem.

A francia forradalom a munka szabadságát proklamálta. De nem volt elég e szabadságot proklamálni, hanem azt biztosítani is kellett. A régi testületekből el kellett venni kiváltságos jogait, meg kellett szüntetni monopoliumukat. De a Constituante ezzel meg nem elégedett. Nemcsak a monopoliumot szüntette meg, hanem magokat a testületeket támadta meg s eltörölte azokat. Az 1791-diki törvények a hasonló foglalkozású egyének minden egyesülését lehetetlenné tették. A coalitio e tilalma majdnem az összes századunk kezdetéről való törvényhozásban megellelhető.

Igen kérdéses, vajon nem volt-e elhamarkodva ez az intézkedés. De lélektanilag fölötte indokolt volt. Azokkal a bajokkal s visszaélésekkel szemben, melyek az előző korszakot jellemezték, és a melyek a testületi és czéhrendszerből eredtek, egész természetszerű visszahatás volt az, hogy magokat a testületeket, a bajok forrását, törölték el. — Azonban, épen, mert ez az intézkedés tulajdonképen túlfeszítés volt, az idő folyamán csakhamar be is állott a lazulás. Századunk jogtörténete

mindenütt az egyesületi tilalom gyöngülését vagy teljes megszűnését mutatja.

A francia jogfejlődés különösen érdekes. — Egyrészt a törvényrontó közigazgatási gyakorlat érdekes példáját mutatja. Másrészt azt tünteti föl, hogy az egyes társadalmi osztályok, mint viselkedtek egy mindannyiokra egyenlő módon kiterjedő törvénynyel szemben, és hogy hogyan sikerült nekik előnyösebb vagy kevésbé előnyös helyzetre szert tenniök.

Egész külön fejlődést mutatnak a munkások egyesületei, melyekre legsúlyosabban nehezedett az egyesületi tilalom. Az 1864-diki törvényhozás érdekében történt. — Korán szerezték már meg a létezés jogát a «professionalis» ipari egyesületek; de az 1884-diki törvényig csak az igazgatási gyakorlatnak köszönték ezt. — A mi pedig különösen a vállalkozók (és kereskedők) az árakra vonatkozó egyesületeit illeti, azok ellen a régi törvényhozás súlyos büntetőjogi intézkedéseket tartalmazott. És épen, mert e téren a szigor a legnagyobb volt, legkésőbbben is állott be itt a változás. — Sőt maga ez a változás még nem is állott be teljesen a jogszabályokat, az írott jogot illetőleg, hanem csak a jogfölfogás, a gyakorlat tekintetében következett be.

Ma már odajutottunk, hogy körülbelül minden törvényhozás szerint, a vállalkozóknak az árak iránt történt megállapodásai csak akkor szüntethetők, ha a vállalkozók csalárd eszközöket használtak föl céljuk elérésére.

De egy másik hátrány sújtja még ma is általában a vállalkozók (és kereskedők) az árak iránt tett megállapodásait. És ez a magánjogi semmiség. Ha a vállalkozók az árak iránt szerződnek, ha a szerződést bírságok kikötésével meg is erősítik, a szerződést szegő fél teljesítésre nem kényszeríttetik, és a bírságok sem ítéltetnek meg. — Ez az általános gyakorlat, melyet a különböző igazságszolgáltatások vagy határozott jogszabály alapján vagy általános jogelv alkalmazása útján követtek. Csak a legutóbbi években mutatkozik már-már ettől is eltérés: még pedig Németországon. De ebben egyelőre még csak kivételt láthatunk vagy legföljebb egy új fölfogás csíráját.

Ha tehát nem is szenved kétséget, hogy a jövő új fölfogást teremthet majd a vállalkozóknak az árak iránt kötött egyezségeiről és igen valószínű is, hogy az egész fejlődés ily új fölfogás felé tör, mégis egyelőre úgy áll a dolog, hogy az

árak iránti megállapodások általában véve elismerve nincsenek. Sőt mi több, a büntetőjogi tilalom is több jog szerint fennáll még, noha tényleg csak betű szerint és nem a gyakorlatban.

Mindebből azonban világosan folyik az, hogy a vállalkozók megállapodásai, vagy hogy úgy mondjuk már most, a kartellek, századunk uralkodó jogrendével ellenkeznek.

E jogrendet áthatotta a szabad verseny elve.*) A kartellek pedig a verseny megszorítását czélozzák. Innét ered az ellentét. — De ez ellentétből világos lesz az, hogy miért kerültek és kerülnek meg a kartellek a nyilvánosságot. Ha valamely alakzatot társadalmi vagy gazdasági viszonyok szükségessé tesznek, noha ez nem illik be az uralkodó jogrend keretébe, akkor ez alakzat a nyilvánosságtól elrejtve folytatja fejlődését. Így a kartellek is soká és még most is, jólehet kisebb mérvben, titokban igyekeztek maradni.

Visszatérve tehát a kartellstatisztikára, bizonyos már most az, hogy az említett számok csak a tényleges viszonyok egy részét tükröztetik vissza. Arról sem szabad azonban a számok latolásánál megfelelkezünk, hogy egyes kartellek, trustok, syndikatusok már egész nemzeti iparágakra terjeszkednek ki, sőt, hogy több nemzetbeli iparágat is összefoglalt már egy-egy kartell.

E körülmény arra int, hogy mikor a kartellek jelentőségét meg akarjuk ítélni, nem kell pusztán a kartell-alakítások számából kiindulni. Meg kellene állapítani azt, hogy tulajdonképen az egyes nemzeti iparágak mily hányadrészei egyesültek kartellek útján. E fontos észlelést azonban a kartellstatisztika mai állapota szerint, sajnos, még meg nem lehet tenni.

Ezek után példaképen be fogok mutatni egynéhány ipari kartellt, hogy ez által nagyjában tájékozást adjak arról, hogy milyen tulajdonképen egy kartell.

A francia Lorraineben 1878-ban jött létre a Comptoir de Longwy (Syndicat des producteurs de fonte). Kevés, egymás-

---

*) Ez még a törvények szövegezéséből is kitűnik. Csak példaképen említem a *Code pénal* 419. Art. — 1. E szerint azok büntetettnek kik csalárd úton vagy csalárd eszközökkel élelmi szerek, ártuczikkek vagy értékpapirosok áraiban emelkedést vagy csökkenést idéznek elő «au-dessus ou au-dessous des prix qu'aurait déterminés la concurrence naturelle et libre du commerce . . .»

hoz közel fekvő, ugyanazon eljárás szerint dolgozó s hasonló termelési föltételekkel bíró kohó alkotta e kartellt. Az egyes kohók rendelkezéseket el nem fogadnak. Közös eladási irodájok van, mely a beérkező megrendeléseket az egyes kohók közt megosztja és az árakat megállapítja. Ha egy megrendelő meghatározott jegyű vasat kíván, azaz olyant, mely egy bizonyos kohóból ered, ezért magasabb árat kell fizetnie.

E kartell története oly változatos, hogy közelebbi megtekintést érdemel.

Mindjárt egy évvel alakítása után a vasárak tetemesen emelkedtek, úgy, hogy a kartell nagy nyereségekre tett szert. De csakhamar beállott a hengerített vas árhanyatlása, mely a nyers vasra is visszahatott. Azok a vastermelők, kik egyszersmind hengerművel bírtak, előnyben voltak, mert lemondhattak a nyers vason való nyereség egy részéről, hogy a földolgozott vasat olcsó árakon eladhassák. A longwyi termelők azonban csak nyers vasat termeltek és fogyasztóik csak hergermüvek tulajdonosai voltak. Így egyrészt a termelőknek az árakat le kellett szállítaniok, de másrészt a hengermű-tulajdonosok fogyasztási képessége is csökkent.

Már ez is magában véve bajt okozott. Hozzájárult ehhez még, hogy időközben a szóban forgó vidék vastermelése egyre növekedett, 1876-tól 1885-ig a termelés majd megkétszereződött. — Míg tehát a kartell első éveiben csak arra igyekezett, hogy az árakat egységesen megállapítsa, most már a termelésnek szabályozására kellett törekednie. Az első kísérlet, melyet tettek, az volt, hogy a 40,000 tonnányi havi termelést 35,000 tonnára akarták leszállítani. E végből öt franknyi díjat állapítottak meg tonnánként azok számára, kik termelésüket leszállítják. — Ez úton a termelésben nemsokára helyre állott ugyan az egyensúly, csakhogy a díjazás oly óriási mérveket öltött, hogy keresztül vihető nem volt. Az olvasztók száma ugyanis 1879-től 1883-ig, 31-ről 42-re emelkedett, úgy, hogy a szünetelő olvasztók kártalanítása lehetetlenné vált. Ekkor az egész termelés arányos leszállítását határozták el és 3 év alatt a Comptoirtényleg 62¹/₂ százaléknyi megszorítást ért el. — E megszorítást úgy érték el, hogy egyes hutákat egészen szüneteltettek, másokat pedig csak 15—18 napig dolgoztattak a hóban.

Újabban a külföldi vassal távolabb eső vidékeken való versenyt kísérelte meg a Comptoir, de nem nagy szerencsével.

A német hengervas-művek kartellje mai alakjában csak 1887 óta létezik. Egyelőre csak 1890 végéig lett megkötve. Szilésiában jött létre, a hol már azelőtt is több ízben kíséreltek meg az árak iránt egyezkedéseket kötni. De míg azelőtt csak a termelők egy része volt kész a kartell-alakításra, most a heves verseny következtében beállott nagyfokú árcsökkenés a termelők összeségét tette hajlandóvá erre. — 1887 jan. 22-én az összes felső-sziléz hengervas-mű egynek kivételével elhatározta, hogy az egész vas-eladást három hónapon át egy műre, az egyesült Király- és Laura-műre bízzák. E határozatból lett aztán a három hó elmúltával a felső-sziléz hengermű-kötélék és még az 1887-diki év vége előtt jött létre a német hengermű-kartell (kötélék).

Ez a felsősziléz, a rajnawestpháli, a közép-német és a délnémet kötélékeket egybe foglalja.

Ez egyes kötélékek szervezete nem egyforma. A legtökéletesebb a felsősziléz. Ehhez legközelebb áll a rajnawestpháli és a közép-német kötélék. A délnémet csoportnál csak az árak és a termelési mennyiségek iránt van egyezés; közös eladás ott nincs.

Az egyes csoportok egymás közt a német piacot, továbbá Bremát és Luxemburgot megosztották. E fölosztásnak alapját az eddigi üzem képezte. Meghatározták, hogy minden egyes gyár mily hányaddal járult hozzá az egész német termeléshez; ebből megalkották az egyes csoportok hányadát és e hányadoknak megfelelően osztották meg a kelendőségi területet.

Van azután egy közös eladási terület is. — Míg tehát a külön csoportbeli területen csak is az illető csoport adhat el, addig e közös terület mindegyik csoport számára nyitva van. Csakhogy itt sem irányulhat a verseny az árakra. Ezeknek megállapítása egy közös irodára van bízva, mely Be. linben székel. — Az ármegállapításoknál döntők az angol- és belga verseny követelte árak, melyekhez esetleg a vám és a különböző rendeltetési helyek szerint eltérő nagyságú szállítási költségek járúlnak.

A dortmundi szénvidéken a kartell-alakítás kezdőpontja az 1879—1880-dik év. — Már egy 1879 október 29-ről keltezett szerződés egyesítette a főbb termelőket és megszabta az egyesek által termelhető mennyiségeket. 1881-ben újabb szerződés jött létre. Ez a régibb szerződésben megállapított mennyiségeket a jövő számára is föntartotta és csak bizonyos részleteket állapított meg. Mint például, hogy tengeri úton elszál-

lított szén az évi termelésbe be nem számítatik, továbbá, hogy hengerműveket is bíró bányák a saját szükségletök számára a megállapított termelési mennyiségen kívül termelhetnek szénstb. — A fő az, hogy minden egyes bánya évi termelése pontosan meg van határozva. A termelésnek e mennyiségen túl való terjesztése pénzbírsággal büntetettetik. Még pedig ezer mázsánként öt márka a bírság. 100,000 márkánál nagyobb bírság azonban nem fizetendő.

A dortmundi szénkartell úgy látszik 1886—1887-ben nem igen felelhetett meg a hozzá fűzött reményeknek, úgy, hogy egy közös eladási társaság szervezését tervezték. 1889-ig azonban ez nem jött létre. A termelési kartellt azonban 1888-ban további négy évre hosszabbították meg. A német főnem pléhgyárak kartelljét a nyugatnémet (siegerlandi, ruhri, alsó-rajnai) és sziléz gyárak alakították. Ezek már azelőtt is külön egyesületeket képeztek, de az egész német területet magában foglaló kartell csak 1887—1888-ban jött létre. — E kartell a német piacot három részre osztotta. Szilézia és Posen a sziléz csoporté; Schleswig-Holstein, Hannover, Oldenburg, Braunschweig, Hessen-Nassau, az ettől nyugatra fekvő terület és a délnémet államok képezik a rajnawestphali csoport kizárólagos piacát. Kelet és nyugat Poroszország, Pommeránia, Mecklenburg, Brandenburg, a szász tartományok, a szász hercegség és a szász királyság közös területet alkotnak.

A kartellnek van két közös-eladási helye: az egyik Waidenában, a másik Siegerlandban. Mindakettő elfogad rendelkezéseket mindakétféle pléhre. — Közvetlen rendelkezéseket az egyes gyárak egyáltalában csak igen csekély mértékig fogadhatnak el; minden nagyobb megrendelést a közös eladási helyhez kell intézni. Ezek közvetítik egyszersmind a kivitelt is. Hollandia és Dánia felé Waidenau útján, minden egyéb helyre Dortmund útján történik ez.

A nemzetközi kartellek közül a legérdekesebb a sínkartell. A 80-as évek elején az Egyesült-Államokban valóságos vasúti láz uralkodott. 1880-tól 1883-ig 43,000 kilométer vasút épült. A síntermelő országok 1879-től 1882-ig 70 millió métermázssával, azaz 50%-kal növelték a termelést. Képzeltető, hogy mily kiterjesztését jelentette ez az iparnak. — De az Egyesült-Államok sinszükséglete csakhamar véget ért; hisz még 20,000 kilométernyi amerikai vasút csődbe is jutott.

A continensen is csökkent a sínfogyasztás, úgy, hogy valóban túltermelés és válság fenyegette a sín-ipart. Különösen nagyobb sín-submissióknál heves verseny folyt a különböző termelők közt és szorította le az árakat. — Ennek meggátolására fogtak kartell-alakításhoz. Úgy látszik az angol gyárosok kezdeményezték a 80-as évek közepe táján e kartellt. Érintkezésbe léptek a belga és német gyárosokkal és a három országnak a három utolsó évből való kiviteli átlagszámait megállapítva, e termelési mennyiséget egymás közt fölosztották. Angliának 66, Németországnak 27 és Belgiumnak 7⁰/₁₀-ot adtak. Majd Németország hányadát 28—29 és Belgiumét 7³/₄-re tették. — Továbbá minden egyes gyár részét is arányosan megállapították. Kikötötték, hogy bizonyos sinszállításoknál egyáltalában nem szabad más csoporthoz tartozó gyárnak versenyeznie.

A termelés e körülhatárolása útján tényleg sikerült is a sínárakat 81·5 márkáról 93—95 márkára fölemelni a kiviteli kereskedés körében és 135 márkára a belföld számára.

De ez a kartell alig két évig állott fenn. Ekkor ugyanis az angol gyárak egymás közt kezdtek viszálykodni; majd a német gyárak hányadát akarták leszállítani. A kartell föloszlását újbóli árcsökkenés követte. 1888 elején ismét fogtak a kartell-alakításhoz és szigorúbb szervezetet terveztek az előbbinél.

MANDELLO GYULA.

KÉTES ADATOK COLUMBUS ÉLETÉRŐL.

Amerika fölfedezése a világtörténelemnek egyik legkimagaslóbb s valóban korszakot alkotó eseménye. A térbeli határok kitágulása maga után vonta a szellemi látkör kiterjedését, oczeánivá tette a korlátolt mediterrán kereskedelmet, megváltoztatta a politikai súlypontot, új tért nyitott az emberi munkásságnak, új anyagot nyújtott a pangó iparnak, előmozdította a népek meggazdagodását, s egyik alapja lett az anyagi és szellemi kultúra fejlődésének.

E változás nem egy évtizednek, nem egy nemzetnek műve, mert hiszen a fölfedezések kora majdnem három századot foglal magában, s a tettek mezején vetélkedve, egymást sokszor keresztezve, gyakran hátráltatva, de még gyakrabban kiegészítve, olaszok, portugaliak és spanyolok csak úgy érdemlik a babért, mint az utánok jövő angolok és hollandusok. S mégis van egy férfiú, kinek neve messze kimagaslik a többiek fölé, ki szívós kitartásával, szilárd meggyőződésével lankadatlanul rámutatott a nyugati irányra, s ki azáltal, hogy Amerikát, habár akaratlanul (mert hiszen Ázsiába akart jutni), tényleg fölfedezte, az emberiség körül elévülhetetlen érdemeket szerzett.

És csodálatos, hogy habár fölfedező művének további következményei: az új-világ meghódítása, a föld első körülhajózása, az egész földgömb arczatának az ismeretlenség homályából való fokozatos kibontakozása folytonos izgalomban tartották a népeket, s élénken foglalkoztatták anyagi és szellemi ereiket, magának a fölfedezőnek személye teljesen háttérbe szorult. Columbus nagy alakja annyira nem uralkodik százada fölött, hogy a hírneves fölfedezőt élete vége felé majdnem teljesen elfeledik, s míg ő Valladolidban testileg és lelki-

leg megtörve haldoklik s oly jelentéktelen emberré törpül, hogy például a *Cronicon de Valladolid*, mely a városnak legkisebb, eseményeit is följegyzí, az ő haláláról árva szóval sem emlékezik meg: addig a világ ünnepli és dicsőíti a másodrendű hősöket, s Amerigo földjének nevezi az újvilágot.

Csak két emberöltő után, a *Vida del Almirante* megjelenése alkalmával, fordul ismét a figyelem Columbus felé s kezdik méltatni, elismerni az ő halhatatlan érdemeit. De csak e mi századunknak volt föntartva, hogy tisztább képet alkosson a nagy férfiúról, s a mennyire ez a fönmaradt kútfők gyér világításánál lehetséges, kimutassa jellemének úgy árny-, mint fényoldalait.

Minél jobban közeledik merész művének négy százados évfordulója, annál élénkebb a kutatás. Amerikai tudósok és spanyol tudományos társaságok egyaránt arra törekeshnek, hogy Columbus életét kellőleg megvilágítsák és működését biztosabb alapokra nyugtassák. Azonban azon feledés, melybe Columbus évtizedeken át merült, megbosszúlta magát, a rá vonatkozó kútfők oly csekélyek, s a nagy férfiú életének nem egy részletét oly homály fűdi, hogy teljes kiderítésök ma már a legszorgosabb kutatás ellenére is alig lehetséges. Különben is e téren még igen sok a teendő. Az egész Columbus-irodalom jóformán csak apologiákból és polemikus röpiratokból áll. Még úgyszólván teljesen hiányzik oly rendszeres és kritikailag megvilágított s megrostált okíráttár, mely magában foglalná a nagy fölfedezőnek összes hiteles leveleit, szerződését a spanyol kormánylyal, nagy porének íratait stb. Navarrette gyűjteményes műve,*) mint nem teljes és nem mindenben hí s megbízható, alig pótolhatja a hiányt, annál kevésbbé, mert e munka ma már oly ritka, hogy például még a nagy bécsi egyetemi könyvtárban sem található.**)

---

*) *Collecion de los viages y descubrimientos que hicieron por mar los Espannoles desde fines del siglo XV.*, coordinada e ilustrada por Don Martin Fernandes de Navarrete. Madrid, 1825—37.

**) Eugen Gelcich: *Die erste Reise des Vespucci* (Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie. V. Wien, 1885.)

I.

Ilyen kétes mindenekelőtt Columbus születéshelye. Míg Homeros fölött hét görög város vitatkozott, Columbus Krisztofot — vagy mint ő magát később spanyolosan nevezi: Cristobal Colont — legalább 15 helység akarja magáénak vallani. Minthogy azonban a chinai közmondás szerint a vélemény sokféle, de az igazság csak egy, mindenesetre 14 város alaptalan igényt támaszt. E községek közül három, úgymint Cuccaro (Alessandria és Casale közt), Piacenza és Pradello nem tartoznak Genua vidékéhez. A többi versenyző, úgymint Genua, Albisola, Bogliasco, Chiavari, Cogoletto, Cosseria, Finale Borgo, Nervi, Oneglia, Palestrella, Quinto, Savona a Rivierán fekszenek, a genuai öböl mindkét oldalán. Valószínű, sőt a fönmaradt emlékekből majdnem biztosra vehető, hogy a Rivierán sok Colombo élt, s egy-két nemzedék kihalta után bizonyára e körülmény adott alkalmat a versenyre.

Legnagyobb igényt Genua és Cogoletto támasztanak. Ez utóbbiban, mely kis falu a Riviera del Ponentén, Genua és Savona közt, még ma is mutatnak ódonszerű kis házat, melyben állítólag született Columbus, s melyet több olasz versen kívül a következő latin fölírás díszít:

Hospes, siste gradum. Fuit hic lux prima Columbo,
Orbe viro maiori heu nimis arcta domus!
Unus erat mundus. «Duo sunt!» ait ille. Fuere.*)

Azonban Columbus maga végrendeletében Genuát nevezi szülővárosának: «Que scendo yo nacido in ciudad de Genova, como natural d'allà, porque de ella sali' y en ella nasci». (Mint-hogy Genuából származom, ott vagyok honos, mert onnan jöttem és ott születtem.)

A kutatások szerint valószínű, hogy Columbus csakugyan Genuában látta a napvilágot, és hogy atyja, Domenico Colombo, nem sokára fia születése után Cogolettóba költözött és e kis

---

*) P. A. Junker v. Landegg: *Christoforo Colombo's Geburtsort und Ruhestätte.* (*Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie.* VI. Weimar, 1888.)

helységben folytatta szerény foglalkozását, a takács mesterséget. 1469-ben Domenico már Savonában lakik, s egy 1472-ben kiadott okiratában fia Christoforo, mint tanú szerepel. Vajon e két Colombo azonos a nagy fölfedezővel s ennek atyjával, nincsen eléggé kiderítve.

Ámde a Riviera bármely pontján látta a napvilágot és elte gyermekkorát Columbus, még is Genua szülőttjének tekintetjük őt, mert mindezen kis helységek úgy sorakoznak egymás mellé, mint gyöngysorban a gyöngyök; oly közel esnek Genuához és oly függésben vannak Liguria e metropolisától, hogy szinte ugyanegy város külvárosai gyanánt vehetjük őket. «Valamint nagy törzs körül közös gyökből és közös földből új sarjak támadnak, úgy vannak e kis helységek is, melyek életüket csak a hatalmas várostömegből nyerik.» A középkorban, mikor Genua nem tűrt maga mellett vetélytársakat, mikor például behányatta Savona kikötőjét s megsemmisítette a többi községek hajóit, e függés még nagyobb s az alárendeltség még szembevetőbb volt.

Columbus tehát oly tengeri városból származott, mely már századok óta a legnagyobb befolyást gyakorolta a nyugati népek tengerészetére. Már a XII. században genuai hajósmesterek építik Castilia hajóit, és genuai tengerészek védik a partokat a mór kalózok rablásai ellen, sőt a következő században egyesek castiliai admirálisok rangjára is emelkednek. 1307 óta a portugáli királyok szolgálatában is működnek, fölfedezik a Canari s a Capverdei szigeteket, s e fölfedező utakban különösen kitűnik Perestrello, Columbus apósának egyik öse. Francia- és Angolország szintén ismerik a genuai tengerészek jeles tehetségeit és sűrűen alkalmazzák őket tengeri vállalkaikban.

Egészen természetes tehát, hogy a Rivierán hatalmas óceáni hagyomány fejlődött és oly erővel hatott az ábrándos természetű fiatal Christoforo lelkére, hogy ellenállhatatlanul vágýdott a nyugati tájak után. Columbus ábrándos lelkében megszállárdult a nyugati út lehetőségéről való meggyőződés, még mielőtt világos fogalma lett volna a föld physikájáról. Columbus nemcsak nem volt tisztában a csillagászati és physikai ismeretekkel, hanem ellenkezőleg annyi elavult elméletnek és megbecsáthatatlan tévedéseknek hódolt, hogy reális ismeretkörét, mikor útazása tervével föllépett, majdnem semmisnek kell

tekintenünk. Különben is kevés időt szentelhetett iskolai tanulmányoknak, a mennyiben legnagyobb valószínűség szerint már 14 éves korától tengerészettel foglalkozott. Igaz ugyan, hogy az állítólag természetes fiától, Fernandótól, származó életrajza, a *Vida del Almirante* szerint a pavai egyetemet is látogatta, de ez állításnak annyira ellenmondanak a többi kútfő-adatok, hogy Harrisse és d'Avezac, a Columbus-kérdés legavatottabb fejtegetőinek véleménye szerint, itt sajtóhibának kell lenni, s Pavia helyett patriát kellene olvasnunk; s e szerint Columbus egyszerűen szülővárosában végezte tanulmányait.

Különben a miatt, vajon nevezett életrajz valóban Don Fernandótól származik, és hogy mennyiben érdemel hitelességet, élénk polemia keletkezett, de a nélkül, hogy a kérdést eldöntöttnek lehetne tekinteni. Igaz ugyan, hogy Harrisse, ki kétségtelenül egyik legalaposabb ismerője a fölfedezések korára vonatkozó kútfőknek, egészen tagadja Fernando szerzőségét,*) de más kutatók, például Peschel,**) d'Avezac***) stb. nem fogadják el e vizsgálati eredményt, annál kevésbbé, mert majdnem bizonyosnak látszik, hogy Las Casas, India első történetírója, ki művét a *Vida* olasz fordításának megjelenése előtt (1527—1559. közti években) írta, már fölhasználta a spanyol eredetit, s egyenesen Don Fernandóra, mint kútforrásra hivatkozik.

Másrészt azonban el kell ismerni, hogy a *Vida* sok hamis adatot tartalmaz, s nem egy helye apokryphnek tekintendő. Különben ezen nem is lehet csodálkozni. A spanyol vagyis eredeti kézirat elveszett s helyette csak az 1571-ben (tehát 33 évvel a szerző halála után) Velenczében nyomtatott olasz fordítás maradt fenn, melyet a kéziratnak hosszabb hányattatása után (a mint ezt a fordító az előszóban maga elbeszéli) a spanyol származású Ulloa készített ily cím alatt: *Historie del S. D. Fernando Colombo ; nelle quali s'ha particolare e vera rela-*

---

*) Henry Harrisse: *Don Fernando Colon, historiador de su padre*. Sevilla 1871. és *Essai critique sur Fernand Colomb, sa vie, ses oeuvres*. Paris, 1872.

**) Oscar Peschel: *Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen*. Stuttgart, 1858. és *Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde*. Leipzig, 1877.

***) d'Avezac: *Le livre de Fernan Colomb*. Paris, 1873.

zione della vita e de' fatti dell' Ammiraglio D. Christoforo Colombo suo padre; nuovamente di lingua spagnuola tradotte nel italiana, dal sign. Alfonso Ulloa. Venezia, 1871. in 8-o.

Ha Columbus csak Genua iskoláiban tanult és nem volt egyetemen, akkor érthető, hogy ő majdnem megvetéssel viseltetik a tudomány iránt s fönnen hirdeti ábrándos meggyőződését és vallásos rajongását. «Az Indiába való útazásom kiviteléhez, úgymond, észbeli okoskodások, mennyiségtan és földképek semmit sem használtak nekem. Egyszerűen teljesedésbe ment, a mit Ézsaiás próféta jövendölt». «A Szent-Háromság», úgymond egy másik levelében, «rábírta a királyi főségeket az indiai vállalatra s végtelen kegyelmében engem választott ki, hogy azt nekik hírül hozzam. Ez okból, mint a Szent-Háromság követje jöttem a főségekhez, mint a keresztyénség leghatalmasabb fejedelmeihez, kik a vallás terjesztése érdekében már oly sokat tettek. Minden viszontagság ellenére, mely ért, biztos voltam, hogy vállalatom sikerülni fog, és ragaszkodtam nézetemhez, mert minden el fog múlni, csak az Isten szava nem. És valóban Isten a Szentírás több helyén oly világosan szól a vidékekről, mikor Ézsaiás szája által kijelenti, hogy Spanyolországból terjesztessék az ő szent neve.»*)

Ugyanezen meggyőződését kifejezi a Donna Juana de la Torrehez intézett levelében is, mikor így szól: «Isten új ég és föld követéül rendelt engem». Az isteni küldetésben való hit ébresztette benne azon tervet, hogy a nyugaton nyert kincsekkel kiveri a törököket Palestinából és visszahódítja a szent sirt.**)

Így csak a középkor vallásos rajongásával eltelt hívő beszélhet, és nem a renaissance műveltségtől áthatott s nagy földadatára tudományosan elkészült férfiú. Egyáltalában Columbusban csodálatosan vegyül az újkori kutató szellem a középkori mysticismussal. Élénk vágya a fölfedezések után az újkor

---

*) Ézsaiás 24. r. 16. v. A föld határaitól (tudniillik Spanyolországból) hallunk dicséretet, az igaz dicsőítését. — 65. r. 17. v. Mert íme én új egeket és új földet teremtek.

**) Ézsaiás 60. r. 9. v. Mert engem várnak a szigetek és legelsőbb a tenger hajói, hogy fiaidat elhozzam a távolból, az ő ezüstjüket és aranyukat velök a te Urad Istened nevének, és Israel szentjének, mert megdicsőített téged.

emberét sejteti, de törhetetlen kitartását nem a tudásból, hanem ábrándos hitéből merítette. Éles szeme, mely fölfogta a természet jelenségeit, helyes gondolkodásmódja, melylyel tudományos előtanulmányok nélkül az észlelt tüneményekből általános geophysikai törvényeket le tudott vonni, a szép iránt való fogékonysága, mely neki valóságos költői ihletet kölcsönzött a fölfedezett tropikus tájak festésére: éles ellentétben vannak azon megbocsáthatatlan s még kortársainál is szokatlan tévedésekkel, melyeket a magára vonatkoztatott szentírási kinyilatkoztatásokkal összhangzatba hozni törekedett.

A mysticus hitből magyarázható azon eljárás is, melylyel Columbus nevét alá szokta írni, és pedig nemcsak a királynéhez intézett leveleiben, hanem még saját családjával folytatott levelezésében is. Ugyanis minden aláírása, mint az a genuai Palazzo del Municipióban őrzött eredeti és senki által kétségbe nem vont leveleiben látható, a következő betű-elhelyezéssel történt:

S
S A S
X M Y
XPO FERENS

Ezen aláírást különbözően értelmezték. Peldául Margry*) így olvassa: Supplen Servus Altissimi Servatoris. Christus Maria Joseph Christoferens. (Christus és Christo, mint görög szók akkori helyesírás szerint görög betűkkel, tehát nem Ch és R, hanem X és P jegyekkel íráttak.) Becher**) így olvassa: Servidor Sus Altezas Sacras Christus Maria Ysabel Christoferens.

Columbust mélyen meghatotta azon körülmény, hogy a keresztségben Christoforus nevet nyert, s Christoferens azaz Krisztus vivőjének tekintette magát, azaz olyannak, ki összekötetésben van a szent családdal, s kinek isteni küldetésének megfelelőleg a keresztyén hitet az óceánon túlra kell vinnie.

Columbus e hite kifejezést nyer Amerika azon legrégibb térképén is, melyet Juan de la Cosa 1500-ban szerkesztett, s melyen a keresett középamerikai tengerszoros helyén a szent

*) Margry: *Les navigations françaises*. Paris, 1867.

**) Becher: *The Landfall of Columbus*. London, 1856.

Christoferus van ábrázolva, a mint a kised Jézust az óceánon keresztül viszi. És van több író, különösen Mayor,*) kik azt velik, hogy Christoferus feje nem más, mint Columbus saját arczképe.

Feltűnő jelenség, hogy nem maradt fenn Columbus oly képe, melyet csak megközelítőleg hitelesnek lehetne tekinteni. Ez bizonyára abból magyarázható, hogy Columbus nagy útja előtt jelentéktelen ember volt s a festők nem tartották őt érdekesnek a megörökítésre. Amerikából való visszajövetele után gyorsan fölemelkedett ugyan a dicsőség zenithjére, de rövid idő múlva, tudniillik harmadik útazása után, bukott s már életében elfelejtett ember lőn. Talán megközelítőleg hű azon kép, melyet a madridi nemzeti könyvtár, és még hívebb az, melyet a tengerészeti miniszterium őriz.

Fiának leírása szerint, Columbus magas növésű, erős termetű férfiú volt. Arcza hosszúkás vala, erős sasorral és világos kek szemmel. Szépségét csökkentette vörösbe játszó szőke haja és vöröses, szeplővel telt arczbőre. Már harmincz éves korában teljesen megöszült, úgy, hogy sokkal idősebbnek látszott, mint milyen valóban volt. Íme ennyi az, mit a nagy ember külsőjéről biztosan tudhatunk.

II.

Valamint kétes Columbus szülőhelye, épen oly kevéssé kideríthető születésének esztendeje. Az egyes kútfőkből szerzett adatok 20 év különbséget adnak (1436-tól 1456-ig). A *Vida del Almirante* valamint nem közöl adatokat Columbus szülőhelyéről és ifjukoráról, úgy hallgatással mellőzi szülőévéit is. Úgy látszik, az életrajz szerzője, különösen ha az Don Fernando, e dolgokat szándékosan mellőzte. Hiszen Columbus öcsese Bartolomeo és fia Diego már fényes névvel bírnak, unokája pedig, Don Luis, mint Veragua hercege, Jamaica marquisja és India admirálja a spanyol főnemeselek sorába emelkedik s rokonságba

---

*) *Select lettres of Christopher Columbus, with other original documents relating to his four voyages, transl. and edited by R. H. Mayor.* London, 1847.

jut az uralkodó királyi családdal: s így nem lehetett nagy kedvök az alacsony származás fátyolát föllebbenteni.

Azon állítás, hogy Columbus 1436 táján született, főképen Bernaldez krónikáján (*Historia de los reyes catolicos D. Fernando y Da. Isabel.*) alapszik. Bernaldez kortársa és személyes ismerőse volt Columbusnak s azt írja róla, hogy aggyakorban, körülbelül 70 éves korában halt meg. (Muriò in senectute bona de edad de setenta annos poco mas o menos.) Mint-hogy Columbus 1506 május havában halt meg, 1436-ban vagy 1437-ben kellett volna születnie, s így több, mint 30 évvel idősebb lett volna, mint második öcsce Diego, ki valószínűleg 1468 körül született.

Valószínű azonban, hogy Bernaldezt tévútra vezette Columbus fehér haja, a mennyiben a nagy fölfedező, mint följebb említettük, már 30 éves korában teljesen megöszült.

Más adatok szerint Columbus 1456-ban született. Ugyanis ő azt említi egyik levelében, hogy 28 éves korában lépett a spanyol korona szolgálatába; 1493-ban január 14-én pedig azt írja, hogy a rákövetkező 20-án hét éve lesz, hogy a katolikus fölségeket szolgálja. E szerint belépett a spanyol szolgálatba 1486-ban és született az 1457-dik vagy az 1458-dik esztendőben. Továbbá 1492-ben december 21-én azt mondja, hogy majdnem megszakitás nélkül 23 évet töltött a tengeren . . . tehát körülbelül 1470 óta. A *Vida* szerzője pedig azt mondja, hogy már 14 éves korában tengerre ment; s így e két állítás összevetéséből megint az következik, hogy Columbus 1456 táján született.

E számítás ellen némely írók azt hozzák föl, hogy Columbus 1483-tól 1492-ig el lévén foglalva a nyugati út tervével, s ennek számára pártfogókat keresvén, a tengeren nem járt s így az ott töltött 23 év nem 1492-től számítandó, hanem 1483-tól, vagyis Columbus tengerészpályája 1460-ban kezdődött. E nézetet megerősíti azon 1501-ben tett állítása is, mely szerint már negyven éve járja a tengereket. Ha tehát valóban 14 éves korában ment hajóra, 1446-ban kellett születnie. Számításba veendő azon tény is, hogy Columbus — a *Vida* elbeszélése szerint — 1477-dik évi február havában Tylében (Thule, Farői szigetek), sőt meg 100 mérfölddel e szigeten túl is járt. Ha 1456—1458 táján született, a tylei utazás idejében alig volt 20 éves ifju. Már pedig valószínűtlen, hogy oly fiatal korában

részt vett volna oly nagy óceáni vállalatban, mint a milyenek akkori időben a tylei utazás tekintetett.

E szerint az adatok annyira ellenmondók, hogy a valódi születési időt biztosan meghatározni lehetetlen. Bizonyos csak az, hogy Columbus 1486-ban lépett spanyol szolgálatba, továbbá valószínű az, hogy már első ifjúkorában, tehát mint 12—14 éves fiatal ember ismerkedett meg a tengerész-élettel s részt vett kisebb-nagyobb utazásokban, a mi annál könnyebben történhetett, a mennyiben Genua lakosságának javarésze, s így Columbusnak is, ha nem is atyja, de mindenesetre széleskörű rokonsága hajózással foglalkozott.

A többi adatokat egyeztetni alig lehet. Ha Columbus 28 éves korában lépett spanyol szolgálatba és 1492-től visszafelé számítva töltött 23 évet tengeren, akkor 1501-ben mondott kijelentése, hogy 40 éve járja a tengereket, vagy íráshiba 30 helyett, vagy, a mi nem lehetetlen, üres dicsekedés és nagyítás. Ha pedig a 23 év 1483-tól számítandó és a 40 évről szóló állítás is helyes, akkor viszont azon adat, hogy a spanyol szolgálatba való lépése idejében 28 éves volt, íráshiba 38 helyett, a mint azt d'Avezac*) föltételezi. Navarrete, ki Columbus születését 1436-ra teszi, a 28 helyett 48-at akar olvasni.

D'Avezac nézetét még más adatokkal is támogatja. Ugyanis egy 1472-ben Savonában kiállított bírósági okiratban egy Columbus Kristóf, mint tanú jelen meg: «Cristoferus Columbus, lanarius de Janua, annos Lætorix legis egressus». A Lætoriusi törvény a betöltött 25-dik évre vonatkozik, s így e Columbusnak már 1447 előtt kellett születnie.

Egy Savonában 1473-dik évi augusztus 7-én kelt jegyzői okiratban Susanna, Giacomo di Fontanarossa leánya, beleegyezik férjének, Domenico Colombónak egy eladási szerződésébe. Ebbe beleegyeznek és fölhatalmazzák anyjokat Christoforo és Giovanni Pellegrino, a nevezett házastársak fiai. («Danno altresì il loro consenso ed autorizzano la madre Christoforo et Giovanni Pellegrino, figli di detti Domenico Colombo et Susanna, giugali.»)

Azonban ez okiratokhoz is többrendű kétségek fér-

---

*) D'Avezac: *Année véritable de la naissance de Christophe Colomb, et revue chronologique des principales époques de sa vie.* (Bulletin de la Société de géogr. de Paris, juillet 1872.)

nek. Mindenekelőtt nincsenek határozott bizonyítékok arra, hogy Columbus foglalkozott a takács-mesterséggel, s hogy tehát a savonai Christoforus lanarius egy s ugyanazon személy a fölfedező Christoforussal. Továbbá tudva azt, hogy a Rivierán sok Columbus élt, az sem kétségen kívül álló, hogy az említett Domenico valóban a fölfedezőnek atyja. Még gyanúsabbá teszi az okíratot az, hogy a másodszülött fiú, a később híres Bartolomeónak aláírása, illetőleg fölemlítése hiányzik, nem különben az, hogy a spanyol teljesen hiteles kútfők Columbus második öcsese gyanánt a fölfedezésekben szintén szerepelt Don Diegót emlegetik, ellenben Giovanniról semmit sem tudnak. Azt pedig nehéz föltenni, illetőleg bizonyítani, hogy Giovanni és Don Diego egy s ugyanazon személy.

Íme tehát, egyenes, félre nem magyarázható bizonyítékok hiányzanak, a meglevők különbözően értelmezhetők, s ezért, ha csak újabb kutatások és véletlen leletek újabb adatokat nem hoznak majd napfényre, Columbus születése idejét pontosan meghatározni nem lehet. Innen van, hogy minden író, ki e kérdéssel foglalkozott, más-más eredményre jutott. Így például Navarrete az 1436-diki esztendőt fogadta el, Peschel az 1456-dik év mellett kardoskodott, ellenben d'Avezac, Sophus Ruge, Vivien de St. Martin és mások az 1446-diki esztendőt tartják legvalószínűbbnek.

III.

Méltán föltűnő, hogy Columbusnak nemcsak születési hanem még temetkezési helye is sokáig vitás volt, vagy legalább a helyi patriotismus igyekezett azt vitássá tenni.

Három város, úgymint Sevilla, Habanna és Santo Domingo versenyzett egymással s mindegyike magának követelte a dicsőséget, hogy az ő földjében pihen a nagy férfiú.

A sevillei síremlék a Santa Maria de las Cuevas klostrom templomában, a középső hajó nyugati végén, a főoltárral szemben van. Domborműben azon caravellát ábrázolja, melyben Columbus az újvilág fölkeresésére indult, s alatta azon fölírat, melyet a család czímerében is használt:

«A Castilla y Leon
Nuevo mundo diò Colon.»

(Castilliának és Leonnak új világot adott Colon.)

Habannában a főtemplomban levő síremleret Columbus domború mellképe díszíti, alatta a következő fölirattal:

«O restos y imagen del grande Colon!
Mil siglos durad guardados en la urna
Y en la remembranza de nuestra nacion.»

(Oh maradványai és képe a nagy Colonnak! Maradhatok évezredekre megőrizve e korszakban és nemzetünk emlékezetében.)

Alatta pedig e szavak:

«Por Castilla y Leon
Nuevo mundo hallò Colon.»

(Castilia és Leon számára új világot fedezett föl Colon.)

Santo Domingóban a kathedrális bal oldalfalát márványlap díszíti, a következő fölirattal: «Reposaron en este sitio los restos de don Cristobal Colon, el celebre descubridor del nuevo mundo desde el anno 1536, en que fueron trasladados de Espanna, hasta el 10 decembre de 1877, en que se desenterraron para constatar su antecidad; y a la posteridad la dedica el Presbitere Billini.» (E helyen nyugodtak don Christobal Colon, az újvilág híres fölfedezőjének, maradványai 1536-tól kezdve, a mikor azokat Spanyolországból áthozták, egészen 1877 deczember 10-éig, a mely napon kiásattak, hogy valódiságuk hitelesíttessék. Az utókornak ajánlva Billini paptól.) E fölirat alatt a szokásos zárszó:

«Por Castilla y Leon
Nuevo mundo hallò Colon.»

Columbus 1506-ban Valladolidban a legnagyobb szegénységben és teljes elhagyatottságban halt meg, és ideiglenesen az ottani ferenczrendiek templomában temettetett el, a hol valószínűleg 1513-ig maradt. Ez évben átvitték holttestemét Sevilába s azt újra ideiglenesen (tudniilik míg lehetséges lesz az elhúnytak végső akaratahoz képest Amerika földjén, Santo Domingóban végleges nyugvó helyet kieszközölni) a Santa Maria de las Cuevas kolostor templomába elhelyezték.

Columbus fia, Don Diego, tett ugyan előkészületeket arra, hogy atyja földi maradványait Haytibe szállíthassa, de kora halála megakadályozta őt terve keresztülvitelében. Azonban özvegye, Donna Maria de Toledo, mint a hatalmas Alba her-

czeg rokona, kieszközölte, hogy V. Károly 1537-ben és ismételtén 1540-ben közzé tett kéziratában megengedte, miszerint Columbus és családjának sírhelye a santo-domingói La Concepcion főtemplom baloldalán legyen.

Egy a sevillei kolostor levéltárában megmaradt s 1536-ban kelt okirat szerint Don Luis, Diegónak elsőszülött fia, illetőleg Columbus unokája, elismeri, hogy az Amerikába való átszállítás céljából átvette nagyatyja holttestét. Viszont Don Alonso de Fuenmayor, Santo Domingo érseke, 1549-ben elismeri, hogy Don Luis neki illetőleg a káptalannak átadta a koporsót. Las Casas szintén határozottan említi, hogy a Gran Admirante Santo Domingo főtemplomában van eltemetve.

E szerint Sevilla semmiképen sem tarthat igényt, hogy Columbus hamvait magáénak nevezze. Ma már bizonyos, hogy a föntemplított síremlék nem vonatkozik a fölfedezőre, hanem annak természetes fia, Fernandóra, ki leszámítva Amerikába s a császár kíséretében Európa több részébe tett egynéhány útazását, állandóan Sevillában lakott, ott alapította a híres Biblioteca Columbinát, ott meghalt, s ki végrendeletében határozottan kívánta, hogy Las Cuevasban temetessék el, mert ott nyugodtak egy ideig atyja és nagybátyja (Bartolomeo) holttetemei is.

Kétszáz évig nyugodtan pihent Columbus Santo Domingóban, végre 1783-ban a templom átalakítása alkalmával kivették azon kettős koporsót, melyben tetemei nyugodtak, fölnyitották s újra hitelesítették, mint valóban Columbus maradványait. Pár évvel előbb ugyanígy tettek a jobb felől eső kökoporsóval, melyben vagy Columbus öcsese Bartolomeónak, vagy pedig fia Diegónak csontjai vannak.

1795-ben a San Ildefonsóban aláírt szerződés alapján Hayti egy része Franciaország kezébe jutott. Veragua herceg, ki női ágon Columbustól származott (a férfiág már 1576-ban II. Diegóval kihalt), nem akarta eltérni és nem hitte a hazafissággal és becsülettel összeférhetőnek, hogy nagy ősenek, kinek Spanyolország oly sokat köszönhet, maradványai idegen nemzet őrizete alá jussanak, s hatósági engedéllyel átszállíttatta azokat Cuba szigetére, illetőleg La Habannába, vagyis azon helyre, hol Columbus először hirdette a keresztyén hitet.

A fönmaradt okirat szerint a kiásatás a herceg, az érsek, Don Gabriel d'Artizabel admirális és más hatósági személyek

jelenletemben történt, s a csekély maradványok, miután új aranyozott ólomkoporsóba tétettek s lepecsételtettek, a Santo Lorenzo hadihajón Habannába átszállítottak, hol a hatóság azokat ismételt hitelesítés után a főtemplomban ünnepélyesen elhelyezte.

Ez eljárás rendkívül bántotta a santo-domingóiakat, s többször törekedtek kételyt támasztani az iránt, vajon valóban Columbus hamvait szállították-e a spanyolok Habannába? Igen kapóra jött tehát nekik azon váratlan körülmény, hogy a mikor 1877-ben a domingói templom átalakításához fogtak, két érzekoporsóra bukkantak, a következő felirásokkal: «*Illustre y esclarecido Varon, Don Cristobal Colon*», és «*El Almirante Don Luis Colon, Duque de Veragua, Marquez de Jamaica*». E felfedezés alapján a domingóiak azt hirdették, hogy az egyik koporsó a nagy Columbusé, a másik pedig unokája, Don Luisé, és hogy 1795-ben más maradványokat szállítottak Habannába.

Ez állítás arra bírta a madridi történeti akadémiát, hogy a kérdéssel tüzetesebben foglalkozzék s véleményét külön jelentésben közzétegye. («*Los Restos de Colon*». Real Academia de la historia, Madrid, 1877.) E jelentés szerint a két koporsóban Don Luis és Don Christobal, Columbusnak unokái, nyugosznak.*)

Don Luis végezte be Columbusnak az állam ellen megindított nagy pörét s a létrejött egyezmény alapján első nyerte a hercegi és marquisi rangot, minek következtében öcsce, Christobal, is viselhette a «Varon» czímet. A nagyatyját vagyis Columbus — mint polgári származású egyént — e cím semmiképen sem illethette, ő a koronával 1492-ben kötött szerződése alapján inkább az «India alkirálya» czímet követelte, melyet azonban a nagy pörben vitássá tettek.

Az ifjabb Christobal mellett szól azon körülmény is, hogy a koporsóban puskagolyót találtak. Már pedig sem Columbus

*) Columbus családtáblája a férfiágban a következő:

Domenico ? !		
Christoforo (spanyolosan Cristobal)	Bartolomeo	Diego
I. Diego	Fernando	
Luis	Cristobal	
II. Diego (megh. 1576-ban.		

maga, se a *Vida* szerzője nem említik, hogy a fölfedező valamely ütközetben részt vett és sebet kapott volna; ellenben az unoka katona volt s így valószínűnek látszik, hogy valamely csatában is jelen volt és ott megsebesült.

*   *   *

Sajátságos lánczolata az eseményeknek! Szegénységben, alacsony sorsban születik Columbus, ifjúkorát homály födi, azután egy eszme szolgálatában, melynek teljesülését lelke mélyéből rendületlenül hiszi, kezébe veszi a vándorbotot, jár-kei, könyörög, a nélkül, hogy meghallgatást s helyeslő pártolást találna, személyét lenézik, tervét kigúnyolják vagy legalább kevésre becsülik, kétségbeeséstől megtörve, éhségtől elcsigázva, majdnem mint koldus kopog La Rabida ajtaján, azután hirtelen beáll a nagy fordulat, ő végrehajtja nagy tettét s a legmagasabb rangra emelkedik, hogy majdnem épen oly gyorsan, habár nagyrészt saját hibájából, a feledés homályába merüljön s azon lesújtó érzellel haljon meg, miszerint az Istentől rábízott föladatának nem tudott megfelelni. Élete nap, mely áthatlan felhők mögül a zenithen hirtelen fölragyog, s rövid tündöklés után párák által elhomályosítva, ismét lemerül.

A bányattatás, mely életének osztályrésze volt, nem szűnik meg halálával, s holt teteme sírboltból sírboltba, földrészből földrészbe vándorol.

Kétes születéshelye és talán sírhelye is, homály födi életének nem egy részletét, de neve állandóan fényleni fog, mert, mint a cogolettói fölirat helyesen mondja: Unus erat mundus. «Duo sunt!» aít ille. Fuere.

REQUINYI GÉZA.

DRAMATURGIAI ELŐADÁSOK.*)

A Théâtre Français valamint Párisnak azon másik subventionált színháza, mely Second Théâtre Français névvel dicsekszik, tudniillik az Odéon, tudvalevőleg úgynevezett *quinzaine classique*-okat szoktak rendezni, mely alatt a nagy classicusok műveit minden csütörtök délután matinée-előadásban hozzák színre. Porelnak, az Odéon jelenlegi igazgatójának, ezelőtt három-négy évvel az az ötlete támadt, hogy miután e matinéek — főleg a Szajna balpartján — úgyis népszerű, sőt mondhatni majdnem iskolai előadások, mert a közönség jó részét a különböző tanintézetek s növendéklyányok szolgáltatják az az ötlete támadt, hogy ez előadások előtt közvetlenül értekezést tartasson az illető darabról, Páris kiválóbb irodalmi férfiaiival, esetleg egyik-másik tanintézet irodalomtanárával; mint tette volt régebben Balland, a Gymnase igazgatója. Ez újítás eleinte korántsem találkozott a sajtó osztatlan, általános tettségével: mint a föntírt kötetnek előszavában olvashatni, többben élesen kikeltek ellene, mint olyasmi ellen, a mi a gondolkodás önállóságát veszélyezteti, lealázó «szájbarágás» és legfőlebb arra való, hogy a nagy közönség kíváncsiságának hízelegjen, alkalmat nyújtva neki egyik-másik hírneves egyént színről-színre, mi több: színen láthatni. Mindazonáltal a következők megmutatták, kinek volt igaza, s kinek nem: az Odéon conferentiáit ma is zsúfolt ház hallgatja, a legkitünőbb

---

*) *Conférences faites aux classiques du Théâtre National de l'Odéon* par MM. G. Larroumet, Fr. Sarcey, H. de Lapommeraye, F. Brunetière, I. Lemaitre, H. Chantavane, A. Chabrier, G. Ollendorff, E. Lintilhac, H. Parigot etc. Préface de M. H. de Lapommeraye Vol. I. Paris, Rédaction du *Journal des Elèves de Lettres*. 1890. Troisième édition. Vol. II. Ugyanott 1890.

férfiak tartják, s a *Journal des Elèves des Lettres*, mely 1887-ben alakult s e fölolvadásokról gyorsírói jegyzetek nyomán közölt volt tudósításokat, a múlt évben önálló kötetbe gyűjtve, teljes terjedelmökben tette közzé az érdekesebb conférence-okat. E kötet, mely néhány hónap alatt immár három kiadást ért, megérdemli, hogy pár szóval ismertessük, miként meg az újabban megjelent második is.

Összesen tizenkét fölolvadást tartalmaz az első kötet, melyek legrégibbje 1888 novemberéből kelt, és pedig Corneille-nek egy (*Cid*), Racinenak három (*Andromaque*, *Phèdre*, *Les plaideurs*), Molièrenak három (*L'école des femmes*, *Bourgeois gentilhomme*, *Georges Dandin*), Beaumarchaisnak egy (*Mariage de Figaro*) darabjáról. Ezen kívül tárgyalva van még Aeschylus és Shakespeare valamint a második kötetben Shakespeare és Goethe (*Egmont*) is. Megjegyzendő, hogy Porel nem habozott egy-egy darabnak újabbi előadásakor ismét, más valakivel tartatni róla conférence-t; így látjuk e kötetben is, hogy ugyanazon tárgy ismételtén szolgált anyagúl a fölolvadónak: így a *Bourgeois gentilhomme*-ról, az *Erninysekről* ketten is értekeznek; sajnálattal nélkülözzük Lemaitre értekezését a *Cidről*, melyre Lintilhac hivatkozik, ugyancsak a *Cidről* tartott conférence-ában. A második kötet meg éppen valósággal az ellenconference-t, sőt mondhatni Béunetiè-re-ellenes conférence-ok gyűjteménye: így Sarcey-től a Regnard *Legataire Universel*-jéről, Doumictól, a lycée Stanislas tanárától, pedig a *Tartufferről* tartott Brunetiè-re-conférencesok ellen közöl polemicus csevegéseket, melyeknek értékét s érdekét nagyban emelné a külföldi olvasók előtt az, ha a Brunetiè-re-illető előadásai is közölve volnának. Megjegyzendő egyébiránt, hogy ez a mulasztás nem a szerkesztőség hibája, hanem egyszerűen annak tudandó be, miszerint Brunetiè-re, ki nem szokta előadásait leírni, hanem csak megszerkeszti, nem ért rá rendkívüli elfoglaltatása miatt conférence-át meg is írni a kötet számára. Nem kell mondanunk, mennyire érdekes az olvasónak azt észlelhetni e kötetben, mint tárgyaltak az egyes conférencier-k ugyanegy themát különböző, más meg más szempontokból. Valamint az is önként értetődik, hogy e fölolvadások távolról sem amolyan nehézkes, komoly tanulmányok, hanem inkább mulattató és szellemes, mintsem fölöttebb magvas és tanúságos olvasmányok; helyesebben mondva: csevegések, élvezetes elmefuttatások, milyenek e nagy közön-

ségnek tényleg kellettek s kellenek. De azért nem akarnók ezzel azt mondani, mintha kelleténél fölületesebbek, üresebbek volnának e fölolvadások: sőt ellenkezőleg nem egyikök igazán remek példánya azon par excellence francia művészetnek, mely egyszerre tud tartalmas és elvezetes lenni s ép oly távol tud maradni a szószaporító fecsegéstől, mint az untató, fárasztó Gründlichkeittől.

S ezzel befejezhetnők ismertetésünket, ha a két kötetben szereplő nevek köteleességünkbe nem tennék, hogy legalább a legérdekesebbekről pár szót szóljunk. A mi közönségünket kétségkívül Brunetière, Lemaitre, Sarcey és Larroumet előadásai fogják leginkább érdekelni: ezekről kívánunk tehát mondani valamit. Brunetière, az École Normale jeles tanára s a *Revue des deux Mondes*nak ismeretes szerkesztője, valamenynyiköktől talán a legkomolyabb még, ne mondjuk: legprofessoribb. *Andromaque*ről szóló előadása, illetve értekezése, (mert rája ez a kifejezés illik tulajdonképen), első kísérletei közé tartozik e nemben, a conférencier-pályán. Tulajdonkép mi újat sem mond, legalább nem azok előtt, kik Brunetière tanulmányainak hű olvasói, mert az egész fölolvadás volta-képen nem egyéb, mint conférence-alakba átöntése szerző egy régebbi Racine-tanulmányának. De ha nem is mond újat ez újabb keltű értekezés, annál több anyagot nyújt bámulatunknak formájával, azon genialis művészettel, melyet így jellemezhetni: geometriai pontosságú beosztás a thema tárgyalásában, rendkívüli világosság és éles logika az eszmék menetének fejlesztésében, s mégis mind e mellett rendkívüli könnyedség, finom szellemesség, hihetetlen virtuozitás azon varázsmesterségben: nem engedni, hogy az olvasó, illetve a hallgató sejtse s érezze a fáradságot, szellemi erőlködést, mibe tényleg került az illető mű írása, mely így aztán játszva teremtettnék tűnik föl. Ugyanez előnyök jellemzik többi, e kötetekben nem foglalt előadásait is, így a Regnardról szólót s főleg a *Tartuffe*-ről tartottat, mely Párisban nemcsak sensatiót keltett, hanem valósággal szenvedélyes harczot idézett elő pro et contra, s mely Molièret a Diderot-féle naturalismus philosophiai irányának elődjeként fejtegeti. Lemaitre, ki maga nem bír a szóbeli előadásnak azon valóban ritka művészetével, mint Brunetière, Aeschylus *Erinny*seit fejtegetve, kitünő alkalmat talált arra, hogy csillogtassa azon mesterséget, melyhez oly pompásan ért, s

melyet annyira gyakorol a *Journal des Débats* színi tárczáiban minden héten: szípkázik az elmésségtől, igaz, hogy egy kis paradox árán, de mit szíves örömet elnézünk neki azon élvezetért, melyet szellemének tűzijátékával szerez. Bár e fölolvastat a *Revue Bleue*-ből, hol eredetileg megjelent volt, sokan ismerhetik nálunk, még sem állhatjuk meg, hogy rá ne mutassunk arra, miként tudott Lemaitre «tökét csinálni» magának tárgyából; mint kézzelfogható, e két pontot tűzte ki maga elé: Aeschylus és a mai «homme de lettres» közti ellentét, továbbá: Dumas fils a régi görögök színpadján. Képzeltetni, mily brillians változatokra nyílik tér Lemaitrenak ily fölfogás mellett! Nunc venio ad fortissimum: a causerie, a conférence igazi nagymesteréhez, Páris elkényeztetett öreg gyermekéhez, Sarceyhoz, kiben oly fényesen kárpótolja az alapos, tudományos képzettséget az évek hosszú sora alatt szerzett tapasztalatok nagy tömege, s mindenek fölött a sohasem tévedő, meg nem vesztegetett természetesen józan érzék, az ítéletek finomsága s élessége, — és a ki oly utolérhetetlen művész a közönséggel folytatott fesztelen beszélgetésben, mert ő így fogja föl a conference-t, miben aztán kimondhatatlan kedves tud lenni bonhommiájával, humorával, igen sokszor csípős célzásaival. A *Marriage de Figaró*-ról tartott conférence-a is egészen e szellemre vall: majdnem oly fesztelen, mint valami rögtönzet s a mellett sok okulni valót nyújt, de mindenekelőtt mulatságos. Mert ki ne mulatna azon, mikor így hallja fogalmazva azt az ismeretes irodalomtörténeti közhelyet, miszerint Beaumarchais a csel-szövény-vígjátékok megalapítója: *Beaumarchais genuit Scribotem, Scribotes genuit Sardoum!* Vagy ezt a pikáns megjegyzést olvasva ott, hol az ellen tiltakozik Sarcey, hogy piéce à thèsesnek tekintsük a *Figaro házasságát*: «Coquelin, a mióta politikai férfinak állt be, a társadalmi revindicatiók szöcsövévé akarja tenni Figarót». Nem lesz túlzás, ha azt mondjuk egyébiránt, hogy Sarceynek ritka fölolvastatása, sőt ritka *Temps*-beli tárczája versenyez a Beaumarchaisról mondottak tanulságos voltával, a mint sorban, egymásután kifejti, mint teremtett Beaumarchais, ez a «kalandor, utopista és pamphlet-író» egy oly «szörnyművet» kérdéses darabjában, melyben «minden» benfoglaltatik: «vaudeville, melodrama, látványos darab, jellem-vígjáték, társadalmi vígjáték». Természetesen e fejtegetések következtében pazar kézzel vannak hintve a szín-

költészetre vonatkozó mélyreható, velős észrevételek. Szintoly érdekes Regnard védelme Sarceytól, de annál gyöngébb *Mithridater*ről szóló fejtegetése, melynek mind csak gyöngéit fordítja kifelé. Legutoljára hagytuk Larroumet, a directeur des beaux-arts fölolvasását. E finom tollú író, ki Molièreről és Marivauxról írt jeles könyveivel oly kiváló helyet foglal el a francia kritika terén, Shakespeareről szólva, oly meglepő dolgokat mond meglepő bátorsággal, s annyi és oly jelentékeny gondolatokat tud ébresztetni a hallgatóban vagy olvasóban, hogy bizonyára joggal illeti meg fölolvasását az első hely e kötetben. Shakespeare tulajdonkép csak ürügy Larroumetnak arra, hogy rámutasson a francia költészetre egy nagy gyöngéjére, illetve a francia szellemnek költészet-ellenes sajátságára, mit tudvalevőleg a paradoxonok s egyoldalúság megvesztegető bűbájú mestere, Taine, fejtett ki legélesebben, s mi ép ezért némelyek előtt gyanúsnak tetsző tan, noha ugyanezt tanították Sainte-Beuve és Edmond Scherer is. A francia szellem, úgymond Larroumet, «a logikának s a mértéktartásnak híve; előtte a költészet nem egyéb, mint fenségig emelkedő s harmoniával ékeskedő józan ész; legkivált a színpadon fél a képzelettől s kalandozásaitól, mert ott csakis szoros logikát s rohamos folyamatot tart helyesnek». Ép ezért Shakespeare tragédiái soha sem fognak francia színpadon gyökeret verhetni: a Rouvièerek, Mounet-Sullyk hasztalan csinálnak ambíciót legalább egy *Hamlet* megmentéséből: Larroumet kénytelen bevallani, hogy egy Mounet-Sully *Hamlet*-je nem a shakespearei alkotás már, s hogy a *Hamlet*-estéken egy Sarcey «unatkozik», Lemaitre pedig — saját szavait idézve — «nem igen érti a dolgot». Több sikert remél Larroumet Shakespeare színműveitől s vígjátékaitól; de maga sem látszik azért valami vérmes reményeket táplálni ezeknek a francia comédie-irodalomra gyakorlandó hatásától, tekintve azt, mennyire prózai, realisticus, sőt földhöz ragadt szelleműek e comédiek.

Végül egy szót. Nem volna-e érdemes azon gondolkozni, hogy a mi Nemzeti Színházunk az Odéon példáját kövesse? «Hisz Porel és Paulay félig-meddig már rokon!» ügybuzgóságban, s ép oly bátor mint szerencsés, kísérletezési kedvben.

É R T E S I T Ó.

Közgazdasági és statisztikai évkönyv. Újabb harmadik—negyedik évfolyam, 1889/90. A magyar tud. akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottságának megbízásából szerkesztik Jekelfalussy József és Vargha Gyula. Buda-Pest, 1890. Ára 3 frt 50 kr.

Fölösleges talán még csak szót is vesztegetni annak igazolására, hogy mennyire szükséges, sőt nélkülözhetetlen egy oly gyűjteményes, összehasonlító statisztikai munka, minő a jelen is, melyet olvasóinknak bemutatunk és figyelmébe ajánlunk. Az ily munka nem csak annak szükséges és nélkülözhetetlen, ki gazdasági és társadalmi problémákkal foglalkozik, nem is csak annak, ki közpályán működik, hanem még a gazdának, az egyszerű üzletembernek és iparosnak is, ki tájékozva akar lenni, hogy körülötte és a saját foglalkozási ágában mi történik.

Különösen nélkülözhetetlen az ily segédkönyv a törvényhozás tagjainak. Elég, ha ezt illetőleg megemlítjük, hogy az angol parlamentnek évenként három ily gyűjteményes dolgozatot *Statistical Abstract* címmel mutatnak be, az egyik tartalmazza az «Egyesült királyságok»-ra, a második az európai összes és a világ egyéb fontosabb államaira, és a harmadik az angol gyarmatokra vonatkozó fontosabb összehasonlító adatokat, rendszerint tizenöt évre. Az Egyesült Államok parlamentjei elé is két *Statistical Abstract*ot terjesztenek, az egyik a hazai, a másik a külföldi főbb adatokat foglalja magában, több évre összehasonlítva. S mondjuk meg mindjárt, hogy a jelen munka az említetteknel határozottan becsesebb annyiban, a mennyiben azok csak száraz számokat minden földolgozás nélkül, tulajdonkép csak adathalmazt nyújtanak, míg ez az anyagot földolgozza, könnyebben érthetővé és szemlélhetővé teszi, sőt azokból a

következtetéseket és tanúságokat is levonva, mit természetesen azok már hivatalos minőségöknél fogva sem tehetnek.

E szükség és nélkülözhetetlenség érzete indította bizonyára az akadémia közgazdasági bizottságát, hogy ily évkönyvet megindítson. Az első évfolyam Földes Béla szerkesztésében indult meg. De az nem elégítette ki az igényeket. Magán embernek bajos is ily nagy munkára vállalkoznia, mely nemcsak adatgyűjtési, hanem adat fölé és kidolgozási nehézségekkel is jár, ha különösen annak a föladatnak akar megfelelni, hogy nyújtsa mindazokat az adatokat, melyeket csak meg lehet szerezni és ezek az adatok legyenek a lehető legújabbak és teljesen megbízhatók.

Szerencsés választást tett az akadémia említett bizottsága, midőn az évkönyv szerkesztésének gondjait épen a mostani szerkesztőkre bízta, kiknek állásuknál fogva is folytonos rendelkezés alatt állanak mindazok a hivatalos források és segédkönyvek, melyekből az adatokat meríteni kell és gondoskodhatnak azok gyors és pontos gyűjtéséről és földolgozásáról, és az egyes hiányokat és hézagokat hivatalos megkeresésekkel és tudakozódásokkal pótolhatják, mint azt tényleg meg is tették.

A szerkesztők gondosságára és föladatuk helyes átértésére mutat az is, hogy munkájukhoz ismert szakerők közreműködését igyekeztek megnyerni és nyertek is meg tényleg. Bedő Albert, Fenyvessy Adolf, György Aladár, Halász Sándor, Heltai Ferencz, Pólya Jakab, Ráth Zoltán és Vizneker Antal járultak dolgozataikkal a munka létesítéséhez, melynek itt kérdéses folyamáról méltán és teljes joggal állíthatták a szerkesztők, hogy «az a külföldi hasonló munkákkal teljesen egyenrangú kézikönyv». Mondhatták ezt bátran, mert tény az, mit egy kiváló szakerő az évkönyvről mondott. «A mely adat vagy útbaigazítás nincs meg benne, az sehol sincs meg». Csak egy megszorítást kell e szakértői véleménynyel szemben tennünk. Az évkönyv nem nyújt fölvilágosítást a vagyoni- és jövedelem-megoszlást, a vagyoni haladást illetőleg, bizonyára azért, mert nekünk alig van ide vonatkozó adatunk és az évkönyv a hazai viszonyaink szempontjából kiindulva szerkesztetett s a külföldi összehasonlító adatok csak arra szolgálnak, hogy általok a hazai viszonyok még jobban megvilágíttassanak, hazánk gazdasági állapotának előnyei és hátrányai jobban fölismertessenek.

A munka ismertetése lényegileg csak tartalmának, a benne foglalt anyagnak fölemlítésére szorítkozhatik. De ez elég is, hogy mindenki érezze és fölismerje a munka becsét és hasznosságát. Fel-

öleli a területet, az álló és mozgó népességet, házasságokat, születéseket, halálozásokat, népszaporodást, közegészségügyet, ki- és bevándorlást. Különösen részletesen tárgyalja az őstermelést, mezőgazdaságot, állattenyésztést, szőlőművelést és erdőszeteket, földhitelt, talajjavítást és gazdasági szakoktatást. Az őstermelés ismertetésénél nem szorítkozik csakis a termelésre, hanem kiterjeszkedik a forgalomra, úgy, hogy benne megtaláljuk a világtermés és világforgalom fő adatait. Nem mulaszthatjuk el azonban megjegyezni, hogy helyesebb lett volna a forgalomnál, különösen az összefoglaló kimutatásnál, az ürmérték helyett súlymértéket alkalmazni, mert ha például az angol és az amerikai statisztika ürmértékről szól is, azért ezen ürmérték is mázsálással állapíttatik meg, és bizonyos súlymértéket jelent. Az amerikai bushelről beszél, de azért soha sem érti alatta a megfelelő ürmértéket, hanem például búzánál mindig 60 angol fontot, mely mennyiség azonban rendesen több, mint a mennyit a bushel kifejez.

Ismertetve van a bánya- és kohó-ipar, továbbá az ipar, kereskedelem és forgalom, közlekedés, pénz és hitel, tűzkárok, közoktatásügy és társadalom, közigazgatás (a jelen évfolyamban először), igazságügy, állami pénzügy. Végre felsorolja az 1888—90. években a közgazdaság körébe vágó hazai törvényeket és fontosabb miniszteri rendeleteket. A munka elején pedig fölhozza az idegen pénzeket és mértékeket, a mi pénzünkre és mértékeinkre átszámítva.

Végre ki kell emelnünk azt, hogy minden egyes fejezetnél föl vannak említve a források, melyekből az adatok meríttetek. Ez egyrészt biztosíték arra nézve, hogy az adatok megbízhatók, de másrészt útmutatást is nyújt annak, ki részletesebb és bővebb fölvilágosítást akar szerezni.

X. Y.

John Amos Comenius bishop of the Moravians his life and educational works by S. S. Laurie A. M. F. R. S. E. third edition, revised. Cambridge, at the University Press, 1887.

Comenius sokoldalú működésének hű és kimerítő rajza és megítélése, a mily kíváncsatos lenne a XVII. század művelődéstörténelmének érdekében, oly nagy nehézségekkel is jár; nehézé teszük a körülmények: hogy működése hét országra terjedt ki, hogy irodalmi művei a theologia és philosophia majd minden ágát felölelik, s 60 esztendő alatt a százat meghaladták, s hogy nagy részök egy-két

példányban lévén csak meg, nehezen hozzáférhetők. Ezért a mily gyakoriak egyes részleteket földolgozó értekezések, ép úgy késik oly mű, mely a férfiút törekvései és eredményei egészében bemutassa.

Az említett nehézségekről tanúskodnak e műnek is számos hiányai, melynek szerzőjétől pedig se gondos bűvárlatot, se elmeélt elvitatni nem lehet. Előszavában azt mondja, hogy tudtával műve a legteljesebb, sőt a mennyire ő tudja, az egyedül teljes munka (account) Comeniusról és műveiről, de mindjárt korlátozza a vára-kozást avval, hogy Com. theologiai és egyházi vonatkozásairól szólni nem szándékozik, s miként a czímből is látható, csak életrajzát és a nevelési elméleteit nyújtja. Ehhez mindjárt hozzátesszük, hogy főleg az életrajz, de a neveléstani fejtegetések is sokban mögötte marad-nak más írók kutatásaiból már ismert oly eredményeknek, melyeket a szerzőnek kötelessége lett volna tudomásul venni s irányukban állást foglalni, hogy tehát az igényeket, melyet előre bejelentett «teljes-ségével» támaszt, nem elégíti ki. Szabadjon ennek bebizonyítására néhány adatot felsorolnom.

Hogy bevezetését egészen az olasz renaissancetól indítja meg, az nem ellenkezik, Comenius működésének történeti jellemével, de legalább is fölösleges. Sokkal szükségesebb lett volna s lenne általá-ban, a XVI. század második felében oly tömegesen megjelent neve-léstani elméletek igen mozgalmas, bár eddig általában teljesen elha-nyagolt s figyelemre alig méltatott képét híven és vonatkozással Comeniusra rajzolni. Igen kényelmes reá fogni, mint Laurie is teszi, mily befolyással volt reá Baco, Ratich, mit kimutatni alig lehet (előbb az ellenkezőjét!) de egy Alstedt, Andreae, Lubin, Vogel, Bodin s más majdnem elfeledett tanférfiak működését, s annak sok tekin-tetben folytatódását Comeniusnál, lévén fáradságosabb, kevésnek jut eszébe. Laurienak sem. Ép oly különös azon kijelentése, hogy Come-nius életét pusztán Comenius művei és eredeti források alapján szán-déka megírni. Mik legyenek ez utóbbiak (a collation of original sources), a műből nekem nem sikerült kivenni; azonban Comenius didaktikus műveinek kiadása (*Opera Didactica Omnia*), illetőleg az abban előforduló egyes bevezetések ily célra magokban nem elég-ségesek, mert már eddig is számos ide vágó új adat és földolgozás látott napvilágot. A ki a dolog iránt érdeklődik, azt Zoubeknek, bár még mindig sok tekintetben hézagos, életrajzára utaljuk: a kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint a vázlat a még mindig nem teljesen kész képhez.

A XVII. század humanisticus törekvései iránt érdeklődő ol-

vasó várja talán e műben, mint angol műben, Comenius viszonyát az angol mozgalmak jeleseihez: Hartlib-, Duræus-, Milton-, Cromwellhez, a szabadkőművesekhez — hiába. A szerző mind össze Hartlibről vesz át egy-két lapot egy Milton-életrajzból; a vita, mely v. Criegern és Zoubek közt folyt, (vajon tényleg Comenius *Panegersiá*-jából vették-e a szabadkőművesek szabályzatokat, mint Krause és Zoubek állítják, vagy megfordítva, mint Criegern véli), s melynek eldöntése egyúttal érdekes kortörténeti rajzzal lett volna egybekötethető, előtte úgy látszik ismeretlen. — Comenius magyarországi tartózkodásáról s a magyar viszonyokról általában fogyatékos ismeretei vannak. Rákóczy Zsigmondot «the Prince Sigismund Racocus»-nak nevezi, s vele, úgy látszik I. Rákóczy Györgyöt azonosítja, ezt Ragotzknak írva (49. l.). Azt hiszi, egy jegyzet szerint, hogy Magyarország már 1526-ban, Erdély pedig 1699-ben lett Ausztriába kebeleztve (accrued, incorporated). Comenius — úgymond — 1650 májusában jött Magyarországra, s akkor adta ki *Lux in tenebris* című művét; mely utóbbi állítás Comenius életének utolsó 20 éve felől teljes tájékozatlanságot árul el. Comenius Sárospatakról való távozásának okairól sincs valódi tudomása, midőn azt hiszi, hogy az befejezván szervezési művét és iskolai könyveit, búcsuzott magyarországi működése terétől, mert mint tudjuk, egyiket sem fejezte be.

Egyéb állításai ellen legfőbb kifogás az, hogy hiányosak. Legjobban tűnik ez ki a könyvészeti résznél. Nem tartozik ily rövid ismertetés körébe a kis jegyzék (65—686) számos, részben igen terhelő hibáit felsorolni, sem pedig az önkényes, indokolatlan kiválasztást példákkal megvilágítani. Mindenesetre jellemző, hogy például *Via lucis*t, a művet, melyet Comenius Angliában adott ki először, második kiadását pedig az angol királyi tudományos társaságnak küldötte meg, s melyben fontos gyakorlati reformokat, akadémiát, nyelvegységet sürget, nem is említi, ellenben híven kiírja az *Opera Did.* összes íratának címét. — Szóval az életrajzról és a könyvészeti mellékletről az az eddig mondottak összefoglalatja, hogy igen fölületes.

A műnek főtárgya azonban Comenius nevelési rendszere és művei. A részek itt a következők: a *Didactica Magna* alapgondolatai, a *Methodus Linguarum Novissima* ismertetése, latin nyelvkönyvek, s a pausophicus iskola terve. Bezárja az egész művet egy kis bírálat Comenius rendszeréről és elveiről. Minderről csak a leglényegesebb elveket soroljuk föl.

A bevezetés, mely Comenius pansophiájából vonja le működ-

dése és elméletei irányát, azt bizonyítja, hogy Laurie a pansophicus művek közül a legfőbbeket nem ismeri, s ehhez képest következtetéseit oly elméletre alapítja, melyet Comenius, ki a múlton folyton okult, később nagyrészen elvetett. Csak azon egy állítást akarnám itt kellő értékére leszállítani, hogy Comenius a természet iránti tiszteletében, s általán a természetszerűségnek általa megalapított híres elvében Bacóra támaszkodik (71. l.). E fölületes állítást Raumer hozta be a nevelés történetébe s Comenius *Physicájára* hivatkozik, a hol Comenius Vivest, Campanellát, Bacót említi, mint a kiknek műveiből sokat okult; de hozzáteszi ugyanott, hogy műveikkel csak számkivetésében, tehát 1628 után ismerkedett meg. Miután pedig *Didacticáját* már számkivetése elején írta, s miután előbbi művein is a természet ismerete és bámulata ömlik el, Baco e befolyását annál is inkább tagadnunk kell, mert Comenius tényleg, épen úgy *Physicájában*, mint neveléstani elveiben nem követi Bacót; bár természetbölcseletében, melyet különben hézagosan ugyan, Erdélyi János is ismertetett (*A bölcsezet Magyarországon* 101—102. lap) részben, az akkori időben a scholasticus bölcselettel ellentétben fölvirágzott természetbölcseleti iskolának eredményeire is épít.

Laurie ezután vázolja Comenius neveléstani elméleteit. A szerző itt az *Opera Did.* sorrendjét tartja meg s adja a főbb művek kivonatát; 74—154. l. a *Didactica Magna*, 154—174. l. a *Methodus Linguarum Novissima* tartalmát találjuk, 174—196. l. a latin nyelvkönyvek, 197—216. lapokon pedig a pansophicus iskolának (ilyenek volt a sárospataki tervezve) szervezetét és tanítási tervét.

E vázlatok értéke azon körülményben fekszik, hogy az *Opera Didactica* igen ritka könyv, s így igen sok olvasónak lehetetlen e műveket eredetiben olvasni. Azon fölül is kényelmesebb azokat így áttekinthető rövidségben olvasni, bár az összeállítás a művek világossága miatt nem okozhatott oly nehézséget a szerzőnek, mint előszavának egy kifejezése után gondolni lehetne. A kivonatozás mindenestre szakértelemre mutat, de tekintettel a mű egészére, megroendő, hogy a gyakorlati szempont elnyomja a történetit. Az olvasót méltán érdekelné az egymásután előadott elvek és elméletek közt az okozati kapcsolatot, a fejlődés gyökerét megismerni; ez érdekes pontra, vagy mivel nagyobb bűvárlatot igényel, vagy mivel a szerző nem tekinti olyannak, előadásában nem gondol. Ily kérdésekre: mi okozta, hogy korábbi nézetek gyakran módosultak, mennyiben lehet egyik műben, nézetben, elvben haladást megállapítani, az előzőkhöz képest, hogy függnek össze elméletei és működése, ily kérdésekre

hiába keresünk választ e második rész fonalán. A vázolás krónika-szerű, nem történeti, azért is hűsége igen is megtámadhatatlan, de a földolgozásnak majdnem egyedüli erényét képezi.

Igen érdekes lenne végül Comenius működésének, elveinek további, holta utáni hatásáról értesülni; meggyőződni róla, vajon valóban oly elszigetelten áll-e e század nevelői közt, kik meg nem értették s nem követték, mint azt a legtöbb kézikönyvben olvassuk, vagy ellenkezőleg, maradtak-e utána elveinek szószólói, s elméletei többé-kevésbbé átmentek-e az életbe is. Szerzőnk erről nem szól; művét egy rövid kritikai szemle (brief critical survey) zárja. Ez is ugyan kevés újat tartalmaz, de az ítéletet Comenius neveléstörténeti jelentőségéről alaposan és érdekesen hozza meg. Összegezéséül e sorok vehetők: «Comenius magára vonja figyelmünket, mint a neveléstani encyclopædismusnak (ez esetben keresztyén encyclopædismusnak) képviselője, s mint az általános módszer első kimerítő írója. (74. l.) «Műveinek jelenbeli és gyakorlati, nem csupán történeti és speculatív értéke van». (18. l.) «Jogosítva vagyunk számára előkelő (high), ha nem a legeslegelső helyet jelölni ki az újabbkori neveléstani írók közt». Szabadjon végül egy kis szakaszt idéznem a mű befejezéséből, a hol is a szerző constatálja, hogy a humanista és a realista pædagogusok lassanként közelednek egymáshoz (227. l.). «Most már minden gondolkodó elismeri, hogy a serdülés korában oly tárgyak, melyek az érzékek körébe esnek, s a gyermekeket a külső természettel kötik össze, minden mást tartoznak megelőzni (tudniillik az oktatásban), kivéve az anyanyelvet és mennyiségtant; és hogy ez oktatás után az oktatásnak inkább formálisnak, szigorúnak és elvben a nyelvre, irodalomra és matematikára alapítottnak kell lennie . . . E tények arra a következtetésre vezetnek, hogy épen az encyclopædismus, korlátolt értelemben, bír jogosultsággal legalább a nevelésnek elsőbb fokain (in the earlier stages of education)». (228. l.)

Ekijelentéssel azok ellen fordul, kik Comenius encyclopædismusát elítélik, s az, idéztem — azt hiszszünk — igen találó szavak, zárják be a művet. Ha láttuk is, hogy a nagy igényeknek, melyeket az olvasó elé lép, a mű meg nem felel, készséggel elismerjük, hogy a mit nyújt, azt eleven stílusban, ügyes csoportosításban nyújtja, s Comenius eredeti neveléstani műveinek nagy ritkasága mellett üdvösen terjesztheti az angol közönségben a nagy pædagogus működésének és elveinek ismeretét, a nélkül, hogy az irodalmat új eredményekkel gazdagítaná. — Hogy mindamellett már harmadik kiadásban jelent meg,

arról látszik tanúskodni, hogy az angol közönség élénken érdeklődik Comenius iránt, s oly keveset tud róla, hogy annyival is beéri, a mennyit e mű nyújt.

K. J.

Geschichte Oesterreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts. Nach ungedruckten Quellen von Eduard Wertheimer. Zweiter Band. Von Pressburg bis Schönbrunn. Leipzig, 1890. (Magyarul Ráth Mór kiadásában jelent meg a munka első kötete s most már a második kötet első füzete is.)

A «kiadatlan források nyomán» a címlapon oly ígéret, melyet szerzőnk a legbővebb mértékben teljesít. Nem csekély számú s igen nevezetes levéltárak szolgáltatták e könyv anyagát. Szerző az emlékiratok, a gyakran igen bizalmas természetű levelek, a követi jelentések, hivatalos fölterjesztések s írásban indokolt szavazatok bő tárházából merít. Nagy előszeretettel részletez s a pontosságot a történetíró egyik fő erényének tekinti. S mindez nem árt a könyv érdekének. A szerzőnek nem egyenlő értékű mind az, mi kiadatlan s bizonyos élénk változatossággal beszél a korról, melynek emlékeiben oly nagy jártasságot szerzett. Mindenesetre gondoskodik az anyagról, melyből az olvasó is ítéletet alkothat az emberekről és viszonyokról.

A habsburgi monarchia történelmének egyik leggyászosabb korszakát tárgyalja. A nagy jármű vezetőit erős próbára teszi a napoleoni császárság viharja. S ki áll Napoleonnal szemben? Találónak hiszszük I. Ferencz azon jellemzését, melyet a porosz Knesebeck egyik jelentéséből idéz szerzőnk. «A császárnak ezer szeszélye van — így szól Knesebeck — s azokat első tekintetre könnyen szilárdságnak nézhetné valaki. Rendkívül munkás, de nincs áttekintése. Részletekbe téved s ezekben makacsúl, ellenmondást nem tűrve érvényesíti akarátát, de nem rokonai előzetes befolyása nélkül s ekkor azt hiszi, hogy uralkodik.» A rokonok befolyása sem volt állandó, Károly főherczegnek küzdenie kellett a befolyásért érdemtelenebb miniszterekkel s tudjuk, hogy le kellett köszönnie a főhadvezérségről ép az asperni diadal évében. Pedig másokhoz ugyancsak ragaszkodott a császár. Tudjuk, hogy gróf Zichy Károly, ki oly nevezetes rendetlenségben tartotta a monarchia pénzügyeit, hosszú ideig dicsekedhetett urának kegyével. Érdemei e tartós szerencsét nem magyarázták meg elegendően. Nem csoda tehát, hogy a kortársak

más magyarázatot is kerestek. Egy egykoru napló följegyzi, hogy Zichy mind untalan kezét csókolta a császárnak s hogy igen megkedvelteté magát bécsies tájszólásával. Az igaz, hogy Ferencz környezete a század első tizedében nem jól volt választva.

Pedig nagyrészt e környezetnek köszönhető az a politika, mely a körülményektől követelt békében nem igen bírt megnyugodni s a háborúban tehetetlen vezérekre bízta a vezetést.

Különös érdeme szerzőnknek az, hogy új adatokkal érdekes világot vet a szerepre, mely hazánknak jutott e század első tizedében. Egy igen terjedelmes s tanulságos fejezetben ismerteti Magyarország kormányzatát, lakosságát s műveltségének állapotát. Behatóan foglalkozik az 1807-diki s 1808-diki országgyűlésekkel.

Horváth ellenében megjegyzi a szerző, hogy a kormány az országgyűlés segélyével s nem annak hozzájárulása nélkül akarta a pénzügyeket rendezni. A véderő fejlesztését is kívánta az udvar az 1807-diki országgyűléstől. Háborús időkben e két kérdésen fordul meg minden s a kormánynak nem volt kedve a helyzet nehézségeit a rendek elégtelenségének kihívásával is tetézní.

Kivált a nádor szeretett volna minden surlódást elkerülni. A nádor azt javasolta, hogy már a királyi meghívó levelekben említessenek föl az országgyűlés legfontosabb tárgyai.

Ily módon a megyék határozott utasításokkal láthatták volna el követeiket a királyi előterjesztésekre nézve. Somogyi államtanácsos ellenezte a nádor javaslatát. A királyi előterjesztések — így szólt — már az országgyűlésre valók. Szerinte 1790 óta gyökerezett meg a visszaélés, hogy a megyék minden egyes kérdésre kiterjesztik utasításaikat, vagy jelentéseket kérnek követeiktől, hogy azok szerint utasításokat adjanak. Mintha minden megyének veto-joga volna. Ily visszaélés — fejtegeté Somogyi — az országgyűlés lényegét megrontja s kaput tár az anarchiának. A császár inkább Somogyi fölfogásához hajolva, némi közvetítő módozatot fogadott el.

De a vita bizonyára érdekes volt. Somogyi államtanácsos, mintha a mai parlamentarismus szempontjából beszélt volna, József nádor pedig az akkori alkotmányos érzéket akarta kielégíteni.

Egy másik kérdésben is összeütközött József nádor alkotmányossága egy magyar tanácsos aulikusabb fölfogásával. A nádor úgy hitte, hogy a rendek áldozatkészségét csak fokozná az, ha a pénzügyekről a kormány nyilvánosan beszámolna az országgyűlés előtt. Ez újítás — jegyzé meg erre gróf Zichy — a királyi jogokat sértené. Természetes, hogy Ferencz helyeselte Zichy érvét.

Az 1807-diki országgyűléssel az udvar nem volt megelégedve. A rendek ugyan eleget megszavaztak mind abból, mit a kormány kívánt, de nem végeztek elég gyorsan, bizonyos föltételeket emlegettek, s vizontszolgálatokat is követeltek. Az udvari szellem az ily eljárásban akadékoskodást látott. Károly főherczeg fölfogása szerint a magyar alkotmányosság fő hibája az, hogy a rendek a megtagadásban keresik a dicsőséget, a helyett, hogy az angol parlament példája szerint elvállalván a szükséges állami terheket, a fejedelemmel egyetértve igyekeznének törvényeket hozni. A rendek közül erre megjegyezhetne volna valaki, hogy az udvari körök talán még távolabb állanak az angol monarchia alkotmányos érzékétől, mint a rendek az angol parlament politikai belátásától.

Stadion nyugalmát az országgyűlés representatiói egészen megzavarták, már azt hitte, hogy az országgyűlés az insurrectióból állandó szervezetet akar teremteni, lázadások rendezésére.

Általában a rendek alapjában véve nem veszedelmes ellenzékiiségének a diplomaták s miniszterek nagy fontosságot tulajdonítottak. Finkenstein, a bécsi porosz követ, azt hitte, hogy az «átkozott országgyűlés» nélkül a bécsi udvar nyiltan a porosz és orosz pártjához szegődött volna Napoleon ellenében. Annyi bizonyos, hogy a hosszúra nyúló «disputatiókat» Károly főherczeg is ártalmasoknak tartotta, mivel a külföldön a monarchia tekintélyének nem kedvező föltűnést keltettek. Az országgyűlést a rendek nem csekély elégtelenségére korán oszlatták föl, természetesen a szükséges katonai s pénzbeli terhek megszavazása után.

Már arról beszéltek, hogy Ferencz fogja többé nem fogja összehívni az országgyűlést, de már a jövő évben harmadik nejének, Mária Ludovikának koronázása végett mégsem tartotta fölöslegesnek az összehívást. A nádor jól tudta, hogy az ily szertartások alkalmával a rendek loyaltása lelkesebben szokott nyilvánulni. Mindenki tudta, hogy nem a koronázás az országgyűlés egyedüli célja. Napoleon azt gyanította, hogy az udvar támadásra akarja fölhasználni az időt most, midőn ő a spanyol fölkeléssel volt elfoglalva. Párisban azt mondták Metternichnek, hogy kíváncsian volna, ha a magyar országgyűlésen fegyverkezésről s hasonló dolgokról nem volna szó. Metternich kérte is Stadiont, hogy az országgyűlés tekintélyesebb egyénei ne felejtsek el kiemelni azt, hogy a monarchia jó viszonyban van Franciaországgal.

Az országgyűlés sok katonát szavazott meg, «szép országgyűlés» volt, mint Ferencz mondá. Igaz, hogy nem fogott az országos

véderő gyökeres átalakításához, de fölhatalmazta a királyt, hogy három éven át szabadon rendelkezhetik az insurrectióval, az országgyűlés megkérdése nélkül.

Az insurrectio föladata volt kimutatni azt, hogy e szép határozatnak nem csupán közjogi jelentősége van. De a következő évi kudarcz igazat látszott adni azon tanácsosoknak, kik ez intézményt elavultsága miatt, új s életre képes szervezetekkel óhajtották pótolni. Szerzőnk igen részletesen beszéli el az 1809-diki hadi eseményeket.

Tárgyilagosan czáfolja azokat, kik az 1809-diki magyarországi vereséért főleg az insurrectióra hárították a felelősséget. De azért nem esik egyoldalúságba. A schönbrunni békével végzi elbeszélését. Stadion bukását s Metternich fölülkerekedését tartja az 1809-diki hadjárat legnevezetesebb következményének. d.

Descriptiv kritika.

Igen tisztelt Szerkesztő úr!

A *Budapesti Szemle* júliusi füzete *Descriptiv kritika* cím alatt, mely kifejezés egy *A Hét* számára írt cikkemben fordul elő, kifogásokat tesz azon «különös» elv ellen, melyet reá akarok «erőszakolni a magyar kritikára». Engedje kérem, hogy — ezúttal nem bocsátkozva a különben fejtegetésre méltó kérdés mélyébe — csak a fölmerült félreértést igazíthassam helyre.

Nem tiltom meg a kritikusnak, «hogy valamely mű értékéről elmélkedjék s vizsgálja, hogy az jó vagy rossz». A *Budapesti Szemle*-ben a cikkemből idézett sorok után nyomban a következő mondat található cikkemben: «Van a kritikának oly foka is, mely ideálokhoz méri a művet, de mily nehéz, bonyolódott ez a functió, mennyi óvatosságot követel, s mennyire szükséges, hogy a descriptiv kritikára következék, ne pedig mellőzze». A mű értékéről való elmélkedést tehát nem tiltom meg, csak nem teszem a bírálat első föladatává; nem mintha kicsinyelném, ellenkezőleg a bírálat legfelső fokának, de ép ezért legnehezebb functiójának tartom, mely «a descriptiv kritikára következék, ne pedig mellőzze». Mi kifogása lehet a *Budapesti Szemle* szerkesztőjének, ki abban a mit «descriptiv kritikának» nevezek, vezére a magyar kritikának, eme megkülönböztetés ellen?

Meglehet, hogy e kifejezés helyébe «descriptiv kritika» jobbat

is lehetne találni, de magát a gondolatot érdemes külön névvel megjelölni, hogy össze ne téveszszük a pusztá ismertetéssel, a mint bizony összetéveszti a *Budapesti Szemlének* szóban forgó kis közleménye. A descriptió nem zárja ki az elemzést, ellenkezőleg — megköveteli. Melyik botanikus állapodik meg a virág külsejének leírásánál? — A descriptió nem zárja ki a bíráló személyes benyomásának konstatálását sem, ellenkezőleg — involválja. Aesthetikai mű méltatásában e kettő: a mű objectiv sajátosságai s az e sajátságoknak megfelelő subjectiv impressiók válhatatlan egységet képeznek. A ki amazokról ad számot, emezekről sem feledkezhetik meg. A ki megjegyzi, hogy Laokoonnak a szája csak félig áll nyitva, archæologus; a ki észreveszi, hogy a szenvedő hős megindítja, fogékony dilettans; a ki kombinálja, hogy mert Laokoon ilyen, azért indít meg, az kritikus, még pedig descriptiv kritikus. leírta a művet s leírta a hozzá tartozó benyomást. Lessing azonban még tovább ment s e benyomásokból s megfigyelésekből kiindulva, kereste a szobrászat általános törvényeit, elveit, normáit, ideáljait. Megállapította, hogy a szobrásznak egyáltalán nem szabad a testet transitoricus állapotban stb. ábrázolnia. Ez a kritika legfelső foka s hogy mennyire nehéz functió, mutatják Lessingnek is ebbeli tévedései.

Mindezek természetesen nagyon ismeretes dolgok és csak azért mondom el, mert a *Budapesti Szemle* reám vonatkozó kis cikke után az olvasó azt bihetné, hogy nincs tudomásom rólok. De ha e sorokat vendégszeretettel fogadta, engedje meg, igen tisztelt szerkesztő úr, hogy egy subjectiv meggyőződésemmre is utalhassak, melyről nem tudom, hogy egyetért-e vele, mint valószínűleg az eddigiek velejével. Mi szükség volt egyáltalán descriptiv kritikáról szólni s e különösen hangzó kifejezést megalkotni? Talán, hogy Dóczitól eljesszszem a kritikusokat? Határozottan megmondtam azon cikkben, hogy nem akarom Dóczit se elemezni, se méltatni, inkább a személyről szoltam, mint a művekről. De úgy látom, hogy a mit descriptiv kritikának gondolok, azt nagyon elhanyagolja a magyar kritikusok jó része. A kritikának legfelső fokára, hol az érték megállapítása aesthetikai normák alapján történik, fölmerészkednek, nyilván mert nincs fogékonyságuk a kritika konkrétebb föladatai iránt s nincs tudomásuk róla, hogy magok e normák az idők folyamában változtak s nincsenek, de nem is lesznek soha codificálva. Így neveljük már az ifjúságot. A «poetikák» szerzői kitünően tudják, mi a tragédia s az irodalomtörténetéi, melyek a «jó» meg «rossz» tragédiák. S a mi «culturpolitikusainknak» még mindig nem

tanítanak elég «irodalomtörténetet» az iskolákban! Teljesíti-e a magyar kritika azon nagy föladatát, hogy az irodalmat a közönséghez, a közönséget az irodalomhoz közelebb vigye? Nem tagadom, hogy némi skepsissel nézem a poetikai definitiókat s a poetikáról általában az a nézetem, hogy gyönyörű tudomány ugyan, csakhogy még nem létezik. Tudom, hogy azért nem lehetünk el bizonyos theoriák nélkül, melyek konkrét benyomásaink általánosítására s formulázására szolgálnak, de azért a benyomást többre becsülöm a theoriánál, mert a benyomás tény, a theoria meg sokszor csak csinálmány. Az érték-megállapító kritika nagy dolog, melyre kevés ember van hivatva: az őszinte descriptiv kritika ennek szükséges alapját képezi s többeknek hozzáférhető. Miért nincsen hozzá méltó irodalmi emléke Petőfinék, Aranyinak, Tompának, Eötvösnek, mint van Vörösmartynak? Mert kevesen lépnek Gyulai Pál nyomdokába, a ki saját élete munkáját tagadná meg, ha a descriptiv kritika nagy, viszonyaink közt fölötte nagy jelentőségét tagadná. Hogy e bajra rámutassak, talán megbocsáthatóvá teszi, ha a «descriptiv kritika» kissé erőszakos kifejezését használtam.

Fogadja, igen tisztelt szerkesztő úr, köszönetemet szíves vendégszeretetéért.

Alexander Bernát.

*

*

*

Legyen szabad egy pár rövid megjegyzést tenni e nyílt levélre. Mi minden fokú és formájú kritikát jogosnak tartunk s épen azért szólaltunk föl A. B. ellen, mert bizonyos fokú kritikát megtiltani látszott. Igaz, hogy minden fokú kritikának meg vannak a maga örvényei, de nem a foktól vagy formától függ valamely kritika becse, hanem a kritikus szellemétől. Az is igaz, hogy némely elmélet csinálmány, de vajon a benyomás mindig csalhatatlan-e s nem lehet-e a rokon- és ellenszenv, esetleges körülmények vagy épen rossz ízles csinálmánya? Dóczy némely lélektani absurdumait se az elméletből, se a benyomásokból folyó kritikával nem lehet igazolni.

—i.

